

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA

Symposia Slavica

ARCANA LINGUARUM

**KÖSZÖNTŐ KÖTET A 80 ÉVES
BAŃCZEROWSKI JANUSZ PROFESSZOR
TISZTELETÉRE**

Szerkesztette
Pátrovics Péter

CATHEDRA PHILOGIÆ SLAVICÆ

ARCANA LINGUARUM

KÖSZÖNTŐ KÖTET A 80 ÉVES
BAŃCZEROWSKI JANUSZ PROFESSZOR
TISZTELETÉRE

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA
SYMPOSIA SLAVICA

ARCANA LINGUARUM

KÖSZÖNTŐ KÖTET A 80 ÉVES
BAŃCZEROWSKI JANUSZ PROFESSZOR
TISZTELETÉRE

Szerkesztette
Pátrovics Péter

ELTE BTK
SZLÁV ÉS BALTI FILOLÓGIAI INTÉZET
LENGYEL FILOLÓGIAI TANSZÉK
BUDAPEST, 2021

KIADVÁNY TÁMOGATÓJA
Lengyel Intézet

SZERKESZTÉSBEN KÖZREMŰKÖDÖTT
Dr. Várnai Dorota

SZAKMAI LEKTOROK
Hamsovszki Júlia
Kocsis Adrienn
Kolasińska Iga Julia
Dr. habil. Pátrovics Péter
Uhriňák Štefan
Várnai-Cavaleiro Luca
Dr. Várnai Dorota

MŰSZAKI SZERKESZTŐ ÉS TÖRDELŐ
Dr. habil. Janiec-Nyitrai Agnieszka

BAŃCZEROWSKI JANUSZ FÉNYKÉP, KÉPGALÉRIA
Dr. Pátrovics-Egri Éva

© Szerzők

Kiadja: az ELTE BTK Lengyel Filológiai Tanszék
Felelős kiadó: a Lengyel Filológiai Tanszék vezetője
A borítót tervezte: Sellyei Tamás Ottó
Nyomdai kivitelezés: Robinco Kft.
ISBN: 978-963-489-340-0

TARTALOM

PÁTRÓVICS PÉTER: Lectori salutem!	9
JOANNA URBAŃSKA: Życzenia urodzinowe	11
Tabula gratulatoria	13
BALÁZS GÉZA: A nyelvtől a folklórig és a folklórtól a nyelvig: ve- lünk született struktúrák	15
BÁRDOSI VILMOS: Ritka betűk a francia értelmező szótárakban	25
BENŐ ATTILA – NAGY SÁNDOR ISTVÁN: Romániai magyar fordítók lengyel műfordításai	45
BUBAK GRZEGORZ: Alternatywna historia – propaganda komuni- styczna tworząca nieprawdziwy wizerunek Armii Czerwonej na przykładzie węgierskiej twórczości filmowej	59
CSÉBY GÉZA: Święty Jan Nepomucen w kulturze krajów Grupy Wyszehradzkiej	71
CSISZTAY GIZELLA: Grácia emlék, Óbuda.....	83
DUDÁS ELŐD: Regionalitás a horvát helyesírás történetében	91
DUDÁS MÁRIA: A férfi nyelvi képe a magyar és bolgár frazeológiá- ban	101
DZIEWOŃSKA-KISS DOROTA: Szanowny Panie Profesorze!	111
FÁBIÁN ZSUZSANNA: Olasz jövevényszavak a magyar és a lengyel nyelvben: az OIM-projekt bemutatása	113

GERENCSÉR TIBOR: Eggerth Márta és Jan Kiepura – a két világháború közötti magyar-lengyel zenei kapcsolatok elfelejtett fejezete	129
GIZIŃSKA CSILLA: A <i>Rendőrségtől A mosoly birodalmáig</i> . Egy Mrožek-darab magyarországi útja az abszurdtól a posztdramatikus színházig	139
GÓSY MÁRIA: Megfelelőségi javítások fiatalok és idősek spontán beszédében	157
GYÖNGYÖSI MÁRIA: Blok és Goethe: egy költői formula genealógiájához (a <i>Rózsa és Kereszt</i> és a <i>Faust</i>)	175
HAMSOVSZKI JÚLIA: Az élet mérföldkövei a fák kulturális konceptualizációiban az orosz népdalok tükrében	189
JANIEC-NYITRAI AGNIESZKA: Pod znakiem Uroborosa, czyli zamiana mięsa w furkot. Idea wiecznego powrotu w zbiorze <i>Kucajak</i> (2015) Andrzeja Stasiuka	199
JANUS-SITARZ ANNA: Dylematy wokół adresata współczesnej literatury dziecięcej	209
JÁSZAY LÁSZLÓ: Hogyan javítunk, hogyan javítsunk? Gondolatok a javításról az orosz nyelvi variancia és a nyelvi változások figyelembevételével	219
KAPRONCZAY KÁROLY: Orsós Ferenc és a katyíni tömegsírok azonosítása	235
KOUTNY ILONA: A barát nyelvi képe a magyarban	249
KROÓ KATALIN: Dosztojevszkij-szereplők megszólalásáról a művészi nyelvalkotás problémájának tükrében (<i>Feljegyzések az égerlyukból</i>)	257

LESFALVI TIBOR: A szlovák (biblikus cseh) nyelv szerepe Szarvas város történetében a 18-19. században	273
LUKÁCS ISTVÁN: Élet és irodalom halmazállapotai (Cankar, Makovič, Kiš)	291
MANDICS GYÖRGY: Csíki csoda	301
MENYHÁRT KRISZTINA: „Síppal, dobbal, nádi hegedűvel”: hangszer- rek a magyar és a bolgár frazeológiában etnomuzikológiai és nyelvészeti szemszögből	319
NAGY LÁSZLÓ KÁLMÁN: Kariera mało znanej węgierskiej powieści o Armii Czerwonej w Polsce: <i>Syberyjski garnizon</i> Rodiona Mar- kovitsa.....	331
NÉMETH ORSOLYA: Néhány posztsovjét fantomállam a lengyel tényirodalom tükrében	343
PACSAI IMRE – NAGY SÁNDOR ISTVÁN: A <i>lánc</i> szavunk etimológiai vizsgálata	353
PÁTRÓVICS PÉTER: Adalékok egyes fák lengyel nyelvi képének re- konstrukciójához	371
RÁDULY ZSUZSANNA: A magyar és a lengyel nyelv eponimáinak szemantikai, stilisztikai jellemzői	381
SNOPEK JERZY: Kategorie sensualne w przekładzie (z języka wę- gierskiego)	399
STEFAŃCZYK WIESŁAW TOMASZ: O rzeczownikach zakończonych pierwotnie na spółgłoski wargowe miękkie we współczesnej standardowej polszczyźnie	407

SUTARSKI KONRAD: Szanowny Jubilacie, drogi Januszu!	415
SZAWERDO ELŻBIETA: Nasz Polak w kontekście wybranych utworów Móra Jókaiego i Kálmána Mikszátha	417
SZCZEŚNIAK KRYSZYNA: Dąb, drzewo mocne i dające oparcie	435
UHRINAŠ ŠTEFAN: Ethnic stereotypes – How are Slavic people perceived?	455
VÁRNAI DOROTA: Egy Balassi-vers nyomai a régi lengyel irodalomban	465
VIG ISTVÁN: Hiperkorrekt fonémahelyettesítés néhány itáliai újlatin eredetű csa horvát szóban	475
WOLNY-ZMORZYŃSKI KAZIMIERZ: O artykule wiralowym	485
ZOLTÁN ANDRÁS: Czy pol. <i>starać się</i> może być bohemizmem?	493
ZSILÁK MÁRIA: A keletiszlovák nyelvjárások genézisének kérdései és helyük a szlovák nyelvben	503
Képgaléria	515

Lectori salutem!

Prof dr. hab. Bańcerowski Janusz, az MTA nyelvészprofesszora, az ELTE professor emeritusa, aki 1983-tól 2010-ig volt az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán működő Lengyel Filológiai Tanszék vezetője, 2003-tól 2007-ig volt a Szláv és Balti Filológiai Intézet igazgatója, 2007 és 2019 között pedig a Szláv Nyelvészeti Doktori Iskola igazgatója és a Szlavisztikai Nyelvtudományi Program vezetője, 2021-ben tölti be 80. életévét. Az ünnepelt sokoldalú, nem csupán Magyarországon és Lengyelországban, de nemzetközi szinten is ismert és elismert, kiváló nyelvtudós, számos magas kitüntetés és díj birtokosa. A professor úr nyelvészeti munkássága igen széles területet ölel fel, az őt foglalkoztató kutatási témák között megtalálhatók a lengyel – magyar kontrasztív fonetika, a glottodidaktika, a metanyelv, a szemantika, a nyelvészeti pragmatika, a kommunikációelmélet, a nyelvfilozófia, a kognitív nyelvészet és a világ nyelvi képeznek (VNyK) problémái. A jeles évforduló alkalmából megjelent, nyelvészeti, irodalmi, történelmi és kultúrtörténeti tárgyú tanulmányokat tartalmazó köszöntő kötet, amelyet most a kezében tart a kedves olvasó, tisztelgés az ünnepelt több mint fél évszázados iskolateremtő nyelvészi és oktatói pályája előtt.

Kedves Janusz, engedd meg, hogy a jelen kötettel gratuláljak Neked a magam és kollégáid nevében, megköszönve sokéves, értékes nyelvészi, tudománysszervezői, oktatói és vezetői munkádat, amelyet mindig nagy odaadással, nagybetűs emberséggel – és a téled megszokott, filozofikus, a dolgok fonákját is megmutató humorral – végeztél, s amelynek köszönhetően mi, kollégáid és tanítványaid szellemiekben gazdagodva folytathatjuk-alakíthatjuk tovább a Téled kapott örökséget. Szívből kívánunk Neked még hosszú, jó erőben és szellemi frissességben eltöltött éveket, Isten éltesse sokáig! Ad multos annos!

***

Profesor doktor habilitowany Janusz Bańcerowski, profesor językoznawstwa Węgierskiej Akademii Nauk, profesor emeritus Uniwersytetu im. Lorándia Eötvösa w Budapeszcie, który od 1983 roku do 2010 był kierownikiem Katedry Filologii Polskiej tegoż uniwersytetu, w latach 2003–2007

dyrektorem Uniwersytetu im. Loránda Eötvösa w Budapeszcie, a między 2007 i 2019 rokiem dyrektorem Slawistycznej Językoznawczej Szkoły Doktorskiej, w 2021 roku będzie obchodził swoje 80. urodziny. Jubilat jest wszechstronnym naukowcem, znanym nie tylko na Węgrzech, ale też w Polsce. Jego działalność naukowa zdobyła rozgłos także za granicą. Profesor Bańczerowski za wybitne wyniki w dziedzinie językoznawstwa otrzymał wiele odznaczeń. Jego badania obejmują rozmaite obszary językoznawstwa. Zajmował się polsko-węgierską fonetyką kontrastywną, glotodydaktyką, metajęzykiem, semantyką, pragmatyką językoznawczą, teorią komunikacji, filozofią języka, a także problemami językowego obrazu świata (JOS). Właśnie z okazji okrągłych urodzin Pana Profesora został wydany niniejszy tom, zawierający publikacje z dziedziny językoznawstwa, literatury, historii oraz historii kultury. Publikacja ta jest wyrazem szacunku dla Pana Profesora ze strony jego kolegów i koleżanek oraz uczniów za ponad 50 lat jego pracy naukowej i dydaktycznej.

Drogi Januszu! Pozwól, abym niniejszym tomem w imieniu własnym, kolegów i koleżanek złożył na Twoje ręce gratulacje i podziękowania za wieloletnią i wartościową pracę naukową, dydaktyczną i kierowniczą, którą zawsze wykonywałaś z wielkim oddaniem i zaangażowaniem, i z tak charakterystycznym dla Ciebie humorem. Dzięki Twojej działalności my, Twoi uczniowie, koledzy i koleżanki, wzbogaceni duchowo będziemy pracowali nad dalszym przekazywaniem Twojego dziedzictwa. Z całego serca życzymy Tobie wielu lat w zdrowiu, sile i witalności! Ad multos annos!

Budapest, 2021. január 02.

Dr. habil. Pátrovics Péter
tanszékvezető
az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Lengyel Filológiai Tanszéke
névében
W imieniu pracowników Katedry Filologii Polskiej ELTE
dr hab. Péter Pátrovics
kierownik katedry

Życzenia urodzinowe

Popularyzacja języka polskiego oraz studiów polonistycznych należy do priorytetowych zadań Instytutu Polskiego w Budapeszcie. Niezwykle sobie cenimy ofiarną, wytrwałą pracę kadry naukowej Uniwersytetu Loránda Eötvösa, która dokłada wszelkich starań, by filologia polska cieszyła się na Węgrzech jak największym zainteresowaniem. Szczególne wyrazy szacunku i uznania kierujemy do pana prof. Janusza Bańcerowskiego, który pochwalić się może na tym polu wybitnymi osiągnięciami. Czcigodnemu Jubilatowi składamy serdeczne gratulacje z okazji osiemdziesiątych urodzin, łącząc życzenia zdrowia, sił i nieprzebranych pokładów energii do kontynuowania dzieła krzewienia języka polskiego oraz wiedzy o polskiej kulturze i historii wśród kolejnych pokoleń Węgrów.

*Joanna Urbańska
dyrektor Instytutu Polskiego w Budapeszcie*

A lengyel nyelv, valamint a lengyel filológiai tanulmányok propagálása a budapesti Lengyel Intézet legfontosabb feladatai közé tartozik. Nagyra értékeljük az Eötvös Lóránd Tudományegyetem oktatóinak áldozatos, kitartó munkáját, és mindazt, amit a lengyel szak magyarországi népszerűsítése érdekében tesznek. Különös megbecsüléssel és elismeréssel tekintünk Janusz Bańcerowski professzor úr személyére, aki jelentős eredmekkel büszkélkedhet ezen a területen. 80. születésnapja alkalmából a tiszteletre méltó Ünnepeletnek egészséget, erőt és kimeríthetetlen energiát kívánunk ahhoz, hogy folytatni tudja a lengyel nyelv, kultúra és történelem ismereteinek továbbadását a magyarok következő generációinak körében.

*Joanna Urbańska
a budapesti Lengyel Intézet igazgatója*

Tabula gratulatoria

<i>Császári Éva</i>	<i>Lebovics Viktória</i>
<i>Fedoszov Oleg</i>	<i>Lesfalvi-Csengődi Ágnes</i>
<i>Gedeon Márta</i>	<i>Manherz Károly</i>
<i>Giampaolo Salvi</i>	<i>Palágyi Angéla</i>
<i>Heffler Tomasz</i>	<i>Pavičić Mladen</i>
<i>Józsa György Zoltán</i>	<i>Reiman Judit</i>
<i>Juhász Dezső</i>	<i>Stankevich Larysa</i>
<i>Kaczmarek Karolina</i>	<i>Szentgyörgyi Rudolf</i>
<i>Kiefer Ferenc</i>	<i>Taskovics Oxána</i>
<i>Kiss Szemán Róbert</i>	<i>Tátrai Szilárd</i>
<i>Kocsis Adrienn</i>	<i>Várnai-Cavaleiro Luca</i>
<i>Kolasińska Iga Julia</i>	<i>Veszelszki Ágnes</i>
<i>Ladányi Mária</i>	<i>Zoltán Dominika</i>
<i>Lagzi Gábor</i>	

A nyelvtől a folklórig és a folklórtól a nyelvig: velünk született struktúrák

BALÁZS GÉZA

Prof., CSc, egyetemi tanár, ELTE BTK,
Mai Magyar Nyelvi Tanszék (Budapest),
Partiumi Keresztény Egyetem (Nagyvárad)

Absztrakt: A „velünk születettség” nem csupán nyelvi, hanem egyéb mentális: viselkedésbeli, hagyománybeli, kulturális öröklési jelenségekre is igaznak látszik. Egymástól különböző – filozófiai, etológiai, pszichológiai, folklorisztikai, mitológiai, szemiotikai, nyelvészeti, irodalomtudományi stb. – 20. századi megközelítések hasonló módon közelítenek, s említik az öröklött (preformált) struktúrákat. Gondolatmenetem: (1) A filozófusokat régóta foglalkoztatja az *a priori* kérdése. (2) Chomsky termékenynek ítéli Peirce filozófus-szemiotikus gondolatait az abdukcióról. (3) Felidézi Konrad Lorenz gondolatát a biológiai örökletességről. (4) Érintkezik ezekkel Jung kollektív tudattal; majd pedig archetípus elmélete, (5) és Polányi Mihály a kollektív hallgatólágos tudás elmélete is. (6) Az öröklött és hagyományozódó kulturális tartalmakra további elképzelések születtek. (7) Más területeken is vannak konkrét említések az öröklött (preformált) struktúrákra.

Kulcsszavak: velünk születettség, öröklött (preformált) struktúrák, a priori, abdukció, kollektív tudattalan (archetípus), kollektív hallgatólágos tudás, mémelmélet, egyszerű formák

1. Bevezető

A világ megismerésére vonatkozó kérdést vagy dilemmát Russell így fogalmazta meg:

„Hogyan lehet, hogy az emberek, akiknek kapcsolata a világgal rövid, személyes és korlátozott, képesek annyit tudni, amennyit tudnak?”

Végtére van rá idealista válasz: „Annyit tudunk, amennyi már korábban adott volt számunkra”. (Bańcerowski 2008: 94, 95. nyomán.) Az ember, az emberiség nagy kérdése: mit hozunk magunkkal? S még inkább, mindannyiunkban megfogalmazódik a kérdés: mit viszünk magunkkal? Másként: milyen nyomot hagyunk, mi

marad utánunk? Költői válaszok: az egyedi ember egy szem a láncban, vagy posta, vagy sürgönypózna:

„Tudom, a mi törvényünk állani: / Mi vagyunk a Vezeték várai. / Nem tudjuk honnan, nem tudjuk kinek, / De rajtunk megyen át az Üzenet. / Az ismeretlen Igét hordja vállunk. / Bennünket ideállítottak. Állunk.” (Sík Sándor: Az acélember)

A „velünk születtség” nem csupán nyelvi, hanem egyéb mentális: viselkedésbeli, hagyománybeli, kulturális öröklési jelenségre is igaznak látszik. Egymástól különböző – filozófiai, etológiai, pszichológiai, folklorisztikai, mitológiai, szemiotikai, nyelvészeti, irodalomtudományi stb. – 20. századi megközelítések mintha hasonló módon kérdeznének, közelítenének, hasonló jelenségekre világítanának rá, és hasonló következtetésekre jutnának. Vagyis az ember magában, sőt a testén magán hordozza elődök és évezredek közös tapasztalatát. A válasz az öröklött (preformált) struktúrákban rejlik. De hogyan? Az ember a világról szerény és töredékes tapasztalattal szerzi meg gazdag tudását. Ez a tapasztalatszerzés nem lehet véletlenszerű. Egyes irányzatok feltételezik „az emberi elme veleszületett kognitív (megismerési) képességeit. A tudás gazdagságát, a percepció szegény voltához viszonyítva, az emberi elme indukzív képességével magyarázzák, amely velünk született képesség...” Egy másik megközelítés szerint az emberi elme „fel van szerelve” a velünk született kognitív képességgel, az

„érzéki tapasztalat viszont nélkülözhetetlen ahhoz, hogy ezt a tudást előhívjuk (...) Az ezen irányzatok közötti nézeteltérések többek között két fontos problémát érintenek: a **nyelv modularitását** és az **univerzális grammatika létét**” (Bańcerowski 2008: 95).

A következőkben megkísérlem összehangolni a tárgyban született, egymásra valamilyen szempontból reflektáló filozófiai, nyelvészeti, pszichológiai, folklorisztikai és kultúrológiai (kultúraelméleti) fogásokat.

Gondolatmenetem a következő:

(1) A filozófusokat ősidóktól foglalkoztatja az *a priori* (vagyis a kezdetektől való) kérdése. (2) Chomsky rátalál Peirce filozófus-szemiotikus – egyébként negyven évvel korábban (1918) született, de

csak 1957-ben publikált gondolataira az abdukcióról (egy velünk született hatékony következtető módszer). (3) Rábukkan Konrad Lorenz egy mások által nem reflektált gondolatára (1941) a biológiai örökletességről. (4) Vele párhuzamosan (ám szerintem nem függetlenül) formálódik Jung kollektív tudattalan; majd pedig archetípus elmélete (1933--1955). (5) Hatásukra fogalmazza meg Polányi Mihály a kollektív hallgatólagos tudás (első változata: személyes tudás) elméletét (1964). (6) Az öröklött és hagyományozódó kulturális tartalmakra további elképzelések születtek: kulturális utasítások, Dawkins mémelmélete (1976). (7) Konkrét említések az öröklött (preformált) struktúrákra: pl. folklorisztikai hagyomány, egyszerű formák (Jolles), gondolatalakzatok (gondolkodásformák), ősnyelv, archaikus műfajok, témák.

2. Utak az öröklött struktúrákhoz

(1) A filozófiai megközelítés szerint a velünk született eszmék olyan fogalmak és tételek, amelyek kezdettől fogva hozzátartoznak az emberi gondolkodáshoz és nem a tapasztalatból származnak. Másként: *a priori* (eleve, a korábitól fogva), illetve az apriorizmus néven említik. Wittgenstein (1989: 34) így utal az öröklött háttérre:

„világképem nem attól van, hogy meggyőződtem helyességéről. Hanem ez az az öröklött háttér, amely alapján igaz és hamis között döntök”.

(2) A modern nyelvészet a nyelvi struktúrák „velünk születettségét” (innátizmus) vallja: van „valamilyen” velünk született nyelvelsajátítási program. Csakhogy a „velünk születettség” nem csupán nyelvi, hanem egyéb mentális: viselkedésbeli, hagyománybeli jelenségekre is igaznak látszik. Meggyőződésem, hogy Chomskyra nemcsak a filozófiai, hanem a pszichológiai előzmények is hatottak; s hogy az egész gondolatkört tágabb összefüggésben kell magyarázni. Pléh Csaba (1995: 270) a predeterminált jellegzetességek kapcsán említi, hogy Chomsky a mentálisztikus gondolatmenetet összekapcsolva az innátizmussal (ezt nevezik innáta-hipotézisnek), valamiféle köztetes javaslatként a semmiből tudást létrehozó felfogással szemben a szelekciós, a változást belülről létrejövő változatok közötti válogatással magyarázó felfogást támogatja. Pinker (1999: 319) a választ

a bizonytalanul megfogalmazott grammatikai génekben véli megtalálni. A modern nyelvészeti összefoglalóban ezt olvashatjuk:

„kísérletileg igazolt tény, hogy a gyermek már magzati állapotban is hallja a külvilág hangjait (a legjobban anyját), s anyja hangját már az újszülött is meg tudja különböztetni az idegenekétől. (...) A gyermek sokkal gyorsabban odafordul az anyanyelvi beszédhez... (...) Vele született idegéletteni struktúrák teszik lehetővé a nyelv előtti hangadás fejlődését is... (...) Velünk született idegéletteni struktúrákon alapulnak tovább azok a lelki folyamatok (például figyelem, emlékezet) is, amelyek megfelelő fejlettségi szintje egyben a nyelv elsajátításának is előfeltétele. (...) feltehetően velünk született (...) az érzelmi kapcsolódás elemi szükséglete, a gyermek eredendő társas hajlamai, szociális beállítottsága, amelyek a nyelv elsajátításának legfontosabb érzelmi és motivációs bázisát alkotják.” (Kenesei 2004: 191-192.)

Gazdagnak tűnik örökségünk:

„A velünk született készlet mai nézeteink szerint óriási méretű. Úgy tűnik, hogy (Hume kifejezésével élve) a <természet kezéből> sokkal többet kapunk, mint amennyit felnőtt korunkban ebből felhasználhatunk.” (Piatelli-Palmarini 1996: 231.)

3) Chomsky (1995: 251. és 252.) felhívja a figyelmet arra, hogy Peirce (1957) hasonló elképzeléseket fejtett ki az ismeret elsajátításával kapcsolatban: az „evolúciós fejlődés magyarázatának problémája (...) hasonlít a sikeres abdukció megmagyarázásának problémájához”. Peirce szerint az abdukció jelensége az állatvilágban is kimutatható „lényeges hasonlóság áll fenn az abdukciót szabályozó megszorítások jellemezte emberi intelligencia és az állati ösztön között”. Chomsky (1995: 259) szerint az etológia „kísérletet tesz azoknak az öröklött tulajdonságoknak a feltárására, amelyek meghatározzák az ismeretszerzés módját és az ismeret jellegét”. Az összehasonlító etológia „a szubhumán organizmusokban jelenlévő *a priori*, a velünk született működési hipotéziseket vizsgálva” az emberi gondolkodás *a priori* formáira következtethetünk (idézi Konrad Lorenz egyik korai, 1941-ből származó tanulmányát Chomsky 1995: 257).

„Úgy hisszük, hogy képesek vagyunk bebizonyítani a legszorosabb funkcionális és valószínűleg genetikai kapcsolatot ezek között az állati *a priori* és a mi humán *a priori* között: Hume-mal ellentétben úgy hisszük, amint azt Kant is hitte, hogy lehetséges az emberi gondolkodás öröklött formáinak „tisza” tudománya.” (Chomsky 1995: 257-258).

Lorenz egy későbbi, közismertebb munkájában az emberi teljesítmények (beszéd, gondolkodás) felhalmozásának és továbbadásának következményeire is utal:

„A specifikusan emberi teljesítmények, a beszéd és az elvont gondolkodás lehetővé tették bizonyos általános, közös tudás felhalmozását és hagyományos továbbadását. Az emberiség ebből következő *történelmi* fejlődése sokkalta gyorsabban zajlott, mint a többi élőlény merőben organikus törzsfelődése. De az őstönök, az ember vele született akciói és reakciói továbbra is a szervezet jelentékenyen lassabb fejlődési tempójához kötődtek, ennek folytán nem is tudtak lépést tartani az emberiség kultúrtörténeti fejlődésével: a természetes „hajlamok” immár nem egyeztethetők össze maradéktalanul az ember szellemi eredményei révén elért kultúra feltételeivel” (Lorenz 1973: 173–174).

Chomsky nyomán az abdukciót magyar szemiotikusok járták körül, lásd: Balázs – H. Varga, 2008.

(4) Peirce-szel párhuzamosan (és valószínűleg nem függetlenül) formálódik Jung kollektív tudattalan; majd pedig archetípus elmélete (1933–1955), amely egészen biztosan hatással volt Chomskyra.

Az álomkutatás kapcsán először Freud figyelte arra, hogy az álomban gyakran előfordulnak nem individuális, nem az álmodó személyes tapasztalataiból származó elemek. Jung is ugyanezt tapasztalta, amikor „tanácstalan emberek” megkeresték, hogy „az álomképeket nem tudták összefüggésbe hozni semmi olyasmivel, amire emlékeztek...” (Jung 1964/1993: 69).

Sőt: kizárható volt minden, a közvetlen érintkezéssel történő továbbadás. Erre a legjobb bizonyítékok a gyermekek különös álmai:

„A gyerekeknél megjelenő archetípus különösen fontos, mert teljesen biztosak lehetünk afelől, hogy a gyerek nem ismeri az arra vonatkozó tradíciót” (Jung 1993b: 72).

Freud „archaikus maradványoknak” nevezte ezt. Jung szerint olyan mentális alakzatok, „melyek jelenléte az egyén életéhez közvetlenül nem kapcsolható, és amelyek ősieknak, veleszületettnek, az emberi psziché öröklött formáinak tűnnek”. (Jung 1993b: 67). Vannak személyes és vannak kollektív formák, utóbbiak az archetípusok:

„amíg a személyes komplexusok csak egyéni hatással bírnak, addig az archetípusok olyan mítoszokat, vallásokat és filozófiákat teremtenek, amelyek egész nemzetekre és történelmi korszakokra gyakorolnak hatást” (Jung 1993b: 78).

A nyelv- és vallástörténet által kutatható természeti archetípus a „primitív szellemben”, tudattalanban lakozik, „lévén mindenkor az *a priori*a hangulatoknak, impulzusoknak vagy bármi egyéb pszichikus spontaneitásnak” (Jung 1993a: 71). A freudi „archaikus maradvány” később Jungnál archetípusnak és kollektív tudattalannak felel meg. Az archetípus ösztönösen működik. Emberre jellemző, preformált, állandó készenlétben lévő ösztönrendszer. A tudattalant az archetípusok által reprezentált ösztönös tendenciák vezérlik (Jung 1993b: 68, 75, 77–78). Az idézett *a priori*n túl Jung a veleszületettséget is említi:

„Az ösztönökhöz hasonlóan az emberi psziché kollektív gondolati sémái is veleszületettek és öröklöttek. Ha működésbe lépnek, mindannyiunknál többé-kevésbé hasonló módon hatnak. (Jung 1993b: 74).

Jung a nyelvvel párhuzamba állítja a psziché evolúciós történeti fejlődését:

„A psziché is történelmi fejlődés eredménye, a testhez hasonlóan, melyben létezik. (...) a psziché a nyelv és más kulturális tradíció révén, önmagát tudatosan a múltra vonatkoztatva építi fel” (Jung 1993b: 67).

Plasztikus képpel fejezi ki ezt Jung: „Mindnyájan magunkban hordjuk a sauruszfarkat” (idézi: Várkonyi 2009: 262). Jung az archetípus vagy kollektív gondolatát termékeny módon kiterjeszti, amikor utolsó munkájában a gondolkodási formákat is bekapcsolja:

„A gondolkodási formák, az általános érvényű gesztusok és sok viselkedés olyan sémát követ, amely a reflexív tudatosság kifejlődése előtt alakult ki” (Jung 1993b: 75).

(5) Ebben a szellemi áramlatban fogalmazza meg Polányi Mihály (1964) a kollektív hallgatólagos tudás (első változata: személyes tudás) elméletét. Megfigyelhető, hogy az ember tudhat olyat, amit soha nem tapasztalt (ismerősnek tűnő, már lejátszott események, persze beleértve az érzéki csalódásokat is), valamint, hogy többet tudhatunk annál, mint amennyit el tudunk mondani. Ez a hallgatólagos tudás. Polányi kiinduló tétele tehát: „többet tudhatunk annál, mint amennyit el tudunk mondani” (Szívós 2017: 29).

A mélylélektan áramlatában megjelenő gondolkodáslélektan megállapítása, hogy a tudattalanban is megfigyelhetők logikai műveletek és elemek, a logikus gondolkodásnak is vannak tudattalan, intuitív elemei. Ennek nyomán értekezik Polányi hallgatólágos következtetéséről (Hermann és Vajda nyomán Szívós 2017: 191). Szívós (2017: 201) ezt teszi hozzá:

„ez az <öröklött a háttér> a hallgatólágos tudás, azok a mindennapi bizonyosságok, amelyeket a gyermekek a szüleiktől és más felnöttektől hallgatólágosan elsajátítanak és ezek tudattalan alapvető bizonyosságokká, világnézeti hitökké szilárdulnak bennük”.

Az „öröklött háttér” azonban itt inkább a környezetet, és nem biológiai öröklést jelent. Szívós Mihály (2017: 263, 269) végül összekapcsolja a hallgatólágos tudást az anyanyelv-sajátítással, mely hallás útján történik és döntően indexikus.

(6) Az öröklött és hagyományozódó kulturális tartalmakra további elképzelések születtek: kulturális utasítások és a mémelmélet. A kulturális öröklésre Richard Dawkins (1976) dolgozta ki a mémelméletét. A mém: „A kultúra eleme, amely feltehetően nem genetikai eszközök révén – elsősorban utánzással – adódik át” (Blackmore 2001: 11); másként: „az agyban helyet foglaló információs egység” (Blackmore 2001: 64), a szó a görög eredetű miméma (utánzási egység) rövidített, a gén-re emlékeztető formája (Blackmore 2001: 31), nevezhetjük kulturális génnek is. Mém minden, ami egyik személyről a másokra adódik át (másolódik): szó, történet, szokás, játék, dal; mindenféle (kézügyességet igénylő) „fogás” – s ez utóbbi, bár a mémelmélet nem utal rá, emlékeztet bennünket a Polányi Mihály-féle hallgatólágos tudásra is. A mémek az állatvilágra is jellemzőek (Blackmore 2001: 85-87), és megvalósítják az evolúciós algoritmust (variáció, szelekció, retenció, azaz megtartás vagy öröklés) (Blackmore 2001: 41).

Hasonló elképzelése van Baldwinnak (1896) a társadalmi öröklődésről, Thorndike-nak (1898) az utánzásról, Cloaknak (1975) „kulturális utasításról” (kulturális korpuszkula) (Blackmoore 2001: 54, 84). Korunkban hasonló jelenséget értenek a társas (szociális) tanulás, másolás és fertőzés kifejezéseken is. Leegyszerűsítve beszélnek „internetes mémről”, mely valójában egy aforizma vagy rövid történet

multimediális (többnyire verbális + vizuális) internetes terjesztése. A mémelmélettel kapcsolatban továbbra is kérdés, hogy milyen is egy mém fizikai megjelenési formája (struktúrája), valamint mekkora egység tekinthető mémnek? Vajon magyarázható-e örökletes struktúrákkal a mémelmélet kiterjesztése vagy aktualizálása kapcsán például a pletyka-, rémhír- vagy viccterjedés, eszmék-ideológiák, összeesküvés-elméletek „fertőzésszerű” terjedése, vagy éppen az „internetes mémnek” nevezett, a közösségi médiában körbejáró vizuális tréfa? Ezek biológiai, vagyis öröklési (genetikai) alapjai megkérdőjelezhetők.

3. Másik irány a „velűnkszületettség” kérdéséhez

(7) Az öröklés jellemzőit a biológusok a génben, a nyelvészek a velűnkszületettségben, például a grammatikai (nyelvi) génben, a mémelmélet követői a kulturális génben látják. A folkloristák és kultúrakutatók leginkább a ránk maradt, tapasztalható, vizsgálható hagyományból indulnak ki. De a kommunikációs vagy funkcionális nyelvészeti irányzatokban is szó esik a nyelv hagyományőrző, hagyományátadó, emlékezet, szakrális stb. funkciójáról. A hagyományozás, hagyományozódás a folklór fogalma, mivel a folklór alkotások hagyományos (öröklött) jellegűek, de a jelen társadalmában újjászületnek és hatnak. Az ősbibb jelenségeket nevezik survivalnek (fennmaradt csökevényeknek) (Voigt 2014: 127–128). A hagyományozódás átadással valósul meg, amelynek során – többnyire spontán, tehát ösztönös módon – valamiféle aktualizáció és változatképződés megy végbe. A népköltészeti alkotások migrációja tágabb értelemben az átadás az elterjedés jelensége, és átadásláncolat révén valósul meg (Voigt 2014: 28). Kétségtelen, hogy a hagyományozásban és az átadásban is szerepe lehet az örökletes struktúráknak. Talán úgy, hogy mélyebben vannak eltárolva, ezért ösztönös, vagyis nem tudatos terjesztési hatásoknak vannak alávetve. A tartalmak (szűzsék) és műfajok „örökölt” formája helyett szerencsésebb talán a műfajok és változatok (variánsok) változatlan összetevőit (struktúráját, „mélyszerkezetét”) figyelembe venni. Elsősorban az elemi formák (elemi műfajok), illetve ezek szerveződéseit tarthatjuk valamilyen szempontból „örökletesnek” (már, ha azok). Ez a gondolat fogalmazódik meg Jolles (1929) egyszerű formák (Einfache

Formen) elképzelésében. A nyelvi műveleteken alapuló egyszerű formák „az irodalom és a népköltészet olyan műfaji formái, amelyek nem az írók kompozíciós szándékából, hanem a nyelv és a gondolkodás sajátos műveleteiből, mintegy önmaguktól jönnek létre.” Kilenc egyszerű formát különböztet meg: legenda, monda, mítosz, rejtvény, mondás, példaszerű eset, emlékeztető történet, mese, tréfa és bizonyos fokig a tanítómese is ide tartozik (Voigt 2014: 66). Freud (1986: 138) ma is megfogható jelenségekből kikövetkeztető „ősnyelvet” feltételez. Fónagy Iván (1990) Freudra utalva a tudattalan ösztönforrásokban (feszültség és feszültség feloldása, örömelv) látja az alapvető gondolatalakzatok gyökerét, amelyekből szövegeket létrehozó gondolkodási (alap)formák származnak. Az általa bemutatott alakzatok: ismétlés, kiazmus, gradáció, reddíció, hiparbaton, antitézis, mágikus hármas, de említ „élvezetes struktúrákat” is. A szövegtípusok, a folklórszövegek, mítoszok és valószínűleg még sok más verbális műfaj és gesztus is besorolható a kollektív tudatalattiba. Minden szülő elcsodálkozik azon, hogy a gyerekek milyen gyorsan és szinte fölfedezhető hatás, forrás nélkül kezdenek el mondogákat mondani, gyártani. Ebben is szerepe lehet a velülnszületett eszméknek, ideáknak, gondolkodási formáknak, archetípusoknak. A folkloristák tehát tipikusan a másik oldalról, vagyis a jelen felől közelítve keresik az öröklött struktúrákat. Esetünkben, a magyar folklórban a mondák, az archaikus népi imák, a siratók, a ráolvasások nyelvi és egyes esetekben muzikális világának kutatása jutott a legmesszebbre, legmélyebbre a történelemben.

Nyitott kérdés, hogy az ember antropológiájából, ösztönvilágából kiinduló „velülnszületettség” vizsgálata találkozhat-e valaha az írásbeliséggel dokumentált korokból, korunkból visszafelé tartó kutatásokkal.

Felhasznált irodalom

- Balázs G.– H. Varga Gy. (szerk.) 2008. *Az abdukció. Az abdukció logikája, szemiotikája.* Budapest, Magyar Szemiotikai Társaság; Eger, Líceum Kiadó. (Magyar szemiotikai tanulmányok 16–17.)
- Bañiczerowski J. 2008. *A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatában.* Budapest, Tinta.
- Blackmore, S. 2001. *A méngépezet. Kulturális gének – a mémek.* Budapest, Magyar Könyvklub.
- Chomsky, N. 1995. *Mondattani szerkezetek; Nyelv és elme.* Budapest, Osiris-Századvég
- Fónagy I. 1990. *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete (Linguistica Series C, Relationes 3.)
- Freud, S. 1986. *Bevezetés a pszichoanalízisbe.* Budapest, Gondolat.
- Jung, C. G. 1993a. *Mélyseégeink ösvényein. Analitikus pszichológiai tanulmányok.* Budapest, Gondolat.
- Jung, C. G. 1993b. *Az ember és szimbólumai.* Budapest, Göncöl.
- Kenesei I. szerk., 2004. *A nyelv és a nyelvek.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Lorenz, K. 1973. *Ember és kutya.* Budapest, Gondolat.
- Piatelli-Palmarini, M. 1996. Evolúció, szelekció és megismerés. 223–253. In: Pléh Cs. szerk.: *Kognitív tudomány.* Budapest, Osiris-Láthatatlan Kollégium.
- Pinker, S. 1999. *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Budapest, Typotex
- Pléh Cs. 1995. A mindig időszerű szellemi forradalmár: Chomsky. 265–273. In: Chomsky, 1995.
- Szívós M. 2017. *Fordulópontok a hallgatólagos tudás és a tudattalan felfedezés-történetében. A hallgatólagos tudás általános elmélete.* Budapest, Magyar Szemiotikai Társaság, Loisir.
- Várkonyi N. 2009. *Az elveszett paradicsom.* Budapest, Széphalom Könyvműhely.
- Voigt V. 2014. *A folklorisztika alapfogalmai. Szócikkek.* Budapest, Argumentum, Equinter Kiadó.
- Wittgenstein, L. 1989. *A bizonyosságról.* Budapest, Európa.

Ritka betűk a francia értelmező szótárakban

BÁRDOSI VILMOS

CSc, egyetemi tanár, ELTE BTK,
Romanisztikai Intézet, Francia Tanszék
a Nyelvtudományi Doktori Iskolai Tanács tagja,
az ELTE frankofón kapcsolataiért felelős
rektori megbízott (Budapest)

Absztrakt: Minden szótárnak vannak „soványabb” betűi, amelyek ugyan kevesebb címszót, lemmát tartalmaznak, több szempontból mégis sokkal érdekesebbek lehetnek terjedelmesebb betűtársaiknál. A francia nyelvben ilyenek a K, a Q, a W, az X és az Y betűk. Tanulmányunk e betűk szócikkeinek főbb érdekességeit, különlegességeit mutatja be. Az elemzések során a francia lexikográfia olyan kiemelkedő mérföldköveire támaszkodik, mint Pierre Richelet (1680) vagy Antoine Furetière (1690) szótára, a Francia Akadémia szótárának (*Dictionnaire de l'Académie française*) különböző kiadásai 1694-től napjainkig, Pierre Larousse *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle* című szótára, Émile Littré *Dictionnaire de la langue française* (1873–1877) című szótára, a *Petit Larousse Illustré*, a *Petit Robert* és a *Trésor de la langue française informatisé*.

Kulcsszavak: történeti és összehasonlító francia lexikográfia

1. Bevezetés

Noha Diderot és D’Alembert 1751-ben megjelent *Enciklopédiájának* előszavában azt olvashatjuk, hogy a szótárak felépítésük, formájuk miatt folyamatos olvasásra alkalmatlanok és csak arra valók, hogy információszerzés céljából esetenként felüssük azokat¹, a 17. századi Franciaországban a szótár egyvégtében, A-tól Z-ig való olvasása még megszokott volt. De a „halhatatlan” címre pályázó Charles Baudelaire is arról számol be, hogy amikor 1859-ben meglátogatta Théophile Gautier-t, a nagy tekintélyű francia romantikus költő, író, művészet- és irodalomkritikus magától értetődően azt a váratlan kérdést szegezte neki, hogy szeret-e szótárakat olvasgatni, és megnyugodva vette tudomásul Baudelaire igenlő válaszát.

Il [Théophile Gautier] me demanda ensuite, avec un œil curieusement méfiant et comme pour m’éprouver, si j’aimais à lire les dictionnaires. Il me dit cela d’ailleurs comme il dit toute chose, fort tranquillement, du ton qu’un autre aurait pris pour s’informer si je préférerais la lecture des voyages à celle des romans. Par bonheur, j’avais été pris très jeune de lexicomanie, et je vis que ma réponse me gagnait de l’estime. (Baudelaire 1859: 15)

¹ «Les Dictionnaires par leurs formes même ne sont propres qu’à être consultés, & se refusent à toute lecture suivie.» (Diderot et D’Alembert, *L’Encyclopédie*, tome 1, p. XXXIV).

A szótár folyamatos olvasása volt jellemző azokra is, akik Pierre Larousse *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle* [A XIX. század általános nagyszótára] című monumentális szótárára havonta megjelenő füzetek formájában fizettek elő. A gyorsaság, a hatékonyság bővületének mai világában (vö. gyorsétkezdék, hangulatjelekkel teletűzdelt sms-ek, internet stb.) azonban természetesen erre már a lexikográfusokon, bizonyos egyetemi oktatókon, vagy a szavak, szótárak amatőr megszállottjain és – Georges Matoré szellemes bonmot-ja szerint (Matoré 1968: 268) – néhány „unatkozó közjegyzőn” kívül senkinek sincs ideje. Pedig – ahogy Philippe Meyer francia író, újságíró írja – „...a szótárban egyik szóról a másikra szállva anélkül tudunk abban megmámorosodni, hogy utána fejfájásunk lenne, mivel a véletlenszerűen meglátogatott szavak ízes érzeteket tudnak eszménkben kelteni.”

... en flânant sans but d'un mot à l'autre [dans le dictionnaire], vous éprouverez une de ces griseries qui dure sans vous laisser de mal aux cheveux, tant les mots cueillis au hasard peuvent faire éclore dans vos esprits des sensations savoureuses. (Meyer 1990: 169)

Mind a lexikográfus szakemberek, mind a szó- és szótármániában szenvedő lelkes amatőrök jól tudják, hogy a betűrendben megszerkesztett, ún. szemasziologikus elrendezésű francia értelmező szótárakban vannak súlyosabb, „testesebb”, sok címszót tartalmazó és rövidebb, „soványabb”, viszonylag kevés címszóból álló betűk. A *Petit Robert 2017* (a továbbiakban: *PR*²⁰¹⁷) és a *Petit Larousse Illustré 2019* (a továbbiakban: *PLI*²⁰¹⁹) egykötetes értelmező szótárak lapszámainak (és nem címszavainak) tájékoztató jellegű összehasonlító elemzése alapján mindkét szótár esetében az első kategóriába sorolhatók az A, C, E, P, S betűk, míg a másodikba a K, W, X, Y, Z betűk (az ábécé betűi és az azokat tárgyaló lapok száma közötti összefüggéseket az alábbi 1. számú táblázat mutatja be²).

Ahogy arra a lapszámokból logikusan következtethetünk, a „soványabb” betűk ugyan lényegesen kevesebb címszót, lemmát tartalmaznak, több szempontból mégis sokkal érdekesebbek lehet-

---

² A számok e tanulmányban nem részletezett egyéb szempontok elemzésére is alkalmas adhatnak. Dolgozatunk a K, Q, W, X, Y betűket veszi górcső alá.

nek terjedelmesebb betűtársaiknál. A továbbiakban mindezt néhány konkrét példával világítjuk meg. Az elemzések során a francia lexicográfia olyan kiemelkedő mérföldköveire támaszkodunk, mint Pierre Richelet (1680) vagy Antoine Furetière (1690) szótára, a Francia Akadémia szótárának (*Dictionnaire de l'Académie française - DAFi*) különböző kiadásai 1694-től napjainkig, Pierre Larousse *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle* szótára, Émile Littré *Dictionnaire de la langue française* (1873–1877) szótára, a *Petit Larousse Illustré*, a *Petit Robert* és a *Trésor de la Langue Française informatisé*.

PR ²⁰¹⁷	
Betű	Oldal
A	201
B	115
C	291
D	187
E	195
F	123
G	85
H	65
I	107
J	27
K	7
L	79
M	171
N	49
O	61
P	297
Q	17
R	189
S	205
T	159
U	15

PLI ²⁰¹⁹	
Betű	Oldal
A	95
B	153
C	148
D	65
E	78
F	46
G	37
H	28
I	42
J	9
K	4
L	33
M	83
N	24
O	27
P	126
Q	6
R	73
S	87
T	60
U	8

V	81
W	3
X	1
Y	2
Z	4

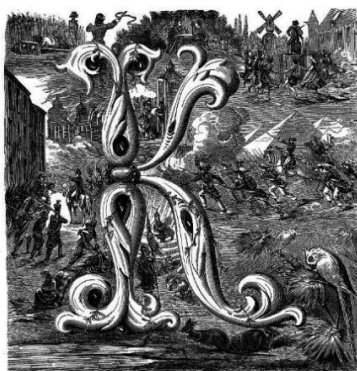
V	31
W	1
X	1
Y	1
Z	4

1. táblázat

Az ábécé betűi és az azokat tárgyaló lapok száma közötti összefüggések a *Petit Robert 2017* és a *Petit Larousse Illustré 2019* francia értelmező szótárakban

2. A K betű

Amikor a szótár szerkesztője vagy olvasója a francia ábécé 11. betűjéhez, a *K*-hoz ér, akkor nagyjából a szótár közepénél tart, amit egyfajta szusszanásra alkalmas pihenőhelynek vagy akár kilátónak is tekinthet, ahonnan visszaneézhet a megszerkesztett vagy elolvasott szócikkekre, elemezheti az addig megtett utat és felmérheti a még előtte állót. Jean Pruvost (2014: 277) szerint nem lehetett a véletlen műve, hogy Pierre Larousse 19. századi szótárának betűkezdo iniciáléi közül az egyik legszebb éppen a *K* betűt vezeti be (lásd 1. sz. ábra) és olyan *K*-val kezdődő szavakat illusztrál, mint például *kakatoès* 'kakadu', *kangourou* 'kenguru', *képi* 'ellenzós katonasapka', vagy éppen a napóleoni csatákra utaló moszkvai *Krem*l melletti hagymakupolás templomok.

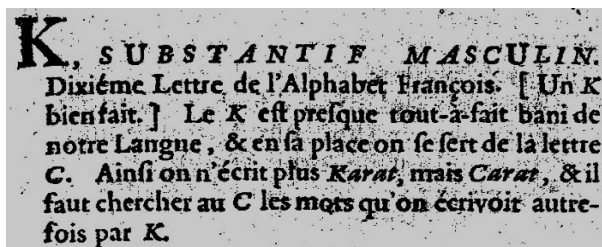

1. ábra

A *K* betű iniciáléja Pierre Larousse

Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle (1863–1876) című szótárából

A 17. század egyik kedvelt francia értelmező szótára Pierre Richelet 1680-ban Genfben megjelent *Dictionnaire françois...* című műve volt (Richelet 1680), amelyben a szerző azt írja a K betűről, hogy azt majdnem teljességgel száműzték a francia nyelvből, mivel helyette a veláris magánhangzók előtt K-nak ejtett C betűt használják (a régen *Karat* alakban létező szó immár *Carat* formában a C betűnél szerepel a szótárban). Richelet szótára (lásd 2. ábra) mindössze hat rövid K-val kezdődő szócikket tartalmaz: K 'K betű', *karabé* 'borostyán', *ker* 'bretonul: város', *kirielle* 'hosszú lista', *kirielle* 'litánia', *kirié éléison* 'kyrie eleison'³.

2. ábra

A K betű szócikke Pierre Richelet *Dictionnaire françois...* (1680) című szótárából

A század másik jelentős értelmező szótára, Antoine Furetière 1690-ben publikált *Dictionnaire universel* című műve ugyancsak hat szócikket tartalmaz (*K*, *kalendes* → *calendes*, *kali*, *karabé*, *kinkinna* → *quinquinna*⁴, *kyrielle*), amelyekből kettőt – a Richelet-féle szótárban még nem szereplő *kalendes* 'kalendák' és *kinkinna* 'kínafa, kínakéreg' szavakat – eleve más, a mai helyesírásnak megfelelő betűhöz utal (*c* és *q*). Furetière elhagyja továbbá Richelet *ker* szócikkét és helyette beteszi a *kali* 'homoki ballagófű' szócikket.

A hosszú vajúdas után 1694-ben megjelent és referenciaműnek szánt, de valójában megbukott akadémiai szótárban (*Dictionnaire de l'Académie française*) csupán két rövid szócikk szerepel a K betű és a *kyrielle* címszavakról.

³ A *kirielle* és a *kirié* szavak mai helyesírása: *kyrielle* és *kyrie*. A PR 2020-as elektronikus változata (PRi²⁰²⁰) és a PLI²⁰¹⁹ Richelet szótárához képest csak a *K*, *kyrielle*, *kyrie eleison* elemeket tartalmazza.

⁴ A mai helyesírás szerint: *quinquina*.

A K betű azonban az idők folyamán sikeresen „felhízott”. A *Petit Larousse Illustré* 1905-ös első kiadásában már 132 K-betűs címszó található. Összehasonlításképpen: a *PLI*²⁰¹⁹ immár 285, a *PR*²⁰¹⁷ pedig 255 ilyen szót számlál. E folytonos gyarapodás nagyrészt a különböző nyelvekből származó nemzetközi jövevényszavaknak, vándorszavaknak köszönhető. Íme néhány példa:

ANGOL: *kidnapping* ‘emberrablás’, *kilt* ‘skót férfiszoknya, kilt’, *kitesurf* ‘sárkány-szörf’, *knock-out* ‘kiütés’ | ARAB: *kandjar* ‘handzsár’, *kiffer* ‘szeret, kedvel’ | BRETON: *kouign-amann* ‘karamellizált, vajos, leveles tésztából készült breton édesség’ | ESZKIMÓ: *kayak* ‘kajak’ | GÖRÖG: *koinè* ‘koiné’ | HÉBER: *kibboutz* ‘kibuc’, *kippa* ‘kipa’ | JAPÁN: *kamikaze* ‘kamikáze’, *karaoké* ‘karaoké’, *karaté* ‘karaté’, *kimono* ‘kimonó’ | KÍNAI: *kung-fu* ‘kungfu’ | NÉMET: *képi* ‘ellenzős katonasapka’, *kitsch* ‘giccs’, *krach* ‘krach’, *kummel* ‘köménypálinka’ | OROSZ: *knout* ‘kancsuka’, *kolkhoze* ‘kolhoz’, *koulak* ‘kulák’ | TATÁR: *koumis/koumys* ‘kumis’ | TÖRÖK: *kébab* ‘kebabcsé’, *kiosque* ‘pavilon, bódé’.

Természetesen ne feledkezzünk meg a kilo- mértékegységem gazdagító szerepéről (*kilocalorie*, *kiloeuro*, *kilohertz*, *kilovolt*, *kilowatt* stb.), a tulajdonnevekből képzett szavakról (*Kafka* → *kafkaïen*, *Kalachnikov* → *kalachnikov*, *Kant* → *kantien*, *kantisme*, *Kir* → *kir* ‘aperitif fekete ribizlilikkörrel kevert fehér borból’, *Kreml* → *kremlinologie*), a márkanevekről (*kärcher* ‘nagynyomású mosó/tisztító’, *kevlar* ‘kevlár’, *kleenex* ‘papír zsebkendő’, *K-way* ‘széldzseki’) vagy éppen a mai nyelv szlengek képződményeiről (*keuf* ‘zsaru, zsernyák’, *keum* ‘pacák, ipse’).

A címszavak szaporodása által az idők folyamán ugyan nőtt a K betű szótári jelentősége, de még mindig jóval elmarad a többi betűétől. Viszonylagos ritkasága ugyanakkor megnövelte értékét például a *scrabble* nevű betűjátékban, ahol furcsa módon épp a K betű lett a szótárt kontrollként felütő francia játékosok számára a legértékesebb, 10 pontot érő betű (a magyarban ez a Ty).

Végül érdekességként említsük meg, hogy Diderot és D’Alembert *Enciklopédiája* az ábécé egy-egy betűjének bevezetések mesterségeket, foglalkozásokat illusztráló iniciálékat használt, amelyeknek esztétikai és szimbolikus jelentősége is volt. A C betű iniciáléjában például a *chandelle* ‘gyertya’ szóhoz kapcsolódó gyertyakészítés elevenedik meg, az E betűnél a szövére utaló *écheveau* ‘motring’, az

F betű esetében a kovácsműhely és az ott dolgozó kovácsok (*forge, forgeron*), az I betűnél pedig a nyomdászat és a nyomda (*imprimerie*). Az I-t követő K betűnél azonban a sorozat megszakad (a J akkoriban írásban még nem különült el az I-től). Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy a K betűhöz akkor még nem létezett illusztrálható foglalkozás, hisz például az erre alkalmas *kinésithérapeute* 'mozgásterapeuta, gyógytornász' szó Jean Pruvost szerint csak 1946-ban jelent meg a franciában (Pruvost 2014: 299).

3. A Q betű

A K betűhöz hasonlóan Pierre Larousse *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle* szótára a Q betű esetében is egy roppant díszes iniciáléval nyugtázza le az olvasót, amin többek között a következő Q betűvel kezdődő szavakra történik utalás: tekejátékosok (*quille*), inkvizítorok, akik egy szerencsétlen eretneket vallatnak (*faire subir la question*), *Quasimodo*, a párizsi Notre-Dame toronyőre, egy pénzt gyűjtő (*quêteur*) jótékony hölgy, két egymással veszekedő (*querelle*) katona, egy húsbolt előtt sorba (*queue*) álló emberek. Magáról a Q betűről, annak történetéről, jelentéseiről Pierre Larousse amúgy hosszú szócikkben értekezik. A betűhöz tartozó szócikkek száma is lényegesen nagyobb, mint a K esetében volt. Megjegyzendő, hogy a Q-betűs szócikkek már Richelet 1680-as szótárában is 12 kéthasábos oldalt, Furetière 1690-es szótárban pedig közel 14 kéthasábos oldalt töltöttek meg, és az évszázadok során a szócikkek száma csak tovább nőtt (a PR²⁰¹⁷ már 298, a PLI²⁰¹⁹ pedig 317 címszót tartalmaz).

A betűvel kapcsolatban a legérdekesebb az, amit már az első francia szótárak is megemlítenek. Richelet (1680) és Furetière (1690) egyaránt felhívja a figyelmet arra, hogy a C, a K és a Q betűk ugyanazt a hangot jelölhetik, és így ez utóbbi – legalábbis Furetière szerint – voltaképpen fölöslegesnek tekinthető.

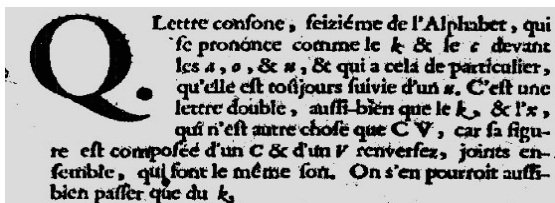

Le C, le K & le Q ne font qu'une même chose. Ablancourt, Luc. Dialogue des lettres.] De sorte que les mots qu'on ne trouvera pas ici dans la lettre Q se trouveront dans la lettre C, ou dans la lettre K.

3. ábra

A Q betű szócikke Pierre Richelet *Dictionnaire françois...* (1680) című szótárából

Le C, le K & le Q ne sont qu'une même chose. Ablancourt, Luc. Dialogue des lettres.] De sorte que les mots qu'on ne trouvera pas ici dans la lettre Q se trouveront dans la lettre C, ou dans la lettre K.

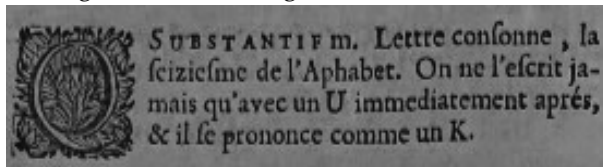

4. ábra

A Q betű szócikke Antoine Furetière *Dictionnaire universel...* (1690) című szótárából

Q. Lettre consone, seizième de l'Alphabet, qui se prononce comme le k & le c devant les a, o, & u, & qui a cela de particulier, qu'elle est toujours suivie d'un u. C'est une lettre double, aussi-bien que le k & l'x, qui n'est autre chose que C V, car sa figure est composée d'un C & d'un V renversez, joints ensemble, qui sont le même son. On s'en pourroit aussi-bien passer que du k.

A *Dictionnaire de l'Académie française* első kiadása hasonló értelemben, de elég szűkszavúan fogalmaz.

5. ábra

A Q betű szócikke a *Dictionnaire de l'Académie française...* (1694) című szótárból

Q Substantif m. Lettre consone, la seiziesme de l'Alphabet. On ne l'escrit jamais qu'avec un U immediatement après, & il se prononce comme un K.

A Q betű kiejtésének egészen a 16. században élt Pierre de La Ramée-ig (Ramus)⁵ visszanyúló vitájáról Montesquieu *Lettres persanes* [Perzsa levelek] című, 1721-ben megjelent műve CX levelében is olvashatunk (Montesquieu 1873: 43-44 és 1955: 170).

L'université de Paris est la fille aînée des rois de France, et très aînée ; car elle a plus de neuf cents ans : aussi rêve-t-elle quelquefois. On m'a conté qu'elle eut, il y a quelque temps, un grand démêlé avec quelques docteurs, à l'occasion de la lettre Q, qu'elle vouloit que l'on prononçât comme un K. La dispute s'échauffa si fort, que quelques-uns furent dépouillés de leurs biens : il fallut que le Parlement terminât le différend ; et il accorda permission, par un arrêt solennel, à tous les sujets du roi de France de prononcer cette lettre à leur fantaisie. Il faisoit beau voir les deux corps de l'Europe les plus respectables occupés à décider du sort d'une lettre de l'alphabet. Il semble, mon cher ***, que les têtes des plus grands hommes s'étrécissent lorsqu'elles sont assemblées ; et que, là où il y a plus de sages, il y ait aussi moins de sagesse. [Az Egyetem a francia királyok elsőszülött leánya; s vénlány a javából: több mint kilencszáz éves; nem csoda, ha néha szundikál. Hallottam, hogy nemrégiben nagy vitába keveredett néhány doctorral a Q betű miatt; azt akarta, ejtsék K-nak. A vita annyira nekihevesedett, hogy egyeseknek az ingük is ráment; végül is a legfelsőbb bíróság vetett véget a vitának: ünnepélyes határozatban megengedte a francia király valamennyi alattvalójának, hogy úgy ejtse ki ezt a hangot, ahogyan neki tetszik. Főlemelő látványt nyújtott Európának ez a két legtisztéletreméltóbb testülete, amint éppen az ABC egyik betűjének sorsa felől dönt. Úgy látszik kedves ***, a legnagyobb emberek feje is beszűkül, ha együvé toborzódnak, s minél több valahol a bölcs, annál kevesebb a bölcsesség. – Rónay György fordítása]

A klasszikus latin kiejtési szabályainak az iskolai és az egyetemi (Sorbonne, Collège de France) oktatásban tapasztalható fellazulásával párhuzamosan megjelenő vita lényegében arról szölt, hogy a *qu* betűkapcsolatban kötelező-e az *u* [ejtsd: ü] magánhangzó ejtése

⁵ Francia humanista filozófus, matematikus, nyelvtanító, az első francia nyelvű filozófiai értekezés (*Dialectique*, 1555) szerzője (1515–1572). *Grammaire de Pierre de la Ramée, lecteur du Roy en l'Université de Paris* című, 1562-ből származó művében a hét szabad művészet jelentőségét hirdetve, egy tanár–tanuló között zajló párbeszéd keretében a nyelvtan lényegi összefüggéseinek feltárására törekedett, és javasolta a francia nyelv helyesírásának megreformálását a kiejtéseket követő írásmód bevezetésével. Az *i/j*, az *u/v*, valamint az *e, é, è* betűk szétválasztására tett javaslatát később általánosan elfogadták. Az *i* és az *u* betűket róla nevezték el *lettres ramistes*-nak. A Szent Bertalan-éj számos áldozatának egyike volt. A fent említett vitáról Voltaire is megemlékezik *Dictionnaire philosophique* [Filozófiai ábécé] című művének *Université* [Egyetem] szócikkében, ahol ezt írja (Voltaire 1878): „L'un des principaux griefs contre Ramus étoit la manière dont il faisoit prononcer la lettre Q à ses disciples” [A Ramus-vel szembeni egyik fő kifogás az volt, ahogy a Q betű kiejtését oktatta tanítványainak].

vagy sem. Pierre Larousse *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle* című nagyszótára Q szócikkének enciklopédikus részéből megtudhatjuk (Larousse 1863–1876: t. 13, p. 480), hogy a 16. században egy fiatal pap a teológiai disszertációja megvédésekor Pierre de la Ramée álláspontját követve a teológiai viták gyakori *quamquam* → *quanquan* ‘quoique = noha, jóllehet, ámbár’ szavát nem a mai *cancan* ‘pletyka’ jelentéssel bíró szó mintájára [käkä], hanem a klasszikus latinhoz közelebb álló és a magánhangzót is megjelenítő purista módon ejtette ki. Lett is ebből hatalmas vita, amelyben még az eretnokség vádja is felmerült a Sorbonne tudós doktorai részéről, akik így nem akarták áldásukat adni a jelölt doktori védésére és perre vitték az ügyet. Maga a fentebb már említett Pierre de la Ramée is megjelent a bíróság előtt, hogy megvédje tanítványát és ezáltal perse saját álláspontját. Végül a jelöltet felmentették, és az a salamoni döntés született, hogy mindenki úgy ejti ki a latin szavakat, ahogy akarja. A vitának köszönhetően azonban a Sorbonne professzorainak kiejtését gúnyolódva utánzó *cancan* szó megmaradt a francia nyelvben ‘pletyka’ jelentésben⁶.

Végül még egy kis, de érdekes adalék. Pierre Larousse mellett a 19. század másik kiemelkedő lexikográfusa Émile Littré volt, akinek az 1873 és 1877 között megjelent *Dictionnaire de la langue française* című, méltán híres, négykötetes szótára mind a mai napig használatban van (újabbán már ingyenesen hozzáférhető internetes változatban is). A szótárát forgató egykori és mai használók arcára minden bizonnyal mosolyt csalt és csal a Q betű meghatározását követő példamondat:

La dix-septième lettre de l’alphabet, et la treizième des consonnes. *Un grand Q. Un petit q* [Az ábécé tizenhetedik betűje és tizenharmadik mássalhangzója. Egy nagy Q. Egy kis q].

A *grand Q* [gräky] és a *petit q* [pätiky] ugyanis a homofónia miatt kiejtve nem csupán „nagy Q betűre” és „kis q betűre” utal, hanem ‘nagy feneket’ – *grand cul* [gräky] –, illetve ‘kis feneket’ – *petit cul* [pə-

⁶ Figyelem! A hasonló hangzású és ‘kánkán’ jelentésű *cancan* szónak semmi köze a ‘pletyka’ jelentésű szótári homonimájához. A tánc megnevezése a *canard* ‘kacsa’ szó gyermeknyelvi *cancan* változatával hozható összefüggésbe.

tiky] – is jelenthet. Az újabb szótárak (pl. *PR*²⁰¹⁷, *PRi*²⁰²⁰) természetesen már elegánsan kikerülik ezt a fonetikai csapdát, amikor a példát a *majuscule* ‘nagybetű’ és a *minuscule* ‘kisbetű’ jelzővel adják meg: *q majuscule* (Q), *q minuscule* (q).

4. A W betű

A W betűvel kapcsolatban a szótáríró első gondolata minden bizonnyal az, hogy immár közeledik munkája befejezéséhez. A nyelvhasználóké és a nyelvészeké pedig leginkább az, hogy vajon egyáltalán francia betű-e a V-t írásban megkettőző W (ezt tükrözi francia neve: *double v*), melyet Augustin Thierry szerint I. Chilperich frank király (539 – 584) vezetett be (Thierry 1840, idézi Pruvost 2014: 490)? Ha ugyanis a *Petit Robert* vagy a *Petit Larousse Illustré* szótárakat felütjük a W betűnél, a címszavak között valójában csak idegen – többségében germán eredetű – szavak találhatók (pl. angol: *wagon* ‘vagon’, *walkman* ‘sétálómagnó’, *warning* ‘vészvillogó’, *waterpolo* ‘vízilabda’, *web* ‘világháló’, *wifi* ‘wifi’, *windsurf* ‘szörf’; flamand: *wasingue* ‘felmosórongy’; német: *wagnérien* ‘wagneri’, *weltanschauung* ‘világnézet’, *witz* (svájci francia) ‘vicc’; japán: *wasabi* ‘vaszabi’; algonkin: *wapiti* ‘vapiti [észak-amerikai szarvasfajta]’⁷).

A W betű a francia ábécé 23., egyben „legfiatalabb” betűje. Önálló szótári betűként nem szerepel sem Richelet (1680), sem Furetière (1690) szótárában, de a *Dictionnaire de l’Académie française* is csak 1878-ban megjelent 7. kiadásától kezdve tünteti fel, a *Petit Larousse Illustré* pedig egészen 1948-ig együtt szerepeltette a W-X-Y betűket. A *PLI* első, 1905-ös kiadása amúgy még csak 55 W betűvel kezdődő szócikket tartalmazott, a 2019-es kiadás viszont már kétszer annyit (113). A *PR*²⁰¹⁷ nagyságrendileg ugyanannyi (108) W betűvel kezdődő szócikket közöl.

A W betűvel kezdődő szavak helyes kiejtése a franciául tanuló külföldieknek sok fejtörést okoz. Alapszabályként szokták megadni, hogy ejtése a germán eredetű szavakban a *v* mássalhangzóval

⁷ Idézzük fel ezzel kapcsolatban Charles Nodier sarkos megfogalmazását, aki „barbár” betűként jellemezte a *w-t* (Nodier 1828: 413): „La langue française n’admet point de double w: prononcez v” [A francia nyelv egyáltalán nem fogadja be a dupla *w-t*: ejtése *v*].

történik [v]⁸: *witz* [vits], *Wagner* [vagner], *Wagram* [vagram], a valon és egyéb idegen – elsősorban angol – eredetű szavakban pedig a fonetikai átírásban [wa] szimbólummal jelölt és egyfajta *ua* hangot jelző félhangzó (*semi-voyelle*): *wallon* [walɔ̃], *Waterloo* [wɔtɛrlo], illetve *watt* [wat], *wapiti* [wapiti], *webographie* [webɔɡrafi]⁹. Angol eredetű szavakban ejthetik még [u]-nak (*clown* [klun] ‘bohóc’), [ju]-nak (*interview* [ɛ̃tɛrvju] ‘interjú’) vagy [o]-nak is (*crawl* [krol] ‘gyorsúszás’).

Lexikográfiai megközelítésben a franciába az utóbbi harminc évben bekerült *W*-vel kezdődő szavak közül kettőre külön is érdemes röviden kitérni.

Az internetes világhálót jelölő és az angol *World Wide Web* (hivatalosan javasolt francia megfelelője: *toile d’araignée mondiale* ‘világméretű pókháló’) megnevezésből származó igen gyakori *www* vagy *WWW* betűszó, amelyik több szempontból is felettébb érdekes. A tanulmányunk megírásakor modern referenciaszótárként használt *PR*²⁰¹⁷ és *PRi*²⁰²⁰ például nem vette még fel önálló címszóként, ellentétben a *PLI*²⁰¹⁹ szótárral. A szótárakból nem kapunk továbbá eligazítást sem a betűszó helyesírásáról (nagybetűvel vagy kisbetűvel kell-e írni – ez utóbbi a legáltalánosabb¹⁰), sem annak kiejtési módjáról (*trois doubles v* vagy *triple double v* vagy *double v*, *double v* – ez utóbbi tűnik a leggyakoribbnak).

A másik megkerülhetetlen példa a *Wikipédia* szó, ami ma mindenki számára a többnyelvű, nyílt tartalmú, a nyílt közösség által fejlesztett online világciklopédia szinonimája és aminek története az angol nyelvű változat elindításával 2001. január 15-én kezdődött. Maga a név a hawaii eredetű *wikiwiki* ‘gyors(an)’ és az *enciklopédia* szavak összevonásából keletkezett. A francia változat *Wikipédia* néven 2001. március 23-án indult és helyesírási érdekessége az, hogy a magyarhoz hasonlóan a szót é betűvel írják (ellentétben az angol, német, spanyol, olasz, horvát stb. megfelelőikkel). A szó *wiki* alakban megtalálható a *PRi*²⁰²⁰ értelmező szótárban, illetve az ango-

⁸ Ez persze az etimológiai ismereteket általában nélkülöző nyelvtanulók számára amolyan „nesze semmi fogd meg jól” típusú tanács.

⁹ A *webographie* (*PLI*, *LDF*) és a *sitographie* (*PRi*²⁰²⁰) szavak ‘internetes hivatkozások’ jelentésben nagyjából egyforma találati aránnyal fordulnak elő a francia internetes oldalakon.

¹⁰ A *web* [web] szóval kapcsolatban a *PR*²⁰²⁰ a példák között egyaránt megengedi a kis és nagy kezdőbetűs helyesírást: *surfer sur le web*, *le Web* ‘az interneten szörfözik’.

los *Wikipedia* alakban a *PLI*²⁰¹⁹ enciklopédikus részében is. A Wikipédiát szakmai berkekben és a médiában gyakran támadják pontatlan tartalmáért. Ezt a Pierre Larousse-ról szóló francia szócikk alábbi részlete is jól illusztrálja, amelyben a *Nouveau Larousse illustré* szótárról 2020. július 6-án ez volt olvasható¹¹:

Cet ouvrage prestigieux est (...) très recherché des collectionneurs. Il a également servi de modèle à la conception du Petit Larousse Illustré qui résume en un volume ce que le *Nouveau Larousse illustré* développait considérablement dans ses sept volumes. [E tekintélyes mű (...) roppant keresett a gyűjtők körében. Mintául szolgált a Petit Larousse illustré megalkotásához, amely mű egy kötetben foglalja össze mindazt, amit a *Nouveau Larousse illustré* hét kötete bővebben kifejtett.]

Ez bizony hamis információ, hisz a lexikográfusok tudják, hogy a *PLI* őse az 1856-ban megjelent egykötetes *Nouveau Dictionnaire de la langue française* volt, amelyben a kb. 20 000 szót magyarázó szótári rész után már megtalálható a latin idézeteket, kifejezéseket tartalmazó későbbi híres „rózsaszín oldalak” előképe. Az 1860-as kiadás-tól kezdve pedig Larousse kiegészíti e szótárát egy tulajdonneveket tárgyaló enciklopédikus résszel. Az illusztrációk pedig halála után, 1878-tól gazdagítják a művet.

Nem meglepő tehát, hogy manapság sokan teszik fel azt a kérdést: lehet-e, szabad-e a Wikipédiát tudományos munkákban megbízható forrásként idézni? Véleményünk szerint jelenleg még nem. Meglehetünk-e nélküle munkánk során? Kár lenne tagadni. Harcolnunk kell-e folyamatos mennyiségi és minőségi gyarapodása ellen? Butaság lenne. A szakemberek dolga azonban a téves, hamis információk kigyomlálása, helyreigazítása.

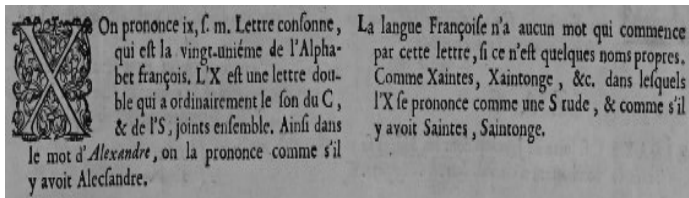
5. Az X betű

A francia ábécé ma 24. betűje kiejtését tekintve minden bizonnyal a legfurcsább francia betű. Ezt már az első, 17. századi francia értelmező szótárak (Richelet, Furetière, Académie) megállapították (lásd 6. ábra). Később Charles Nodier, francia romantikus író, lexikográfus, a Francia Akadémia tagja is erre a következtetésre jutott *Examen critique des dictionnaires de langue française* [A francia szótárak kritikai vizsgálata] című, 1828-ban megjelent művének X szócikkében (Nodier 1828: 415–416):

---

¹¹ A sokkal rövidebb magyar változatban ez a rész egyáltalán nem szerepel.

Nous la faisons sonner K, dans *excès* ; Z, dans *dixaine* ; S, dans *soixante* ; GZ, dans *exempt* ; CS, dans *extrême* ; de deux manières dans *Xerxès* ; et point du tout dans *dixme*. Qu' on donne après cela des règles de prononciation infaillibles aux jeunes gens et aux étrangers... [Az *excès* szóban K-nak ejtjük; a *dixaine* {*dizaine*} szóban Z-nek; a *soixante* szóban S-nek; az *exempt* szóban GZ-nek; KS-nek az *extrême* szóban; kétféleképpen a *Xerxès* szóban; és egyáltalán nem ejtjük a *dixme* {*dîme*} szóban. Próbáljunk csak ezek után biztos kiejtési szabályokat adni a fiataloknak és a külföldieknek...].

6. ábra

Az X betű szócikke a *Dictionnaire de l'Académie française...* (1694) című szótárból

Lettre consonne, qui est la vingt-unième de l'Alphabet françois. L'X est une lettre double qui a ordinairement le son du C, & de l'S, joints ensemble. Ainsi dans le mot d'*Alexandre*, on la prononce comme s'il y avoit Alecsandre. La langue Françoise n'a aucun mot qui commence par cette lettre, si ce n'est quelques noms propres. Comme *Xaintes*, *Xaintonge*, &c. dans lesquels l'X se prononce comme une S rude, & comme s'il y avoit *Saintes*, *Saintonge*. [A francia ábécé huszonegyedik, mássalhangzót jelölő betűje. Az X kettős hangzású, a C és az S együttes ejtéséből keletkezik. Így az *Alexandre* szóban úgy ejtjük, mintha Alecsandre lenne. A francia nyelvben, leszámítva néhány tulajdonnevet, nincs egyetlen olyan szó, amelyik ezzel a betűvel kezdődik. Így például a *Xaintes*, *Xaintonge* stb. szavakban az X kemény S-nek hangzik, mint a *Saintes*, *Saintonge* ejtésében.]

Az X betű kiejtésének sajátosságait mai szemmel a következőképpen lehet összefoglalni. Szó végén – a többi mássalhangzóhoz hasonlóan – általában néma: *choux* [ʃu] 'káposzta', *heureux* [œʁø] 'boldog'. A fontosabb kivételek: *Aix* [ɛks] (egy sziget, két falu és három város neve), *lynx* [lɛks] 'hiúz', *sphinx* [sfɛks] 'szfinx'. Szó belsejében mássalhangzó előtt [ks]: *excuse* [ɛksky:z] 'mentség'. Szó belsejében magánhangzó előtt [gz], ritkábban [ks]: *examen* [ɛgzamɛ̃] 'vizsga', *fixer* [fikse] 'rögzíteni'. *Bruxelles* és *Auxerre* városok nevében [s]: [bryʁsɛl], [osɛ:r]. Szó elején általában [gz]: *Xantia* [gzɛ̃tja] (Citroën autómárka), *Xavier* [gzavje] (személynév), *xénophobe* [gzɛnɔfɔb] 'idegengyűlölő'

stb. Egyes szavaknál azonban a [gz] ejtés mellett a [ks] is előfordul: *xylophone* [gzilɔfɔn ; ksilɔfɔn] ‘xilofon’. Külön említést érdemel a *six* ‘hat’ esete, amelyben az *x* betűnek három kiejtése is lehetséges: a) önmagában állva [sis] (*le numéro six*), b) mássalhangzó vagy ún. *h aspiré* ‘hehezetes *h*’ előtt [si] (*six femmes, six héros*), c) magánhangzó vagy *h muet* ‘néma *h*’ előtt pedig hangkötéssel [siz] (*six enfants, six hommes*).

A 17. században magáról a betűről szóló szócikken kívül csak Furetière (1690) szótárában találunk még egy ritka, orvosi jelentésű címszót: *xiphoidé* ‘szegycsont kardnyúlványa’. A *Dictionnaire de l’Académie* a 4. kiadásától kezd néhány X betűvel kezdődő címszót felvenni szótárába (1762-ben összesen nyolcat, de még 1935-ben is csak tizenkettőt). Émile Littré lenyűgöző szótára (1873–1877) viszont már 60 X betűvel kezdődő szót tartalmaz. Összehasonlításképpen: a *PLI*²⁰¹⁹ és a *PR*²⁰¹⁷ meglepő módon egyaránt csak 46 X betűvel kezdődő címszót vett fel. Littré ráadásul nem csupán a szócikkek mennyiségét, hanem mikrostruktúrájuk minőségét tekintve is alaposabb, részletesebb információkat ad meg. A X betűről szóló szócikkekben a 9 jelentés között például több ritkábbakat is találunk, amelyek más egynyelvű francia szótárakban ma már nem is szerepelnek. Ilyen a 3. jelentésként megadott *Dans le comput ecclésiastique, marque le dimanche* ‘a vasárnap jele az egyházi naptárakban’, a 7. jelentésben szereplő *Un x ou un ixé, chez les tapissiers, est un petit tabouret dont les pieds croisés offrent la figure de cette lettre* ‘a betű alakját formáló X-lábú kis kárpitoszék’, vagy a 9. jelentésben jelzett speciális nyomdászati eszköz : *X, espèce de phalène* ‘acélbetűbélyeg, betűkölyű’. Littré természetesen nem regisztrálhatott olyan újabb lexikai fejleményeket, amelyek csak a 20. század során terjedtek el és kerültek be a szótárakba. Gondoljunk csak a már Littré által is regisztrált algebrai, filozófiai ‘ismeretlen’ fogalomkörhöz kapcsolódóan kialakult *rayons X* ‘röntgensugarak’, *accoucher sous X* ‘névtelesen szül és lemond gyermekéről’ kifejezésekre, az amerikai angol *X rated* szerkezet mintájára 1975-ben a franciában is megjelent *film X* ‘pornófilm’ szerkezetre, amiből továbbképzéssel még új ige (*ixer un film*) és főnév (*ixage d’un film*) is keletkezett, a manapság gyakran olvasható tréfás *Xtra* (*extra*) alakra, az angol mintájára *pilules d’X*-nek nevezett egészség- és személyiségromboló extasy tablettákra, vagy

akár az X-kromoszómára (*chromosome X*), aminek természetesen megvan a következő pontban tárgyalt Y betűhöz kapcsolódó párja is (*chromosome Y*).

6. Az Y betű

A francia ábécé utolsó előtti, 25. betűje. Neve (betűzésnél) *y grec* [igrek]. Az elnevezéssel kapcsolatban Charles Nodier (1828: 417) kissé ingerülten teszi fel a kérdést:

N'est-il pas fort extraordinaire d'appeler i grec un signe que les Grecs appelloient *upsilon* et qui n'a jamais eu chez eux la valeur de l'*i* ? N'est-il pas très-ridicule de conserver ce signe dans l'abécédaire par respect pour l'étymologie, et de violer cette étymologie dans la prononciation ? [Hát nem nagyon különös, hogy görög *i*-nek hívunk egy jelet, amit a görögök *üpszilon*nak hívtak, és aminek náluk soha nem volt *i* értéke? Hát nem erősen nevetséges, hogy ezt a jelet csak az etimológia tisztelete miatt tartjuk meg az ábécében, megsértve az etimológiát a kiejtésben?]

Richelet (1680) szótárában mindössze négy szócikket szentelt az Y betűnek, és azt állította, hogy a betű már majdnem száműzetett („presque banni”) a francia ábécéből, mivel helyette az egyszerű I betű használatos. Furetière szótára (1690) már 15 ipszilonnal kezdődő címszót tartalmaz, melyek közül az első, magáról a betűről szóló szócikkben történeti érdekességként Püthagorasra is utal, aki szerint az ipszilon az élet szimbóluma volt: a betű talpa a gyerekkort szimbolizálja, az elágazó felső két szár pedig az élet két útját, a bűnt és az erényt, amelyek közül hétéves kora után a gyerekek választania kell:

L'Y étoit, selon Pythagore, un symbole de la vie, à cause que le pied représentoit l'enfance, & que la fourche signifioit les deux chemins du vice & de la vertu, où on entroit ayant atteint l'âge de la raison.

Ejtéséről jegyezzük meg, hogy két magánhangzó között, valamint szó elején, magánhangzó előtt [j]: *gruyère* [gryjɛr] ‘francia sajtfeleség’, *yoyo* [jojo] ‘jojó’. Két magánhangzó között néha néma: *Troyes* [trwa] (francia város). Egyéb helyzetben általában [i]: *pyjama* [pizama] ‘pizsama’. Megemlítenéd még, hogy [i]-nek hangzik a *pays* ‘ország’ szóban és származékaiban, valamint az *abbaye* ‘apátság’ szóban is: *pays* [pei], *paysage* [peizaʒ] ‘táj’, *dépaysé* [depeize] ‘helyét nem

lelő', *abbaye* [abei]. Az ismert, angolból átvett *tramway* 'villamos', *poney* 'póni(ló)' szavak ejtése pedig [tramwɛ], [pɔnɛ].

Amikor a lexikográfus egy francia szótár írásába kezd, már az A betű első szócikkénél kissé csüggedten sóhajt fel, hisz többek között az à prepozíció kidolgozásának sziszifuszi munkája vár rá (Littré szótára közel 12 hasábon dolgozta fel). Ha a feladat nem is ilyen gigászi, de azért a szerkesztés végéhez közeledve az Y szócikk kidolgozásakor is hasonló megpróbáltatás vár rá (Littrénél ez hat és fél hasábot foglalt el), hisz a következőkről kell számot adnia:

- az Y betű által okozott és fentebb már részletezett kiejtési nehézségekről, beleértve azt is például, hogy miért van hangkötés a *des yeux* [dezjø] 'szemek' és miért nincs a *des yaourts* [dejaurt] 'joghurtok' esetében vagy miért van hangkivetés a *l'yeuse* [ljøz] 'magyaltölgy' szóban és miért nincs a *la yourte* [la:jurt] 'jurta' főnévben;
  - az Y rövidítésként vagy szimbólumként betöltött szerepéről;
  - a pongyolább, ún. *français populaire* regiszterben játszott hímnemű 'ő' személyes névmási szerepéről (*V'là qu'y pleure* a *Voilà qu'il pleure* 'Na, most sír' helyett);
  - a határozói funkciójáról (*J'y suis, j'y reste*. 'Itt vagyok, és itt is maradok' – Mac Mahon tábornok híres mondása 1855-ből arra utalva, hogy Szebasztopol ostromakor nem hagyja el a Malakov-bástyát, amelyet az oroszok fel akartak robbantani.);
  - a számos állandósult kifejezésben játszott szerepéről: *J'y pense*. '(i) Gondolok rá. (ii) Most jut eszembe!'; *Nous y voilà*. 'A témánál vagyunk.', *Vous y êtes*. 'Úgy van!, Eltalálta!' ...stb.
- A nagy alakú *Trésor de la langue française* szótár még két hasábon át sorolja az utóbbi két ponthoz a példákat;
- arról a nyelvtani furcsaságról, hogy a mindennapi használatban az *aller* 'megy' ige *i*-vel kezdődő egyszerű jövő idejű *irai* és feltételes módú *irais* alakjai előtt nem használjuk az *y* 'oda' határozószót: *Irez-vous demain au concert ? – J'irai* [és nem: *J'y irai*]. 'Elmegy holnap a koncertre? – Igen, elmegyek.'

Végül említsük meg azt a szót, amelyik az ipszilonnal kezdődő francia szavak közül talán a legélénkebb kiejtési vitát keltette. Ez pedig a franciában a 16. század óta használatos holland eredetű *yacht* 'ja-

cht' szó, amelyet – idegen eredetű elemről lévén szó – különféle-
képpen ejtettek: [jak], [jakt], [jot], [jot]. Hosszú viták után a Francia
Akadémia szótára¹² és a *Petit Robert* által is javasolt [jot] kiejtés lát-
szik győzedelmeskedni. A szó által okozott kiejtési bizonytalansá-
got mindennél jobban mutatja Jean Dujardin Oscar-díjas francia szí-
nész, rendező és producer szellemes válasza arra a kérdésre, hogy
ő miként ejti a *yacht* szót: *Je dis bateau*. 'Én úgy mondom, hogy hajó.'

A francia szótárak világában tett fenti rövid lexikográfiai kaland-
dozás remélhetőleg elnyeri az ünnevelt, Bańcerowski professzor
tetszését, aki jelenleg egy nagyszabású lengyel–magyar lexikográfiai
projekten dolgozik, és akinek baráti szótársaként e munka befe-
jezéséhez, továbbá nyolcvanadik születésnapjára ezúton is szívből
kíván jó egészséget és sok erőt a fenti sorok szerzője.

Felhasznált irodalom

- Baudelaire, Ch. 1859. *Théophile Gautier*. Paris. Poulet-Malassis et de Broise.
DAFi = *Dictionnaire de l'Académie française informatisé*. – www.dictionnaire-academie.fr
Dictionnaire de l'Académie française informatisé (DAFi). Éditions de. 1694¹, 1718², 1740³,
1762⁴, 1798⁵, 1835⁶, 1878⁷, 1935⁸, Actuelle⁹. – www.dictionnaire-academie.fr
Diderot – D'Alembert. 1751. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts
et des métiers*. Dix-sept volumes plus neuf volumes de planches. Texte établi par
D'Alembert, Diderot. Paris. Briasson – David – Le Breton – Durand. – [https://
fr.wikisource.org/wiki/L%E2%80%99Encyclop%C3%A9die/1re_%C3%A9dition](https://fr.wikisource.org/wiki/L%E2%80%99Encyclop%C3%A9die/1re_%C3%A9dition)
Furetière, A. 1690. *Dictionnaire universel, contenant généralement tous les mots françois
tant vieux que modernes, et les termes de toutes les sciences et des arts...* La Haye et
Rotterdam. [k. n.].
Larousse. *Dictionnaire de français*. – <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais-monolingue>
Larousse, P. 1863–1876. *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle*. 17 volumes. Paris.
Administration du Grand Dictionnaire universel. – [https://archive.org/stream/
LarousGrdictionnXIX01bnf#page/n3/mode/1up](https://archive.org/stream/LarousGrdictionnXIX01bnf#page/n3/mode/1up)
LDF = Larousse. *Dictionnaire de français*. – [https://www.larousse.fr/dictionnaires/
francais-monolingue](https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais-monolingue)
Le Petit Larousse Illustré. 2019. (PLI²⁰¹⁹). Paris. Larousse.
Le Petit Robert de la langue française. 2017. (PR²⁰¹⁷). Paris. Les Dictionnaires Le Robert.
Le Petit Robert de la langue française. 2020. (PR²⁰²⁰). – [https://www.lerobert.com/dic-
tionnaires/francais/langue](https://www.lerobert.com/dictionnaires/francais/langue)
Littré, É. 1873–1877. *Dictionnaire de la langue française*. Paris. Hachette. – [https://
www.littre.org/](https://www.littre.org/)

¹² Az 1740 és 1835 közötti kiadások csak a [jak] kiejtést javasolják, az 1878-as semmit,
az 1935-ös viszont már a [jot] mellett teszi le a voksát.

- Matoré, G. 1968. *Histoire des dictionnaires français*. Paris. Larousse.
- Meyer, Ph. 1990. *Heureux habitants de l'Aveyron et des autres départements français*. Paris. Seuil.
- Montesquieu. 1873. *Lettres persanes*. Texte établi par André Lefèvre. Paris. A. Lemerre.
- Montesquieu. 1955. *Perzsa levelek*. Budapest. Új Magyar Kiadó. (A világirodalom klasszikusai).
- Nodier, Ch. 1828. *Examen critique des dictionnaires de langue française*. Paris. Imprimerie et fonderie de G. Doyen.
- PLI²⁰¹⁹ = *Le Petit Larousse Illustré*. 2019. Paris. Larousse.
- PR²⁰¹⁷ = *Le Petit Robert de la langue française*. 2017. Paris. Les Dictionnaires Le Robert.
- PRi²⁰²⁰ = *Le Petit Robert de la langue française*. 2020. – <https://www.lerobert.com/dictionnaires/francais/langue>.
- Pruvost, J. 2014. *Le dico des dictionnaires. Histoires et anecdotes*. Paris. JC Lattès.
- Richelet, P. 1680. *Dictionnaire françois contenant les mots et les choses, plusieurs nouvelles remarques sur la langue françoise, ses expressions propres, figurées et burlesques, la prononciation des mots les plus difficiles, le genre des noms, le régime des verbes...* Genève. Jean Herman Widerhold.
- Thierry, A. 1840. *Récits des temps mérovingiens*. Paris. Just Tessier.
- TLFi = *Trésor de la langue française informatisé*. – <http://atilf.atilf.fr/>
- Trésor de la langue française informatisé (TLFi)*. – <http://atilf.atilf.fr/>
- Voltaire. 1878. *Dictionnaire philosophique*. Paris. Garnier Frères.

Romániai magyar fordítók lengyel műfordításai

BENŐ ATTILA – NAGY SÁNDOR ISTVÁN

egyetemi tanár, BBTE BTK,

Magyar Nyelvi és Általános Nyelvészeti Tanszék

Hungarológiai Tanulmányok Doktori Iskola ,

a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet ügyvezető igazgatója (Kolozsvár)/
Modern Filológiai Társaság ügyvezetője (Budapest)

Abstract: Polish literary translations of Hungarians living in Romania. The article presents the Polish–Hungarian cultural contacts, focusing on the translation of Polish literary text during the 20th century, using the data from the *Lexicon of the Hungarian literary translators in Romania (1919–2019)*. A special focus is put on the literary translations carried out by Lajos Áprily, Zoltán Jékely and Zoltán Franyó.

Keywords: literary translation, Polish poets, Hungarian translators, history of literary translations

1. Janusz Bańcerowski és a transzlatorika elmélet

Egy jó fordító akkor képes megfelelően visszaadni a forrásnyelvi szöveget, ha jól tudja alkalmazni az átváltási műveleteket, a fordítástechnikai eljárásokat, és a fordításelméleti tájékozottság is a javára válhat. Ezen a területen is figyelemre méltóak Janusz Bańcerowski professzor úr kutatásai.

Janusz Bańcerowski *Az emberi nyelv és a kommunikáció alapkérdései* című 2000-ben megjelent műve a XX. századi magyar kommunikációkutatást összegzi, benne helyet kapnak a századelő és századvég, valamint Nyugat és Kelet legfontosabb tudományos eredményei is. A professzor úr műve nemcsak egyes tudománytörténeti kutatásait tartalmazza, hanem a saját kutatási eredményei alapján kialakított koncepciójának igazolása céljából ismerteti a témakört érintő legfontosabb tudományos elméleteket. Ebben a művében Janusz Bańcerowski a transzlatorika fogalmát kommunikációelméleti keretben értelmezi. Szerinte a transzlatorika közlési folyamatként magában foglalja a következő tényezőket: a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveget, és az átváltási műveletek mellett a fordító személyiségét, fordítói kompetenciáját is figyelembe veszi. A transzlatorikus rendszer elemeit a következőképpen vázolja fel: Adó → A-szöveg

→ Fordító → B-szöveg → Vevő. A translátorika rendszer leírásának a fordítóra kell összpontosulnia, mivel a kommunikációs rendszerben az övé a központi szerep. Fontos annak megállapítása is, hogy milyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie annak a személynek, akit fordítónak szoktak nevezni. Ő a folyamatban az adó és a vevő szerepét egyaránt betölti. Ez azt jelenti, hogy nemcsak képes egy idegen nyelven befogadni egy szöveget, hanem képes az egyik nyelvről (*forrásnyelv, source language*) egy másikra (*cél nyelv, target language*) átkódolni. Ez szükséges, de nem elégséges feltétele a fordítóvá válásnak, olyan más kompetenciákkal is kell rendelkeznie, amelyek a fordítót megkülönböztetik az idegen nyelveket jól beszélőktől (Bańcerowski 2000: 389).

A továbbiakban a romániai magyar műfordítók lengyel forrásnyelvű tolmácsolásait vesszük figyelembe a *Romániai magyar műfordítói lexikon* kontextusában egyfajta tisztelgésként a professzor úr előtt.

2. Romániai magyar műfordítói lexikon (1919–2019)

A műfordítás a különböző kultúrák közeledését és jobb megértését szolgálja, ahogy ezt Kiss Jenő, erdélyi magyar műfordító megfogalmazta a román költők verseiből készült fordításkötet előszavában: „A műfordítás az irodalom áramvezetője. Általa lépnek érintkezésbe, baráti kapcsolatba, a megértés áramkörébe a különbözőféle nyelvek és kultúrák” (Kiss 1967: 7). Az alábbiakban bemutatandó műfordítói lexikon is közvetve ezt a kultúráközvetítő célt szolgálja.

Papp Andrea (1950–2018) lektorátusvezető egyetemi docens, aki a lengyel szakos tanulmányai során Bańcerowski professzor úr tanítványa volt, az angolszász gyermekirodalomról szóló habilitációs dolgozatát írva fogalmazta meg azt az igényt, hogy kellené egy olyan lexikont szerkeszteni, amelyben magyar műfordítók főbb életrajzi adatai és műfordításainak bibliográfiai vonatkozásai szerepeljenek. Az anyag összeállítása során kiderült, mennyire gyerekcipőben jár Magyarországon a magyar műfordítók adatainak kutatása. A fordítók többségéről nyomtatott vagy internetes anyagokat ugyan lehetett találni, de azok nem voltak összegezve, illetve számos esetben pontatlanok voltak.

Papp Andrea és Vihar Judit a Modern Filológiai Társaság 2005-ös éves konferenciáján ismertették elgondolásaikat a műfordítói lexikonnal kapcsolatban. A Társaság alelnökeként Bańczerowski professzor úr is lelkesen támogatta a kezdeményezést. A lelkes terv néhány évig csak gondolat maradt, majd az elhatározást tett követte 2011-ben, a Társaság konferenciáján felvetették azt a gondolatot, hogy érdemes lenne elkészíteni a *Magyar műfordítói lexikont*, és vázolták a kutatás tervezetét (Papp-Vihar 2012: 201).

A Papp Andrea és Vihar Judit által kezdeményezett magyar műfordítói lexikon részét képezte volna a határon túli fordítók adatainak összegyűjtése. Ezzel a munkával a két szerkesztő Nagy Sándor Istvánt bízta meg. Mind a romániai, a felvidéki és a délvidéki magyar egyetem nagyon pozitívan és lelkesen fogadta ezt a kezdeményezést, minden segítséget megígértek az elkészítéshez.

Papp Andrea halála után Benő Attila, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszékének vezetője vetette fel, hogy együtt folytassuk az elkezdett munkát, és hasznosítsuk a már összegyűjtött adatokat, további kutatások alapján kiegészítve azokat. Így 2019 februárjától Benő Attilával közösen folytatjuk a kutatást, és a tavaszi félévtől a kolozsvári magyar hallgatók, kutatók és könyvtárosok bevonásával megkezdjük a további bibliográfiai adatok gyűjtését és a szócikkek írását. Két-három évet szánunk az adatgyűjtésre, és a lektorálás után, körülbelül két év múlva, elkészülhet a *Romániai magyar műfordítói lexikon*. Az eredeti elképzeléshez képest annyi a változás, hogy a vizsgált időszak, a műfordítások jegyzéke 1919. január 1.-től kezdődik, és 2019. december 31-igyl zárul le.

A készülő *Romániai magyar műfordítói lexikon* 1919–2019 szócikkei a következő adatokat tartalmazzák: a műfordító család- és keresztnéve (esetleg álneve), születési (és halálozási) év, a műfordító foglalkozása, tevékenységi területei, milyen nyelv(ek)ből fordított (forrásnyelv). Az önálló, az antológia és a válogatáskötetekben megjelent fordítások számbavételekor megjelenítjük a legfontosabb kiadási adatok (szerző, magyar cím, kiadó neve, kiadás helye, kiadási év). Mivel a szócikkekben tömör műfordítói pályaképet szeretnénk bemutatni, a megjelent fordításokat forrásnyelven belül időrendi sorrendbe közöljük.

A lexikon megjelenése esetén hatékonyan segítheti az irodalom- és műfordítás-történészek, fordításkutatók, bibliográfusok, kultúr-történészek kutatói munkáját, és ezáltal realisabb képünk alakulhat ki a romániai magyar műfordítás-irodalom gazdagságáról, a kiadott szerzőkkel és művekkel kapcsolatos elvekről, ideológiákról. Ugyanakkor az érdeklődő olvasó is felfedezheti a lexikon adatai alapján, hogy kedvenc szerzőjétől még milyen mű jelent meg magyarul az adott korszakban, vagy hogy az adott műfordító még milyen más szerzőt jelentetett meg magyarul.

3. Romániai magyar szerzők lengyel irodalmi fordításai 1919–2019 időszakban

Az 1918 után az induló romániai magyar irodalomban a műfordítás szerepe jelentős. Súlyát és jellegét azonban kezdettől fogva meghatározta az, hogy a két világháború között főképpen anyagi, azt követően pedig ideológiai és politikai korlátok között a romániai magyar könyvkiadásnak nem mindig voltak meg a műfordítói munka megfelelő nyilvánosságának megteremtéséhez elengedhetetlen anyagi feltételei. Jelentős értékek és egy szélesebb körű világirodalmi kitekintésre irányuló igyekezet elsődleges megjelenési tere volt a napi, illetve az irodalmi-művelődési sajtó.

Az 1919 és 1940 közötti időszakra vonatkozó romániai magyar könyvkiadási adatok szerint a megjelent közel 2000 (pontosabban: 1938) szépirodalmi mű közül a műfordítások aránya 10,57% (azaz összesen 215 mű). Ezek közt nemzeti irodalmanként, illetve nyelvenként a következő sorrend alakul ki: német (106), angol (29), román (22), francia (22), zsidó (12), spanyol (8), orosz (5), olasz (4), latin (3), japán (2), görög (1), indiai (1 mű). (Sóni 1969: 94) A magyarra fordított művek több mint fele általában névtelen vagy magyarországi fordítóktól való átvétel.

Az eddigi kutatásaink alapján lengyel nyelvből 1945 előtt fordítás csak folyóiratban jelent meg. Bardócz Árpád (1888–1953) jogász, költő fordításai az Erdélyi Helikon folyóiratban olvashatók. A folyóirat 1939/1-es számában Juljusz Slowacki (Juliusz Słowacki)¹ *Dal a Nilus partján* (Z Nilu. Do) című versének fordítása, az 1940/1-es

¹ Juliusz Słowacki (1809–1849) lengyel költő, író. Zygmunt Krasiński, Adam Mickiewicz és Cyprian Kamil Norwid mellett a XIX. század egyik legnagyobb romantikus lengyel költője.

számban Krasicki Ignáctól (Ignacy Błażej Franciszek Krasicki)² *A vak meg a sánta* (Kulawy i ślepy), *A dervis és a tanítóánya* (Derwis i uczeń), *Az öreg kutya és az öreg szolga* (Stary pies i stary sługa), *A csikó és az öreg ló* (Konie i furman), *A vadász kutyája* (Pan i pies), *A jégdarab és a kristály* (Bryła lodu i kryształ), *Az oroszlán és az állatok* (Lew i zwierzęta (Lew, ażeby dał dowód...)) című versek fordításai jelentek meg. Az 1945 utáni időszakban a román mellett, főleg az 1945–1959 közötti másfél évtizedben, a romániai magyar könyvkiadásban az orosz és a szovjet irodalom volt abszolút túlsúlyban. Változás 1960 után következett be. Bár a román irodalom magyar tolmácsolása maradt a domináns, a világirodalmi egyensúly helyreállítására az első kezdeményezések a bukaresti Ifjúsági és Irodalmi Könyvkiadó részéről indulnak meg 1953–54-ben. A romániai magyar irodalom világirodalmi betájolódásában a változás az 1960-as évektől válik teljessé. A Kincses Könyvtár, majd a Drámák és a Horizont sorozatok már átfogó elgondolással szerkesztődnek, ezenkívül a román–magyar közös könyvkiadási egyezmény a két ország könyvkiadásán túlmenően szervezettebb magyar műfordítói együttműködésre is lehetőséget kínál. A két kiadó jogutódjaként 1970. január 1-én megalakul a Kriterion Könyvkiadó a többnyelvű nemzetiségi könyvkiadás zavartalan biztosítása érdekében.

A lengyel nyelvből történő fordítások tekintetében annyi előrelépés történt, hogy ebben az időszakban jelennek meg az első fordítások, amelyek antológiai kötetek részei. Romániai magyar fordító önálló lengyel fordításkötete nem jelent meg eddig.

A romániai magyar fordításirodalom három kiemelkedő szerzőjéhez köthetők ezek az fordítások: Áprily Lajoshoz, Jékely Zoltánhoz és Franyó Zoltánhoz.

Áprily Lajos

Áprily Lajos, született. Jékely Lajos (1887–1967) író, költő, Jékely Zoltán édesapja. Angol, francia, hindu, kínai, lengyel, német, norvég, orosz és román nyelvekből jelentek meg fordításai.

Lengyel nyelvből versfordításai a következő kötetekben jelentek meg:

Áprily Lajos: *Az aranyszarvas. Válogatott versfordítások* (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1964)

² Ignacy Błażej Franciszek Krasicki (1735–1801) lengyel politikus, költő és író.

Molnár József (szerk.): *Balladaskönyv. Válogatás a világirodalom balladáiból* (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1967, 1972)

Áprily Lajos: *Őszi muzsika. Versek, műfordítások* (Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1976)

A három antológiában a következő versek fordításai találhatók: Ignacy Baliński³: *Berezina* és Maria Konopnicka⁴: *Fűzfa, fűzfa, ki nevelte fel a fád?* (Wierzba).

Jékely Zoltán

Jékely Zoltán (1913–1982) író, költő, könyvtáros. Angol, arab, bolgár, cseh, dán, eszkimó, flamand, francia, holland, izlandi, kínai, latin, lengyel, német, norvég, olasz, orosz, román, skót, spanyol, svéd, szlovén és szlovák szerzőktől jelentek meg fordításai.

Lengyel nyelvből fordításai a következő kötetekben jelentek meg:

T. Aszódi Éva (szerk.): *A három törpe. Óvodások mesekönyve* (Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1959): *Lassan járj, tovább érsz!* – lengyel népmese.

Réz Vera (szerk.): *A három pillangó* (Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1986): *Lassan járj, tovább érsz!* – lengyel népmese.

Kormos István szerk.: *Lengyel költők antológiája* (Kozmosz Könyvek, Budapest, 1969) kötetben a következő versfordítások jelentek meg:

Kazimierz Przerwa-Tetmajer⁵: *Legenda Jánosik haláláról (Részlet)* (Legenda o Janosikowej śmierci); Bolesław Leśmian⁶: *A zöldbefűlt* (Zielony dzban), *A málnabokorban* (W malinowym chruśniaku), *Sötétben* (Anioł), *A lány* (Dziewczyna).

³ Ignacy Baliński, írói álneve Axel (1862–1951) lengyel író, publicista és társadalmi aktivista. Szakmája szerint ügyvéd. A Legfelsőbb Bíróság bírója volt a második Lengyel Köztársaságban.

⁴ Maria Stanisława Konopnicka, született Wasilowska, írói álnevei: Ko-mar, Jan Sawa, Marko, Jan Waręż (1842–1910) a lengyel realizmus írója és költője, irodalomkritikus, újságíró, műfordító, a női egyenjogúságért folytatott mozgalom aktív résztvevője.

⁵ Kazimierz Przerwa-Tetmajer (1865–1940), a századforduló egyik irodalmi vezéregyénisége, lapszerkesztő, költő, dráma, regényíró, novellista. Az Ifjú Lengyelország első korszakának képviselője volt. Dekadens lírája annak a nemzedéknek az életérzését fejezi ki, mely a pozitívizmus csődbe jutott ideáljai helyébe semmit nem tud állítani.

⁶ Bolesław Leśmian (1877–1937), szül. Bolesław Lesman, költő, a Lengyel Irodalmi Akadémia tagja. A szimbolizmus legjelentősebb képviselője. Jelentőségéhez mérten csak a XX. században lett kellőképp értékelt költő, életében csak három verses kötetet jelent meg. Egységes lírájában programszerűen vallotta a költészet időtlenségét.

Franyó Zoltán

Franyó Zoltán (1887–1978) (írói álnév Lajtha Géza) író, költő, szerkesztő, újságíró. Akkád (asszír), angol, arab, belga, bolgár, brazil, cseh, chilei, dán, egyiptomi, finn, flamand, francia, görög, hindu, holland, ír, japán, kínai, kolumbiai, kubai, latin, lengyel, mexikói, német, norvég, ógörög, olasz, orosz, osztrák, perzsa, portugál, provanszi, román, spanyol, svéd, sumer, szanszkrit szerzőktől jelentek meg fordításai.

Lengyel nyelvből versfordításai a következő kötetekben jelentek meg:

Franyó Zoltán: *Évezredek húrjain. Franyó Zoltán műfordításai* (Állami Irodalmi és Művészeti Könyvkiadó, Marosvásárhely, 1958–1960) első kötetében:

Adam Mickiewicz⁷: *Óda az ifjúsághoz* (Oda do Młodości); Władysław Broniewski⁸: *Az ifjúság esküje* (Młodości); Konstanty Ildefons Gałczyński⁹: *Egy kis zsidólány* (Dziecko żydowskie); Stanisław Ryszard Dobrowolski¹⁰: *A megcsókolt bölcsőben* (Pocałunki); Tadeusz Urgacz¹¹: *Varsó üzen Bukarestnek* (Warszawa wiadomość Bukareszt). Franyó Zoltán: *Lírai világtájak* (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1967): Adam Mickiewicz: *Óda az ifjúsághoz* (Oda do Młodości); Władysław Broniewski: *Hangverseny* (Koncert); Konstanty Ildefons Gałczyński: *Egy kis zsidólány* (Dziecko żydowskie); Stanisław Ryszard Dobrowolski: *A megcsókolt bölcsőben* (Pocałunki).

---

⁷ Adam Bernard Mickiewicz (litvánul: Adomas Bernardas Mickevičius) (1798–1855) lengyel költő, író. Zygmunt Krasiński, Juliusz Słowacki és Cyprian Kamil Norwid mellett a XIX. század egyik legnagyobb romantikus lengyel költője.

⁸ Władysław Kazimierz Broniewski (1897–1962), írói álneve Orlik, költő, a forradalmi líra jelentős képviselője, fordító, katonaként részt vett a lengyel-szovjet háborúban.

⁹ Konstanty Ildefons Gałczyński (1905–1953), írói álneve Karakuliambro, író, költő, hivatalnok, szerkesztő, katona a lengyel hadseregben a II. világháború különböző helyszínein. Versei, jelenetei, darabjai, regényei az avantgárd hagyományaira épül, de szemben áll annak esztétizmusával.

¹⁰ Stanisław Ryszard Dobrowolski (1907–1985) író, költő. Műveiben a lengyel történelem, elsősorban a II. világháború, eseményeit idézi fel.

¹¹ Tadeusz Urgacz (1926–2011) költő, dalszerző.

4. Lengyel – magyar fordítások a II. világháború időszakában

Részletes ismereteink az idézett fordítók lengyel kapcsolatáról Áprily Lajos és fia Jékely Zoltán esetében vannak (Konrad Sutarski, 2013).

Amint ismert, a II. világháború Lengyelország német és szovjet katonai lerohanásával kezdődött 1939 szeptemberében. Ezt követően mintegy 100 000 lengyel menekült érkezett Magyarországra, és mintegy 80 000 Romániába, akiknek egy része a Magyarország által 1940 szeptemberében visszanyert Észak-Erdélyben tartózkodott.

A menekültek között képzőművészek, zenészek és írók is voltak. Irodalmi téren Kazimiera Hlakowiczówna és Stanisław Vincenz volt a leghíresebb közöttük, míg például Tadeusz Fangrat és a Jan Kot írói álnéven publikáló Adam Bahdaj a fiatalabbak közé tartozott. Kazimiera Hlakowiczówna (1892–1983) a háború teljes időszaka alatt Kolozsváron lakott. Első verseskötete 1911-ben jelent meg, és bár költészete közel állt az első világháború utáni Skamander csoporthoz, attól a költőnő vallásos ihletésű versei révén mégis különbözött. Egyéni stílusa okán a két világháború között vált ismertté és elismertté, díjakat is nyert Lengyelországban. A háború alatt Hlakowiczówna az orosz hadseregben volt ápolónő, 1926-ban a hadügyminisztériumhoz került, és itt egy ideig Piłsudski marsall titkárnője volt, akinek halála után külön versgyűjteményt szentelt emlékének. 1936-ban visszatért a külügyminisztériumba, és a második világháború alatt Romániába menekült. Hlakowiczówna nem távozott Nyugatra, nem Bukarestben, hanem Kolozsvárt telepedett le, és ekkor kezdte a lengyel költőnőt érdekelni a magyar nyelv és a magyar költészet. Franciát tanított erdélyi családok gyermekeinek, és személyes ismeretségbe került Áprily Lajossal. 1947-ben tért vissza Lengyelországba, ettől kezdve haláláig Poznańban élt, és ott adott ki számos verseskötetet, igaz, csak 1954-ben engedélyezték újabb kötete kiadását. Meglehetősen sokat fordított, főleg németből.

Hlakowiczówna, az Áprily kötet mellett, az ő ajánlásának köszönhetően Reményik Sándor verseiből tervezett összeállítani egy kötetet. Ez, sajnos, már nem történhetett meg a háború viharai miatt.

Áprily Lajos közismert volt lengyelbarát hozzáállásáról, amit egyébként fia, Jékely Zoltán is magába szívott mellette. Ő írta az *Ott fenn északon* című verset 1939-ben, röviddel Lengyelország bukását követően, benne az ország feltámadását hirdetve.

Áprily nem maradt meg csupán a lengyelbarát érzelmeknél. A vészterhes időszakban, amikor Magyarország fölé német fenyegetés tornyosult, a magyar kormány és társadalom Lengyelországot és a lengyeleket támogató magatartásáért, Áprily lengyelül kezdett tanulni, és felvette a kapcsolatot néhány Magyarországon tartózkodó lengyel íróval. Több ezzel kapcsolatos levél fennmaradt az 1942–44-es háborús évekből, sőt, még későbből is – ezeket a Jékely család a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeumnak adományozta. Áprilyt az akkor Kolozsváron lakó lengyel menekült, Piątkiewicz Leonard tanította lengyel nyelvre. Piątkiewicz nem volt filológus, polonista, hanem könyvelő. Áprilynak 45 nyelvleckét adott. Nem tudni, mikor vette kezdetét az óraadás, de az egyik novemberi levélből kiderül, hogy erre Kolozsváron, télen került sor. Tekintve, hogy 45 tanóra 45 napot, vagyis másfél hónapot jelent, és az egyes alkalmak valószínűleg nem voltak mindennaposak, hanem inkább heti 2–3 alkalommal kerülhetett rájuk sor, összességében mintegy 3–5 hónapos időtartamról lehet szó. Ebből arra lehet következtetni, hogy a tanulás kezdete, intenzív haladást feltételezve, 1942 végére tehető, de valószínűbb, hogy ritkább találkozásokkal számolva 1941–1942 fordulójának téli hónapjaihoz köthető, amikor (Erdély Magyarországhoz csatolását követően) Áprily fia és lánya (Jékely Zoltán és Márta) már Kolozsváron élt és dolgozott. Az érintkezés nyelve kettejük között eleinte a német volt, de azt a későbbiekben – ahogy Áprily egyre jobban kezdte elsajátítani a lengyelt – már csak kiegészítő jelleggel vették igénybe.

A lengyel nyelv tanulásának kezdeti lelkesedése később alábbhagyott, részben a költőt és tanárát elválasztó távolság okán, részben a kedvezőtlenül alakuló körülmények miatt. Az 1943–44 telén Áprily elég sok időt töltött Budapesten, 1944-ben pedig a háborús front elérte a Kárpát-medencét, Erdélyt és Magyarországot, minden összeköttetésük megszakadt.

Tanulmányai során, amikor Magyarországon még nyugodt állapotok voltak, Áprily felvette a kapcsolatot három lengyel menekült íróval, köztük Kazimiera Hłakowiczównával. Tekintve, hogy a költő a háború alatt végig Kolozsváron élt, személyes megismerkedésük 1941–42 fordulójának telére eshetett. Áprily fia, Zoltán ekkor már Kolozsváron lakott, és a köztük váltott első megmaradt levél,

amelyet Hlakowiczówna 1942. május 15-én küldött Áprilynak, arról tanúskodik, hogy már korábban kapcsolatba kerültek egymással, a költőnő ugyanis megköszönte Áprilynak versei magyarra fordítását. 1942-ben Hlakowiczównát főként Ady Endre versei kötötték le, az általa kiválasztott verseket fordította lengyelre (a válogatást a budapesti Lengyel Intézet mellett működő Biblioteka Polska – Lengyel Könyvtár – adta ki 1943-ban). Ady költészete kapcsán verset is írt *Matce Adyego (Ady anyjának)* címmel. Ezt a verset adta oda Áprilynak, és a már említett májusi képeslapon Hlakowiczówna köszönő szavai minden bizonnyal ennek a versnek a lefordítására vonatkoznak. Hlakowiczówna később is említi ezt a tényt. 1943-ban beszédet mondott Budapesten, a Foederatio Stephanea (a Magyar Férfiak Szentkorona Szövetségének diákszervezete) ülésén, ahol is magyarul felolvasták a szóban forgó versét. Ehhez kapcsolódva Hlakowiczówna így beszélt:

„Ha Önök, kedves Hallgatóság, megkérdeznék engem, miért Áprily Lajosnak adtam ezt a fordítást, akkor elárulok Önöknek egy titkot. Ő nemcsak ezt az egy lengyel verset fordított a le. Áprily elég jól ismeri a lengyel nyelvet, jelenleg is tanulja annak használatát, és rövidesen jobban fog lengyelül beszélni, mint én magyarul.”

Ignacy Baliński versét Áprily lengyel nyelvtanulása közben találta meg. Piątkiewiczvel történő levelezéséből derül ki, hogy Áprily milyen ízig-vérig író, aki szakmai téren is vágyott felhasználni újonnan szerzett ismereteit. Vejétől kapott egy új lengyel nyelvkönyvecskét Berlinből, dr. Hans Orschel *Toussaint-Langenscheidt Method*, címűt. Itt meg kell említeni, hogy a lengyel nyelv tanulásában, illetve a lengyel költőkkel történő kapcsolattartás kiinduló nyelve a német volt, amelyet mind a két fél jól ismert. A könyv végen Áprily talált egy Baliński verset *Berezyna* címmel, amely annyira megtetszett neki, hogy azonnal lefordította. Ez volt Áprily első önálló irodalmi fordítása lengyel nyelvből. Ignacy Baliński idézett verse először a *Híd* 1943. májusi számában jelent meg nyomtatásban.

A háborús időszak magyar–lengyel irodalmi kapcsolatából ki kell emelnünk egy méltatlanul elfelejtett művet, Áprily Lajos *Wybór poezji (Válogatott költemények)* című kötetét, hiszen ez a könyv

tekinthető Áprily lengyel kapcsolatainak megkoronázásának. Áprily Lajos válogatott versei lengyel kiadásának az ötlete 1943 első felében Kazimiera Hlakowiczówna, Jan Kot és Stanisław Vincenz közös együtt működése nyomán kezdett körvonalazódni. Ezt az ebben az időszakban Áprilynak küldött levelek tanúsítják. Áprily Lajos válogatott költeményei 1944 elején jelentek meg, és maga a kötet 37 verset tartalmaz. Az előszó szerzője („Biblioteka Polska w Budapeszcie” vagyis a „Budapesti Lengyel Könyvtár” aláírással) felsorolja, részletesen ismerteti a kötet fordítóit. A legtöbbet Hlakowiczówna fordította, de Kot is majdnem ugyanennyit jegyez. Közvetlenül a kötet megjelenése után, a német megszállás miatt, a Lengyel Könyvtár Kiadónak be kellett fejeznie működését, megszűntek a lengyel nyelvű újságok, a budapesti Lengyel Intézetet bezárták, a lengyel közéleti személyiségeknek pedig rejtőzködniük kellett, máskülönben a német rendőrség elfogta, és németországi koncentrációs táborokba küldte őket, ahol aztán odavesztek. E politikailag tragikus helyzetben a kötetet – amely éppen csak kikerült a nyomdából – már nem lehetett oly módon terjeszteni, mint ahogy ez a szokványos körülmények között történt volna (és amint az méltó lett volna). Talán még a magyar költő sem kapta kezébe a neki járó szerzői példányokat, arról nem is beszélve, hogy a kötet bizonyosan nem jutott el a jelentősebb könyvtárakba és az arra érdemes magánszemélyekhez. Ezért is adódott az a helyzet, hogy a magyar könyvtárakban, de Áprily hagyatékában sem maradt fenn példány. A kötetből megmaradt néhány példány csak lengyel könyvtárakban elérhető.

5. Összegezés

A nyelveken íródott művek könnyebben találnak fordítókra. Az elemzett időszakban a könyvkiadók elsősorban a német, az orosz, az angol, a francia irodalmat részesítették előnyben, a többi nyelv (elsősorban a nyelvi képzés lehetőségének hiánya miatt) magyar nyelvű megjelenése kisebb teret kapott. Ez volt a helyzet a lengyel nyelvvel is. De a magyar fordításiirodalom nagyjai megtalálták a lehetőséget arra, hogy ezeket a nehézségeket áthidalják.

A romániai magyar műfordítók, Jékely Zoltán lengyel népmese feldolgozása kivételével, verseket ültettek át magyarra. Fordításaik

jelentőségét az adja, hogy egy vers kivételével, újrafordítások nem történtek eddig. A kivétel Maria Konopnicka: *Fűzfa, fűzfa, ki nevelte fel a fád?* verse, amelyet Szabó Lőrinc is lefordított *Fűzfa* címmel. (Szabó L. 1964: 100)

Annak ellenére, hogy az idézett fordítók a lengyel nyelvet magán úton tanulták, a fordítások jól sikerültek. Például Ignacy Baliński: Berezina verse kapcsán, amelyik Áprily első önálló irodalmi fordítása volt lengyel nyelvből, tanára, Leonard Piątkiewicz, a következő elismerő szavakkal nyilatkozott:

„A legnagyobb örömmel találtam meg a tegnapi postámban az Ön levelét. Örömmöm annál nagyobb volt [...], hogy a levelet lengyelül írta. [...] a benne található hibákat kijavítva küldöm vissza Önnek. Kérem, ne rémüljön meg, és ne vesztse el a humorát, amiért a külalakja így elvörösödött. Nincsenek benne olyan hibák, amelyeket a korábban átvett tananyag alapján tudnia kellett volna, kivéve egy esetet [...]. Minden egyéb hiba elsősorban az ismeretlen szavak szótárból történő fordításának és helyes nyelvtani alkalmazásának nehézségeiből fakad.” (Sutarski 2013: 7)

A lengyel nyelvből történő fordítások nemcsak kultúrtörténeti jelentőségűek, hanem irodalomtörténetiek is, hiszen a háborús vészkor-szakban alakultak ki, amikor a fordítások aránya igen lecsökkent a két nyelv viszonylatában. Ezzel is jelezték a romániai magyar fordítók emberi tartásukat és értékrendjüket.

Felhasznált irodalom

- Áprily L. 1964. *Az aranyszarvas. Válogatott versfordítások*. Budapest. Európa Kiadó.
- Áprily L. 1976. *Őszi muzsika. Versek, műfordítások*. Kolozsvár. Dacia Kiadó.
- Bañcerowski, J. 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Budapest. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szláv és Balti Filológiai Intézet Lengyel Filológiai Tanszék.
- Benő A. – Nagy S. I. 2020. A Romániai magyar műfordítói lexikon (1945–2018) munkálatai. In: Nyomárkay István – Nagy Sándor István (szerk.): *Etimológia és jelentésfejlődés*. Budapest: MTA Modern Filológiai Társaság. 2020. 31–41.
- Bojtár E. (ed.) 1969. *Lengyel költők antológiája*. Budapest. Kozmosz Könyvek.
- Dávid Gy. (ed.) 1981. *Romániai magyar irodalmi lexikon. I. kötet (A–F)*. Bukarest. Kriterion Kiadó. <https://mek.oszk.hu/03600/03628/html/ro1.htm>
- Franyó Z. 1958. *Évezredek húrjain I–III. Franyó Zoltán műfordításai*. Marosvásárhely. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó.
- Galamboş F. (ed.) 1954. *Erdélyi Helikon írói és írása 1928–1944*. Budapest. Országos Széchényi Könyvtár kiadása. <https://mek.oszk.hu/12600/12629/12629.pdf>

- Kiss J. 1967. *Kaleidoszkóp*. Bukarest. Irodalmi könyvkiadó.
- Molnár J. (ed.) 1972. *Balladáskönyv. Válogatás a világirodalom balladáiból*. Budapest. Európa Kiadó.
- Papp, A., Vihar, J. 2012. Az irodalom napszámái – Ki kicsoda a magyar műfordításban? In: Bárdosi, V. (ed.) *A szótól a szövegig. Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai. Budapest, 2011. június 21–22*. Budapest. Tinta Kiadó. 201–206 oldal.
- Réz V. (ed.) 1986. *A három pillangó*. Budapest. Móra Ferenc Kiadó.
- Sőni P. 1969. *A romániai magyar irodalom története*. Bukarest. Editura Didactică și Pedagogică.
- Sötér I. (ed.) 1964. *A magyar irodalom története. VI. kötet A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. Budapest. Akadémiai Könyvkiadó.
<https://mek.oszk.hu/02200/02228/html/06/index.html>
- Sutarski K. 2013. *Áprily Lajos lengyel kapcsolatai*. PoLiSz, 2013 szeptember-október, 153. szám, 5–12 oldal. <http://krater.hu/wp-content/uploads/2015/06/KI-CSEI-PoL%EDSz-153.pdf>
- Sutarski K. 2013. *Polskie kontakty Lajosa Áprilyego*. Polonia Węgierska, 2013 február, 206. szám, 18–19 oldal. <https://polonia.hu/images/lengyelmedia/poloniawegierska/2013/pw206.pdf>
- Szabó L. 1964. *Örök barátaink. A költő kisebb lírai versfordításai*. Budapest. Szépirodalmi Kiadó.
- Szemlér F. (ed.) 1973. *Az Erdélyi Helikon költői 1928–1944*. Bukarest. Kriterion Kiadó.
- T. Aszódi É. (ed.) 1959. *A három törpe. Óvodások mesekönyve*. Budapest. Móra Ferenc Kiadó.

Alternatywna historia – propaganda komunistyczna tworząca nieprawdziwy wizerunek Armii Czerwonej na przykładzie węgierskiej twórczości filmowej

GRZEGORZ BUBAK

Dr hab., profesor UJ, Uniwersytet Jagielloński,
Zakład Filologii Węgierskiej (Kraków)

Abstract: Hungary, as an ally of the Third Reich, was treated by the USSR as a hostile state and the local population was treated according to this criterion. The violence used by the Red Army and rapes were unfortunately commonplace, and to this balance one should add the robbery activity of the Soviet army against the remnants of the Hungarian economy. In such conditions, direct Hungarian-Soviet relations were born, and Stalin, realizing the extremely negative attitude of Hungarian citizens to the new situation, decided to gradually take power over the Danube. Therefore, in Hungary, unlike in other countries of the Soviet sphere of influence, the communists showed exceptional patience in appropriating the state and all its structures. Soon, the problem faced by official communist propaganda will emerge: the declared Hungarian-Soviet friendship could not have had such dramatic roots. The authorities will therefore make a breakneck attempt to create a new historical version of events, alternative to the truth, according to which Hungarian citizens, mostly communists, fought hand in hand with Red Army soldiers against the fascist occupiers. In addition to the daily, intrusive indoctrination infused in the regime's press and radio, other tools should be used, the operation of which was to be more effective, because Hungarians would turn out to be less resistant to, for example, film messages. Therefore, Hungarian cinematography played an important role in shaping general awareness, creating an alternative history that was to replace the memory of the real events of the mid-1940s.

Słowa kluczowe: Propaganda, Armia Czerwona, Węgry, komunizm, historia, wyzwanie, relacje węgiersko-radzieckie

Sądę, że nie jest przesadą lub nieściłością stwierdzenie, że Węgry zostały doświadczone przez wielką Historię na przestrzeni wieków w sposób nieporównywalny z innymi państwami. XX wiek nie odbiegał niestety od tego schematu. Minione stulecie przyniosło Węgom m.in. rozpad monarchii austro-węgierskiej w wyniku

przegranej I wojny światowej, powstanie Węgierskiej Republiki Rad i biały terror rozpoczynający rządy Miklósa Horthyego. Zakończenie II wojny światowej – również przegranej – to początek kolejnych dramatów: okupacja radziecka, terror stalinowski i krwawo stłumiony zryw wolnościowy w październiku 1956 roku. Nim mieszkańcy zdążyli się otrząsnąć z jednej traumy przychodziła kolejna, przykładem tego jest tzw. okres przejściowy w latach 1944–48, kiedy sytuacja kraju zmieniła się diametralnie.

Histeryczna antylewicowa, antysowiecka propaganda reżimu Horthyego spowodowała, że Węgrzy mieli niemal zakodowaną awersję do ideologii komunistycznej, dlatego też dla większości społeczeństwa świadomość, że Armia Czerwona, a nie wojska aliantów zachodnich zajmie miejsce oddziałów niemieckich była przerażająca. I właśnie ten najgorszy scenariusz się ziścił, wojska radzieckie od jesieni 1944 sukcesywnie zajmowały terytorium kraju, by do wiosny 1945 opanować całe Węgry, w międzyczasie rozegrała się kilkutygodniowa zaciepła walka o Budapeszt z okrażonymi w nim oddziałami niemieckimi.

Węgry jako sojusznik III Rzeszy były traktowane przez ZSRR jako państwo wrogie (na nic zdały się pertraktacje z aliantami, by wypłacać się z kłopotliwego przymierza) i według tego kryterium postępowano z ludnością miejscową. Stosowana przez Armię Czerwoną przemoc, gwałty były niestety codziennością, do tego bilansu należy dodać rabunkową działalność sowieckiego wojska wobec resztek gospodarki węgierskiej. Czego nie wywieźli lub nie zniszczyli wycofujący się Niemcy, rekwirowali nowi okupanci w ramach reparacji wojennych lub konfiskaty mienia poniemieckiego. To był sprytny fortel, bowiem mienie tak naprawdę w wielu przypadkach należało do ludności żydowskiej, które odebrali jej faszyci, najpierw węgierscy, potem niemieccy.

W takich warunkach rodziły się bezpośrednie relacje węgiersko-radzieckie, a Stalin zdając sobie sprawę z wyjątkowo negatywnego nastawienia obywateli węgierskich do nowej sytuacji podjął decyzję o stopniowym przejmowaniu władzy nad Dunajem. Dlatego też na Węgrzech, inaczej niż w pozostałych państwach radzieckiej strefy wpływów, komuniści wykazali się wyjątkową cierpliwością w zawłaszczaniu państwa i wszystkich jego struktur. Tzw. proces kro-

jenia salami, czyli zdobywania władzy po małym kawałku trwać będzie około trzech lat, by w 1948 roku nowy reżim już bez przeszkód mógł wprowadzić terror stalinowski w wykonaniu Mátyása Rákosiego. Pozorami demokracji były wybory, do których zaraz po wojnie mogły przystąpić wszystkie ugrupowania polityczne, jednak często pod presją karabinów Armii Czerwonej (od 1946 roku Armii Radzieckiej), a wyniki były manipulowane.

Wkrótce pojawi się problem, z którym zmierzyć musiała się oficjalna, komunistyczna propaganda: deklarowana przyjaźń węgiersko-radziecka nie mogła mieć bowiem tak dramatycznych korzeni. Władza podejmie zatem karkołomną próbę stworzenia nowej, alternatywnej wobec prawdy historycznej wersji wydarzeń, według której węgierscy obywatele, w większości komuniści, ramię w ramię z żołnierzami Armii Czerwonej walczyli przeciwko faszystowskiemu okupantowi. Trzeba będzie wytłumaczyć Węgrom, że tylko nieliczni byli zwolennikami starego systemu, a przytłaczająca większość chciała rządów komunistów, nawet jeśli nie byli tego świadomi. Przeszłość będzie także wygodnym narzędziem stalinowskiego terroru, przeciwko praktycznie każdemu obywatelowi można było użyć jego własnego życiorysu i sympatii z okresu reżimu Horthyego.

Obok codziennej, nachalnej indoktrynacji sączonej w reżimowej prasie i radiu należało wykorzystać inne narzędzia, których działanie miało być bardziej skuteczne, z pomocą przyjdzie np. przekaz filmowy, bo Węgrzy okażą się na niego mniej odporni. Dlatego też kinematografia węgierska odegrała istotną rolę w kształtowaniu ogólnej świadomości, kreowaniu alternatywnej historii, która miała zastąpić pamięć o prawdziwych wydarzeniach z połowy lat czterdziestych.

Jednym z przykładów politycznej propagandy zmieniającej, przynajmniej w umysłach widzów, historię, jest debiutancki film fabularny klasyka kina węgierskiego Miklósa Jancsó *Dzwony powędrowały do Rzymu* (*Harangok Romába mentek*, 1958). Ten nieudany film, o którym zapominają historycy filmu, a i sam reżyser nie chciał pamiętać, wykazuje pewne podobieństwo do słynnego dzieła Gézy Radványiego *Gdzieś w Europie* (*Valahol Európában*, 1947). Oba filmy opowiadają o mniej więcej tym samym okresie, w przypadku

filmu *Dzwony...* jest to Wielki Tydzień 1945 roku, *Gdzieś w Europie* rozgrywa się zaraz po zakończeniu wojny, w okresie przejściowym, brak jest jeszcze nowej władzy, stara bardziej troszczy się o własne interesy niż zaprowadzenie porządku.

Jancsó przedstawia w swoim filmie końcową fazę okupacji Węgier przez wojska nazistowskie i relacje między ludnością lokalną a okupantem. Węgrzy, szczególnie młodzi ludzie, uczniowie gimnazjum, nie okazują żadnego strachu, na każdym kroku demonstrują Niemcom swoją niechęć. Traktują zaistniałą sytuację jak zabawę, okazję do zburzenia narzuconego porządku. Konspirują, nocami wymykają się z domów, ukrywają zbiegłą więźniarkę, kradną broń nielaszowcom¹ i żołnierzom niemieckim. Na koniec tworzą własny oddział ukrywający się na pobliskiej wyspie, który z pomocą pojawiających się nie wiadomo skąd partyzantów stawi czoła faszystom. Uzupełnieniem tego jednowymiarowego przedstawienia bohaterów jest ukazanie właśnie żołnierzy radzieckich, z którymi spotkają się młodzi Węgrzy i u ich boku rozpoczynają ofensywę, by „wyzwolic” kraj. Rosjanie są uosobieniem wszelakich cnót, pomocni, uczynni, przyjacielscy, serdeczni. Całkowicie wbrew świadectwom historycznym, które znamy i które dowodzą, że Armia Czerwona niczym nie różniła się od wycofującej się armii niemieckiej. Rabowała dosłownie wszystko, co tylko nadawało się do wywiezienia, resztę niszczyła, ludność miejscową traktowała niezwykle brutalnie, dokonując gwałtów i zabójstw.

Bohaterowie Jancsó dzielą się wyłącznie na dobrych i złych, film jest czarno-biały i można by stwierdzić, że właściwie tylko w tych barwach przedstawione są filmowe charaktery. Pozytywni bohaterowie są do końca krystalicznie czysti, negatywne postacie nie zmieniają się, giną lub ponoszą moralną porażkę. Dodatkowo główny superbohater poświęca swoje życie dla tzw. dobrej sprawy, przez co staje się postacią jeszcze mniej prawdziwą.

Już zatem w debiutanckim filmie reżysera pojawia się kwestia historii, tak istotna w późniejszych jego dziełach. Tutaj jest to uchwycenie przeszłości w sposób jednoznaczny. W filmach z lat sześćdziesiątych topos historii wygląda już inaczej, pozwala na

---

¹ Węgrzy współpracujący z Niemcami, nazywani tak od emblematu ugrupowania Nyilaskeresztes – Strzałokrzyżowcy.

wielorakie interpretacje, próby odnalezienia w obrazach o tematyce historycznej widomych odniesień do współczesności.

Późniejsze filmy Jancsó (np. z drugiej połowy lat 60-tych i 70-tych) zasadniczo odbiegają stylistyką od pierwszych jego dzieł, realizm ustępuje miejsca symbolice, kreacja alegorii. Bez wątplenia na tę zmianę w sposobie realizacji miało decydujący wpływ rozczarowanie, z jakim sam reżyser odebrał własne dzieło, zdawał sobie sprawę, że nie powiedział niczego nowego, ciekawego. Z przekorą jednak stwierdzał: „najważniejszą nauką do jakiej mi posłużył ten film, jest to, że o rzeczywistości nie można mówić parabolicznie, alegoriami” (Marx 2000: 62), by niedługo zmienić całkowicie język filmowej wypowiedzi. Dostrzegł to, że w państwie Jánoša Kádára, jak bardzo by ono nie próbowało pozyskać środowisk twórczych, wypowiedzią realistyczną nie uda mu się ziścić artystycznych zamierzeń, zawsze trafi na mur politycznych, ideologicznych ograniczeń.

W 1964 roku Jancsó zrealizował film *Wojenna przyjaźń* (*Így jöttem*), który nawiązywał w pewnym sensie do poprzednich. Polski tytuł filmu jest wysoce znamieny, dosłownie tytuł brzmi: tak, w taki sposób przyszedłem, czyli taka jest moja historia, moje doświadczenia. Słowo przyjaźń w sposób niebudzący wątpliwości wartościuje przecież relację bohaterów, jest zatem sam w sobie już narzędziem propagandy. Przyjaźń węgiersko-radziecka pod koniec II wojny światowej również z polskiej perspektywy musiała przecież istnieć.

Film pod względem tematycznym był kontynuacją debiutu *Dzwony powędrowały do Rzymu*, natomiast stylistycznie widoczne są liczne podobieństwa do filmu *Światło na twarzy* (*Oldás és kötés*, 1962). Podobnie jak poprzednie dzieła scenariusz powstał na podstawie noweli, tym razem autorstwa Imrego Vadásza. *Wojenna przyjaźń* to historia szesnastoletniego węgierskiego gimnazjalisty, który tuła się po prowincji zaraz po „wyzwoleniu” Węgier w 1945 roku.

Realizacja filmu przebiegała z kłopotami, poprzednie dzieło Jancsó nie przysporzyło mu zwolenników w partyjnych kręgach, brak zaangażowania politycznego nie mógł skutkować przychylnością władz. Jak wspomina Márta Mészáros, żona reżysera w tamtym

okresie, również zajmująca się twórczością filmową (jeszcze wtedy dokumentalną), oprócz znanego nazwiska Jancsó nie posiadał nic, żadnych argumentów, które pozwalałyby mu patrzeć optymistycznie w przyszłość zawodową i liczyć na wsparcie przy kolejnych produkcjach. Właśnie wtedy wpadła im w ręce nowela Vadásza o młodym Jóscie i ku zaskoczeniu współpracowników Jancsó zapalił się do tego projektu. Spodobał mu się pomysł pokazania relacji więzień i strażnik (Marx 2000: 89). Gwoli ścisłości należy dodać, że ten wątek stanowi tylko część filmu, przedstawione także zostały, nieudane zresztą, próby zaaklimatyzowania się Jóski w przypadkowo napotkanych grupach. Niestety za każdym razem zostaje odrzucony, niezaakceptowany przez daną mikrospołeczność.

Wędruje więc bez określonego celu, podobnie jak wielu mu podobnych i niejednokrotnie mimo swojej bierności popada w konflikty. Przykre doświadczenia nie zrażają go jednak, wciąż na nowo próbuje nawiązać relacje z obcymi ludźmi. Szuka więzi nie tylko z Węgry. Najwidoczniej woli być w większej grupie, nawet za cenę utraty swobody niż tułać się samemu. Wzięty do niewoli przez oddział radziecki, nie próbuje ucieczki jak inni współwięźniowie, ale biernie wykonuje polecenia. Nawet, kiedy żołnierze grożąc mu bronią wyrzucają go z obozu odchodzi bardzo niechętnie, reagując jedynie na stanowcze gesty poirytowanych strażników. W zasadniczej części opowiadanej historii zostaje przygarnięty przez Sowietów i odesłany na zupełnie pustkowie jako pomocnik żołnierza wypasającego stado krów. To pustkowie, choć bez fizycznych barier jest równocześnie więzieniem, bo tak naprawdę nie będzie możliwości, aby z niego uciec, nie ma po prostu dokąd (jak w słynnych *Desperatach* tego samego reżysera.)

Choć fabularnie film nawiązuje do debiutu, jest przecież osadzony w tych samych realiach, główny bohater *Wojennej przyjaźni*, w przeciwieństwie jednak do bohaterów z debiutanckiego filmu Jancsó, rzadko podejmuje jakieś celowe działanie. Oba obrazy określano w reżimie Kádára terminem tzw. filmu o wyzwoleniu², odnoszącym się do wspomnianego wyjątkowego okresu w historii kraju, w którym, według oficjalnej wersji, to właśnie Armia Czerwona wy-

---

² Po węgiersku *felszabadulási film*.

zwalała teren Węgier spod okupacji hitlerowskiej. W praktyce było to zastąpienie jednej okupacji drugą.

„Wyzwolenie” dawało szansę na ciekawe przedstawienie spotykających się kultur, nacji i nie chodzi tu tylko o Węgrów i Rosjan, bo wiadomo, że do Armii Czerwonej wcielani byli przedstawiciele wielu narodowości. W *Wojennej przyjaźni* pojawiają się w jej szeregach Kozacy. Oczywiście ze względów politycznych film nie sięgał głębiej, nie pokazywał wszystkich rodzących się w takiej sytuacji problemów. Mimo to dostrzegano w nim przejaw pewnego buntu wobec obowiązującej wersji wydarzeń tamtego okresu. Nieoficjalnie mówiło się o tym, że relacja pomiędzy zatrzymanym Jóską a pilnującym go Kolją (chłopak był oficjalnie pomocnikiem, ale faktycznie więźniem) ma odzwierciedlać prawdziwy los Węgier u boku potężnego sąsiada, okupanta i strażnika.

Taka interpretacja stanowi pewien kontrapunkt w stosunku do sielankowego obrazu Rosjan w filmie. Podobnie jak w końcowych scenach *Dzwony powędrowały do Rzymu* także tutaj są oni aniołami w ludzkiej postaci. O ich łagodnym charakterze ma świadczyć fakt, że nieustannie śpiewają piosenki, nucą rzewne melodie. Do głównego bohatera odnoszą się z nieskrywaną sympatią i łagodnością, chociaż potrafią być bezwzględni, rozstrzelując np. zatrzymanych razem z nim, najprawdopodobniej faszystów węgierskich. Znamienne jest, że z przejawami agresji bohater spotyka się ze strony Węgrów, a nie Rosjan, mimo że zostaje przez nich złapany w niemieckim mundurze.

Część filmu, która ukazuje budowanie wzajemnej relacji pomiędzy Węgrem a Rosjaninem, jest w zasadzie pozbawiona dramatycznych scen, przywodzących na myśl okres okupacji, poza właściwie jedną, kiedy Jóśka podejmuje wreszcie zdecydowane działanie. Postanawia opuścić miejsce odizolowania i ucieka, strażnik zatrzymuje go oddając kilka strzałów ponad jego głowę. Potem tłumaczy, że to dla jego dobra, bo chłopak właśnie zmierzał na pole minowe. Dodaje też wprawdzie, że on sam miałby kłopoty, gdyby okazało się, że podopieczny uciekł, jednak jego intencje mają być szlachetne. Może rzeczywiście jest to jakaś metafora relacji Związek Radziecki – Węgry, w której ten silniejszy czuwa nad „bezpieczeństwem” słabszego, tłumacząc mu, że ogranicza jego wolność wyłącznie

ze względu na dobro tego ostatniego. W filmie odmiennie jednak niż w rzeczywistości mamy do czynienia z autentyczną przyjaźnią, która wytworzyła się pomiędzy bohaterami. Początkowa nieufność oparta na obustronnym niezrozumieniu (żaden nie zna języka drugiego), przeradza się w zażyłość bliskich przyjaciół, którzy razem beztrudnie spędzają czas. W jednej ze scen, młodzieńcy zamieniają się nawet rolami, Kolja w trakcie „polowania” na żaby oddaje pistolet Jósce i obaj świetnie się bawią udając, że to Rosjanin, wprawdzie na bardzo krótko, jest jeńcem

O szczerości przyjaźni Jóska świadczy usilne poszukiwanie pomocy dla chorego przyjaciela. Kolja cierpi z powodu starej rany i właściwie z czasem jest zdany na swojego towarzysza, a ten z pełnym poświęceniem i narażeniem życia szuka lekarza. Zakłada nawet mundur i nie zważając na to, że mógłby być uznany za szpiega (albo sobie tego nie uświadamia), udaje czerwoarmistę, by zatrzymać wędrujących nieopodal Węgrów.

Może zbyt łatwo doszukujemy się w tym filmie metafor do sytuacji Węgier lat późniejszych niż te przedstawione na ekranie, ale pewne elementy bez wątpienia zwracają uwagę. Niejednokrotnie Rosjanie próbując porozumieć się z Węgrami używają języka niemieckiego, oczywiście poza rosyjskim, który znają jedynie jeńcy obozów radzieckich. W świadomości Rosjan najwidoczniej zakodowane jest to, że mają do czynienia z wrogiem, na nic się zdają propagandowe zapewnienia o wyzwoleniu, w rzeczywistości, kraj ten należy okupować jak państwo pokonane.

Również sytuacja młodego bohatera może w pewnym stopniu odzwierciedlać położenie społeczeństwa, które w krótkim okresie musiało „zmienić mundur”, poparcie dla prawicowych haseł okresu rządów Horthyego zostało odgórnie zastąpione propagandą lewicową. Ci sami ludzie, ale nagle postawy zupełnie odmiennie, to problem, o którym będą mówić również inni twórcy kina węgierskiego. Dlatego Jóska zupełnie nie może odnaleźć się w tej rzeczywistości, najpierw spotykają go kłopoty, gdy występuje w mundurze żołnierza niemieckiego, później omal nie zostaje zlinczowany za założenie munduru żołnierza radzieckiego.

Ponownie Jancsó nie zachwyił węgierskiej krytyki, co ciekawe natomiast, przychylnie recenzje napłynęły ze Związku Radzieckie-

go. W kraju film został „zrehabilitowany” po latach, z okazji dwudziestej piątej rocznicy wyzwolenia Węgier, ponownie trafił do kin i jak pisze Ervin Gyertyán został naprawdę zrozumiany (Gyertyán 1985: 190).

Jeszcze przynajmniej dwa obrazy można byłoby wpisać na listę propagandowych produkcji dotyczących szczególnego wizerunku przedstawicieli Armii Czerwonej, to *Trzy gwiazdy* (*Három csillag*, 1960) i *Budapeszteńska wiosna* (*Budapesti tavasz*, 1955).

Trzy gwiazdy to równocześnie trzy epizody, które opowiadają wydarzenia z ostatnich miesięcy II wojny światowej na Węgrzech i dwa z nich w reżyserii odpowiednio Károlya Wiedermanna i Zoltána Várkonyiego są kolejnym przykładem tego oficjalnego sposobu przedstawiania tamtego fragmentu historii. Szlachetni żołnierze radzieccy ratują osieroconego chłopca, w dalszej części szukają księdza, który ochrzci narodzone w sąsiedniej wsi dziecko. Wkrótce jeden z nich zostanie ocalony przez bohaterskiego Węgra. Oczywiście szlachetne uczynki i bohaterskie jednostki występowały nawet w najbardziej dramatycznych okolicznościach i sytuacjach, ale ich nagromadzenie w tym filmie pozwala przypuszczać, że mają one niewiele wspólnego z ówczesną rzeczywistością.

Podobny brak realizmu prezentuje *Budapeszteńska wiosna* Féliksa Máriássyego. Wspomniane wcześniej filmy powstały w epoce Kádára, choć w różnych okresach tego systemu (okres represji, później konsolidacja). *Budapeszteńska wiosna* pochodzi z czasu odwilży po terrorze stalinowskim, jednak na próżno szukać tutaj odmiennego spojrzenia na prezentowane wydarzenia. Fabuła koncentruje się na mieszkańcach oblężonego Budapesztu pod koniec 1944 roku. Nowością jest ukazana kwestia żydowska, która wcześniej w filmie węgierskim właściwie nie funkcjonowała. Dwójka młodych bohaterów, ukrywając się przed Niemcami równocześnie próbuje dołączyć do oddziałów partyzantów (choć trudno stwierdzić, czy takowe w ogóle istniały). Czekają także na wkroczenie Armii Czerwonej, co wkrótce nastąpi i pozwoli Zoltánowi i jego przyjacielowi walczyć po właściwej stronie. Zastosowany schemat jest dość powszechnym rozwiązaniem tożsamym dla ówczesnej propagandy. Zwykli Węgrzy buntują się przeciwko faszystowskiej władzy, tworzą własne

oddziały, walczą z Niemcami, a po pojawieniu się wyzwolicielskiej armii walczą wspólnie o komunistyczną ojczyznę.

Niejako na marginesie wspomnę, że były także, mimo politycznie niesprzyjających warunków, nieliczne próby pokazania prawdziwego przebiegu wydarzeń. W 1947 roku István Szóts wyreżyserował film *Pieśń zbożowych pól (Ének a búzamezőkről)*³, który dotykał wyjątkowo delikatnej ówczesnie kwestii, mianowicie obozów sowieckich dla węgierskich jeńców wojennych. Przetrzymany w Węgrów w obozach jenieckich, choć powszechne (dziesiątki tysięcy do nich trafiło, wielu nigdy nie powróciło do ojczyzny) oficjalnie było przemilczane jako niezgodne z obowiązującą wersją o wspólnej przyjaźni obecną już od końca II wojny światowej.

Kadarowski reżim skrupulatnie kontrolował, by nie burzyć tego utrwalanego przez dekady porządku i wiedzy, dopiero z czasem twórcy będą mieli więcej swobody, by o prawdziwych relacjach opowiedzieć, jak zrobił to Sándor Sára w 1996 roku w filmie *Oskarżenie (A vád)*. Fabuła filmu rozgrywająca się na węgierskiej prowincji w Boże Narodzenie 1944 roku opowiada o zatuszowaniu aktów przemocy żołnierzy radzieckich wobec węgierskich kobiet, dodatkowo mężczyźni próbujący ich bronić zostają najpierw oskarżeni o gwałty, a potem zabici. Jest to tak odmienny obraz od tego, który był prezentowany w latach wcześniejszych, że musiał wywołać szeroką dyskusję, przyczynił się też do licznych nagród, także w Łagowie, za podjęcie niezwykle trudnego tematu.

Rákosi, potem Kádár skutecznie na długie lata usunęli z pamięci zbiorowej fakty i prawdziwy wizerunek Armii Czerwonej, która wkraczając na Węgry jesienią 1944 nie opuściła ich do 1991 roku. Obowiązywała zafałszowana wersja, warto jednak pamiętać, że nie było to jedyne kłamstwo, w które Węgrzy musieli wierzyć, podobnie uczyniono przecież ze wspomnieniem o rewolucji 1956 roku, z udziałem wojsk węgierskich w pacyfikacji Czechosłowacji i wielu drobniejszych kwestiach.

Przypadek Armii Czerwonej jest jednak jednym z bardziej dobitnych, charakterystycznych dla funkcjonowania reżimu komunistycznego.

---

³ Film opowiadał o okresie po pierwszej wojnie światowej, ale aluzje był aż nadto czytelne.

Bibliografia

- Gyertyán E. 1985. *Így jöttem. Magyar filmkalauz. Negyven év száz Magyar nagyjátékfilmje*, Karcsai Kulcsári István - Veress József, (eds.) Budapest Magyar Filmintézet – Magvető Könyvkiadó.
- Kalmár M. 1998. *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*, Budapest. Magvető Könyvkiadó.
- Kochanowski J. 1997. *Węgry. Od ugody do ugody 1867–1990*, Wydawnictwo Trio, Warszawa.
- Marx J. 2000. *Jancsó Miklós. Két és több élete. Életrajzi esszé*, Budapest Vince Kiadó.
- Nemeskürty I. 1965. *A magyar film története*, Budapest Gondolat Kiadó.
- Romsics I. 2006. *Magyarország Története A XX. században*, Budapest Osiris Kiadó.

Święty Jan Nepomucen w kulturze krajów Grupy Wyszehradzkiej

CSÉBY GÉZA

PhD, író, költő, műfordító, irodalom- és művelődéskutató
a Lengyel Köztársaság tiszteletbeli konzulja Keszthelyen

Absztrakt: A Visegrádi négyek minden nemzete hasonlóképpen tiszteleg Nepomuki Szent János a cseh nemzet, a gyónási titok mártírja, a hajósok, halászok, hidak, stb. védőszentje előtt. Tiszteletére templomokban, utak mentén, folyók partján, hidak mellett számos szobrot emeltek. Valószínűleg politikai okokból, IV. Vencel cseh király parancsára megkínózták, majd testét a Moldva folyóba dobták. Tiszteletét az is jelzi, hogy számos legenda, történet maradt fenn róla. / Každý naród z Grupy Wyszehradzkiej jednakowo silnie czci świętego Jana Nepomucena, męczennika, patrona Czech, a także szczerej spowiedzi, żeglarzy, rybaków, mostów, itd. Jego wizerunek odnajdujemy nie tylko w kościołach. Wiele posągów ustawionych jest przy drogach, rzekach oraz na mostach. Prawdopodobnie z powodów politycznych, na rozkaz króla czeskiego Wacława IV Luksemburskiego, był torturowany i wrzucony do Wełtawy. Otoczony jest wielkim szacunkiem i czcią, na co wskazuje fakt, że przetrwało o nim wiele opowieści i legend.

Kulcsszavak/ Słowa klucze: Nepomuki Szent János, IV. Vencel, Bajor Zsófia, Mária Terézia (Habsburg) / Jan Nepomucen, Wacław IV Luksemburski, Zofia Bawarska, Maria Theresa von Habsburg

Węgry, Czechy i Słowacja oraz Polska (dokładniej część Polski tj. Małopolska, Galicja) – obecne kraje Grupy Wyszehradzkiej – leżały w granicach Cesarstwa Austriackiego, tworząc zjednoczone imperium. Obszary te charakteryzowały się odmiennym akcentem polityczno-gospodarczym. Przez 51 lat, od 1867 roku aż do zakończenia I wojny światowej, i rozpadu w 1918 roku, to państwo związkowe nosiło nazwę Monarchii Austro-Węgierskiej. Była to wielonarodowa monarchia konstytucyjna. Stanowiło jedno z najpotężniejszych mocarstw w owym czasie. Nie jest nadzwyczajnym wydarzeniem, że w kulturze, etnografii, muzyce, literaturze, w architekturze, a nawet w legendach narody te mają bardzo podobny obraz. I właśnie każdy z tych narodów ma swoich świętych, których umieszcza na ołtarzach. Są święci, których kult jest różny w poszczególnych kra-

jach. Taką nadzwyczajną postacią jest *święty Jan Nepomucen*. Jest męczennikiem, patronem Czech, szczerzej spowiedzi, dobrej sławy, tonących, rybaków, żeglarzy, „opiekunem” mostów. Modlitwa do niego może ustrzec przed powodzią. Jest również patronem prawników, sędziów, nauczycieli i dziennikarzy, czyli przedstawicieli tych zawodów, w których szczególną rolę odgrywa prawda (MKL 2000: 607). Został również patronem Banatu¹. Według tradycji ludowej był świętym, który chronił pola i zasiewy zarówno przed powodzią, jak i suszą. Przeczytałem raz żartobliwe, choć pewnie nie do końca prawdziwe stwierdzenie: „można sądzić, iż czuwa nad tymi, którzy za dużo mówią i nie potrafią utrzymać języka za zębami, czyli nad kobietami, przewodniczkami bądź politykami”².

Praga. Most Karola

Z tego też powodu figury Jana Nepomucena można spotkać prawie wszędzie, bardzo często przy drogach w sąsiedztwie mostów i rzek,

¹ Po węgiersku Bánát lub Bánság (region geograficzno-historyczny leżący w południowo-wschodniej części Kotliny Panońskiej)

² <http://roztocze.it.home.pl/roztocze/texts/oso001.htm> (2019)

ale również na placach miejskich i przykościelnych oraz na rozstajach dróg w małych kapliczkach, w niszach domów. Obdarzany jest dużym kultem w całej Europie Środkowej³.

Był świętym epoki baroku. W upowszechnianiu jego kultu największą rolę odegrali w XVIII wieku jezuita w krajach Habsburgów. Kult rozpowszechniał się w miastach, gdzie przeważała ludność niemiecka i takich, które były silnymi ośrodkami jezuickimi, np. Buda, Székesfehérvár, Bańska Bystrzyca (Besztercebánya), Temeszwar (Temesvár – Timișoara). Dlatego warto odnieść się do źródła jezuickiego, które najlepiej opisuje historię duchownego w owych czasach. Jest to dzieło jezuita Bohuslava Balbína (1621–1688) pt. *Vita b. Joannis Nepomuceni martyris (Żywot błogostawionego Jana Nepomucena męczennika)*, wydane w roku 1680 (Schmidt 2019). Święty swój kult zawdzięcza Marii Teresie. Wiele lojalnych rodów arystokratycznych swoim synom nadawało na chrzcie imię Jan Napomucen (Nepomuk). Przykładem może być rodzina węgierskich hrabiów Zichy, którzy jeszcze w XIX wieku kontynuowali tę tradycję (Zichy Nepomuk János 1834–1916). Podobnie w rodzinie hrabiowskiej Serényi (Serényi Nepomuki János 1776–1854, Serényi Nepomuki János 1899–1978) (MNDA 2019). Tu warto wspomnieć, że węgierski poeta, zastępca palatyna, naczelny wódz armii Habsburgów, hrabia István Koháry, siebie i całą swoją rodzinę ofiarował opiece Janowi Nepomucenowi (Szilárdfy 1993: 203–213). Jezuita, arystokrata, kościół, mieszkańcy miast i wsi stawiali pomniki i kapliczki ku czci Nepomucena. Liczba figur świętego znacznie wzrastała. (Bálint I. 1997: 374–375). W całej Europie Środkowej wzniesiono liczne świątynie pod wezwaniem Jana Nepomucena.

---

³ Musimy zaznaczyć, że w niektórych źródłach piszą o drugim kanoniku pod tym samym nazwiskiem, którego król Wacław również kazał stracić. In: *Szentek élete az év minden napjára*. Budapest, 1995. (dalej zwany: Szentek élete, 1995) p. 296; W *Annales Bohemoum* autor Wacław Hajek napisał, że istniało dwóch Janów z Nepomuka i obaj zostali zamordowani przez czeskiego króla. Pierwszy był spowiednikiem żony, a drugi, jako stronni arcybiskupa, poparł jego wybór na opata bogatego opactwa Kladrubach. = Grzegorz Schmidt: *Kowarskie wątki w Pradze* = <http://naszesudety.pl/svaty-jan-nepomucky.html> (2019) (dalej zwany: Grz. Schmidt, 2019); Jednak na to uspakajających danych nie mamy. (In: Archiw katolicki = <https://archiv.katolikus.hu/szentek/0516.html>) (2019)

Warszawa. Plac Trzech Krzyży (XVIII w.)

Pierwszy pomnik Jana Nepomucena został postawiony na Moście Karola w Pradze (1683). Autorem rzeźby był Jan (Johann) Brokoff (1652–1718), urodzony w Spiskiej Sobocie, a zmarły w Pradze. Brokoff jest uważany za prekursora stawiania popularnych Nepomuków. Pod monumentem znajduje się płaskorzeźba, której dotknięcie pozwala spełnić marzenia. Na Węgrzech pierwszy pomnik został umieszczony w mieście koronacyjnym, Székesfehérvár, w roku 1705, czyli na wiele lat przed kanonizacją Jana Nepomucena. Rzeźbiarzami byli Michael Kuglmann i György Glaser (SzSz 1931: 3). Pomnik ten kazał postawić austriacki generał Heinrich Mathäus Urli, dowódca wojskowy (Varga 2008; Szilárdfy 1993), na cześć zwycięstwa nad żołnierzami Rákóczygo, co w rzeczywistości było zwycięstwem przeciw węgierskiemu powstaniu o niepodległość⁴. Podobnie w Polsce, gdzie najstarszy pomnik pochodzi z 1701 roku. Znajduje się on w Wierzbnie na Dolnym Śląsku. W miejscowości Leles (powiat Trebišov) spotkamy jeden z najstarszych mostów go-

---

⁴ Powstanie Rákóczygo – antyhabsburska insurekcja na Węgrzech w latach 1703–1711, której inicjatorem i głównym przywódcą był magnat, książę Franciszek II Rákóczy.

tyckich na Słowacji. Na tym moście aż do roku 1848 stały dwie figury: świętego Gotarda (Gotard z Hildesheim) oraz świętego Jana Nepomucena. Odnajdujemy wizerunki świętego namalowane na murach i wnętrzach domów, kościołów. W Orawce stoi kościół pod wezwaniem świętego Jana Chrzciciela. Jest jednakowo uznawany i czczony zarówno przez Polaków, jak i Węgrów. Ta perła drewnianego budownictwa z XVII wieku jest zdobiona niezwykle polichromiami. Tuż przy wejściu umieszczony jest wizerunek Jana Nepomucena (podpis: S. Ioannes Nepomuk) w układzie i stroju tradycyjnym (Trajdos – Pieńkowska 1999: 56). Najwięcej figur znajduje się w Czechach i na terenie dawnych Austro-Węgier, na Dolnym i Górnym Śląsku oraz Ziemi Kłodzkiej. W Polsce znajduje się ich ponad 3700, a na terenie obecnych Węgier kilkaset Nepomuków, czyli rzeźb przedstawiających świętego z jego atrybutumami (Schmidt 2019). Liczba jego wizerunków rzeźbiarskich w samej Europie szacowana jest na trzydzieści tysięcy. Prawdopodobnie najmonumentalniejszy pomnik na Węgrzech znajduje się w Mosonmagyaróvár (1744) z pobocznymi postaciami oraz z reliefami ukazującymi sceny z życia Jana Nepomucena. Po rozpadzie Imperium Habsburgów kult świętego upadł. Jednak w owych czasach też stawiano posągi męczennikowi. Nawet i dziś są stawiane, są nowe. Wynikiem tego jest na przykład posąg Jana Nepomucena stworzony przez młodego rzeźbiarza węgierskiego Sebestyén'a Markolt'a (1979–). Znajduje się w II dzielnicy Budapesztu. Pomnik ten został poświęcony w roku 2011. Również w Głogowie powstał w roku 2003 pomnik, który jest dziełem artysty rzeźbiarza Dariusza Maściucha.

W ikonografii święty przedstawiany jest w stroju kapłańskim, w sutannie, rokicie, birecie. W rękę trzyma palmę męczeńską, krucyfiks. Niekiedy trzyma palec na ustach, symbol zachowanej tajemnicy spowiedzi. Spotykamy pomniki, na których Jan Nepomucen otoczony jest aniołkami, ale nie on, tylko jeden z aniołów trzyma palec na ustach (Poznań, Wrocław, Keszthely, Rajka, Bańska Szczawnica, Svatý Kopeček, itd.).

Kim był święty Jan Nepomucen, najbardziej znany święty i męczennik kościoła katolickiego w Środkowej Europie?

Jan czy Johanek z Pomuka (nazwisko rodowe – Wolfflin lub Wölflein) urodził się między 1340 a 1350, w miasteczku Pomuk (dziś Nepomuk) koło Pilzna, w rodzinie niemiecko-czeskiej. O jego

dziecięcych latach nie mamy prawie żadnej informacji. Około 1380 r. przyjął święcenia kapłańskie i został kanonikiem przy katedrze św. Wita, Waclawa i Wojciecha na Hradczanach. Studiował prawo kanoniczne w Pradze i Padwie. Jako wikariusza arcybiskupa praskiego i znanego kaznodzieja król czeski Waclaw IV Luksemburski wezwał go na dwór królewski, aby został spowiednikiem Zofii Bawarskiej, drugiej żony władcy (White 1993: 116). Jedną z Legend głosi, że Waclaw IV po jednym nieudanym zamachu chciał wiedzieć, z czego spowiadała się jego żona. Ponieważ Jan Nepomucen nie zdradził tajemnicy spowiedzi, król kazał go torturować. Niektóre źródła podają, że sam król własnoręcznie przypalał go pochodniami. Po torturach zaklebnowali mu usta, ciało zostało linami przywiązane w kółko i wrzucone do Wełtawy (White 1993: 117). Taką wersję potwierdza rektor uniwersytetu w Wiedniu Thomas Ebendorfer von Haselbach (1388–1464), kiedy pisze:

„Waclaw spowiednika żony, Jana, magistra teologii kazał utopić w Wełtawie. A to dla tego, bo z jednej strony Jan powiedział, że tylko ten jest godny zostać królem, kto dobrze żądzi, a z drugiej strony, bo rzekomo nie chciał złamać tajemnicę spowiedzi”. (Szentek 2002: 255)

Po śmierci świętego cudowne promieniowanie wskazało królowej, gdzie został zamordowany (dlatego na wizerunkach Jan Nepomucen często pojawia się z gwiazdami). Druga legenda głosi, że poziom wody w Wełtawie po śmierci męczennika, był taki niski, że łatwo było znaleźć zwłoki (MKL 2000: 607).

Po śmierci Jana, arcybiskup praski udał się do Watykanu i opowiedział papieżowi Bonifacemu IX o męczeńskiej śmierci swojego wikariusza. Już wtedy pojawiły się oskarżenia kierowane przeciw królowi czeskiemu. Jednak dość późno, dopiero 31 maja 1721 roku, papież Innocenty XIII uznał Jana za błogosławionego, a 19 marca 1729 błogosławiony Jan został wyniesiony na ołtarze już przez kolejnego papieża, Benedykta XIII (Szentek 2002: 254)⁵. Przed wyświęceniem otworzony został grób świętego i zanotowane zostało, że ciało zupełnie spróchniało. Jednak kości były dobrze zachowane i z sobą złączone, a język był jakby świeży, całkowicie różowy (Élő kövek XIII/5: 1). Język umieszczono w artystycznym relikwiarzu

⁵ Zobacz też: <http://naszesudety.pl/svaty-jan-nepomucky.html> (2019)

i przechowany jest w katedrze praskiej. Odnosi się do tego stosowna modlitwa:

„Święty Janie, coś zmarł w męce,
trzym nad nami swoje ręce,
by nam Bóg dał, co dał Tobie,
by nasz język nie zgnił w grobie”.⁶

Interesująca wydaje się być informacja, że postulatorem w procesie kanonizacyjnym Jana Nepomucena był biskup Michael Friedrich z rodu Althann. Ta hrabiowska rodzina cieszyła się osobistym zaufaniem austriackiego monarchy (Szilárdfy 1993: 203)⁷.

Prochy Jana znajdują się w katedrze praskiej pod wezwaniem świętego Wita na Hradczanach. Według jednego ze źródeł ciało męczennika najpierw zostało pochowane przy kościele Świętego Krzyża, a potem dopiero przewieziono je do katedry praskiej. Wiemy, że w roku 1619 na krótko kalwini przejęli katedrę i zniszczyli wnętrze oraz grób Nepomucena (Schmidt 2019). Drugi, obecny grób Jana Nepomucena w katedrze jest dużą, piękną, barokową kompozycją ze srebra o wysokości 5,3 metrów (1736). Zaprojektował go wiedeński architekt Joseph Emanuel Fischer von Erlach (1693–1742). Wykonawcą był wiedeński złotnik Johann Joseph Würth z Banskiej Štiavnicy (po węgiersku Selmechánya) (Szilárdfy 1993: 211). Nad grobowcem znajduje się baldachim, który podtrzymują cztery srebrne anioły. Został ufundowany przez cesarzową Marię Teresę w roku 1771. Twórcą aniołów był złotnik z Malej Strany (Prah) niejaki Ignacy Novak (Poche 1980: 260).

Powody starcia między Janem Nepomucenem a królem Wacławem prawdopodobnie były jednak inne. Nie mamy dostatecznie pewnych informacji, że był spowiednikiem królowej⁸. Ważnym celem kanonika była ochrona praw kościelnych, które z czasem bardzo energicznie reprezentował. Współcześni krytycy oskarżali go o to, że nadmiernie zajmował się dobrobytem kościoła.

---

⁶ Cytuje: <http://roztocze.it.home.pl/roztocze/texts/oso001.htm> (2019)

⁷ Michael Friedrich von Althann (po węgiersku: Althann Mihály Frigyes) hrabia, teolog, biskup ordynariusz Vác od 1718 roku, kardynał, polityk, wicekról Neapolu w latach 1722–1728. Urodził się 20 lipca 1682 r. w Kłodzku, zmarł 20 czerwca 1734 r w Vác.

⁸ O tym pisze m. i.: <https://archiv.katolikus.hu/szentek/0516.html> (2019)

Patrząc z innego punktu widzenia musimy jednak spojrzeć na ówczesne czasy. Ruch religijny Jana Husa⁹, który powstał i rozpowszedniał się w całych Czechach, również przyczynił się do kultu świętego Jana Nepomucena. Wiemy, że Waclaw i jego druga żona Zofia wspierali Husa. Niektóre źródła mówią o tym, że kult i kanonizacja Jana Nepomucena była świadomym atakiem na husytyzm, na reformację, atakiem, którym kierowali zakonnicy od Ignacego Loyoli (Szentek 2002: 256; Schmidt 2019). Taką opinię może potwierdzać fakt, że kontrreformację i kult Jana Nepomucena mocno wspierała katolicka rodzina Habsburgów. Powodem nienawiści mógł być jeszcze fakt, że jako wikariusz generalny arcybiskup praski Jana z Jenštejna (Johann von Jenstein), popierał swojego przełożonego, który niezgodnie z wolą króla zatwierdził opata dla klasztoru w Kladrubach. Nie możemy pominąć faktu, że król Czech w czasach podziału Christianitas popierał anty-papieża w Awinionie, gdy tymczasem arcybiskup praski popierał papieża w Rzymie, podobnie jak Jan Nepomucen. To też wskazuje na możliwe powody starcia między królem a kapłanem. Tak przypuszcza autor strony internetowej parafii pod wezwaniem św. Zygmunta w Słomczynie¹⁰.

Wiele lat minęło, ale prawie przez cały czas dochodziło do starcia różnych opinii. W końcu w roku 1961 Watykan uznał, że męczeńska śmierć spotkała świętego z przyczyn politycznych, a nie z powodu zachowania tajemnicy spowiedzi. O tym pisze *Encyclopaedia Britannica* oraz *Ephemerides Liturgicae* (Schmidt 2019)¹¹. W ten sposób kronika wspomnianego wcześniej Thomasa Ebendorfera von Haselbacha została zakwestionowana. Ciekawe, że w najnowszym wydaniu, składającej się z jedenastu tomów publikacji *Lexikon für Theologie und Kirche* nie znajdziemy o tym wzmianki (*Lexikon für Theologie und Kirche*, Freiburg, 1993–2001).

Jednak Europa Środkowo-Wschodnia, w tym narody obecnych krajów Grupy Wyszehgradzkiej, uznały kultu świętego Jana Ne-

⁹ Nie tylko na husytyzm, ale na reformację również.

¹⁰ <http://www.swzygmunt.knc.pl/SAINTs/HTMs/0521stJOHNNEPOMUCENE-martyr01.htm> (2019)

¹¹ Oryginalny dokument przekazał: Congregatio rituum.; Saint John of Nepomuk. "The Austrian chronicler Thomas Ebendorfferus's account that John was killed for refusing to reveal to the king the confessions of his wife, Queen Sophia, was officially declared false in 1961." = *Encyclopaedia Britannica* = <https://www.britannica.com/biography/Saint-John-of-Nepomuk> (2019); *Ephemerides Liturgicae*, Roma, 1961/75

pomucena jako księdza-męczennika, który dochował tajemnicy spowiedzi. Istnieje wiele legend przekazywanych ustnie, bardzo liczne cuda, obyczaje i przesady wiążące się z jego postacią¹².

Alena Ježková, czeska dziennikarka, pisarka oraz specjalistka od public relations cytuje obszerniej opowieść o grobie i o srebrnych świecznikach (lampach):

„Grób świętego Jana Nepomucena zdobią wspaniałe srebrne lampy, ale ongiś pośród nich była także złota. Zdarzyło się, że złotnik, który ją sporządził, nie z własnej winy popadł w nędzę, a wierzyciele chcieli go wtrącić do więzienia. Zrozpaczony nie widział, do kogo mógłby się zwrócić o pomoc. We śnie ukazał mu się św. Jan Nepomucen i poradził, aby poszedł w nocy do świątyni, do jego grobu. Stamtąd niech zabierze złotą lampę, którą zrobił, a z uzyskanych pieniędzy wyrówna długi. Złotnik nie chciał tego uczynić, ale gdy sen powtórzył się trzeci raz, poszedł do grobu świętego. Skoro tylko przykłęknął, lampa sama zaczęła opadać coraz niżej i niżej, aż znalazła się w jego rękach. Złotnik zabrał ją przetopił i zrobił z niej tyle klejnotów, że mógł spłacić wszystkie długi. Poszedł do świątyni podziękować świętemu za pomoc, a gdy zbliżył się do grobu, onie miał: złota lampa wisiała tam, jak gdyby nic się nie wydarzyło. Kiedy wzbogacił się na nowo, z wdzięczności zrobił lampę jeszcze piękniejszą, aby powiesić przy grobie świętego. I patrzcie: tamtej złotej lampy nie było. Znikła, aby zrobić miejsce dla tej nowej”¹³.

Jedna z węgierskich legend głosi, że kiedy odkopano szczątki Jana Nepomucena w katedrze praskiej, odnaleziono bardzo wiele klejnotów i cennych przedmiotów. Dzięki temu udało się odnowić katedrę i wybudować kościół w Pomuku, we wsi rodzinnej Jana (Bálint I 1977: 383–384).

Polski student seminarium jezuickiego w Pradze Clementinum, Krzysztof Słupski, wstąpił na kamień nagrobny Jana Nepomucena. To sprawiło, że okulał i nie mógł dosiąść konia. Najczęściej spotykana w Polsce legenda mówi o cudownym przyplięnięciu figury (często kamiennej) w miejsce, gdzie święty Jan radził ulokować swój pomnik (np. Burakowo k. Łomianek, Gołąb nad Wisłą, Wczołów k. Zakliczyna, itd.)¹⁴.

---

¹² András Illyés (1637–1712) węgierski duchowny, doktor filozofii, rzymsko katolicki biskup; jelesnapok.oszk.hu

¹³ Źródła: Alena Ježková: *22 Czech Legends* (Práh, 2007); Alena Ježková: *33 moravských legend* (Práh, 2009)

¹⁴ Obszerniej pisze o legendach i o obyczajach: <http://nepomuki.pl/nepomuk/obyczaje.htm> (2019)

Według legendy, która jest znana na węgierskim obszarze językowym, w roku 1618 protestanci zajęli katedrę świętego Wita i chcieli usunąć ciało świętego. Jednak nie udało się to, bo każdy grabarz, który dotknął grobu, nagle umierał (MNL 1980: 750).

W jednej ze wsi w województwie Heves na Węgrzech panna na odpuszcie świętego Jana Nepomucena pod jego posągami położyła wianek, który za rok znów zakwitł (MKL 2000: 609).

Czasem zdarzają się też i żartobliwe legendy. Takie znajdziemy w książce Sándora Bálinta, który pisze, iż w Tápé¹⁵ opowiadali, że jeżeli ich Janek z Nepomuku usłyszy dzwon wzywający do mszy o północy, to schodzi z cokołu i idzie na brzeg Cisy, aby napić się z rzeki. Potem wraca na swoje miejsce. Natomiast we wsi Bakonybél¹⁶, jeżeli usłyszy dźwięk dzwonu w południe, to zdejmuje biret. Raz pobożny chłop ze wsi Herend w południe czekał na ten cud, ale nic się nie stało. Poszedł więc do klasztoru znajdującego się w Bakonybél, aby oskarżyć świętego. Tam go pocieszali, prawdopodobnie święty tym razem nie usłyszał bicia dzwonu, ale może usłyszy jutro... (Bálint I 1977: 37).

Lista opowieści o świętym jest bardzo długa, stąd też jako przykłady przytoczyłem tylko kilka z nich. Rytuły związane z kultem Jana Nepomucena są różnorodne i częściowo zachowały się po dzień dzisiejszy. O tym bardzo obszernie pisze Sándor Bálint w dwutomowej już cytowanej książce pt. *Świąteczny kalendarz (Ünnepi kalendárium)* (Bálint I 1977: 370–386). Dowiadujemy się, że w święto Jana Nepomucena (16 maja) również dziś odbywają się procesje, a przy pomniku Nepomucena składane są wieńce i kwiaty. Te procesje odbywają się zazwyczaj w miastach i wsiach, które znajdują się na brzegu czy w pobliżu jezior albo rzek. Świętowali w pierwszym rzędzie ci ludzie, którzy byli zawodowo związani z wodą. Jako przykład opisuje procesję oraz przebieg święta w nadunajskim mieście Baja. Wynieśli z kościoła figurę świętego Jana i zanieśli z pochodniami i świeczkami na barkę, która była ozdobiona kwiatami i zielonymi gałęziami. Na środku Dunaju ustawili figurę na promie, gdzie umieszczono ją na podwyższeniu. Koło świętego stali młynarze, przedstawiciele władzy świeckiej i kościelnej. Kiedy prom wypłynął, za promem płynęły łodzie z pochodniami.

¹⁵ Tápé kiedyś była samodzielną wioską, obecnie część miasta Szeged (Segedyn)

¹⁶ Wieś w woj. Veszprém. Znany zabytek stary klasztor benedyktyński.

Była to *procesja wodna*. Po dopłynięciu promu, zaczęto ucztować. Grała muzyka, gotowano rybny gulasz. Czasem, kiedy była susza, nawet *kapano* świętego. Po procesji i uczcie figurę świętego cichutko zaniesiono z powrotem do kościoła. Potem przez tydzień trwały spotkania modlitewne. Podobnie było w innych miejscach, na przykład w Mohács, Paks, Ercsi, Győr (Bálint I 1977: 379)¹⁷. Wieczorem w Dunaharaszti¹⁸ każdy wierny umocował na kwadratowej desce zapaloną świecę i puścił na wodę Dunaju. Płynęły te małe stateczki, a ludzie śpiewali kościelne pieśni, modlili się aż do momentu zgaśnięcia lub zniknięcia świec w trzcinie. Świece przypominały nocną, lśniąca Wełtawę w dniu zamordowania świętego (MKL 1993: 609–610).

Postać świętego Jana Nepomucena jest dobrze znana w kulturze krajów Grupy Wyszehradzkiej, a także poza nimi. Moje rozważania niech staną się przyczynkiem do uzupełnienia istniejących już opisów oraz literatury poświęconej naszemu wspólnemu świętemu.

Keszthely. Przed baziliką minor Karmelitów

---

¹⁷ Mohács, Paks, Ercsi, Győr – miasta na Węgrzech.

¹⁸ Miasto na Węgrzech na brzegu Dunaju w woj. Pest.

Literatura

- MKL – *Magyar Katolikus Lexikon* V., Budapest, 2000.
- Schmidt, Grzegorz: *Kowarskie wstki w Pradze*. = <http://naszesudety.pl/svaty-jan-ne-pomucky.html> (2019)
- Archiv katolicki* = <https://archiv.katolikus.hu/szentek/0516.html> (2019)
- MDA – *Magyar Nemzeti Digitális Archívum* - https://mandadb.hu/tetel/491013/Putnok_es_a_Serenyi_csalad_A_Gomori_Muzeum_kiallitasi_kalauza (2019)
- Szilárdfy Zoltán: *Magyar vonatkozások Nepomuki Szent János tiszteletében és ikonográfiájában* = *Művészettörténeti értesítő*, 1993/3–4.
- Bálint Sándor: *Ünnepi kalendárium* I., Budapest, 1977.
- SzSz – *Székesfehérvári Szemle*, 1931/6.
- Varga Zoltán Zsolt: *A történet fonala* = *Liget*, 2008/2.
- Trajdos, Tadeusz M. – Pieńkowska, Hanna: *Kościół w Orawce*. Kraków, 1999.
- White, Kristin E.: *Szentek kislexikona*. Budapest, 1993.
- Szentek élete* I. kötet Hatodik, bővített, átdolgozott kiadás. Budapest, 2002.
- Élő kövek*. Rákoscscaba Főplébánia havilapja, XIII/5. (2014).
- Poche, Emanuel: *Prági művészeti emlékei*. Budapest, 1980.
- Lexikon für Theologie und Kirche*. Freiburg, 1993–2001.
- Enciclopedia Britannica*
- Ephemerides Liturgicae*, Roma, 1961/75.
- Cibula, Vaclav – Bouda, Cyril: *Prágai mesék (Pražské pověsti)*, Bratislava, 1979.
- Ježková, Alena: *22 Czech Legends*. Práh, 2007.
- Ježková, Alena: *33 moravských legend*. Práh, 2009.
- MNL – *Magyar Néprajzi Lexikon* III. K–Né, Budapest, 1980.

Grácia emlék, Óbuda

CSISZTAY GIZELLA
polonista, műfordító

Absztrakt: A cikkben a szerző a jeles polonista, költő és műfordító, Kerényi Grácia életéből – szellemi örökségéből elevenít fel egyes momentumokat, saját emlékeit, egyéni reflexióit is beszéve a leírtakba.

Kulcsszavak: Kerényi Grácia, Óbuda

1. A lehetetlen ostromlója

Kerényi Grácia, az író, költő és műfordító a huszadik századi lengyel-magyar kapcsolatok legnagyobb alakja volt. Ki is volt ez a lengyelek és magyarok közé aranyhidat építő író? Milyen sok barátja és milyen sok ellensége volt! És két hazája, "édes kis Magyarországon", ahogyan sokszor leírta, és Lengyelország. Lengyelország nem utazás volt számára, hanem az élet. Kerényi Károly ókortudós volt az édesapja, s életét valóban három dolog határozta meg: a hellénizmus szeretete, Auschwitz és Lengyelország. Tizenkilenc éves volt, magyar-görög-latin szakos egyetemi hallgató, amikor az Új Idők Kiadótól viszi el a Gestapo. Családjukban hagyomány volt a náciizmussal való szembenállás, s ő nem tett egyebet, mint azt, hogy felírta az egyetem falára a „Le a németekkel!” szöveget, valamint egy Múzeum kerti beszélgetését kihallgatta egy besúgó, s már másnap letartóztatták. A Gestapo börtönéből – ahol együtt ült Karády Katalinnal – Bécsbe, majd Auschwitzba szállítja a Gestapo. Apja ekkor már Svájcba emigrált második feleségével, s mikor megtudta, hogy lánya koncentrációs táborba került, fellármázta a fél világot. Kapcsolata volt Altheim német, náci érzelmű ókortudóssal, s az ő közreműködése nyomán Auschwitzból Ravensbrückbe szállítják, majd 11 hónapos fogság után szabadul. A táborban lengyel fogolytársnőitől megtanult – lengyel Bibliából – lengyelül, s élete ettől fogva elválaszthatatlan a lengyelségtől. Hazajön, befejezi az egyetemet. Szakdolgozatát Radnóti Miklós költészetéről írja és kísérletet tesz a lengyel szak megalapítására a Pesti Egyetemen. Miután apja svájci

emigrálása és ottani tevékenysége miatt itthon feketelistára került, Grácia sok jóra, legalábbis állásra itthon nemigen számíthatott. A műfordítás lesz a kenyere. Fordít görögből, latinból, de elsősorban lengyelből. Szinte mindenkit ő fordít az ötvenes-hatvanas években, az ifjabb fordító- nemzedék csak a hetvenes évek második felében jelenik meg. Ahogyan egyik műfordító később elmondta egy rádióinterjúban, nagyon irigyelték Gráciát, mert ő azt fordíthatta, akit akart; nemcsak klasszikusokat és kortársakat a lengyel irodalomból, de a magyar költészetet is közvetítette a lengyelek felé. Nyersfordításokat készít – bár ő maga is költő volt – és a legnagyobb lengyel költők fordítják ennek alapján a legnagyobb magyar kortársakat: Illyést, Pilinszkyt, Csoórit, Nagy Lászlót és a többieket. 1956 után gyakrabban lehetett utazni Lengyelországba és a hatvanas években felváltva lakik Budán és Varsóban. Alakja a kortárs lengyelek műveiben is fel-felbukkan, Miron Białoszewski, Wiktor Woroszyński gyakran ír róla és hozzá. E két költővel való barátsága legendás. Ahogyan halála után – 1985-ben halt meg autóbalesetben – itthon megfeledkeznek róla, Lengyelországban a mai napig ápolják emlékét. A Miron Białoszewskiről forgatott filmben megelevenedik és Krystyna Janda játssza a főszerepet. Élete egyetlen nagy utazás volt Budapest és Varsó között. Varsóban és Budán is volt lakása. Lengyel barátai – Jacek Bocheński, Miron Białoszewski, Wiktor Woroszyński, Włodzimierz Odojewski, Julia Hartwig, Artur Międzyrzecki – olyan ellenzéki írók, költők, akiket a hivatalos kultúrpolitika évekre kirekesztett a lengyel irodalomból, írásaik földalatti vagy nyugati emigráns kiadóknál jelentek meg. Ő fordítja magyarra Wiktor Woroszyński szamizdat kiadásban megjelent Magyar Naplóját 1956-ról. Ettől kezdve Woroszyńskivel való bensőséges kapcsolata haláláig tart. Varsóban szerez doktorátust 1968-ban, s Krakkóban adják ki Miron Białoszewskiről írott doktori értekezését „*A költészet eltáncolása*” címmel. Az itthoni illetékesek a lengyelországi doktorátust majd tíz évig nem fogadják el, míg végül egy bátor tudós, Bojtár Endre megírja, hogy Kerényi Grácia doktori munkája kiváló. Az ELTE BTK Lengyel Tanszékén is csak akkor kap állást, amikor egy lengyel nyelvész, Janusz Bańcerowski lesz a tanszékvezető. 1956-tól haláláig figyelte a lengyel és a magyar ellenzékkal tartott kapcsolata miatt a III/III-as ügyosztály. Viktória ügynök beszámol minden lengyel kapcsolatáról, néha a BM előbb tudja, mint Wiktor Wo-

roszylski, hogy mikor érkezik Budapestre. Sokáig találgattuk lengyeles barátokkal, ki lehetett Viktória. Arra tippeltünk, hogy valamelyik a rendszernél kegyelt lengyeles. De nem... Viktória Szőgyei Tamás. A magyar irodalom megfigyelése 1956-89 című könyvében állítja, hogy Nádudvari Anna író nő volt Viktória, akit Grácia egy írásában az „*én barna lányomként*” emleget. Műfordításainak sima volt az útja, saját írásainak viszont nehezebb. Csak negyvenen túl jelenhettek meg prózai és lírai kötetei. Így ír a Csupa boldogság című kispróza kötetének bevezetőjében: „Életem emocionális líráját. Azonosulások című verseskötetem (1968) foglalta műformába, életem epikáját – a leglényegesebb külső történéseket-és gondolatai líráját a Topográfia című kötetem (1975). Azt a belső szükségletet, amiből a vers születik, Nemes Nagy Ágnes soraival fejezhetem ki a legpontosabban: *”Valamit mégis kéne tennem, valamit a gyötrelmem ellen.”* Amikor a költészet prózába hajlik át, indítékaink kifelé-tekintőben fogalmazhatók meg: Topográfia című kötetemmel az emberi kapcsolatok elembertelenedése ellen szerettem volna valamit tenni a Csupa boldogság az emberi kapcsolatok sematizálódása ellen hadakozik, legalább színes legyen, ha már reménytelen. Megértést teremteni, szegényes eszközeink: a szavak, a fogalmak segítségével. És talán mégsem tartom egészen reménytelennek. Hisz valahol legbelül még a slágerszövegek banalitását is magukban hordjuk mind. Bár néha dúdolni jobb. Műfordítással keresem a kenyerem és nagyon szeretek írni. Majdnem annyira, mint szeretni a másik embert.” A hetvenes évek végétől haláláig tanít a Lengyel Tanszéken. Grácia órái igen népszerűek voltak, ott ültünk a Piarista közben az utolsó emeleten, és az elmaradhatatlan moszkauer sütemények mellett mindent megtudhattunk tőle a lengyel irodalomról és kultúráról, de nemcsak ezekről. Azt is tőle tanultuk, hogy érdemes nagylelkűnek lenni, mert az mindig jó befektetés, és hogy a langyosakat kiköpi az Úr... Bátorságból tőle lehetett példát venni. Létrejötté óta összekötő volt a lengyel és magyar ellenzék között. Egyik alapítója a SZETÁ-nak, s a lengyel szükségállapot bevezetésekor szolidaritási tüntetést szervez a Bem szobornál, többedmagával. Gyűjt a lengyelek javára, megszervezi Krassó Györggyel. Cseh Tamással a lengyel kisgyermek üdülését a Balatonnál. Halálos ágyán még volt ideje tiltakozni Popiełuszko atya meggyilkolása ellen... Autóbaleset érte. Ő, akinek sorsát Woroszylski mágikus síkon, a jelek és jelképek sík-

ján látja, nagyon félt a technikai eszközöktől. Csak ha muszáj volt, akkor ült repülőgépre, a metrót soha nem használta, és pont ő nyert autónyeremény-betétkönyvön egy Trabantot.. Soha nem tanult meg vezetni, a kocsit mindig a tanítványai vezették... A máriapócsi búcsúba indultak, amikor árokba fordultak, senki nem sérült meg, csak Gráciának tört el a gerince.. Még fél évig feküdt a Budakeszi szanatóriumban, s 1985 Húsvétján ment el. Temetése a Farkasréti temetőben több száz résztvevővel egyben ellenzéki tüntetés is volt. Számomra a legemlékezetesebbek voltak dr. Pákh Tibor szavai, akinek a börtönből való kiszabadításáért Grácia nem keveset tett. A következőket mondta: elmenekülhetett volna, mint Lót, de nem tette, itt maradt velünk. De nem azért, hogy sóbálvánnyá meredjen, hanem azért, hogy velünk szenvedje át ezt a szodomai csapást! Hoszszú hallgatás után hazája sem feledkezett meg róla. Bús Balázs polgármester emléktáblát állíttatott hajdani óbudai lakhelyén, majd Óbuda posztumusz díszpolgára lett. Az emléktábla-avatásnál beszédet mondott Włodzimierz Odojewski és Wiesława Czapínska. Már egyikük sincs közöttünk. Odojewski a Katynról szóló regény szerzője, Andrzej Wajda alkotótársa, az egyik legismertebb lengyel prózaíró, akinek első regényét 1966-ban fordította Grácia. A lengyelek mondták, hogy Gráciát a vérüknek érezték, közölük való volt. Julia Hartwig, akivel, s akinek férjével, Artur Międzyrzeckivel együtt fordították a magyar költészetet lengyelre, még köztünk van és kilencvenévesen sorra jelenteti meg új műveit Varsóban. Így emlékezett Gráciára: „Drága Grácia! Hány napot is töltöttünk együtt magyar költőket fordítva lengyelre, hány ebédet töltöttünk együtt nálunk, otthon, hányszor is búcsúztunk, amikor oly gyakran voltál nálunk Lengyelországban, Varsóban, mely iránti szerelmedet oly sokszor megírtad verseidben és leveleidben? Ez a szerelem a nyelvünk iránti szerelemmel kezdődött, melyet fogolyként a lengyelektől tanultál Auschwitzban és Ravensbrückben, ahová úgy kerültél, hogy otthon részt vettél az antifasiszta diákkörökben. Tizenhárom hónapos fogság után, 1945 áprilisában úgy szabadulhattál, hogy apád, a világhírű klasszika-filológus, Kerényi Károly az egész világot fellármázta kiszabadításod érdekében, s te visszatérhettél Budapestre kettős lélekkel: lengyelrel és magyarral. Folytatod magyar és görög szakos tanulmányaidat, gyakornok vagy először az egyetemi görög, majd lengyel intézetben. 1949-ben kezdeményezésed nyo-

mán létrejön az egyetemen a lengyel tanszék. Még igazán nem ismered az országot, melynek nyelvét „oly spontán” körülmények között megtanulhattad. 1952-ben látod meg először Varsót, mely – ahogyan magad írod – „életed szerelme” lett. 1954-ben érkezel másodszer, ekkor már a lengyel irodalmat fordító ösztöndíjasként. Az elkövetkező években sűrűn utaztál hozzánk, noha útlevél-problémáid voltak, otthon nem szívesen vették gyakori utazásaidat, hiszen a rezsim ellensége voltál, márcsak katolicizmusod miatt is, emlékszünk, hányszor ért kellemetlenség a határon... Varsóban – és talán nem véletlenül – rátaláltál az ellenzék embereire, és velük kerültél szoros barátságba. Akkor Lengyelországban szabadabb világ volt, mint Magyarországon, ahol a forradalom leverését követő időkben apátia és bénultság volt, a magyar értelmiség úgy gondolta, hogy minden elveszett. Grácia, aki műfordítással foglalkoztál, először görögökkel, majd lengyelekkel, nem voltál a hatalom kegyeltje, elsősorban a lengyel ellenzékkel való kapcsolatod miatt, de azért sem, mert Kerényi Károly lánya voltál, aki Svájcba menekült. Az a szeretetteljes légkör, amely Téged Varsóban körülvelt, ihletőjévé vált és forrásává műveidnek. Nagyon sok odaadó barátod volt itt. Egyik legközelebbi barátod, Miron Białoszewski volt, akinek a „*Kicsi kocsi*” írtad, s mindazokat, akik barátságos házában megfordultak, „*Mironkának*” hívtad és szeretted a verseit, és doktori disszertációt is róla írtad, mely a „*Költészet eltáncolása*” címmel jelent meg Krakkóban. Sok íróbarátod közül első helyen kell említeni Wiktor Woroszylskit, akinek az 1956-os magyar forradalomról szóló írása csak a második nyilvánosságban jelenhetett meg, s azonnal lefordítottad. Közelebbi barátaid voltak még Jacek Bocheński és Artur Międzyrzecki, s jóban voltál Maria Dąbrowskával. Barátaid körében nemcsak írók és művészek voltak, jóban voltál tolmácsokkal és a magyar-lengyel ügy olyan kiválóságaival, mint Camilla Mondral. Az én barátságom Veled akkor kezdődött, amikor férjemmel Artur Międzyrzeckivel megismertetted az élő magyar irodalmat. Artur nagyon közelebbi barátságba került Illyés Gyulával, alighanem az akkori egyik legnagyobb magyar költővel, és fordította annak verseit, melyet a varsói PIW kiadó adott ki. Sokszor voltunk férjemmel Illyés Gyula vendégei Budapesten, ahol megismerkedhettünk feleségével és lányával is. Illyés, mint tudjuk, fiatal költőként Párizsban élt és a szürrealizmus hatása alá került. Amikor hazatért, rátalált

saját hangjára és a magyar föld és szabadság egyik legnagyobb poétája lett. Legnagyobb hatású verse, az „Egy mondat a zsarnokságról” a lengyelek körében is jól ismert volt. Grácia előtt Illyésnek óriási tekintélye volt, s amikor lengyelre fordította verseit, azt férjével, Artúrral közösen tette. A magyar és a lengyel írók között akkor nagyon szoros volt a kapcsolat. Gyakran voltunk egymás vendégei itt Varsóban, meg ott, Budapesten. Emlékszem egy közös utazásra Tadeusz Nowakkal, gyakran voltunk a Pen Club vendégei. A magyarok szívesen jelentettek meg lengyel költőket folyóirataikban, főleg a Te fordításaidban, sőt előbb jelent meg Párizsban lengyelül a magyar költők antológiája, mint Lengyelországban. A Te ötleted volt Grácia, hogy ki kell adni lengyelül a magyar költők antológiáját, és teljesen egyedül láttál neki a harcnak. Nehéz lenne leírni, hány akadállyal kellett megküzdened. Azt akartad, hogy lengyel költők fordítsák a magyarokat. Természetesen közülük nemigen voltak olyanok, akik ismerték a magyar nyelvet. Nyersfordításokat csináltál és olyan lengyel költőket kerestél, akiknek költészete, temperamentuma megfelel a kiválasztott, fordított magyar költőnek. Sokat gyötrődtünk, nemegyszer sírtunk ezek felett a fordítások felett. A cél az volt, hogy megmutassuk a lengyeleknek ezeket a legnagyobb magyarokat: Radnóti Miklóst, Ady Endrét. Kassák Lajost, Illyés Gyulát, Juhász Ferencet, Weöres Sándort és Pilinszky Jánost. Emlékszem a levelekre, melyeket ez ügyben írtál. Szeretted magadon is mosolyogni és titokzatosnak látszani, és volt ebben valami meghatóan gyerekes... Minden összekapcsolódott a horoszkóp iránti misztikus vonzalmaddal. Megkaptuk őket megérkezésedkor, sőt néha postán is küldtél horoszkópokat. Azokon az éveken át – melyeket itt töltöttél körünkben – a doktori disszertációdát is írva – úgy tűnt, örökre velünk maradsz. De jött a szükségállapot és Te nem jöttél többet, talán nem is engedtek volna a „szervek”, sem innen sem onnan... 1982. augusztus 10-én, a gdanski megállapodás évfordulóján részt vettél a lengyelek melletti szolidaritási tüntetéssel Budapesten, a Bem szobornál. Mindent megtettél, hogy a lengyel gyerekek magyarországi üdülését megszervezd. Felemelted a szavad a Jaruzelski diktatúra ellen, s elküldted leveledet az internált Wiktor Woroszylskinek. 1984 őszén autóbaleset ér, és súlyos sérülésekkel kórházba kerülsz és 1985. Húsvétján, Nagyszombaton

hagysz el bennünket. Halálod előtt még elküldted tiltakozásodat Popieluszko halála miatt. Gondolataid mindig velünk vannak. Drága, drága Gráciánk.” Julia Hartwig

És egy személyes: Kerényi Gráciát tizenhat évesen ismertem meg. Lengyelül tanultam Varsányi Pista bácsinál a Lengyel Kultúrában, és nagy merészen fellapoztam a telefonkönyvet, és felhívtam mondván, lengyel szakra készülök és szeretnék vele találkozni. Én, egy X-es származású félárva, a zuglói nyomorból már másnap villamosoztam ki Óbudára, hozzájuk. A Fő tér 2. egy patinás szép bérház volt – akkor is –, a másodikon laktak egy szép, nagypolgári lakásban. Akkor ott lakott még férje, az olaszból fordító Telegdi Polgár István és Erzsi néni, a mamája. Erzsi néni is klasszika filológus volt, apró, szikár néni parancsnoki tartással és szigorral. Ő hozta be a kakaót, mondván, hogy Grácia nem tud kakaót csinálni... Aztán magunkra hagyott bennünket. Így kezdődött barátságom Kerényi Gráciával, ami 1966-ban történt és haláláig, 1985-ig tartott. Erzsi néni túlélte lányát öt évvel, vele is haláláig tartottam a kapcsolatot. Grácia először nyárra pesztonkaságot szerzett nekem Gdanskba, majd segítette ottani, varsói egyetemi felvételemet. Senki sem tudja, hány magyar fiatal tanult „illegálisan” NEM HIVATALOS ÚTON KIKERÜLVE A HATVANAS-HETVENES ÉVEKBEN Lengyelországban, s ezeknek az odakerült diákoknak jórész Kerényi Grácia segített. Barátai jórészt fiatalok voltak és a tanítványait is barátként kezelte. Budapesten, a Lengyel Tanszéken csak a hetvenes évek végén kaphatott állást, amikor egy lengyel, Janusz Bańcerowski lett a tanszékvezető. Grácia órái igen népszerűek voltak, már végzettként én is jártam a műfordítói szemináriumaira. Ott ültünk a Piarista közben, a negyedik emeleten, az elmaradhatatlan moszkauer sütemények mellett, és mindent megtudhattunk róla, a lengyel kultúráról és irodalomról, és nemcsak ezekről. Azt is tőle tanultuk, hogy érdemes nagylelkűnek lenni, mert az mindig jó befektetés. És hogy a langyosakat kiköpi az Úr... Személyes példával járt elől, soha nem félt a hatalomtól. Útjaim már csak a Farkasréti temetőbe vezethetnek hozzá, ahová mindig kimegyek, ha az életemben történik valami fontos. Megköszönni. Mert hiszem, hogy akiket szeretünk, vigyáznak ott ránk, fent.

Regionalitás a horvát helyesírás történetében

DUDÁS ELŐD

PhD, egyetemi adjunktus, ELTE BTK,
Szláv Filológiai Tanszék (Budapest)

Abstract: The Church played an important role in the development of the Latin script.

During the Middle Ages the Church counted as the centre of the literacy, thus it is obvious that the ecclesiastical Latin pronunciation defined the evolution of the individual national languages' orthographies. From this point of view, the Croatian is a special case, as in the Middle Ages the Southern Croatian areas were strongly affected by the Italian, more precisely by the Venetian language, while in the northern areas, overlapping the Archdiocese of Zagreb, a strong Hungarian impact can be observed. The southern orthographic tradition follows the Italian pronunciation, i.e. the spelling is also based on the current Italian orthography. Nevertheless, in the northern areas the Latin /s/ phoneme is pronounced in a Hungarian way, as [ʃ] or [ʒ].

Keywords: Croatian language, orthography, Latin-script orthography, historical overview, dual tradition, use of graphemes, Italian influence, Hungarian influence

1. Bevezetés

Az írás történetének, fejlődésének tanulmányozása számos izgalmas fordulatot és érdekességet tartogat a kutató számára. Elég csak arra gondolnunk, hogy az írásbeliség kezdetei óta hányféle különböző írásrendszert használtak a világ különböző pontjain. Az alábbiakban kelet-közép-európai régiókn, közelebből a horvát írásbeliség és helyesírás fejlődésének néhány alapvető jellemzőjét vesszük alaposabb vizsgálat alá, mégpedig abból a szempontból, hogy a regionalitás milyen szerepet játszott a horvát helyesírás-történetben. Vizsgálódásainkban azonban csak a latin betűs írás használatának kérdéseire koncentrálnunk, a glagolita és cirill betűs írásbeliség hagyományát ezúttal nem érintjük.

2. A horvát írásbeliség kezdetei

A horvátok ősei a 7. sz. során telepedtek le a jelenlegi hazájukban, amely már ebben az időben is Európa egyik legérdekesebb területének számított, ugyanis a nyugati- és keleti kereszténység találkozási

pontján helyezkedik el. A horvátok esetében a kereszténység felvétele gyorsan megtörtént és a római egyházhoz való csatlakozásuk egyben ki is jelölte a nyugat-európai kultúrkörhöz való tartozásukat is. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy ez miért olyan jelentős mozzanat a helyesírás fejlődése szempontjából? Egyrészt azért bír különös jelentőséggel, mivel a középkor folyamán az írásbeliség központja az egyház volt; az írott szövegek a kolostorok falai között keletkeztek. Másfelől igen fontos az is, hogy az egyházi latin kiejtése határozta meg az egyes latin betűs nemzeti helyesírások fejlődését (Hadrovics 1994: 8). A középkori horvát írásbeliség és helyesírás-fejlődés kérdését tovább bonyolítja az a tény is, hogy a latin betűs írás előtt a horvátoknál meghonosodott a két szláv eredetű írás, a glagolita és a cirill egy speciális változatának a bosančicának¹ a használata is, igaz ezek használata csak bizonyos területeken volt jellemző.

3. A latin betűs írás kezdetei a horvátoknál

Az első latin betűs horvát szöveg az 1345-ben keletkezett *Red i zakon od primljen'ja na dil dobroga činjen'ja sestar naših reda svetoga otca našega Dominika u Zadru* 'A Dominik szentatyáról elnevezett szerzetesrend zadari nővéreinek rendje és törvénye' (Moguš 1993: 27). A 14. sz. második feléből való a *Šibenska molitva* 'Sibeniki ima' (Nyomárkay 2007: 72), amelyet a horvát költészet legrégebb emlékének tartanak (Lukács 2008: 90). Szintén ebből a korból való a *Korčulanski lecionar* 'Korčulai lecionárium' (Moguš 1993: 27), illetve a Vízkelety András által az Országos Széchényi Könyvtárban fellelt *Cantilena pro Sabatho* 'Nagyszombati ének' című passiójáték (ld. Hadrovics 1984), amelynek szerzője Paulus de Sibinico ferences szerzetes, aki a *Sibeniki imát* is írta (Lukács 2008: 90). Mindennek ellenére elmondható, hogy a latin betűs írás használata csupán a 15. sz. folyamán terjedt el jobban a horvátok körében (Vince 1978: 72).

4. A horvát latin betűs helyesírás

4.1. Általános kérdések

A latin betűs írás és ábécé etruszk eredetű (Balázs 1989: 114) és az alábbi 23 betűből áll: *a, b, c, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u,*

¹ Bosančicának nevezi a horvát szakirodalom a cirill betű speciális, nyugati változatát, amelyet a boszniai, illetve a dubrovnikai szerb kancellária használt a 12. századtól kezdődően egészen a latin betűs írás elterjedéséig (Oczkova 2010: 139).

x, *y*, *z*. A latin betűs írásnak más nyelvekre való alkalmazásában a legnagyobb nehézséget a latinból hiányzó fonémák jelölése okozta. Ezt vagy diakritikus jegyek használatával, vagy pedig betűkombinációk alkalmazásával hidalták át. Nem volt ez másként a horvát esetében sem, ahol az alábbi fonémák jelölése okozott gondot: /t̥/, /t̥ʃ/, /ć/, /đ/, /đʒ/, /k̄/, /n̄/, /s̄/, /ʃ̄/, /z̄/, /z̄/.² A horvát latin betűs helyesírás egyik jellemzője, hasonlóan mint más közép-európai nyelvek esetében is, ti. hogy egy hang lejegyzésére akár több betűt is használtak, olykor párhuzamosan is egymással. Mindemellett a horvát latin betűs helyesírás fejlődését leginkább meghatározónak a kettős hagyományt tekinthetjük, amellyel már címbéli témánkhoz, a regionalitáshoz jutunk.

4.2. A déli hagyomány

A középkori horvát állam mind politikailag, mind kulturálisan, mind pedig egyházi szempontból két nagy területre, délire és északira osztható. Ez a megosztottság meghatározta a latin betűs helyesírás fejlődését is, amelynek alapja az egyházi latin kiejtésbéli különbsége volt.

A Tengeremlék, Dalmácia és a szigetek évszázadokon át erős itáliai hatás alatt állottak, hiszen közvetlen volt a kapcsolatuk Itáliával, illetve a Velencei Köztársasággal is, amely a 15. sz. első felében a terület nagy részét a maga uralma alá is hajtotta (Vig 2007: 10), kivéve Dubrovnikot, amely megőrizte az önállóságát (Vig 2007: 10). Az itáliai befolyás erősségét mutatja, hogy a főpapság itáliai származású volt, továbbá a horvát származású papok is jól beszéltek olaszul (Hadrovics 1994: 9). Az erős itáliai egyházi hatás tehát adott volt, amely a latin betűs írás fejlődésében is nyomott hagyott, ugyanis a latin olaszos kiejtése terjedt el a déli horvát területeken. A latin olaszos ejtését mutatja a latin /-gn-/ és /-sc-/ mássalhangzócsoporthoz (utóbbi az /e, i/ fonémák előtt) kiejtése. A lat. /-gn-/ olasz kiejtése /n̄/, amelyet a horvát is így vesz át, pl. lat. *regnum* 'királyság' > olasz ejtésben [reɲum], mai olasz *reno* > horvát *renjum*. A lat. /-sc-/ -t /e,

² A fonémák jelölésére az IPA jeleket használom, de két fonéma a /ć/ és a /đ/ esetében inkább a mai horvát helyesírásban honos betű használatát követem. Ennek elsődleges oka, hogy az IPA jelei között nincsen olyan, amely teljes mértékben megfeleltethető lenne, ugyanakkor a horvát szakirodalomban alkalmazott jelölésüket azért nem tartom teljesen megfelelőnek, mert az a nemzetközi szakirodalomban a kroatisztákon kívül nem igazán elterjedt, így esetleges félreértésekre adhat okot.

i/ előtt pedig az olasz ejtést [ʃ] követve a horvátban /ʃ/ fonémával ejtették, pl. lat. *descendo* 'lelép, leszáll', olasz ejtésben [deʃendo] > horvát *dešendo* (vö. Hadrovics 1994: 9). A déli területeken használt grafémákat az alábbi táblázat mutatja be az egyes fonémák szerint:

fonéma	graféma
/ts/	z, ç
/ʃ/	c, ci, ç
/ć/	cch, ch, chi, chy
/đ/	g, gi
/dʒ/	g, gi
/ʎ/	gl, gli
/ɲ/	gn, gni
/s/	s, í, ss, íí
/ʃ/	sc, íc, s, ss, sci
/z/	s, z
/ʒ/	x, s, z

(vö. Hadrovics 1994: 10–11).

Az ugyanazon fonéma jelölésére szolgáló többféle graféma használata is tükrözi a korabeli olasz hagyományt, hiszen Itáliában sem volt egységes a betűhasználat, régióként is változhatott (Migliorini 1971: 147).

4.3. Az északi hagyomány

A középkori horvát állam északi területein, pontosabban fogalmazva a Zágrábi püspökség területén, a latin betűs helyesírás fejlődése teljesen más irányban zajlott, ugyanis a déli területeket ért erős itáliai hatással szemben északon erőteljes magyar hatásról beszélhetünk. A Zágrábi püspökséget 1094 körül Szent László magyar király alapította, amely az Esztergomi érsekség, majd később a Kalocsai érsekség fennhatósága alá tartozott. Másik fontos történet, hogy 1102-ben Biogradban Könyves Kálmán királyt horvát királlyá is koronázták, így létrejött a magyar-horvát perszonálunió, amely egészen az első világháború végéig állt fenn. Így a horvátok mind köz-, mind pedig egyházigazgatási szempontból bekapcsolódtak a középkori magyar

állam- és egyházszervezetbe, tehát az erőteljes magyar hatás keretei adottak voltak. Természetesen a magyar hatás így a helyesírás fejlődését is érintette. A latin /s/ helyén a magyarban többnyire /ʃ/ áll, amelyet az északi horvát hagyomány is híven tükröz: lat. *sanctus* 'szent' > magyar *sanktus* > horvát *šanktuš*. A latin /s/ azonban intervokális helyzetben, illetve olykor a szó elején /z/ lesz a magyarban, és így a horvátban is, pl. lat. *rosa* 'rózsa' > magyar *rózsa* > horvát *roža*; lat. *synagoga* 'zsinagóga' > magyar *zsinagóga* > horvát *žinagoga*. Természetesen a latin eredetű tulajdonnevek is követik ezt az ejtés-módot, pl. lat. *Moses* > magyar *Mózes* > horvát *Možeš*; lat. *Kaifás* > magyar *Kaifás* > horvát *Kaifaš* (Hadrovics 1977: 15).³ A latin magyaros kiejtési hagyományának elterjedéséhez természetesen az is hozzájárult, hogy a liturgikus könyvek is magyar területről jutottak el a Zágrábi püspökség területére, de nem feledkezhetünk meg az egyetlen magyar alapítású szerzetesrend, a pálosok horvátország-béli jelenlétéről sem.

Az északi hagyomány graféma-használatát az alábbi táblázat mutatja be:

fonéma	graféma
/ts/	ch, cz
/ʃ/	ch, cs, cf, ts, tf
/ć/	ch
/đ/	gy, gi, dy, dgy
/đz/	gy, gi, dy, dgy
/k/	ly, li
/p/	ny, ni
/s/	z, sz, lz
/ʃ/	s, l, ss, lf
/z/	z
/z/	s, l

(vö. Hadrovics 1994: 11).

³ Hadrovics László ezen tanulmánya a professzor úr kéziratos hagyatékában található, amelyet az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszéke őriz. Egy 1977. november 8–11. között Velencében megrendezett konferencián bemutatott előadásról van szó.

Az északi helyesírási-hagyományt azonban további regionális használat is jellemezte. Egyrészt a kaj-horvát területen alakult ki egy önálló helyesírási-hagyomány, amelyet a kaj-horvát regionális irodalmi nyelv alkotói használtak. Másrészt a mai Horvátország határain kívül, a Magyar Királyság nyugati részén kibontakozó és fejlődő gradišcei horvát irodalmi nyelv is önálló helyesírási rendszert használt, amely szintén az északi tradícióra támaszkodva alakult ki.

4.4. A kaj-horvát helyesírás

A kaj-horvát irodalmi nyelv egy olyan regionális használatban lévő irodalmi nyelv, amelyet a 16. sz. második felétől kezdve a 19. század közepéig használtak az északnyugati horvát területeken, amelyeket horvátul Zagorjének nevezünk, s amelynek központja Zágráb. Más definícióval élve, a kaj-horvát regionális irodalmi nyelvet a történelmi Zágráb, Varasd és Bjelovár-Kőrös vármegyékben, valamint a Muraközben használták (Nyomárkay 2007: 144). Az első nyomtatásban megjelent könyv Ivan Pergošić *Decretum* című könyve volt, amely 1574-ben jelent meg és Werbőczy István *Tripartitum* című törvénykönyvének kaj-horvát adaptációja. A kaj-horvát irodalmi nyelvet kezdetben a vallásos témájú kiadványok túlsúlya jellemezte, amelynek okát abban kell keresnünk, hogy vagy papok, vagy pedig szerzetesek voltak a szerzőik. A 18. századtól azonban egyre több különféle témájú kaj-horvát könyv jelent meg, és kibontakozott a horvát szótárírás történetében is jelentős időszakot képviselő kaj-horvát lexikográfia is (erről bővebben Nyomárkay 2004). A kaj-horvát irodalmi nyelvnek önálló helyesírás-rendszere alakult ki, amely az első nyomtatott könyvek megjelenését követően (16. sz. második fele) a 17. sz. során állandósult, és szinte változások nélkül egészen a 19. sz. közepéig használatban volt.

A kaj-horvát helyesírás történetével, fejlődésével eddig nem sokat foglalkoztak. Magyar részről Hadrovics László ez irányú kutatásait emelhetjük ki (Hadrovics 1944, Hadrovics 1964: 10), míg a horvát nyelvészek közül Antun Šojat szentelt figyelmet a régi kaj-horvát könyvek helyesírásának (Šojat 1970). A kaj-horvát helyesírás az északi helyesírási hagyomány útján fejlődött, tehát meghatározó volt a latin magyaros kiejtése, illetve maga a magyar hatás is.

A kaj-horvát helyesírás történetét négy korszakra oszthatjuk: 1. első korszak (16. sz. második fele) – a kaj-horvát helyesírás kez-

detei; 2. második korszak (17. sz.) – a kaj-horvát helyesírási norma kialakulása; 3. harmadik korszak (18. sz.) – a normalizált kaj-horvát helyesírás; 4. negyedik korszak (19. sz. első fele) – a kaj-horvát helyesírás bukása, a Gaj-féle helyesírási reform győzelemre jutása. A kaj-horvát helyesírás mintegy 300 éves történetében használt grafémákat az alábbi táblázat mutatja be:

fonéma	graféma
/ʦ/	cz, ccz
/ʧ/	ch, cf, cs
/d/	gi, gj, gy, dy, dj
/ʎ/	li, ly, lj
/ɲ/	ni, ny, nj
/s/	sz, ß, fz, z
/ʃ/	íf, í, s, ís, íj, ss, sh
/z/	s, í, íj, sh

Amint az a fenti táblázatból is jól látszik, a legtöbb betű a korabeli magyar helyesírásban használatos grafémákat követi, ugyanakkor nem elhanyagolandó a német hatás sem, amely főként az /ʃ/ és a /z/ fonéma jelölésének esetében mutatható ki.

4.5. A gradišcei horvát helyesírás

A gradišcei vagy burgenlandi horvátok a 16. sz. során, a török elől menekülve érkeztek a magyar királyság nyugati vármegyéibe. Az első telepések az 1520-as években, míg az utolsók az 1580-as években telepedtek le új hazájukban (Hadrovics 1974: 17). Négy vármegye, Pozsony, Moson, Sopron és Vas területén letek új otthonra. Mivel valamennyi vármegye német neve tartalmazza a Burg 'vár' főnevet (Preßburg, Wieselburg, Ödenburg, Eisenburg), így ezt a területet Burgenlandnak nevezték. Az első világháborút követő béketárgyalások során azonban ezt a területet három ország (Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia) között osztották fel, ami egyben a szó jelentésszűküléséhez is vezetett, így ma már Burgenland csupán egy ausztriai közigazgatási terület neve. A német Burgenland mintájára képezték a horvát *Gradišće* 'Burgenland' tükörszót, amelynek melléknévi származéka a *gradišćanski* 'burgenlandi'. Ezért az itt élő horvátok magukat *gradišćanski Hrvati* 'burgenlandi/gradišcei/gradistyei horvátok' néven nevezik.

A terület horvát lakossága nem egy helyről érkezett új hazájába, amelyet a nyelvjárási differenciáltság is hűen tükröz. Legtöbben a tenger melléki ča-horvát nyelvjárást beszélik, de egy-egy településen što-horvát, kaj-horvát anyanyelvű lakosságot találunk, mivel Szlavóniából is érkeztek horvátok. Irodalmi nyelvük, amely a 18. században alakult ki és indult virágzó fejlődésnek, éppen ezért ča-horvát alapú, ugyanakkor néhány što- és kaj-horvát jellegzetesség is megfigyelhető. A gradišcei horvát irodalmi nyelvre is elmondható az, amit részben a kaj-horvát esetében megállapítottunk: regionálisan használták és túlsúlyban voltak a vallásos témájú könyvek, amelyek mellett egy-egy ábécéskönyv, tankönyv is színesíti a nyomtatott művek sorát.

A gradišcei horvátnak is saját helyesírási rendszere volt, amelynek kutatásával eddig kizárólag magyar szlavisták foglalkoztak. A legrészletesebb feldolgozást Hadrovics Lászlónak a gradišcei horvát irodalmi nyelv 18–19. századi történetéről szóló monográfiájában találjuk, amelyben külön fejezetet szentelt a helyesírás történetének (Hadrovics 1974: 46–53). Király Péter a budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságait összegezte a kelet-közép-európai helyesírásokról szóló monográfiájában (Király 2003), amelyben nyelvenként dolgozta fel az egyes kiadványok által használt helyesírás-rendszereket. A horvát könyvekkel foglalkozó fejezetben (Király 2003: 160–214) említést tesz néhány gradišcei horvát tankönyvről is, amelyek helyesírásáról megállapítja, hogy „helyesírásuk a magyart követi” (Király 2003: 175). A gradišcei horvát helyesírásban használt grafémákat mutatja be ez a táblázat:

fonéma	graféma
/ʦ/	cz
/ʧ/	ch, cs cf
/ć/	chi, ch
/đ/	di, gy, dj
/ǎ/	li, ly
/ɲ/	ni, ny, nj
/s/	sz, íz, z
/ʃ/	s, ss, í, íí, ís
/ʒ/	s, í, íí, sí, zs, zí, z’

Arra, hogy a burgenlandi horvát helyesírás a magyar helyesírással párhuzamosan fejlődött, és hogy a kaj-horvát helyesírással számos közös vonást mutat, már Hadrovics László (1974: 46) is felhívta a figyelmet. Emellett nem feledkezhetünk meg a német hatásról sem, amely szintén nyomott hagyott a gradišćei horvát helyesírásban, főleg az /s/ és /z/ fonéma jelölésében nyilvánul ez meg. A gradišćei horvát irodalmi nyelv virágkora a 18. századra tehető, és ekkor alakult ki az a helyesírási norma is, amelyet kisebb változtatásokkal ugyan, de egészen a 19. sz. második feléig követtek, amikor is áttértek a gajica használatára, amely az egységes horvát irodalmi nyelvben már az 1830-as évek közepétől használatban volt.

5. Összefoglalás

A horvát latin betűs helyesírás történetében meghatározó szerep jutott a regionalitásnak, amely alapjában véve két különböző irányba terelte a helyesírás fejlődését. Ennek hátterében különböző művelődéstörténeti okok álltak, amelyek alapjaiban véve határozták meg a helyesírás fejlődését az adott régióban. Egyrészt beszélhetünk déli hagyományról, amely a középkori horvát állam déli részein erős itáliai hatás alatt bontakozott ki és fejlődött, másrészt pedig beszélhetünk az északi hagyományról, amely a Zágrábi püspökség területén erőteljes magyar hatás alatt állt. Ez utóbbiból a későbbiek során további kettő, regionális szinten használatban lévő helyesírási rendszer alakult ki. A 16. sz. második felétől kibontakozó kaj-horvát irodalmi nyelv helyesírása, a kaj-horvát helyesírás, illetve a 17. században megjelenő, ám irodalmi nyelvi szintre a 18–19. sz. során eljutó gradišćei horvát irodalmi nyelv helyesírása, a gradišćei helyesírás. Mindkettő az északi hagyományra támaszkodva fejlődött, sőt a gradišćei horvát helyesírásnak részben a kaj-horvát helyesírás szolgált mintául. A regionalitás, amint azt a fentiekben is láthattuk, az egyik legjellegzetesebb vonása volt a horvát latin betűs helyesírásnak, így okkal állíthatjuk, hogy ennek a szempontnak a figyelembe vétele a helyesírás-történet tárgyalása során mindenképpen indokoltnak látszik.

Felhasznált irodalom

- Balázs J. 1989. A latin a Duna-tájon. In: Balázs János (eds.): *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest. Tankönyvkiadó. 95–140.
- Hadrovics L. 1944. Zur Geschichte der kroatischen Rechtschreibung im XVIII. Jahrhundert. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 10. 325–374.
- Hadrovics L. 1964. *Kajkavische Literatur*. Wiesbaden. Otto Harrassowitz.
- Hadrovics L. 1974. *Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Hadrovics L. 1977. *Gemeinsame Traditionen der Latinität in Ungarn und Kroatien*. Budapest. [kézirat]
- Hadrovics L. 1984. Das altkroatische Passionslied. *Studia Slavica Hung.* 30. 8–37.
- Hadrovics L. 1994. *Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz. Hadrovics László válogatott írásaiból./Hilfsbuch zu slavistischen Seminarübungen Ausgewählte Schriften von László Hadrovics*. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Király P. 2003. *A kelet-közép európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai. 1777–1848*. Nyíregyháza. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék.
- Lukács I. 2008. *Passióhagyomány a horvát irodalomban*. Budapest. ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.
- Migliorini, B. 1971. *Storia della lingua italiana*. Firenze. Sansoni.
- Moguš, M. 1993. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb. Globus.
- Nyomárkay I. 2004. A horvát és a szerb szótárirodalom. In: Nyomárkay I.–Vig I. (eds.): *Kis szláv lexikográfia*. Budapest. ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék. 50–109.
- Nyomárkay I. 2007. *Rövid horvát és szerb nyelvtörténet*. Budapest. ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.
- Oczkova, B. 2010. *Hrvati i njihov jezik*. Zagreb. Školska knjiga.
- Šojat, A. 1970. Pravopis stare kajkavske književnosti. *Filologija* 6. 265–282.
- Vig I. 2007. Kongruenzen in der kroatischen, ungarischen und deutschen Sprachen im Spiegel der italienischen Lehnwörter. In: Vig I. *Sprachkontakte im Alpen-Adria-Raum*. Savaria–Szombathely. Institut für Romanistik der Hochschule Berzsenyi Dániel.
- Vince, Z. 1978. *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb. SNL.

A *férfi* nyelvi képe a magyar és bolgár frazeológiában

DUDÁS MÁRIA

PhD, egyetemi adjunktus, ELTE BTK,

Szláv Filológiai Tanszék,

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Szláv Nyelvtudományi Doktori Program (Budapest)

Absztrakt: A tanulmány a *férfi és a* hozzákapcsolódó férj, apa összetevőt tartalmazó állandósult kifejezéseket és frazeológiai kapcsolatokat tekinti át a magyar és a bolgár nyelvben. A *férfi* az erő, a kitarítás megtesztetője. Mindkét nyelvben találunk külső és belső tulajdonságokra utaló kifejezéseket. A vizsgált nyelvekben a negatív tulajdonságok dominálnak, amelyek sokszor eltúlozva, felerősítve, kigúnyolva jelennek meg. Gyakoribbak a férfi külsejére vonatkozó szólások és közmondások. Egy másik nagy csoportba a jó és rossz *apa* feladatai, pozitív és negatív viselkedési mintái tartoznak, amelyek példaként szolgálhatnak az utódok számára. Ebben a csoportban is megfigyelhető a negatív minták dominanciája.

Kulcsszavak: frazeológia, *férfi*, *apa*, világ nyelvi képe

1. Bevezetés

A világ nyelvi képének kutatásában kiemelt helyet kapnak a frazeológiai kapcsolatok, a közmondások, a szólások és az állandósult kifejezések. A tanulmány célja, hogy áttekintse és bemutassa a *férfi* összetevőt tartalmazó és a hozzá kapcsolódó magyar és bolgár frazeológiai szókapcsolatokat. A tanulmányban bemutatjuk a *férfi*, *férj* és *apa* frazeológiai jelentését, meghatározását, valamint azokat a kifejezéseket, amelyekben a férfiakra vonatkozó leggyakoribb külső és belső tulajdonságok rögzültek.

A *férfi* a nemzőerő, a lélek, az aktivitás megtesztetője. A különböző szimbólumrendszerekben fénnel, nappal, tűzzel, termékenyítő esővel jelenítik meg. Elsőbbsége a női nemmel szemben abból eredhet, hogy a legtöbb nép mitológiájában, vallásában az első teremtett ember (Hoppál et al. 2010: 92). Szorosan kapcsolódnak hozzá, az *apa*, az *atya*, valamint az *Atyaisten* kifejezések, amelyek az uralom, a birtoklás, a tiltó és parancsoló erő megtesztetői (Hoppál et al. 2010: 29).

Az alapkérdésre, hogy ki a *férfi*, a frazeológiában is megtalálható a válasz, a *férfi a teremtés koronája*. A két nem frazeológiai

összevetéseiben kiemelhetjük, hogy a férfi *az erősebbik nem*, a nőnek *ura és parancsolója*.

Minden nyelvre jellemzőek az olyan frazeológiai kapcsolatok, metaforák, hasonlatok, amelyek a már rögzült emberi világfelfogást, világnézetet tükrözik. „A frazeologizmusok a világ interpretációjáról és az adott nyelvben rögzült emberi értékekről tanúskodnak. A frazeologizmusok olyan tulajdonságokat fejeznek ki, amelyeket relevánsnak lehet tekinteni az adott nyelv-, kultúrközösség számára. A lexikalizált frazeologizmusok korábbi világnézetet jeleznek” (Bańcerowski 2008: 145). A *férfi* általános jellemzésére vonatkozó állandósult kifejezések nagyon változatos képet festenek. A jóképű, rendes és megbízható férfi, fiú a *jó srác*; az erős, menő fiatalember, aki nemi vágyait közismerten gátlás nélkül éli ki, a *falu bikája*. Az általános jellemzők gyakorta negatívak. A romlott, züllött hitvány ember a *falu rossza*, sőt kitégítva a teret: a *világ rossza*. A jelentéktelen átlagember, akit senki sem vesz észre, akire senki sem emlékszik Kovács János vagy Kovács 23.

2. A *férfi* külső jellemzői

A szólások, közmondások jellemzője, hogy egy kiragadott belső vagy külső tulajdonságot – leginkább negatív tulajdonságot – felnagyítanak, eltúloznak, kigúnyolnak, és ezzel általánosítanak egy csoportot és annak minden tagját.

A férfi külsejére pozitív és negatív jelzőket egyaránt találunk. A feltűnően elegáns férfi *olyan* vagy úgy néz ki, mint a walesi herceg. A délceg, daliás, magas termetű férfi *olyan, mint egy gránátos*. A gránátosok sajátos egyenruhát, többnyire medvebőrös süveget viselő, magas termetű egyénekből kiválasztott, kézi bombákkal is felszerelt katonák voltak¹. A csinos, jóképű, jól megtermett férfi egyszerűen csak *szép darab*, míg a nagyon férfias jelenség a *talpig férfi*.

A negatív tulajdonságok kigúnyolása minden nyelvben megtalálható és nagy változatosság jellemzi. A csúnya, ronda férfi a magyar nyelvben *nem egy Adonisz*; a különösen külsőleg nem eszményi típusú, szépségű férfi pedig *nem egy leányalom*. Az olyan férfi, aki különféle szépítőszerekkel magát a kelletténél jobban kicsinosította, de ez rajta feltűnő módon meglátszik, a *kikent-kifent ficsúr*.

¹<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-er-telmezo-szotara-1BE8B/g-2CDF3/granatos-2-2D968/>

A magyar gyakran használ hasonlatokat, amelyben az őt körülvevő állatvilág viselkedéséhez, külsejéhez viszonyít, így az ember testi magasságát tekintve a nagy testű, buta férfi a *nagy barom*.

Az állandósult szókapcsolatok a férfi korát is meghatározzák. A fiatalok saját korosztályuk rendes és megbízható férfi tagjaira azt mondják, *jó fej srác; hót jó srác*. Ha ez a férfi egy jól ismert, befolyásos helyi nagyhangú fiatal férfi, akkor ő a *hávécse*, azaz a *helyi vagány csávó*. A már felnőtt korba ért fiatal fiú pozitív jelzője a *kész ember*.

A nők megítélésben a szépség elsőrangú szempont, a férfiaknál ez általában fel sem merül, az ő megítélésükben a munkabírás, a szorgalom számít a legfontosabb tulajdonságnak, főként egy hagyományos falusi társadalomban. Ezért összességében a férfi külsejéről a következőket mondhatjuk el: *a férfinak csak egy fokkal kell szebbnek lennie az ördögnél* vagy *a férfi, ha szebb az ördögnél, már elég szép* (Szemerkényi 2009: 438).

A frazeológiai szókapcsolatok legnagyobb csoportja az idős korba ért férfit jellemzi ironikus hangvételben a *vén* és *öreg* jelzővel illetve. A nagyon öreg ember a *vén csont* vagy *öreg csont*. Hasonlíthat kézzel sodort dohánytermékhez: *vén szivar*; míg a sokat tapasztalt idős ember inkább egy *öreg marhatolvaj* vagy egy *öreg harcos*. A még mindig nők után futó, kissé buja öreg férfi jellemzésére egyfelől ismét az állatvilágból merít a magyar nyelv, az ilyen férfi lehet például *vén kakas*, *vén kecske*, *vén kandúr*. Másfelől a német nyelvből származó ‘kópé, ravasz fickó, nőcsábász’ jelentésű *vén kujont* használja². Az ostobán viselkedő idős férfi a *vén számár*, míg a ravasz, a helyzeteket jól felismerő idős ember pedig a *vén róka*. A magyar nyelvre is jellemző, hogy az állandósult szókapcsolatokban a görög mitológia szereplőjéhez hasonlítja a férfit. A külső leírása során már találkozunk ilyen példával (ld. Adonisz). A nők körül legyeskedő idős férfi kifejezése a *vén szatír*, a nimfákat buja vágyakkal kergető kecskelábú istenségekre utalva. A csúf és ijesztő idős férfi jellemzésére használhatjuk a Mikulást kísérő, gyerekeket rémisztgető személyt a *vén krampusz* kifejezésben. A testileg-szellemileg elesett, elhagyott, tehetetlen, totyakos férfi a *vén trotli*, *vén trotty*,³ *vén trottyos*. A roszszálló, hangfestő kifejezés alapja a bő, bugyogós, lötyögős nadrág,

² <https://meszotar.hu/keres-kujon>

³ <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-er-telmezo-szotara-1BE8B/t-4D5B8/trotty-50705/>

ill. ennek lecsüngő feneke⁴. Az idős kornak, a tapasztalatnak pozitív oldala is van, a sokat megélt idős embert nem lehet becsapni, *nem fog vénen ravasz tanács* (Szemerkenyi 2009: 1432). Az idős ember nyugalma többet ér az ifjú frissességénél, azaz *jobb a vén árnyéka, mint az ifjú kardja* (Szemerkenyi 2009: 1432). Ezt egy régies és ritkán használt német eredetű szólás is alátámasztja: *többet ér a vén sas az ifjú bagolynál, mert többre értékelik a nők a jó erőben lévő éltesebb férfiakat a nyápic fiataloknál*⁵.

A magyar férfi egyik elhagyhatatlan külső jellemzője a bajusz volt, amely a férfi és a magyarság jelképe, pl.: *bajusz és szakáll férfiembert illet; nincsen kocsis ostor nélkül, magyar ember bajusz nélkül; bajuszáról másodszor iszik a magyar; bajusz kell a magyarnak; ritka, mint a magyar bajusz nélkül* (Dziewońska-Kiss: 2016: 125). A fiatal-idős opozícióban is megjelenik a bajusz: *félre bajusz, jön a szakáll*. A bajusz évszázadokon keresztül annyira hozzátartozott a magyar emberhez, hogy a szegénységet, pénztelenséget is ezzel fejezték ki: *se bajusza, se pénze* (Szemerkenyi 2009: 98–100).

A tanulmánynak nem célja elemezni azokat a hasonlatokat, amelyek a magyar nyelv használ az ember külsejének körülírásához. Az emberi külső ábrázolásával Ráduly Zsuzsanna foglalkozott részletesen egy tanulmányában magyar és lengyel viszonylatban (ld. Ráduly 2013). A bolgár nyelvben azonban a külső jellemzésére utaló kifejezések tartalmazzák a *мъж* ‘férfi’ összetevőt, ezért megemlíjtük őket és ebben az egy esetben magyar párhuzamot is vonunk. A férfi magassága az egyik legszembetűnőbb külső jegye. A bolgárban a magas, nagydarab ember a *два метра мъж* ‘két méter férfi’; *мъж като планина* ‘férfi, mint hegy’; *мъж като канара* ‘férfi, mint hegy’. A magyar nyelvben a magasságot fajtákkal hasonlítják össze. Az ilyen típusú szóláshasonlatok sok nyelvben megtalálhatók és az öszszvetésben általában az adott területen honos fajták fordulnak elő. A magyarban a magasságot a fenyőhöz – *hosszú, mint a fenyőfa*; illetve a jegenyéhez – *sudár, mint a jegenyé* hasonlítják (Ráduly 2013: 400).

---

⁴<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/t-4D5B8/trottyos-5070B/>

⁵ Ein alter Adler ist stärker als eine junge Krähe. mek.oszk.hu/09100/09112/html/0002/23.html

3. A férfi belső jellemzői

A belső tulajdonságokat tekintve olyan állandósult kifejezéseket találtunk, amelyekben a *férfi* összetevő nem szerepel, de felismerhetők a férfiak jellemvonásai. A férfiak egyik jellemző fizikai tulajdonsága az erő, amit a magyar nyelvben ismét szóláshasonlatok fejeznek ki. Az első példákban az erőt állatokhoz hasonlítják, pl. *erős, mint a marha; mint a bivaly; mint a bika; mint az ökör; mint a medve; mint az oroszlán.* Az erő kapcsolódhat védelmi építményekhez, kőzetekhez: *erős, mint a bástya; mint a kőfal; mint a márványkő; mint a szikla; mint a csont.* Az erő nem csak fizikai, de lelki síkon is megjelenik: *erős, mint a hit, mint a római vallás.* Kapcsolódik az alapelemekhez: *erős, mint a víz; mint a cserfatűz; mint a szélvész; mint a vas; mint az üllővas;* irodalmi személyekhez: *erős, mint Herkules; mint Toldy Miklós.* A bolgár nyelvben az erő a következő hasonlatokban jelenik meg: *силен като лъв* ‘erős, mint az oroszlán’; *силен като смърт* ‘erős, mint a halál’; *силен като мъж* ‘erős, mint a férfi’.

A bátorság olyan tulajdonság, amely leginkább az oroszlán viselkedéséhez hasonlít. *Bátor, mint az oroszlán; harcol, mint az oroszlán; úgy viselkedik, mint egy oroszlán.* A bolgárban is az oroszlánhoz hasonlítják a bátorságot: *смел като лъв.*

A férfiakat olyan pozitív jelentésű kifejezésekkel illetik, amelyek arra engednek következtetni, hogy a férfiak a tapasztalat, az intuíció és a teljes egységben gondolkodás jellemzi, pl. *férfi logika, férfi agy.*

Az önálló, gyámoltalan férfira, aki az anyja befolyása alatt áll, azt mondjuk, *örökké az anyja szoknyáján ül;* aki pedig a felesége hatása alatt van, és örökké csak otthon ül, hogy *örökké a felesége szoknyáján; kötényén vagy köténye mellett ül.* A félénk, elpuhult pipogya férfi az *anyámasszony katonája.*

4. A férfi, mint apa

A magyar nyelvben az *apa* feladata, hogy viselkedésével példát mutasson, szigorral nevelje fiát, hogy az boldoguljon az életben. *A gondos apa korán észrevette fia rendkívüli értelmességét; atyának szigorú nevelése látszik meg rajta; az apa a nagyon értelmes fiút pénzkeresésre akarja szoktatni; egy jó apa megtanítja a fiát mindenre.* Ez azért is különösen fontos, mert a szülői nevelés hatása, a szülői példa meglátszik a gyereken: *amilyen az apja, olyan a fia; apja fia.* Általában pozitív hangsúllyal, elismerően azokra a fiúkra mondják, akik az apjuk

természetét, tehetségét vagy külsejét örökölték. Vannak azonban olyan gyerekek is, akik a szülők nevelését, tanácsait nem fogadják meg, rossz útra térnek. A szülők tanításával szembeforduló fiúra régiesen azt mondják, hogy *aki az apja szavát, anyja oktatását megveti, hóhért talál* (Szemerkenyi 2009: 59). A bátorságot is az apához kötötték, *ennek apja is ember volt*. A magyarság jellemzője az erő, ha valaki erős volt, csak annyit mondtak rá: *magyar apának fia*.

A gazdagság köszönhető a szülőknek, olyan gazdag, *mintha pénzt ázott volna az apja*. Gazdag szülők gyerekéről, különösen, ha még maga is növelte vagyonát, azt mondja a magyar, hogy *apjáról is maradt, maga is szerzett*. Találunk olyan mondást is, miszerint *gazdag ember gyermeke ritkán sír igazán apja halálán*, mivel az örökölt vagyon megvigasztal (Szemerkenyi 2009: 61). *Apjáról semmi sem maradt, maga sem keresett semmit, mégis dúsgazdag*, vagyis tolvaj volt, aki összelopta a vagyonát.

Az apa rossz példát is mutathat, *az ördögfi is ördögatyától származik; kinek apja akasztófán száradott, azt a fia sem kerüli el egykönnyen; eb atyának kutya fia; nyakas apának fejes fia*, illetve fordítva: *fejes apának nyakas a fia*. A rossz példa fokozható: *rossz apának még rosszabb a fia*. A negatív tulajdonság megnyilvánulhat a külső ábrázolásában, pl. *rút apának ritkán szép a fia*. Vonatkozhat ostobaságra, *apja sem volt harangöntő*. A harangöntés ritka, nagy szakértelmet igénylő nehéz mesterség volt, a mesterek elismertségnek és megbecsülésnek örvendtek, a szólás elavultnak számít (Szemerkenyi 2009: 60). Vonatkozhat az alkoholfogyasztásra, *pálinkás apának boros a fia; apja sem töltötte bocskorába a bort, inkább megitta; apám akárhol járt, a vízben nem tett kárt, evett, ivott, sok kínálást nem várt*, vagyis vígan élte életét. Kifejezhette azt is, hogy furcsa ember volt, *apja is ember volt, vasvillával ette a szerdéket*. A szerdék aludttejet jelent. Olyan emberre használták, aki másként viselkedett, mint ahogyan kellene (Szemerkenyi 2009: 60). Utalhat hazudozásra, *apja sem mondott igazat; fecsegésre, pletykálásra: harcsaszájú apának locska a fia*. Ezt a jelentést a bolgár nyelvben is megtaláljuk. A bolgár azt mondja a beszédes, pletykás emberre, hogy *баща му го е правил воденица* ‘az apja malomnak szánta’. A rossz embert a magyar nyelv *apádnak is fekete a koponyája* vagy egyszerűen *apád sem volt jó* fordulattal fejezi ki.

Előfordulhat, hogy a szülők bűnei miatt a gyerekek lakolnak meg. *Apánk evett almát, a mi fogunk vásik; a mi fogunk zsibbad; apák*

ettek egrest, fiaik foga vásik. Azt is kifejezték ezzel, hogy a történetek a szülők bűneiért járó büntetés, bekövetkező rossz fordulat, amely mintegy elhárítja a felelősséget a jelen tetteiért, felmentést nyújt. A közmondás eredete az Ószövetségre vezethető vissza, ma már régies (Szemerkenyi 2009: 59).

A bolgárban arra a személyre, aki nem hallgat senkire, önfejű és öntörvényű, azt mondják, hogy *баща му го пиан правил* ‘apja részegesnek csinálta’. Arra, aki nem ismeri az alázatot, nem fogad el tanácsot senkitől, hogy *не пита ни баща си* ‘nem kérdi apját sem’. Az idő kifejezésére is *apa* összetevőt használ a bolgár: *бил съм на баща си в немине* ‘apám sarkában voltam’, azaz még születésem előtt történt. Ha valamit a bolgár nem akar, vagy soha nem fog megcsinálni, arra azt mondja, hogy *когато се върне баща ми от гроба* ‘amikor apám visszajön a sírból’. A nagyon ravasz, mindenkit átverő személy az *от стар баща чедо* ‘öreg apa gyereke’; aki pedig képtelen saját lábára állni, önálló életet élni az ‘még mindig apja kenyereét eszi’, *още яде хляба на баща си*. Az, aki belép valahová és nem zárja be maga mögött az ajtót, arra azt mondják, hogy ‘apjánál ajtót nem látott’, vagyis *у баща си врати видял ли си*.

A két nyelvben szó szerinti egyezést találunk az alábbi példákban: *не tanítsd apádat gyereket csinálni*, bolgárul *не учи баща си как се правят деца* ‘ne tanítsd apádat hogyan kell gyereket csinálni’. A bolgárban a *баща си искам да кръщавам* ‘megkeresztelni akarom apámat’ változat is létezik. A kifejezés hangvétele felszólítás, arra vonatkozóan, hogy ne tanítsuk azt, aki többet tud nálunk (Szemerkenyi 2009: 61).

Az aljas, gátlástalan bolgár, kinek semmi sem szent: *и баща си за пари продава* ‘még az apját is eladná pénzért’. Ennek a szólásnak több változata is létezik mind a magyarban, mind a bolgárban. *Продава майка си и баща си* ‘apját, anyját eladja’ a gátlástalan ember; ha valami kiemelkedően sok pénzbe kerül, akkor a bolgár azt mondja: *струва майка си и баща си* ‘apjába, anyjába kerül’; és aki megfizeti ezt az árat: *плаща майка си и баща си* ‘kifizeti apját, anyját’.

4. Általános kifejezések

Mindkét nyelvben találunk olyan állandósult kifejezéseket, mint a *лэгу férfi*, bolgárul *бъди мъж*, amely a biztatás kifejezésére szolgálnak, a férfi legyen bátor és kitartó, aki a nehéz helyzetben is helyt-

áll. A bolgárban a kifejezés határozószóként bátran, kitartóan, határozottan jelentésben is előfordul: *като мъж* ‘mint férfi’; *по мъжки* ‘férfiasan’; *с мъжки дух* ‘férfi lélekkel’. A bolgár nyelvben még egy kifejezés létezik a kitartó, bátor és jótetteiről híres férfiről: *мъж на място* ‘férfi a helyén’. Aki pedig szeretne ilyen férfinak tűnni, az *прави се на мъж* ‘férfinak tetteti magát’.

A magyar és a bolgár nyelv is azonos kifejezéssel illeti a pipogya férfit, akit a felesége irányít: *papucsférj*, illetve *мъж под чехъл* ‘férfi a papucs alatt’. Hogy miért éppen *papucs*, a választ a német háztartásokban kell keresni, mert a kifejezés a német nyelvből ered.⁶ A bolgár nyelvben a feleségétől függő férfit *мъж на жени си* ‘felesége férjének’ nevezik.

Az adott szó, a felelősség vállalása a *férfiszó* vagy *мъжка дума*. Az őszinte beszélgetés a bolgár nyelvben a *мъжки разговор* ‘férfias beszélgetés’, míg a magyar nyelv a határozott, nyílt, egyenes beszédet úgy jellemzi, hogy úgy beszél vele, mint férfi a férfival. A fontos, komoly, tekintélyes férfi a *солиден мъж* ‘megbízható férfi’.

A magyar nyelvben az elismerésre: *ez jó mulatság, férfimunka volt* kifejezést használjuk a derekas teljesítmény és szép eredmény dicséretéért.

Csak a bolgár nyelvben fordul elő a rossz, esős, hideg és kellemetlen idő kifejezésére olyan állandósult szerkezetek használata, mint a *времето не е за мъже* ‘nem férfinak való idő’; illetve röviden: *не е за мъже* ‘nem férfinak való’.

Összegzésként az mondható el, hogy a magyar nyelvben több olyan állandósult szókapcsolatot találtunk, amelyben a *férfi* vagy *apa* összetevő fordul elő. Emiatt a jelentések száma is eltér a bolgár példáktól. Mindkét nyelvben vannak a férfi külső és belső tulajdonságait ábrázoló hasonlatok, szólások, közmondások, amelyek megmutatják az adott kultúra nyelvi világméretét. A frazeológiai szókapcsolatokban a negatív tulajdonságok vannak nagyobb számban, az emberi gyengeségek erősen eltúlozva jelennek meg.

A frazeologizmusok azt bizonyítják, hogy a köztudatban a férfi szépségének nincs jelentősége, más tulajdonságokat helyeznek előtérbe, mint pl. a férfi kora. Kigúnyolják az idősödő férfit, aki még mindig a nők után fut, nem hagyva figyelmen kívül azt a tapasztala-

⁶ Balázs Géza: <https://e-nyelvmagazin.hu/2013/02/15/papucsferj-papucskormany/>

tot, bölcsességet sem, amelyre az ember élete során tesz szert. A férfi külsejének ábrázolása leggyakrabban szóláshasonlatokban fordul elő. A férfit jellemző erőt és a bátorságot az oroszán viselkedéséhez hasonlítják össze.

Az apaság csoportba tartozik a szókapcsolatok többsége. Kiemelten fontos a viselkedési minta, amelyet az apa ad, és amit az utód követhet. Ebben az esetben is a negatív viselkedési minták fordulnak elő gyakrabban, vannak olyan esetek is, amikor az apa gonosz tettei miatt a gyereke bűnhődik.

A magyar és bolgár példák ritkán fedik egymást. A bolgár nyelvben van egy nagyobb számú csoport, amelyek azt fejezik ki, hogy valamiért túl magas árat kell fizetni. Ilyen jellegű frazeologizmusok a magyar nyelvben nem találhatók.

Felhasznált irodalom

- Bañcerowski J. 2008. *A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Budapest. Tinta Tankönyvkiadó.
- Bárdosi V. (szerk.) 2003. *Magyar szótár*. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára. Budapest: Tinta.
- Dziewońska-Kiss D. 2016. *A nő és a férfi nyelvi képe a magyar és a lengyel nyelvben (a frazeológiai kapcsolatok tükrében)*. In: *Studia Slavica Savariensia* 2016. 1-2. 120-126. DOI: 10.17668/SSS.2016.1-2.120
- Hoppál M. – Jankovics M. – Nagy A. – Szemadám Gy. 2010. *Jelképtár*. Budapest. Helikon.
- O. Nagy G. 1966. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest. Gondolat.
- Ráduly Zs. 2013. *Az emberi külső ábrázolása a magyar és a lengyel frazeológiában (a nővény- és az állatvilág tükrében)*. In: *Studia Slavica Savariensia* 2013. 1-2. 399-405 DOI: 10.17668/SSS.2013.1-2.399
- Szemerényi Á. 2009. *Szólások és közmondások*. Budapest. Osiris Kiadó.
- T. Litovkina A. 2005. *Magyar Közmondástár*. Budapest. Tinta.
<http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/index.html>
- Dugonics A. 1820. *Magyar példabeszédek és jeles mondások*. Szeged.
- Erdélyi J. 1851. *Magyar közmondások könyve*. Pest.
- Margalits E. 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest.
- Sirisaka A. 1891: *Magyar közmondások könyve*. Pécs.
- Български национален корпус. <http://dcl.bas.bg/bulnc/>
- Ничева, К. – Спасова-Михайлова, С. – Чолакова, Кр. 1974. *Фразеологичен речник на българския език*. Том първи А-Н. София: БАН.
- Ничева, К. – Спасова-Михайлова, С. – Чолакова, Кр. 1975. *Фразеологичен речник на българския език*. Том втори О-Я. София: БАН.
- Ничева, К. 1993. *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Szanowny Panie Profesorze!

DZIEWOŃSKA-KISS DOROTA
PhD, egyetemi adjunktus, ELTE BTK,
Lengyel Filológiai Tanszék (Budapest)

Szanowny Panie Profesorze!

Z okazji 80. rocznicy urodzin składam Panu najserdeczniejsze życzenia. Przede wszystkim życzę Panu wielu lat życia w zdrowiu i spokoju. Pański jubileusz to dla mnie czas podsumowań i refleksji. Korzystając z okazji chciałabym podziękować Panu za ogrom wiedzy, którą mi Pan przekazał podczas studiów magisterskich i doktoranckich na polonistyce, za cierpliwość, za wszystkie uwagi i wskazówki, kiedy pisałam pracę doktorską. Dziękuję również za wszystkie poranne wtorki, kiedy to przed zajęciami, przy herbacie i ciastku omawialiśmy nie tylko tematy związane z językoznawstwem i Językowym Obrazem Świata, ale także sprawy dotyczące Katedry. Poruszaliśmy również tematy nie związane z nauką i polonistyką, szukaliśmy odpowiedzi na pytanie: „Co słyhać w eleganckim świecie?”

Szanowny Panie Profesorze!

Pański imponujący dorobek naukowy nie wymaga komentarza. Niezwykle interesujące i solidne opracowanie wszystkich artykułów, książek, materiałów dydaktycznych, rzetelność oraz wybór tematu inspiruje wielu studentów i doktorantów do badań nad Językowym Obrazem Świata. To właśnie dzięki tym pracom czerpałam informacje, wzbogacałam swoją wiedzę, która zaowocowała otrzymaniem stopnia PhD. Dziękuję, Panie Profesorze.

Szanowny Panie Profesorze!

Mam jedno skromne życzenie. Przez kolejne wiele lat chciałabym słyszeć tę samą odpowiedź, którą otrzymywałam od Pana każdego dnia na pytanie „Jak się Pan Profesor dzisiaj czuje”? Za każdym razem pierwsza część odpowiedzi brzmiała: „Pani Doroto, jeszcze żyję!”, z tej bardzo się cieszyłam, drugiej części nie chciałabym słyszeć: „Chociaż dzisiaj diabeł wziął się na mnie, boli mnie kolano!”

Szanowny Panie Profesorze – *AD MULTOS ANNOS!*

Olasz jövevényszavak a magyar és a lengyel nyelvben: az OIM-projekt bemutatása

FÁBIÁN ZSUZSANNA

CSc., professor emerita, ELTE BTK,
Romanisztikai Intézet, Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszék
(Budapest)

Absztrakt: The study aims to present the project named “Osservatorio degli italianismi nel mondo” (= OIM) promoted from the famous Accademia della Crusca. It is a multilingual data base of words of Italian origin in 8 languages. Concentrating on some lexical parallels between Hungarian and Polish, this study presents the most important characteristics of the data base.

Kulcsszavak: OIM = project “Osservatorio degli italianismi nel mondo”; multilingual lexical data base of words of Italian origin in 8 languages; Academy of Crusca/Florenz; words of Italian origin in Hungarian and in Polish

1. Az OIM célja és rövid története

A firenzei alapítású (1583) és székhelyű, több évszázados múltra visszatekintő, az olasz nyelv (ki)művelése céljából megalapított Accademia della Crusca számos projektje között néhány éve szerepel az „Osservatorio degli Italianismi nel Mondo” (OIM)¹ című nemzetközi együttműködés is. Bizonyos előzmények² után a munka tkp. 2014 júniusában indult el a Crusca Akadémia székhelyén tartott tanácsulással (l. ehhez: Heinz 2017). A projekt célja: feltérképezni az olasz eredetű jövevényszavakat bizonyos (többnyire) európai nyelvekben; a tervek szerint azonban egy későbbi bővítés során a vizsgálat további és távolabbi nyelvekre is vonatkozhatna.³

A munka előzménye és alapja elsősorban a Harro Stammerjohann német romanista professzor,⁴ a Crusca külső levelező tagja

---

¹ Honlap: <https://accademiadellacrusca.it/>, az OIM oldalai: <https://accademiadellacrusca.it/it/contenuti/oim-osservatorio-degli-italianismi-nel-mondo/260>, <http://www.italianismi.org/>

² Az torinói UTET könyvkiadónál már 2004-ben tervbe vették egy *Censimento degli italianismi nel mondo* c. kötet elkészítését (Luca Serianni vezetésével), de ez a munka 2008-ban végül leállt.

³ A Crusca-honlapján felsorolt további nyelvek lehetnek a jövőben: kínai (mandarin), kanadai francia és angol, észak-amerikai angol, macedón, máltai, újgörög. (<http://www.italianismi.org/crediti>)

⁴ Stammerjohann más munkáiban is foglalkozott az olaszból kiáradó szavakkal (pl. Stammerjohann 2013).

által főszerkesztett, 2008-ban megjelent *DIFIT* rövidítésű kötet: ebben a 900 oldalas szótárban az olaszból a franciába, az angolba és a németbe bekerült szavak vannak összegyűjtve, megmagyarázva.⁵ Ez a projekt bővült ki tkp. később más nyelvekkel is, így a jelenlegi adatbázis a következő nyelvekbe bekerült olasz eredetű jövevényszavakat tartalmazza: angol, német, francia, spanyol, katalán, portugál, lengyel és magyar.

A jelenleg a Crusca-Akadémia három „stratégiai projektje” közé tartozó OIM-ot 2016 elejétől 25 000 euróval támogatta az olasz Tudományos Minisztérium (MIUR) is. A résztvevők ösztöndíjas kutatás keretében végezték vállalt munkájukat, mely során többször volt tudományos tanácskozás is (2017, 2018, 2019: Firenzében; 2018: Salzburgban, itt powerpoint-vetítéssel kísért előadásban a magyar anyag is be volt mutatva). A munka első nagyobb fázisa: az adatbank struktúrájának kiépítése és nyelvi adatokkal, magyarázatokkal, bibliográfiával való feltöltése 2020 nyarán lezárult.⁶

A magyar nyelvnek az OIM-nak már ebbe az első fázisába való bekerülése szerencsés véletlenek összekapcsolódásának volt köszönhető. E sorok írójának alkalma volt ugyan Stammerjohann professzort korábbi németországi kongresszusokon megismerhette, de nem értesült a *DIFIT*-projektről. Ennek készülésével párhuzamosan határozta el Szabó Győző italianista nyelvész,⁷ hogy – számos neves magyar és olasz kutató majdnem másfél évszázados munkájának⁸ e témában elért jelentős eredményeit is összefoglalva – az „olasz jövevényszavak a magyarban” címmel megragadható nagy témát szótári formába öntve, olasz nyelven mutatják be az olasz tudományos és laikus közönségnek az ezen a területen elvégzett kutatások eredményeit. Több évi munka után így született meg a 206 oldalas *Dall'Italia all'Ungheria: parole di origine italiana nell'ungherese* c. szótár (Fábián–Szabó 2010), mely az udinei „Forum” egye-

⁵ Az anyag fel van töltve a Crusca honlapjára. (<http://difit.italianismi.org/ricerca>)

⁶ <https://www.uni-salzburg.at/index.php?id=201227>

⁷ Az ELTE BTK Olasz Tanszékén egyetemi docens (1967–2006), tanszékvezető, továbbá a Padovai Egyetemen a magyar nyelv tanára (1976–1985), ill. a Római Magyar Akadémia igazgatója (1999–2003).

⁸ Az ebbe a témakörbe vonható tanulmányok és kötetek meglehetősen hosszú bibliográfiája megtalálható a Fábián–Szabó 2010 kötetben (197–206). Legutóbbi publikációként megemlíthető Fábián 2019a és Fábián 2019b (ezekben a magyarban köznevezült ol. Fregoli tulajdonnév továbbéléseinek története van feldolgozva).

temi kiadó gondozásában jelent meg.⁹ Ezt a kötetet kollegiális gesztusként megküldtük Stammerjohann professzornak (is), aki postafordultával eljuttatta e sorok írójához a *DIFIT*-et, és rögtön jelezte szándékát, hogy az elkészült kis szótár nyomán a magyar nyelvet is be tudják, be akarják vonni a formálódó Crusca-projektbe. A hivatalos csatlakozás később meg is történt; magyar részről e sorok írója végzi az adatbázis feltöltését és teszi meg az időnként szükséges módosításokat.

2. A projekt résztvevői

A projekt irányítására a Crusca Akadémia által életre hívott tudományos tanácsadó testületbe az olasz nyelvészet kiváló művelői kerültek be.¹⁰ A vezető koordinátor Matthias Heinz (aki a Salzburgi Egyetem tanára¹¹ és a Crusca Akadémia „külső levelező tagja”), ill. Luca Serianni (Római Egyetem¹²) professzor lett.

Ami a kutatói gárda összetételét illeti: az olaszon kívül jelenleg nyolc nyelv, ill. 13 város egyetemem tevékenykedő kollégák vannak bevonva a projektbe (ezek: Firenze, Milánó, Róma, Università della Calabria, Drezda, Salzburg, Toronto, Sevilla, Barcelona, Málta, Varsó, Krakkó, Budapest). A kérdéskör szakértőinek számító következő italianisták felelősek egy-egy területért (a névsorból az látható, hogy egy-egy kutató több nyelv vonatkozásában is kompetens): francia: Monica Barsi, Cristina Brancaglion, Monika Messner, Gloria Rignanese; német (és nyelvváltozatai): Maria Lieber, Gesine Seymer, Anne-Kathrin Gartig, Monika Messner, Patrizia Bagari; spanyol: Gloria Clavería Nadal, Carolina Julià Luna, Sara Rodríguez Bonal, Paolo Silvestri; katalán: Gloria Clavería Nadal, Yorick Gomez Gane, Carolina Julià Luna; portugál: Gianluca Miraglia, magyar: Fábíán Zsuzsanna. (Az angol nyelvhez nem találtunk névlistát a honlapon.)¹³

⁹ Itt is köszönetet szeretnék mondani Csillaghy Andrásnak, az Udinei Egyetem volt magyar nyelv- és irodalom professzorának, akinek segítő közbenjárása nélkülözhetetlen lánkszeme volt a kiadás folyamatának.

¹⁰ Marco Biffi, Massimo Fanfani, Nicoletta Maraschio, Silvia Morgana, Lucilla Pizzoli, Cecilia Robustelli, Raffaella Setti, Harro Stammerjohann

¹¹ <https://www.uni-salzburg.at/index.php?id=60679>, <https://www.uni-salzburg.at/index.php?id=201227>

¹² <https://www.lettere.uniroma1.it/users/luca-serianni>

¹³ http://www.italianismi.org/crediti_

A lengyel résztvevők: Elżbieta Jamrozik, ill. Roman Sosnowski nyelvészek. Elżbieta Jamrozik 1971–1976 között végzett a Varsói Egyetem romanisztika szakán; jelenleg az Instytut Komunikacji Specjalistycznej i Interkulturowej intézetben a lexikológia és lexicográfia professzora. Pályafutása során elsősorban lexikológiával, szemantikával, lexicográfiával és az olasz–lengyel (nyelvi) kölcsönhatásokkal foglalkozott. Társszerzője volt a négy kötetes olasz–lengyel nagyszótárnak (Jamrozik–Cieśla–Sikora–Penazzi 2001–2010),¹⁴ sokat foglalkozott az „olasz nyelv tanítása lengyeleknek” témakörrel (pl. Jamrozik 2012, 2017a), és már az OIM 2014-es induló tanácskozásán is részt vett, ahol röviden bemutatta az olasz szavak történetét a lengyelben, ill. javaslatokat vázolt fel az anyaggyűjtésre vonatkozóan (Jamrozik 2017b). – Roman Sosnowski a krakkói Jagelló Egyetem olasz nyelvész professzora, 1996-ban diplomázott ugyanitt olasz nyelv- és irodalom szakon. 2012–2016 között tanszékvezető is volt. Kutatási területe elsősorban az orvosi és a gazdasági szaknyelv (pl. Sosnowski 2006, 2020), de foglalkozott etimológiai problémákkal (Sosnowski 2007), ill. a krakkói Jagelló-könyvtár régi kéziratainak kiadásával és nyelvtörténeti kérdésekkel;¹⁵ megírta továbbá az olasz–lengyel szótárírás történetét is (Sosnowski 2016). Témánkhoz szorosan kapcsolódó korábbi munkájában a XIV–XVII. századi olasz bankár-nyelvnek az európai nyelvekre tett hatásával foglalkozott (Sosnowski 2003).

3. Az OIM felületének leírása

A Crusca OIM-honlapjának nyitó képsora¹⁶ jelenleg azt mutatja, hogy 5603 kiinduló olasz szóhoz (*voci di partenza*) 12 677 olasz eredetű jövevényszó (*italianismi registrati*) kapcsolódik az adatbázisban.¹⁷

A projekt célja tehát egy olasz kiindulású, többnyelvű lexikai adatbázis összeállítása. Az Accademia informatikusai (Marco Biffi, Giovanni Salucci és Irene Fabbri) által kidolgozott és – a felme-

¹⁴ Ennek (2006-ból származó) bemutatása itt olvasható olasz nyelven: https://accademiadellacrusca.it/it/contenuti/aspetti-della-lessicografia-bilingue-presentazione-del-grande-dizionario-italianopolacco/7_

¹⁵ <https://jagiellonian.academia.edu/RomanSosnowski>

¹⁶ <http://www.italianismi.org>

¹⁷ <http://www.italianismi.org/>

rült problémák függvényében – folyamatosan tökéletesített táblázat-rendszer rovataiba kell beírni az adott nyelvek felelőseinek a sajátjukra vonatkozó adatokat.

A nyelvek külön-külön érhetők el és jelennek meg; a szakterületi felelősök természetesen csak a sajátjukat szerkeszthetik, de kis részben láthatják egymás anyagát is (mégpedig a *Riepologo voce di partenza* 'az olasz címszó összefoglalása/áttekintése' fül megnyitásával). Ez a funkció több lehetőséget is felkínál, ill. további feladatokat jelöl ki a kutatók (és a projekt vezetői) számára. – Egyrészt azonnal át lehet tekinteni, hogy mely nyelvek vették át az adott olasz szót és melyek nem. Mind a 8 nyelv átvette pl. az *arsenale* 'arzenál' szót, de „furcsa”, hogy a lengyel anyagban egyelőre nem szerepel az *accelerando* vagy az *adagio* zenei műszó, vagy a *bancarotta* gazdasági terminus, holott ezek a 7 másik nyelvbe átkerültek; *bandito* és *balzacchino* – egyelőre? – csak a spanyol anyagból hiányoznak, stb. – Másrészt, böngészve a közös átvételeket a nyelvek között, az esetleges hatásokat, közvetítéseket, azonosságokat, ill. különbségeket is fel lehet fedezni. Az összefoglaló oldal (számszerűen) azt is rögtön megmutatja, hogy az átvett szónak hány jelentése alakult ki az átvevő nyelvben. A *marina* szónak például a lengyelben két jelentése van: 'quadro a soggetto marino'¹⁸ ill. 'imbarcadere per gli yacht',¹⁹ és utóbbival azonos a magyarban kialakult egyetlen jelentés: 'porto marino o lacustre, per barche a vela'.²⁰ Ebből a példából talán az is jól látszik, hogy az azonos jelentéseket (ha ezek tényleg azok!) minden bizonnyal azonos (olasz) megfogalmazásban kellene megadni.

A szójelentések megfogalmazásának „egyenetlenségén” túl szintén problematikusnak tűnik az a mai állapota az anyagnak, hogy nem egységes a homonímia, ill. a poliszéma okán kialakult jelentések, továbbá az aljelentések kategorizálása, azaz „a jelentésszerkezet strukturálása”. Mondandónk illusztrálására az ol. *marrone* 'gesztenye' címszónak a dashboardról kigyűjtött, az alábbi táblázatban összefoglalt adatait²¹ mutatjuk be; a jelentéseket magyarra fordítva közöljük. (Ahol – jel szerepel, ott nincs adat az OIM-ban.)

---

¹⁸ 'tengert ábrázoló kép, festmény'

¹⁹ 'yachtkikötő'

²⁰ 'tengeri vagy tavi kikötő, vitorlások számára'

²¹ „Riepologo degli italianismi collegati” (<http://oim.accademiadellacrusca.org/Home/Anteprema/2558>)

olasz kiinduló címszó	nyelv	id. ny. szóalak	haszn. terület	jelentés	szófaj
marrone	francia	marón roti	zool.	'tengeri csiga'	fn.
	francia	marron	techn.	1. 'csomó egy ólomlemezen stb.'	fn.
			-	2. 'ütések egy heves veszekedésben'	fn.
			-	3. 'arculcsapás'	fn.
			bot./agr.	4. 'szelídgesztenye'	fn.
			emberi test	5. 'fésülési mód, hajviselet'	fn.
				6. gesztenyebarna szín	fn.
			techn.	7. 'pirotechnika: petárda'	fn.
			gasztr.	8. 'csomó/gombóc a kenyértésztaiban'	fn.
	lengyel	maron	-	'szelídgesztenye'	fn.
	angol	maroon	bot./agr.	1. 'szelídgesztenye'	fn.
			techn.	2. 'jelzőrakéta'	fn.
			színnév	3. 'gesztenyebarna szín'	fn.
	angol	maroon	színnév	'gesztenyebarna színű'	mn.
	német	Maron	színnév	'gesztenyebarna szín'	fn.
	német	Marone	bot./agr.	'szelídgesztenye'	fn.
			bot./agr.	'gombafajta'	fn.

	magyar ²²	maróni	bot/agr.	'szelídgesztenye- fa és annak a termése'	fn.
--	----------------------	---------------	----------	--	-----

Az elmélyültebb, az egész rendszerre kiterjedő és szükségszerű felülvizsgálatra nyilván a projektnek a következő, összesítő-javítgató fázisában nyílik majd lehetőség. Ezt az egységsítő, olasz szemszögű munkát azonban valószínűleg csak a Crusca belső munkatársai tudják majd elvégezni (közben folyamatosan konzultálva a nyelvek felelőseivel is).²³

Az adatbázisba az adatok vagy beírással, vagy legördülő menüből való kiválasztással kerültek be. Egy-egy „szócikk” minimum két, de olykor több oldalon van kidolgozva: ez attól függ, mekkora a szó poliszém kiterjedése, mert minden aljelentés külön oldalra került. – Az első, alap-oldalon a legfontosabb általános adatok szerepelnek: a kiinduló olasz szóalak; a befogadó nyelvben meglévő (mai sztenderd) szóalak; ennek esetleges (archaikus vagy dialektális) változata(i); az alak jelleg szerinti besorolása (szó, állandó szókapcsolat, mondat = közmondás, morféma); a kölcsönzó típusa (monorematikus; polirematikus: szókapcsolat vagy közmondás; toldalék); a kölcsönzés típusa/módja (közvetlen, közvetített, bizonytalan átvétel, ill. egyéb); az átvett szó adaptációs foka („kölcsönzó” vagy „idegen szó”-e); egyéb megjegyzések (formai vagy szemantikai tükröző; köznevesülés: személynévből, népnévből keletkezett; márkanév; egyéb); fonológiai átírás;²⁴ „link audio” (név

²² A (most elérhető) német anyagba hangsúlyozottan csak a „németországi német” adatok vannak felvéve. Így azután nem kerül(het)et bele az OIM-ba – a DIFIT-ben (483. o.) még benne lévő – osztrák-német *Maroni* alakváltozat, mely révén jól látszott volna a *maróni* szó magyarba való bekerülésének az útja, vö. „Lehnwort aus dem Itl (Nordital), auch über das Dt” (*EWUing*).

²³ Amennyiben egy-egy szerkesztő véletlenül (mert nem került a látókörébe, a szakirodalom eddig nem tárgyalta, stb.) kihagyott egy szót/italianizmust, nem tud rájönni, hogy fel kellett volna vennie, hiszen ebben a rendszerben a szerkesztő csak azt látja, amiben – címszóval – ő maga is benne van.

²⁴ Ehhez csatolva van egy legördülő IPA-táblázat.

és URL)²⁵; megjegyzések; bibliográfia. A lap alján vannak felsorolva az adott szó esetleges aljelentései (a beszámozott aljelentés, a szófaj, a nem,²⁶ és a használati terület rövidítésének megadásával). – Egy-egy aljelentéstől azután az ehhez kapcsolódó oldalt lehet megnyitni, a következő kitöltendő rovatokkal: nem, szám, szófaj, (legördülő menüből kiválasztandó) használati kör, jelentés, hivatkozás/forrás, ennek megbízhatósága,²⁷ térbeli, ill. időbeli korlátozottság (pl. kihalt), korszakolás (*datazione*) és első (és esetleges utolsó) előfordulás (ha van), továbbá a *datazione*val kapcsolatos további megjegyzések; általános megjegyzések (pl. szótörténeti magyarázatok, viták és cáfolatok; bibliográfiai adatok stb.).

4. A magyarban és a lengyelben közös olasz eredetű jövevényszavak

Az európai országok földrajzi elhelyezkedésének és történelmének, ill. az olasz gazdasági életnek és kultúrának csak a vázlatos ismerete alapján is biztosra vehetjük, hogy a Fél-sziget felől érkező kulturális, gazdasági, társadalmi stb. befolyások nyilván több nyelv szókincsében is nyomot hagytak. Így az sem meglepő, hogy azon területek szókészlete gazdagodott minden európai nyelv vonatkozásában olasz eredetű szavakkal, amelyekben az itáliaiak időben elsők és minőségben kiválóak voltak; azaz régebben: fegyverek, képző- és építőművészet (továbbá kéményseprés), pénzügyek és gazdaság, textilkészítés, szín- és zeneművészet stb.; manapság pedig: gasztronómia, divat, esetleg bizonyos sportágak. Éppen ezek a tematikus csoportok vannak felsorolva mind Stammerjohann összefoglalásában (Stammerjohann 2013: 77–78 és 80–84), mind a projektben részt vevő lengyel kollégánál áttekintő, a kutatás történetét is bemutató tanulmányában is (Jamrozik 2017b: 89–99).

---

²⁵ Az olasz–magyar részhez a Google Translatort használtam.

²⁶ Ez a rovat a magyart illetően értelemszerűen mindig üres maradt.

²⁷ A forrás megbízhatósága lehet: „autorevole” (‘tekintélyes, tudományos’) vagy „divulgativa” (‘népszerűsítő’) vagy „estemporanea” (‘előre meg nem fontolt, elhamarkodott’, azaz: pusztán divulgatív jellegű, alkalmi forrás, pl. blog a neten, vagy nem szakember magánszemély által a neten közreadott szójegyzék, bolti prospektusból származó „kereskedelmi neologizmus” stb.).

Ami a kvantitatív vonatkozásokat illeti: jelenleg mindkét nyelv anyagában kb. 1100 olasz eredetű lexéma van regisztrálva (l. ehhez Jamrozik 2017b: 98 is).²⁸ A jelenlegi szó-mennyiséget és adatokat illetően tehát meglepően hasonlóknak tűnik a két nyelv helyzete, holott esetleg feltételezhetnénk, hogy a kibocsájtó és a befogadó nyelvek földrajzi helyzete és (ezzel talán összefüggésben) a kapcsolatok változó intenzitása miatt a forráshoz (az olaszhoz) közelebb lévő nyelvben (a magyarban) több kibocsájtó-nyelvi jövevényszó lehet, mint a távolabbiban (a lengyelben).²⁹

Közismert, hogy a befogadó nyelvekbe átkerült idegen eredetű szavak mennyisége és tematikus jellege két tényező függvényében alakul. Egyfelől: mely területeken volt innovatív és játszott vezető (és ezért követendő) szerepet az átadó gazdaság és kultúra; másfelől: mely korokban mekkora volt ennek a kisugárzó ereje és mely (nyelv)területek, országok vonatkozásában; azaz: ismerni kell a történelmi tényeket, a kapcsolatok és a kölcsönhatások történetét. A bőséges, már-már áttekinthetetlen és szerteágazó szakirodalom³⁰ alapján röviden azt mondhatnánk, hogy az Itália felől érkező hatások (adott korszakokban) rendkívül erősen hatottak a magyar és a lengyel történelemre, gazdaságra és kultúrára is, mind direkt (olaszok az adott országokban), mind közvetített módon (azaz: egyfelől a magyarba a délszláv területeken és nyelveken, ill. a németen át; másfelől a lengyelbe éppen a magyaron,³¹ ill. szintén a németen

---

²⁸ Egy-egy dashboardon száz címszó (szócikk) van; a magyar anyag jelenleg már a 12. dashboardra is kiterjed: összesen 1131 olyan szócikk van tehát, amelynek van magyar vonatkozása is.

²⁹ Tekintsünk el most itt attól, hogy egy ilyen esetleges különbség természetesen abból is fakadhat, hogy a) az adott nyelvpár vonatkozásában kevesebb a vonatkozó szakirodalom és az abban felgyűjtött szóanyag, ill. b) a projektben részt vevő kutatók nem vettek észre, nem gyűjtöttek fel bizonyos szavakat, nem ismerték teljes egészében a szakirodalmat, stb.

³⁰ Az olasz–magyar kapcsolatok rendkívül gazdag és sokszínű szakirodalmához l. elsősorban Jászay 1982; az olasz–lengyelhez l. Tygielski 2005, Widłak 2006, 2010².

³¹ A szavak régebben természetesen elsősorban az emberekkel „közlekedtek”: Artur Galkowski, a lódzi egyetem professzora, az olasz családneveknek a XIV–XVIII. században lengyel-földön való megjelenéséről szóló rövid tanulmányában meg is említi, hogy olasz kereskedők gyakran elidőztek Magyarországon, mielőtt lengyel földön tartósan letelepedtek volna (Galkowski 2018).

át). A kapcsolatok története mindkét nép körében a kereszténység terjedésének időszakában kezdődik (X. sz.), de hozzá kell tenni: a terjesztők „olaszok” (itáliaiak) voltak ugyan,³² de az egyház nyelve a latin volt. (Ez a tény éppen a nyelvi-nyelvtörténeti kategorizálás – s így pl. az OIM – kapcsán okoz nem kevés problémát: egy-egy ma is élő, az egyházi nyelv körébe is tartozó, onnan a laikus nyelvbe is átszármazó jövevényszó latin avagy olasz eredetűnek tekintendő-e?) A későbbi századok kapcsolattörténete is nagyfokú párhuzamosságokat mutat: a teljes XIV. században uralkodó olasz Anjou-királyaink tevékenysége révén átalakul a magyar gazdasági és pénzügyi élet, és ugyanebben a periódusban (1364) alapít a lengyel III. „Nagy” Kázmér király (bolognai és padovai mintára) egyetemet Krakkóban. A XV. században azután – a felesége révén szintén számos itáliait udvarába vonzó Mátyás király uralkodásával párhuzamosan – lesz például a humanista F. Buonaccorsi a nevelője Jagelló Kázmér király gyermekeinek (1469); stb. A későbbi századok során elsősorban a művészeti kapcsolatok és hatások maradtak élénkek, manapság pedig a turizmus (s ezzel kapcsolatban a gasztronómia) és a gazdasági élet a fő összekötő terület.³³

Az OIM magyar és lengyel anyagának első, nyilván csak kezdetleges hazai bemutatását és összehasonlítását célul kitűző rövid írásunkban kisebb szótári szakaszokat vettünk górcső alá, és kétféle összehasonlítást tettünk.

Első vizsgálatunkat arra a szakirodalmi megállapításra építettük, miszerint az itt vizsgált két befogadó nyelvben az olaszból jövő kölcsönzések össz-száma kb. azonos nagyságrendű: azaz mindkét nyelvben kb. 1000–1100 szóról beszélhetünk. Konkrét, rövidebb

---

³² Az idézőjel itt arra a problematikára céloz, hogy a X. századra vonatkoztatva még egyáltalán nem használhatnánk (a mai értelemben) – a népre és a nyelvre vonatkoztatva – az *olasz* (*italiano*) szót: ekkor ugyanis még minden itáliai a saját tájnyelven beszélt (a műveltebb körökben használt „hivatalos nyelv” és az írás nyelve pedig a latin és/vagy esetleg az írott tájnyelv volt).

³³ A lengyel-olasz kapcsolattörténet csúcspontjainak összefoglalásához l. pl.: Stammerjohann 2013: 80–84.

szakaszok elemzéséből³⁴ azonban úgy tűnhet, hogy a magyar anyagban „több” az olasz eredetű szó, mint a lengyelben: összesen 42, a magyarba bekerült szó közül „csak” 17 található meg a lengyelben is. Megismételjük azonban, hogy az adatbázis tartalma a szerkesztők számára csak a saját anyagukon keresztül (nézve) lehetséges (tehát most a magyar szerkesztő nem „lát” olyan szavakat, amelyek a lengyelbe bekerültek, de a magyarba nem): lehetséges tehát, hogy a magyar anyagba nem több, hanem „más” szavak kerültek be, mint a lengyelbe. (Ezt a felvetést gyengíti ugyanakkor az a tény, hogy az általában minden nyelvben olasz eredetű zenei műszavak közül a vizsgálat szakaszokban is számos csak a magyarban szerepel, de a lengyelben nem.) E két megállapításból arra lehet tehát gondolni, hogy a) sok olyan szó lehet, ami vagy csak az egyik, vagy csak a másik nyelvbe került be; b) sok olyan szó lehet, ami nem került még be egy-egy munkatárs látókörébe, mert pl. a (be)válogatás szempontjai nem voltak egységesek vagy nem áll(t) a szerkesztő rendelkezésére megfelelő tematikus forrásanyag.

Második kis vizsgálatunkban³⁵ a *maraschino* – *mercatante* közé eső 10 szót részletesebben is bemutatjuk az alábbi táblázatban:

---

³⁴ 3. dashboard (10 szó): *coloratura, colombina, coglione, cosa, clavicembalo, clarinetto, ciurma, ciuffo, cittadella, citerna*; lengyel megfelelők: *koloratura, kolombina, koda, klawicymbat, klarnet, cydadela*; 7. dashboard (22 szó): *maraschino, marcato, marchese, margherita, marina, marinaio, marrone, marsala, martellato, marzapane, mascarpone, maschera, mascherata, massa, mataraz, matassa, mattinata, mecia, medaglia, meno, mercantile, mercatante*; lengyel megfelelők: *maraskino, marcato, markiez, marina, maron, martellato, marcepan, meno*; 10. dashboard (10 szó): *studio, stucco, stuccatura, struzzo, strizzare, stringendo, stretta, strepitoso, strapazzo, stranbotto*; lengyel megfelelők: *studio, sztukateria, strepitoso*. 35 A táblázatban vizsgált 10 szó között van 3 olyan (*margherita, marinaio, marsala*), amely mellett (a dashboardon) nem található olasz jelentés, és (egyelőre?) csak a magyarban való jelenlétére van adat. Megjegyezzük, hogy a *margherita* egy pizzafajta (*pizza alla margherita*) jelzőből önállósult neveként került be a magyar anyagba: elképzelhető, hogy más szerzők a pizzafajta nevei között vették fel; a *marinaio* 'tengerész' szó csak a (partikuláris és talán teljesen kihalóban lévő) magyar tengerész-szlengben fordul elő (l. Nagyszékely 2012); a *marsala* pedig egy borfélélt jelöl (helynévből köznevesült szó).

olasz kiinduló szó és szófaja	olasz jelentés (OIM)	szak-terület	átvevő nyelvek száma	magyar	Jelentés (Fábián Zs.)	lengyel	jelentés (Jamrozik, Sosnowski)
maraschino fn.	liquore dolce ottenuto dalla distillazione delle marasche	gasztr.	8	maraschino	liquore di marasche, con alto contenuto di zucchero, originario della Dalmazia	maraskino	liquore di amarene dal profumo di mandorle amare
marcato hatsz.	da eseguirsi con risalto e lieve accentuazione dei suoni	zene	5	marcato	indicazione musicale che richiede nell'esecuzione risalto e lieve accentuazione dei suoni	marcato	accentuando in maniera decisa (come didascalia nelle partiture)
marchese fn.	titolo nobiliare intermedio tra quello di conte e quello di duca	-	5	márki	1) titolo fra il conte e il duca 2) nel Medioevo, signore preposto al governo e alla guardia di un territorio di frontiera	markiez	nobile di rango superiore a quello di conte e inferiore a quello di duca
margherita fn.	tipo di pizza	gasztr.	1	margherita	tipo di pizza	-	-
marina fn.	striscia di terra che costeggia il mare; riviera; costa, litorale	teng./ hajózás	7	marina	porto marino o lacustre, per barche a vela	-	-
marinaio fn.		teng./ hajózás	1	marinájó	marinaio; anche nel nesso marinájó zsák ,sacca del marinaio' Nagyszékely 2012: 122	-	-

marrone fn.	frutto dell'albero omonimo, castagna	bot., agr.	5	maróni	varietà di castagno, dolce, e il suo frutto	maron	
marsala fn.	-	gasztr./ enol.	1	marsala	vino bianco liquoroso e profumato, prodotto con particolare concia da uve locali, di gradazione non inferiore a 17°	-	-
martellato v., part. pass., avv.	Marcato (un suono, una nota, con particolare riferimento alla tecnica pianistica). Nella tecnica degli strumenti ad arco (in particolare del violino) staccato con grande incisività, toccando le corde con poco arco ma con forza (un colpo d'arco).	zene	5	martelato	modo di esecuzione musicale: marcato (riferimento alla tecnica pianistica o a quella degli strumenti ad arco)	martelato	nella tecnica degli strumenti ad arco, staccato con grande incisività toccando le corde con poco arco ma con forza
marzapane fn.	Originariamente un vaso di porcellana proveniente dalla città indiana di Martaban, poi il dolce fatto con un impasto di albume d'uovo con mandorle pestate e zucchero, che era contenuto in esso.	gasztr./ enol.	7	marci-pán	dolce a base di mandorle	marcepan	1) impasto di albume d'uovo con mandorle pestate zucchero, usato in pasticceria 2) prodotto pasticciro fatto con quell'impasto

5. Összefoglalás

A projekt résztvevőjeként úgy gondolom, hogy az itt vázlatosan bemutatott, az olasz jövevényszavaknak más nyelvekbe való beáramlását feldolgozó európai együttműködés úttörő jellegű és példaszzerű. A meglévő anyag összeállítása nagy munka volt; a jelenlegi hozzáférhetés alapján levonható tanulság azonban az, hogy következnie kell egy egységesítési fázisnak is.

Fontos lenne először is felderíteni, hogy az egyes nyelvekben mutatkozó lexéma-hiányok ténylegesen azok-e, vagy csak adott szavak nem kerültek a kutatók látókörébe, ill. esetleg a kutató ítélte-e meg úgy, hogy az adott italianizmus „nem szótárérett” a befogadó nyelvben (hanem – még? – csak egy szűk réteg alkalmi szóhasználatáról lehet beszélni).

Ismét kísérletet kellene tenni továbbá a szavak (a szófaji besorolással is összefüggő) jelentéseinek megbízható és homogén elkülönítésére. Most ugyanis – ahogy láttuk – előfordul, hogy egy-egy szó célnyelvi megfelelője/megfelelői az egyik átvevő nyelvben a poliszémia, a másikban viszont a homonímia kategóriájában tűnik/tűnnek fel; a tapadásos átvitelen alapuló jelentésbővülést a nyelvi felelősök nem kezelik egyformán; így eltérő lehet a szófaji kategóriába sorolás is. Célszerű lenne a résztvevő (nem olasz) nyelvészek által megadott olasz szó-definíciók (ebben az első változatban még) szükségszerű különbözőségének kiegyenlítése, nagyobb fokú egységesítése is.

Összefoglalva: az OIM-projekt joggal tekinthető az „európai eszme” egyik jelentős nyelvtudományi projektjének. Ebben a munkafázisban lenne majd szükséges a koncepció további finomítása és a kivitelezés egységesítése, tökéletesítése; újabb nyelvek bevonását pedig célszerű lenne az egységesítő munka elvégzése utáni időszakra halasztani.

Felhasznált irodalom

- DIFIT = Stammerjohann, Harro (ed.) 2008. *Dizionario di italianismi in francese, inglese, tedesco*. Accademia della Crusca, Serie „Grammatiche e lessici pubblicati dall'Accademia della Crusca”. difit.italianismi.org
- EWUng = Benkő, Loránd (ed.) 1995. *Etimologisches Wörterbuch des Ungarischen*. II. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fábián Zs. 2019a. Le trasformazioni ungheresi di Fregoli. „Rivista Italiana di Onomastica” (Róma) 25 (2019), 2: 705–722.
- Fábián Zs. 2019b. A Fregoli családnévből származó szavak a magyar nyelvben. „Magyar nyelv” 115 (2019), 3: 283–297. https://epa.oszk.hu/00000/00032/00083/pdf/EPA00032_magyar_nyelv_2019_3_283-297.pdf
- Fábián Zs. – Szabó Gy. 2010. *Dall'Italia all'Ungheria. Parole di origine italiana nell'ungherese*. Udine. Forum Editrice.
- Galkowski A. 2018. La fortuna dei cognomi dei mercanti italiani del XIV–XVIII secoli nell'antroponomia polacca. „Rivista Italiana di Onomastica” XXIV (2018), 1: 236.
- Heinz, M. (ed.) 2017. *Osservatorio degli italianismi nel mondo. Punti di partenza a nuovi orizzonti. Atti dell'incontro OIM*. Firenze, Villa Medicea di Castello, 20 giugno 2014. Firenze, Accademia della Crusca.
- Jamrozik E. – Cieśla H. – Sikora-Penazzi J. 2001–2010. *Wielki słownik wotoko-polski. Grande dizionario italiano-polacco I–IV*. Varsó. Wiedza Powszechna.
- Jamrozik E. 2012. Agli albori dei metodi di insegnamento dell'italiano in Polonia: la “Grammatica polono-italica” di Adam Styla (1675). In L. Kuk (ed.), *Atti dell'Accademia Polacca*, Vol II. (2011) Roma. Accademia Polacca. Roma, 101–120. <http://www.rzym.pan.pl/images/files/atti/AttiAccaPol%202%20ebook.pdf>
- Jamrozik E. 2017a. Conversando... Insegnare a parlare nei manuali di italiano per polacchi tra il Sette e l'Ottocento. In Biffi M. – Cialdini F. – Setti R. (eds.), *“Acciò che il nostro dire sia ben chiaro”. Scritti per Nicoletta Maraschio*. Firenze. Accademia della Crusca, 535–549.
- Jamrozik E. 2017b. Gli italianismi in polacco: storia e realtà attuale. In M. Heinz (ed.) *Osservatorio degli italianismi nel mondo. Punti di partenza e nuovi orizzonti*. Firenze, Accademia della Crusca, 89–110.
- Jászay M. 1982. *Párhuzamok és keresztjeződések. A magyar–olasz kapcsolatok történetéből*. Budapest, Gondolat.
- Nagyszékely I. 2012. *Szavak a hullámok hátán. Hogyan mondják tengerészül?* Budapest, Plimsoll Kft. magánkiadása.
- Sosnowski R. 2003. Alcune osservazioni sulla influenza dell'italiano bancario e contabile sulle altre lingue europee (XIV–XVII secolo). In Widlak S. (szerk.) *Lingua e letteratura italiana dentro e fuori la penisola*. Kraków. Wyd. UJ. 485–492. https://www.academia.edu/1170858/Alcune_osservazioni_sulla_influenza_dellitaliano_bancario_e_contabile_sulle_altre_lingue_europee_XIV_XVII_secolo
- Sosnowski R. 2006. *Origini della lingua dell'economia in Italia: dal XIII al XVI secolo*. Milano. Franco Angeli.

- Sosnowski R. 2007. *The question of Italian etymology of Polish pion 'plumb (line)'*. „Studia Etymologica Cracoviensia” (Krakkó), 12: 139–151.
file:///C:/Users/DR416E~1.FBI/AppData/Local/Temp/The_Question_of_Italian_Etymology_of_Pol-1.pdf
- Sosnowski R. 2016. 150 anni della lessicografia bilingue italiano-polacca (1856–2006). In: Prospettive nello studio del lessico italiano.
https://www.academia.edu/1170866/150_anni_della_lessicografia_bilingue_italiano_polacca_1856_2006
- Sosnowski R. 2020. L'italiano dell'economia in diacronia: l'inquadramento della lingua dell'economia preilluministica e i contatti con altre lingue. In: Visconti J. (szerk.): *Parole nostre. Le diverse voci dell'italiano specialistico e settoriale*. Bologna. Il Mulino, 141–150.
- Stammerjohann H. 2013. *La lingua degli angeli. Italianismo, italianismi e giudizi sulla lingua italiana*. Firenze. Accademia della Crusca.
- Widłak, S. 2006, 2010². *Italia e Polonia. Popoli e lingue in contatto*. Krakow, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Internetes forrás

<https://accademiadellacrusca.it/it/contenuti/oim-osservatorio-degli-italianismi-nel-mondo/260>

Eggerth Márta és Jan Kiepura – a két világháború közötti magyar-lengyel zenei kapcsolatok elfelejtett fejezete

GERENCSÉR TIBOR

PhD, Magyarország Főkonzulátusa, Krakkó,
főkonzul

Absztrakt: A két világháború közötti magyar-lengyel zenei kapcsolatoknak volt egy nagyon érdekes személyes szála, ami Eggerth Márta magyar koloratúrszoprán énekesnő és Jan Kiepura lengyel tenorénekes között szövődött az 1930-as években. Ma már talán csak a zene- és filmrajongóknak cseng ismerősen az ő nevük, fontos azonban megjegyezni, hogy a maguk idejében mindketten világhírű művészek voltak.

Kulcsszavak: magyar-lengyel zenei kapcsolatok, Eggerth Márta, Jan Kiepura

Jan Kiepura az 1920-as évek közepén kezdett el hivatásszerűen énekelni, több lengyel város színházában megfordult. A nemzetközi közönség először 1926 szeptemberében láthatta, amikor Bécsben a kor egyik primadonnája, Maria Jeritza partnereként lépett fel. Ausztriai szereplése után elhalmozták meghívásokkal, ettől kezdve karrierje meredeken ívelt felfelé (Herczeg 1926: 6). Később gyakran megfordult még a bécsi Staatsoper-ben, ahol többek között Németh Mária és Réthy Eszter szoprán operaénekesnők voltak magyar partnerei.

Radnai Miklós, az Operaház igazgatója már bécsi debütálása előtt meghallgatta a lengyel tenort, s rögtön több alkalmas szerződést írtak alá. Jan Kiepura első budapesti fellépésére 1926. november 28-án került sor, s három estén át énekelt a *Rigolettó*ban, a *Faust*-ban és a *Hugenották*ban. Annak ellenére, hogy a magyar közönség fülének idegen lengyel nyelven énekelt, a kritika elismerően írt róla (Jan Kiepura 1926: 15). A művész ettől kezdve szinte minden évben visszatért szerepelni Budapestre egészen az 1930-as évek elejéig. Egyik első fellépése után a magyar filmhíradó *Jan Kiepura lengyel tenorista Budapesten* címmel forgatott róla egy – minden bizonnyal előre beállított – rövid jelenetet. Az Operaház lépcsőjén álló Kie-

pura ezen virágot adott át *Faust*ban szereplő partnerének, Nagy Margitnak, s kétszer kézen csókolta a szemmel láthatóan megilletődött énekesnőt. Vele szemben az elegáns megjelenésű lengyel tenornak minden mozdulatán látszódott a magabiztosság, s bár ekkor még csak keveset tudott németül, kedélyes beszélgetésbe elegyedett a filmhíradót készítő személyzettel. A néma felvétel végén látható, amint Kiepura rajongói gyűrűjében autogramot oszt az Operaház előtt.¹

Az újságok szerint az 1928. január–februári fellépése iránt már akkora volt az érdeklődés, hogy kétezer embernek nem jutott jegy (*Németh Mária és Jan Kiepura* 1928: 15). A kritika ezúttal még hangosabban ünnepelte, Puccini *Turandot*-jában nyújtott alakításáról a következőt írták:

„Kiepura Jan mint Kalaf győzedelmes sikert aratott. Tüneményes hangja a meredek szerepben fényesen érvényesült, ilyen káprázatos magasságú, fényes, érces, szép és meleg hanggal ma a világ egyetlen tenoristája sem rendelkezik. Kiepura C-i úgy tündökölnék, mint a csillogó arany.” (*Magyar kir* 1928: 18)

Jan Kiepura tisztában volt a nyilvánosság szerepével, ezért olvasta a róla szóló kritikákat, s élt is a sajtó adta lehetőségekkel. Rendszeresen jelentek meg például kicsinyes találgatások arról, hogy a sztárrá váló Kiepura mennyi honoráriumot kaphat egy fellépésért, ezért a lengyel énekes gyakran jótékonykodott. Adakozott egyebek mellett a magyar Operaház, valamint a Rádió nyugdíjintézete javára. A *Pesti Napló* egyik 1928. augusztusi számában pedig exkluzív, egész oldalas újságcikket jelentetett meg magáról, amelyben leírta addigi életútját, pályafutását (Kiepura 1928: 38).

A tenorista az 1929. márciusi budapesti lengyel zeneünnepély idején ismét Magyarországon tartózkodott. Kiepura ekkor már Európa-szerte ismert előadóművésznek számított, a *Tolnai Világlapjának* adott interjújában arról mesélt, hogy milyen nagy élmény számára énekelni a milánói Scalaban (*Kiepurának nem kell pénz* 1929: 21). A hivatalos magyar közegek ennek megfelelően fogadták: Horthy Miklós kormányzó kihallgatásra hívta meg, Klebelsberg Kuno kultuszminiszter pedig fogadást adott az ő és a többi Budapestre érkező lengyel művész tiszteletére. A magyar közönség ezúttal három

---

¹ *Jan Kiepura lengyel tenorista Budapesten*. In: <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=8610>

alkalommal hallhatta: március 6-án a *Turandot* operaházi előadásán, március 7-én a Fészek Klubban egy szűk körű művészesen, valamint március 9-én a pesti Vigadó nagytermében tartott teltház koncerten, amelyet a kormányzó és felesége személyesen tekintett meg. Részt vett honfitársainak a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán rendezett március 11-i hangversenyén is, azon viszont már nem lépett fel. A magyar napilapok nem győztek áradozni róla, sora hozták a jóvágású lengyel tenor fényképét. A Vigadóban előadott Bizet, Puccini, Verdi és Gounod áriái hallatán az egyik kritikus így jellemezte:

„Ezt a művészt a jó Isten igazán jó kedvében teremtette. Elhalmozta minden széppel, jóval. Ragyogó hanggal, ragyogó fiatalossággal, ragyogó tehetséggel. A filiszteres kritika is elnémul a természetes adottság ilyen gazdagsága mellett.” (*Kiepura hangversenye* 1929: 18)

Jan Kiepura magyarországi nimbuszát legjobban az a levél mutatja, amelyet szüleinek küldött egyik budapesti tartózkodásáról:

„Szörnyen fáradt vagyok, nincs egy szusszanásnyi időm se, folyton interjúkat adok újságíróknak, képeket csinálnak rólam mindenféle pózban, szobában, mosdóban, az utcán, étteremben, ágyban, hamarosan már talán a vécén sem hagynak nyugton. Most a Budapesti Királyi Operaházban éneklek. A koncert idején a Filharmóniára felhúzzák a lengyel nemzeti lobogót. Nincs időm, se erőm elmesélni Nektek, hogy fogadnak itt. Érkezésemkor a hotelben 15 újságíró várt rám. Másnap már minden budapesti kölyök tudta, ki az a Kiepura. A lapok azt írják, hogy már nem »második Caruso« vagyok, hanem annál több: én vagyok »az első Kiepura«. Elmondom nektek, álmodokban sem gondoltátok, hogy mi történik itt velem. Az utcán, az étteremben, a hotelben, a színházban a közönség engem éljenez. Naponta vagy 20–30 gratuláló levelet kapok ismeretlen nőktől és férfiktól.”²

A magyar rajongók Kiepurát 1930-ban a Székely János forgatókönyvéből készült *A forróvérű város* [Die singende Stadt] című német zenés filmben láthatták. A mozi magyar vonatkozása volt még, hogy azt tragikus haláláig Virágh Árpád operatőr fényképezte, s *Signora* című dalát Ábrahám Pál írta.

Kiepura aztán 1931-ben, majd 1932-ben ismét több Puccini és Massenet darabban lépett fel az Operaházban, egyik előadása után így írtak róla:

² A szülőknak írt levél másolatát lásd: Śmiałek M. 2012. *Jan Kiepura artysta z Sosnowca*. Sosnowiec, 2012. Muzeum w Sosnowcu.

„Ez a fiatal énekes ma már felette áll mindennek és mindenkinek: kritikának és vetélytársaknak. Caruso örökének olasz trónkövetelői legfeljebb ha kisebb-nagyobb technikai finomságokban múlják felül, hangban már elébük szárnyalt az ifjú és istenáldotta lengyel. Balszam és arany ömlik ajkai közül, olyan simogató édességgel, olyan csillogással, amelyetől mámoros lesz a hallgató, és az emberi hang legritkább káprázata ejti meg.” (Kiepura az Operaházban 1932: 15)

Időközben Kiepura filmes és tengerentúli karrierje egyre több elfoglaltsággal járt, ezért Magyarországra később már csak ritkábban, akkor is inkább magánemberként jutott el.

A Jan Kiepuránál tíz évvel fiatalabb Eggerth Márta énekesnő, színésznő saját bevallása szerint egyike volt a lengyel tenorista rajongóinak. Életében először az Operaházban látta 1928-ban, amikor Puccini *Turandot*-jában Kiepura játszotta Kalaf herceget. Mint később elmondta, tizenéves lányként már ott beleszeretett a jóképű lengyelbe (Kaczyński 2011).

Amuzikáliscsaládból származó Eggerth Márta kitűnő énekhangját már gyerekkorában felfedezték. Először a pesti Vigadóban lépett fel, majd különböző fővárosi színházakban Ábrahám Pál és Zerkovitz Béla operetteket énekelt. Hamar kikerült külföldre, s Kálmán Imre segítségével főként Bécsben és Berlinben vállalt szerepeket. Nem volt még 18 éves, amikor Jávor Pál mellett főszerepet játszott a *Csak egy kislány van a világon* című 1929-es filmben, amely az első magyar hangosfilmként vonult be a filmtörténetbe.

Az európai filmgyártás akkori központjának számító Németországban és Ausztriában Eggerth Márta az egyik legfelkapottabb színésznővé vált, 1938-ig több mint 30 (!) zenés filmben szerepelt, többnyire főszerepben. (A viszonyítás kedvéért: a német és amerikai produkciókból ismert Marlene Dietrich ugyanekkor feleannyi filmben játszott.) A fiatal és csinos szoprán énekesnő főszereplésével forgatták egyebek mellett *A cárevics* [Der Zarewitsch, magyarul *A fenség szerelme*], a *Hawaii rózsája* [Die Blume von Hawaii], a *Csárdáskirálynő* [Die Czardasfürstin] és a *Pacsirta* [Wo die Lerche singt] című operettek filmes adaptációit. Rövidesen már német nyelvű filmek külföldi verzióiban szerepelt, így filmes karrierje során angol, olasz és francia nyelven egyaránt játszott. Legtöbb filmjét Magyarországon és Lengyelországban egyaránt vetítették, igaz például *Volt egyszer egy keringő* [Es war einmal ein Walzer, lengyelül

Dziewczę z Prateru] és *Csókra születtem* [Die ganze Welt dreht sich um Liebe, lengyelül *Dziewczę z Budapesztu*] című mozifilmjei a két országban teljesen más címen futottak.

Eggerth Márta a lengyel tenorral szintén egy film kapcsán találkozott, mivel a *Szívem érted dobog* [Mein Herz ruft nach Dir] című német romantikus musical főszerepeit ők ketten kapták meg. A forgatás kezdete előtt, 1933 szilveszter éjszakáján ismerkedtek meg személyesen Berlinben. Filmbéli kapcsolatukból aztán a valódi életben szerelem szövődött, s a magyar és lengyel énekes párt ezentúl már együtt emlegették (Eggerth Márta nem tud... 1934: 36). A házasság azonban jó ideig nem került szóba, Eggerth Márta elmondása szerint Kiepura egyszer ezt mondta neki: „*Három okból kifolyólag nem lehetsz a feleségem. Először is nem vagy lengyel. Másodszor festeted a hajad, harmadszor pedig színésznő vagy.*” Erre a magyar művésznő így kontrázott: „*Valóban nem vagyok lengyel, de érted azzá válhatok. Másodszor tényleg festetem a hajamat, de visszatérhetek az eredeti színhez. Harmadszor valóban színésznő vagyok, de az is maradok!*” (Panek 2006). A *Szívem érted dobog* című filmjüket Lengyelországban Eggerth Márta plakátjaival népszerűsítették, így a magyar színésznő egy csapásra ismertté vált Kiepura hazájában. A produkciót szerették a lengyel nézők, tudni lehet, hogy Józef Piłsudski marsall egyik kedvenc mozifilmje volt. Filmjei és párja révén Eggerth Márta az 1930-as évek Lengyelországában az egyik legismertebb magyar színésznőnek számított, a kritika és a közönség egyaránt kedvelte játékát.

Jan Kiepura odahaza Lengyelországban is tudatosan építette hírnevét. Jó kapcsolatot ápolt Marian Dąbrowski médiamogullal, az *Ilustrowany Kuryer Codzienny* sajtókonzern vezetőjével, aki gondoskodott róla, hogy bizonyos időközönként színes tudósítások jelenjenek meg róluk. Így miközben a konzern egyik képes magazinja interjút készített Eggerth Mártával, ő – mintegy viszonzásként – a hozzá tartozó képen az *Ilustrowany Kuryer Codzienny* számával pózolt (*Wymarzona rola Marty Eggerth* 1934). A lengyel és a magyar sajtóban egyaránt gyakran írtak róluk, a jól mutató páros fényképét a magazinok címlapjaikon hozták.³ Jan Kiepura és Eggerth Márta emellett reklámarcai voltak a dél-lengyelországi Krynicában

³Lásd: Kino, 1937/42.; Színházi Magazin, 1939/25.

működő Pátia luxusszállodának, amit a lengyel operaénekes 1933-ban nyitott meg.⁴ Ennek köszönhetően a szálloda rövid időn belül a lengyel és külföldi közéleti személyiségek, uralkodók, politikusok és művészek közkedvelt kikapcsolódási helyévé vált.

Jan Kiepurának valóban nagyon fontos volt, hogy párjával anyanyelvén is beszélhessen, ezért Eggerth Márta bokros teendői mellett megtanult lengyelül. A magyar színésznő pár évvel később azzal lepte meg kedvesét a neve napján, hogy komponált neki egy lengyel nyelvű szerelmes dalt, amit felénekelte egy gramofonlemezre. Lengyelországot pedig hamarosan már második hazájának nevezte (Hallo! Tu mówi... 1937: 2). Hozzá hasonlóan Jan Kiepura szintén megtanult magyarul, s néhanapján fel is lépett magyar nyelvű szerzeményekkel. Az 1936-os berlini olimpián részt vevő magyar sportolóknak például a *Csak egy kislány van a világon* című dal eléneklésével kedveskedett (*Jan Kiepura az olimpiai...* 1936: 10–11).

Miután Jan Kiepura megkérte Eggerth Márta kezét, a lengyel hölgyrajongók szomorúan vették tudomásul, hogy bálványuk megházasodik. Azt különösen rossz néven vették, hogy magyar lányt választott magának, ezért a népnyelv még egy kis versikét is költött, hogy Kiepura jól gondolja meg a vele való házasságot. A lengyel tenoristával foglalkozó szakirodalom az esküvő megszervezését és lefolyását részletesen feldolgozta (Lásd: Zieliński 1987; Panek 2002; Kaczyński 2011). Tudni lehet például, hogy az esküvő megszervezésében az *Ilustrowany Kuryer Codzienny* egyik szerkesztője segédkezett az elfoglalt Kiepurának. A szertartást 1936. október 31-én tartották meg Katowicében. A pár eredetileg titokban akart egybekelni, a hír viszont kitudódott, így az esküvő napján tömegek gyűltek össze a katowicei vasútállomáson, hogy üdvözöljék a Bécsből érkező jegyeseket. A szűk családi körben elképzelt esküvő helyszínét újságírók és fotósok hada lepte el, meghiúsítva ezzel azt is, hogy az eseményről kizárólag a baráti *Ilustrowany Kuryer Codzienny* sajtókonzern tudósíthasson. A lengyel-német nyelvű szertartás kedves momentumra volt, hogy Eggerth Márta csillogtatni szerette volna lengyel nyelvtudását, ezért férje anyanyelvén akarta kimondani a boldogító igent. Csakhogy a nagy izgalomban az *igen* [tak] helyett a *nagyon* [bardzo] szót mondta lengyelül, s mivel ez

⁴ Az épület ma is áll, jelenleg szanatórium működik benne.

nem számított egyértelmű válasznak, újra feltették neki a kérdést. Második nekifutásra aztán már a helyes választ adta. A szertartás után az önkormányzat előtt több százan ünnepelték az ifjú párt, majd a szűk körű lakodalmat a katowicei Monopol hotelben tartották. A magyar és lengyel napilapok és magazinok többsége beszámolt a frigről, az eseményről készült képekről több mint 80 év múltán is látszik a fiatalok őszinte öröme. Harminc éven át, egészen Jan Kiepura haláláig boldog házasságban éltek, más művészpárokkal ellentétben ők jóban-rosszban kitartottak egymás mellett. A korabeli Európa egyik mintapárja volt az övék, népszerűségük vetekedett a ma ismert sztárpárokéval. Ennek megfelelően életük nagy része a sajtó nyilvánossága előtt folyt.

Ezt követően mind a ketten építették tovább a maguk karrierjét, azonban ezt úgy tették, hogy minél több időt tölthessenek együtt. Ők ketten voltak a főszereplői az 1937-es *Szeretlek* [Zauber der Boheme] című osztrák filmnek, amelyet Bolváry Géza rendező forgatott Puccini *Bohémélet* című darabja nyomán. A filmet Európa nagy részében, így Lengyelországban is vetítették. A *Kino* című lengyel szaklap szerint

„a film legnagyobb attrakciója Eggerth Márta és Jan Kiepura játéka. Eggerth Márta nemcsak szépen énekel, hanem egyúttal nagy tehetséggel megáldott színésznő. Előadásában a drámai részek kifejezőek és erősek, mélyen meghatóak és igazak.” (Czar cyganerii 1937:14).

Az alkotást a Kiepura házaspár legjobb filmjének tartották, a benne felhangzó *Ich liebe dich* című duettjük a filmtörténet egyik legőszintébb szerelmes vallomása. A filmnek olyan nagy sikere volt, hogy a háború után Carmine Gallone olasz rendező elkészítette velük az alkotás remake-jét *Addio Mimí!* címmel.

A mindenki által ismert házaspár pályafutása során számtalanszor támogatott humanitárius kezdeményezéseket. Jan Kiepura és Eggerth Márta például a krakkói Słowacki Színházban koncertet adott 1937. február 21-én, amelynek bevételeit a munkanélküliek megsegítésére ajánlották fel. Az esemény fővédnöke Igancy Mościcki köztársasági elnök és Edward Śmigły-Rydz marsall volt, a fellépést az összes lengyel rádióállomás közvetítette (*Jan Kiepura na cele...* 1937: 5).

Jan Kiepurának bejárása volt a legfelső lengyel állami vezetőkhez. Edward Śmigły-Rydz marsall kérésére lengyelországi koncertkörúton vett részt feleségével 1939 nyarán, amelynek bevételét a hadsereg fejlesztésében közreműködő lengyel Nemzetvédelmi Alapnak ajánlották fel. Legemlékezetesebb fellépésüket Varsó óvárosának főterén tartották 1939. június 29-én este. Ezen Jan Kiepura és Eggerth Márta a Lengyel Rádió Nagy Szimfonikus Zenekarának kíséretében 40 ezer ember előtt énekelt. A koncert vége hazafias tüntetéssé vált, mivel Kiepuráék utolsóként a *Rota* című dalt énekelték el, amely így kezdődik: „*Nem adjuk nemzetünk földjét.*”

A második világháború kitörésekor éppen Párizsban tartózkodtak. Jan Kiepura jelentkezett a Franciaországban formálódó szövetséges hadseregbe, Eggerth Márta pedig a lengyel Vöröskeresztnek ajánlotta fel szolgálatait. Jan Kiepurát azzal bízták meg, hogy tengerentúli koncertjeinek bevételével segítse a lengyelek ügyét, ezért a pár végül Amerikába ment, s ott telepedett le.

Egy ideig Jan Kiepura a New Yorki-i Metropolitan Operában énekelt, míg Eggerth Márta hollywoodi produkciókban szerepelt. A távolság miatt azonban hamarosan otthagyták munkájukat, s saját vállalkozást indítottak. A Broadway-en önerőből, saját magukkal a főszerepben színpadra vitték Lehár Ferenc *A víg özvegy* című operettjét, amelyet több éven keresztül hatalmas sikerrel játszottak, több mint 900 (!) alkalommal mutatták be. A nagy sikerű darabba Jan Kiepura belecsempészte Henryk Wieniawski *Kujawiak* című dalát, amit lengyelül énekelték. Később a Kiepura házaspár számára Bronisław Kaper komponista *Polonaise* címmel írt musicalt, a Fryderyk Chopin dallamokat idéző darab sikere azonban elmaradt a várttól. Jan Kiepura a háború alatt Észak- és Dél-Amerikában emberek tízezrei előtt lépett fel, s jelentős összegekkel támogatta a lengyel segélyszervezeteket.

A házaspár 1945 után amerikai, majd nyugat-európai koncertturnét tartott, 1949-ben pedig együtt szerepeltek a *Valse brillante* című francia filmben. Ebben Eggerth Márta egy híres magyar énekesnőt alakított, s Hubay Jenő *Csárdás* című alkotását adta elő magyarul, míg Jan Kiepura egy lengyel énekest játszott, s Henryk Wieniawski *Mazurkáját* énekelte el anyanyelvén. Párizsban Kálmán Imre *Csárdás-királynőjét* játszották együtt egy ideig, majd 1952-ben Nyugat-Berlin-

ben Lehár Ferenc *A mosoly országa* című operettjéből forgattak filmet *Das Land des Lächelns* címmel. Az 1950-es évek közepén Bécsben adtak elő Lehár darabokat, majd koncerteztek Lengyelországban is. Jan Kiepura 1966-ban hunyt el, kérésére Varsóban helyezték örök nyugalomra. A lengyel fővárosban Eggerth Márta és két fia mellett 200 ezres tömeg kísérté utolsó útján a nagy tenort (Panek 2002).

A gyász elmúltával Eggerth Márta Amerikában és Európában egyaránt koncertezett. Aktív szerepet vállalt a külhoni lengyelek kulturális életében, s Lengyelországba is ellátogatott. Jan Kiepura születésének 100. évfordulóját szülőhazájában Kiepura-évnek nyilvánították, az erről szóló határozatban a szejm Eggerth Mártáról is megemlékezett (*Uchwała Sejmu RP...* 2002: 179). Kiepura szülővárosában, Sosnowiecben, valamint Kryniciában szobrot emeltek tiszteletére, utcát, iskolát, zenei fesztivált, nemzetközi vonatjáratot neveztek el róla, bélyeget adtak ki tiszteletére, s számos tudományos és ismeretterjesztő kiadvány jelent meg róla (Panek 2002). Jan Kiepurát és Eggerth Mártát emellett Sosnowiec városa díszpolgárrá választotta. Bronisław Komorowski elnök a lengyel kultúráért tett érdemei elismeréseként Eggerth Mártát a Lengyel Köztársaság Érdemrendjének Lovagkeresztjével tüntette ki 2012-ben. Egy év múlva hunyt el New York-i otthonában.⁵

A nyelvét és magyarságát élete végéig megtartó Eggerth Mártáról Kerényi László forgatott dokumentumfilmet *Csak egy kislány...* címmel 2002-ben. Ennek ellenére Magyarországon kevesen ismerik, emlékét nem ápolják, s egyelőre sikerekkel teli életrajzának monografikus megírása is várat magára.

---

⁵ Gazur, Łukasz: *Marta Eggerth kochala Polskę tak samo jak Kiepurę*. In: <http://www.gazetakrakowska.pl/artykul/1079440,marta-eggerth-kochala-polske-tak-samo-jak-kiepure,id,t.html>

Felhasznált irodalom

- Herczeg G. *Jan Kiepura, vagy: egy csodálatos karrier története*. In: Ujság, 1926. október 31.
- Kaczyński B. 2011. *Kiepura*. Warszawa. Casa Grande.
- Panek W. 2006. *Jan Kiepura (1902–1966) Biografia artysty*. Opole. Uniwersytet Opolski.
- Panek W. 2002. *Jan Kiepura. Życie jak z bajki*. Poznań. Kurpisz.

Források

- Jan Kiepura*. In: Budapesti Hírlap, 1926. november 30.
- Németh Mária és Jan Kiepura*. In: Budapesti Hírlap, 1928. február 5.
- Magyar kir. Operaház*. In: Pesti Hírlap, 1928. január 17.
- Kiepura, Jan: Harcom a hírnévért*. In: Pesti Napló, 1928. augusztus 12.
- Kiepurának nem kell pénz...* In: Tolnai Világlapja, 1929/11.
- Kiepura hangversenye*. In: Budapesti Hírlap, 1929. március 10.
- Kiepura az Operaházban*. In: Pesti Hírlap, 1932. január 15.
- Eggerth Márta nem tud a házasságáról. Nem szeret a szerelemről beszélni*. In: Tolnai Világlapja, 1934/28.
- Wymarzona rola Marty Eggerth*. In: Światowid, 1934/47.
- Czar cyganerii*. In: Kino, 1937/45.
- Jan Kiepura na cele pomocy zimowej dla bezrobotnych*. In: Kurjer Warszawski, 1937. február 16.
- Jan Kiepura lengyel tenorista Budapesten*. In: <http://filmhiradokononline.hu/watch.php?id=8610>
- Gazur Ł. Marta Eggerth kochala Polskę tak samo jak Kiepurę*. In: <http://www.gazetakrowska.pl/artykul/1079440,marta-eggerth-kochala-polske-tak-samo-jak-kiepure,id,t.html>

A Rendőrségtől A mosoly birodalmáig. Egy Mrożek-darab magyarországi útja az abszurdtól a posztdramatikus színházig

GIZIŃSKA CSILLA

PhD, adjunktus, tanszékvezető,
Varsói Egyetem, Magyar Tanszék (Varsó)

Absztrakt: Jelen tanulmány célja, hogy áttekintést nyújtson Sławomir Mrożek *Rendőrség* (*Policja*) című darabjának magyarországi színházi recepcióján, s ezen keresztül érzékeltesse azt a folyamatot, hogyan válik Mrożek darabja folytonosan egy-egy újabb színházi paradigma kezdeményezőjévé a magyar színház számára. A tanulmány első, elméleti részében röviden kitérek arra, hogyan befolyásolta a posztdramatikus színház megjelenése az abszurd korábbi megítélését, pontokban összefoglalom a két színházi attitűd közötti különbségeket, mely leginkább a műparadigma ill. az inszzenizációs szabadság paradigmájában érhető tetten. Ezután részletesebben kifejtem a szerzői utasítás funkcióját Mrożek drámáiban, mivel ennek alapján bizonyítandó, hogy Mrożek a műparadigma drámaírója. Ezt követően, miután tágabb kontextusba helyeztem Mrożek általános magyar recepciójában a *Rendőrség* darabot, részletesen, a kritikai irodalom felhasználására támaszkodva bemutatom a rendszerváltás korszakáig megvalósuló hat színrevitelt, érzékeltetve egyben, hogyan jut el a magyar színház az egyszerű komédiától az abszurd kiteljesedésén keresztül a posztdramatikus színházfelfogásig.

Kulcsszavak: Sławomir Mrożek, *Rendőrség*, abszurd, posztdramatikus színház, drámarecepció

Ma már minden kétség nélkül kijelenthetjük, hogy Sławomir Mrożek a lengyel drámatörténeti kánon stabil alakja, s a közép-európai abszurd egyik legreprezentatívabb képviselője, annak ellenére, hogy a lengyel szerző tiltakozott az ellen, hogy az *abszurdnak* nevezett, igencsak nehezen körülhatárolható, sok jelentéssel bíró címkével lássák őt el. Ugyanakkor éppen az ő esetében lehetetlen megkerülni ezt a kifejezést, mely olyannyira összenőtt a nevével, hogy a lengyel nyelvben külön frazeologikus kifejezés jött létre a körülvevő világ értelmetlenségeinek jelzésére – „zupełnie jak z Mrożka” (magyarul: *akárcsak Mrożeknél*).

Az abszurd és a posztdramatikus színház viszonya

Jelen tanulmányomban megpróbálom felvázolni Mrožek *Rendőrség* (*Policja*, 1957) című, első drámájának magyarországi bemutatóin keresztül az abszurd, mint drámai műfaj legújabb elméleti problémáit. Az utóbbi évtizedekben több esetben is felülbírálták az abszurd elméleti atyjának, Martin Esslinnek nézeteit (Esslin 1962). Az 1990-es évek elején egyre többen feltették a kérdést (E. Brater-R. Cohn 1991) az abszurd mennyire számít továbbra is újító törekvésnek, a maga anticselekményével, antihőseivel a hagyományos színház modelljének legradikálisabb negációjaként értelmezhető-e? (vö. Borowski-Sugiera 2008). Az 1970-es évektől eltelt idő alatt egyre inkább láthatóvá vált, hogy a színház ugyan erőteljesen szakított az ún. mimesis-dramaturgiával, az abszurd már nem abszolút mércéje a színházi kísérletezésnek, modernitásnak. Mindazok az alapvető társadalmi-kulturális változások, amelyek végbementek az ezredforduló évtizedeiben, hatással voltak magára a színházra is, egyfajta *performatív fordulatról* beszélhetünk - ahogy régebben mindent szöveggként kezeltek, manapság ugyanezt a funkciót tölti be a performansz. Az elmúlt években a színház minden esztétikai matériájának (szöveg, látvány, zene, mozgás stb.) alapvetően megváltozott a státusza. Míg az abszurd esetében is a bemutatott világ illúziójának fenntartása volt a cél, a kortárs színház egyre gyakrabban él ún. dezillúziós effektusokkal, melyek éppen a performanszra épülnek. A mai álláspont szerint az abszurd nem cezúra (mint azt Esslin állította)¹, hanem közvetítő funkciót tölt be a modernizmus (Ibsen, Csehov, Maeterlinck stb.) és az ún. posztdramatizmus között, amely az 1970/80-as évektől datálható (Lehmann 2009), átmenetet képezve az egész XX. századi színházi változások során.

Az alábbiakban mindössze néhány jellegzetes főbb tényező szerint szeretnék rámutatni az abszurd (vö. Borowski-Sugiera 2008:

¹ Az abszurdal kapcsolatos korábbi nézeteit Martin Esslin némileg módosította: „Az az irodalmi-drámai-színházi irányzat, amelyet abszurdnak nevezünk, az ötvenes években kezdődött, a hatvanas években teljesedett ki; Kelet-Európában a hetvenes években élte virágkorát – és mára vége. (...) Az abszurd színház gondolatvilága és eszköztára artikulálódott, majd bevonult a fő áramlatba. A külső valósággal szemben felmutatott belső valóság – gondoljon Mrožek Rendőrségére; arra, hogy nem valódi rendőrség ideájával szembesülünk, s ez benne az abszurd – kivívta a maga színházi konvenció-jellegét.” Lásd. Csáki Judit: *Az abszurd színháznak vége. Beszélgetés Martin Esslinnel. „Színház”, 23. évf. 8. sz. / 1990. 28.*

11-20), és a posztradmatikus színház (vö. Lehmann 2009) közötti különbségre:

- A Szó és a Tett viszonya, a Szó krízise – a kettő többnyire szétválik az abszurdnál (pl. *Godot-ra várva* zárójelenete, Mrožek *Rendőrsége* erre épül), de ez megjelenik már a modernistáknál is (Csehov).
- Az abszurdnál még mindig fontos a színpadi illúzió fenntartása, s ugyanakkor már jelen vannak metateatrális eszközök is, de csakis annyira, hogy ne csorbítsák a bemutatott világ illúzióját. A kortárs dráma éppen ezt a bemutatott világot építi le fokozatosan, az előadás során egy dezillúziós folyamat megy végbe.
- Míg az abszurd, amely a világ egyfajta leképezett modelljeként binaritásra épül, addig a kortárs dráma világa a káosz benyomását kelti.
- Fontos új felismerés, hogy az abszurdisták adaptálták a komédia és a melodráma megoldásait, ami leginkább megnyilvánul a nézők befogadásában (Partyga 2008: 105–124). Ez a magyarországi korai Mrožek-bemutatóknál jól megfigyelhető – a metaforikus és avantgárd színházi hagyományokkal kevésbé rendelkező magyar színház (vígjátéki hagyománnyal viszont annál inkább) a kezdetekben éles, humoros helyzetekre helyezve a hangsúlyt, a szabályos vígjáték klasszikus sémáira építette a Mrožek-darabokat, ami teljesen ellentétben állt a szerző szándékával.

Az abszurd kánonának újraértékelése főleg a posztstrukturalisták elveinek a teatrológiába való beemelése után történt meg, akik elvették a cselekmény klasszikus strukturális felfogását, az alakok, valamint a történet konstrukciója szerinti megközelítést, és teljesen új dráma- és színházparadigmát hoztak létre (Krajewska 2008: 23–44), mely alapján a kortárs drámát a következő jellemzőkkel illeték:

- hiányzanak a klasszikus dialógusok,
- a szerzői utasítás minimumra redukált (ezzel szemben Mrožeknél domináns része a darabnak)
- szakít a szöveg uralmával, a zenei és képzőművészeti elemek felerősödnek, a szöveggel egyenrangú szerepet töltenek be. Ugyanakkor a Szó szerepe nem szűnik meg, hanem felfokozott

költői-érzéki valóságként, autonóm teatralitásként hat (Elfriede Jelinek, Werner Schwab, Háy János, Parti Nagy Lajos stb.),

- hiányzik a linearitás, helyette sokkal inkább jellemző a mozaik-struktúra, azaz a dráma nem egy történetet mesél, helyette történettöredékeket jelenít meg,
- heterogén stílusjegyek – hipernaturalista, groteszk, neoexpresszionista elemek keverednek egymással,
- multimedialitás, performansz-jelleg (képek színháza, zene színháza, tánc és testiség dominanciája),
- művészi szabadság, a drámai szövegbe való erőteljes rendezői beavatkozás – a nyomtatott szöveg, a dráma elveszíti prioritását, ezzel megszűnik a drámai műnem *könyvesítése*, az Írott Szó, Irodalom elsődlegessége. A rendező és színész csupán alapanyagként, szabadon kezeli a drámát.

Mindezek fényében igazi paradigmaváltásnak az ún. posztdramatikusság színházat tartják, amely a színházon belül, mint korszak-meghatározás a posztmodernhez köthető, s teljesen új műfaji-esztétikai megközelítésen alapszik. Ezzel együtt megtörtént az abszurd színház kánonának újraértékelése is, amely ugyan még mindig a dramatikusság konvencióján belül maradván, más, addig nem tapasztalt esztétikai forrásokra is támaszkodik, s ezzel előkészíti a posztdramatikusság színházat.

A fentiek értelmében fontosnak tartjuk, hogy kissé részletesebben kitérjünk a szerzői utasítás rendhagyó szerepére Mrozek drámáiban, amely valójában narrátori funkciót tölt be. Erről tanúskodik a lengyel szerző első, a *Rendőrség* (1958) valamint egyik kései, a *Szerelem a Krímben* (1993) című darabja is, melyekben szabályos, több oldalas előszót intéz a leendő rendezőhöz. Hasonlóan részletes, akár féloldali, nagyon pontos szerzői utasítások szakítják meg a darabok dialógusait is. Részlet a *Megjegyzések egy esetleges színpadi előadáshoz* című szövegből, melyet a *Rendőrség* című darabja elé írt:

„(...) Abból a megállapításból, hogy a darab nem „metafora”, hanem csupán az, ami – a maga időben és térben korlátozott színpadi létezésében –, a következő konzekvenciákat kell levonni: Nem szabad semmiféle scenográfiai trükköt

hozzátenni, sem humoros, sem díszítő (dekoratív) célzattal. Nem szabad semmit „hangsúlyozni”, s ugyancsak óvatosan bánjunk a „hangulattal” is. Ne tegyünk hozzá túlságosan kidolgozott mozgást sem. Egyszóval semmivel se nehezítsük meg, hogy az előadás maximálisan **áttetsző**² [kiem. G. Cs.] –, kissé nyers és statikus, tiszta és afféle „lassú víz” legyen.” Ford. Kerényi Grácia (Mrozek 2006 a: 7)

A továbbiakban kifejti, hogy nem komédiáról van szó, nem „modern”, se nem „kísérleti” darabról, azt jól tudja, hogy mi „nem” ez a darab, azt viszont nem, hogy valójában micsoda [kiem. Mrozek-től].

A *Szerelem a Krímben* c. darabjában az első felvonást ugyancsak 4 oldalas szerzői szöveg előzi meg, amelyben szintén pontos utasításokat ad a *színpad felépítésére, berendezésére, személyekre, cselekményre* vonatkozóan, olykor szinte szerződésként hangzik a Szerző és a majdani „kivitelezők” között:

„A fenti irányelvek csak az alapvető sémára vonatkoznak. A részletes scenográfiát a rendező határozza meg, kivitelezése pedig a díszlettervezőre tartozik.” Ford. Gimes Romána. (Mrozek 2006 a: 523–527)

Ebből is látható, hogy Mrozek drámaírói pályájának elejétől végig konzekvensen megkövetelte a szöveghez való hűséget, azzal a céllal, hogy megakadályozza a rendezői önkényességet, a színrevitel nagyfokú eltérését a szerzői elképzelésektől. Ugyanakkor meggyőződése volt, hogy ezzel nem gátolja a rendezői és színészi szabadságot, s nem ítéli a színházat utasítások simpla követőjének. Már ebben a mozzanatban is tetten érhető a híres „mrozeki paradoxon” – ő, aki a művészi szabadság hirdetője, szinte kizárólagos hatalmat akar a saját szövege fölött. Számára elsődleges a Szó, az Irodalom – ezzel viszont szembe megy a lengyel romantika (Mickiewicz, Słowacki színpadi víziói) és a modernizmus (Wyspiański totális színháza) nagy tradíciójával. Mrozeknél a színpad nem a bemutatott világot ábrázolja, hanem a színpadot, azaz a teret, amelyben a darab játszódik. Ebben a térben a szerző egyben narrátor is, s az ő színházába csakis az ő részletes, pontos leírása után léphet be az olvasó, és

---

² A *Rendőrség* előszavában szószerinti utalás történik az arisztotelészi „áttetszőség” követelményére (mimesis, tett és szó egysége, linearitás, idő-helyszín-cselekmény hármassága) azaz a dramatikus színház tradíciójára.

nem a néző. Ezek a szerzői leírások gyakran ritmizált, tipográfiai megoldásokat tartalmazó, stilisztikailag konstruált szövegek. Ez is arra utal, hogy elsősorban az olvasónak szólnak a darabjai és nem a nézőnek, a szöveg az elsődleges a színházi előadással szemben. Ugyanakkor ez részéről nem harc a színházzal, inkább a színház jelenti számára azt a médiumot, amely arra motiválja a nézőt, hogy a színházi élmény után olvasóként lépjen be az igazi Mrožek-színházba, amely maga a nyomtatott szöveg, mint a dráma színtere, annak valódi és teljes formájának kiteljesedése. (vö. Kosiński 2008: 45–62)

Mindezek után kijelenthetjük, hogy Mrožek úgy modern, hogy hagyományos, aki renddel, logikával, szabályokkal, szöveghűséggel lázad. Egyfajta öniróniaként fogalmazza ezt meg a *Szerelem a Krímben* című drámája Utószavában, ahol „utolsó mohikánnak” titulálja magát: „A publikáció címe lehet tetszőleges is, teszem azt: Megőrült a szerző avagy Az utolsó mohikán.” (Mrožek 2006a: 664)

A komédiától az abszurdig

Jelen tanulmánynak nem célja, s a korlátozott terjedelem sem ad arra lehetőséget, hogy pontosan elemezzük a *Rendőrség* c. darab minden egyes magyarországi bemutatójának színrevitelét. E helyett megpróbáljuk nagyvonalakban felvázolni a darab magyar recepció-történetét, mintegy folyamatban láttatva, hogyan jutnak el a magyar rendezők a komédiától fokozatosan az abszurdig, sőt még azon is túl.

Mint az már közismert, Mrožek ezzel a darabjával debütált drámaíróként 1958-ban, melyet egy sziléziai kisvárosban, Sobieszówban írt 6 napon és éjjelen át, szinte transzállapotban: „Miałem swiadomość, że ta sztuka jest nowa, odkrywca i że zasługuje na natychmiastowe zagranie jej w teatrze.” (Mrožek 2006 b): 213). Miután a krakkói Stary Teatr igazgatója óvatosan elutasította, elküldte a szöveget a Dialog szerkesztőségébe, ahol Adam Tarno azonnal a Teatr Dramatyczny színházat ajánlotta és sürgette, hogy minél előbb mutassák be, utalva arra, hogy már a levegőben érezhető az utóbbi két év politikai enyhülésének vége. Még a szezon végén (1958. június 27-én) megtörtént az ősbemutató Jan Świdorski rendezésében. Hatalmas közönségsiker lett, s a kritikusok is szinte csak elismeréssel illették:

„Kazdemu neurotykowi, który stale się trapi swoim nędznym losem, polecam napisanie sztuki i wystawienie jej w teatrze. (...) Ludzie pokladali się ze śmiechu i co chwila bili brawo. W ciągu każdego antraktu rosło podniecenie i na zakończenie trzeciego aktu, kiedy sierzant powiedział ostatnie zdanie: Niech żyje wolność! – zapanowała cisza i potem nastąpił jednomyślny i długo nieustający huragan braw. (...) Wszystko, o co mi chodziło, zostało spełnione.” (Mrożek 2006 b): 214)

A szerzőnek sikerült túljárnia a cenzor eszén, azáltal, hogy a *Zsándárügyi dráma* alcímet viselő, három felvonásos darab cselekményét be nem azonosítható időbe és térbe helyezte – az operett világára utaló Infáns és Régens birodalmába, amely valójában a tökéletes totalitárius rendszer modellje, ahol már az utolsó ellenálló is megadta magát, ezzel azonban magának a rendőrségnek, mint hatalmi szervnek a létjogosultsága kérdőjeleződik meg. Ellenzék hiányában a legbuzgóbb őrmester válik provokátorrá, hogy ezzel legitimizálja a rendőrséget. Az abszurd játék váratlan fordulattal zárul – miután parancsra bombát dob a tábornokra, a végén az ideális rab *Éljen a szabadság!* felkiáltással valóban fellázad. A darab univerzális módon nem csak a hatalom és az alattvalók egymástól függő viszonyáról szól, hanem egyben jól szemlélteti a szereplők tudatváltozását, ideológiai pálfordulásait:

„ÖRMESTER (...) Mert én már nem tudom, mi vagyok most: rendőr vagy fogoly. Továbbá: akkor vagyok-e saját magam, amikor rendőr vagyok, vagy akkor, amikor fogoly vagyok és egyáltalán, amikor saját magam vagyok, akkor rendőr vagyok-e vagy fogoly?” (Mrożek 2006 a: 39)

Ahhoz, hogy Mrożek magyarországi recepciójában megfelelő kontextusba helyezzük a *Rendőrség című* darabját, tudnunk kell, hogy Mrożek először magyar színpadon 1963-ban jelent meg – Kaposvárott a Csiky Gergely Színházban 3 egyfelvonásosát mutatták be (*Bűbájos éj, Károly, Nyílt tengeren*). Ez még az ún. „kaposvári jelenség” (színházreform)³ előtt történt meg, minden nagyobb

³ A kaposvári Csiky Gergely Színház a magyar színházreform első fontos műhelye volt az 1960-as évek végétől. Legjelentősebb korszaka az 1968-1978 közötti időszakra esett, amikor Kaposvárott olyan fiatal, kezdő rendezők jelentek meg, mint Zsámbéki Gábor, Babarczy László, Ascher Tamás, akik teljesen új látásmódjukkal megteremtették az első magyar ún. rendezői színházat. Erről lásd. Mihályi Gábor: *A Kaposvár-jelenség*. Múzsák Közművelődési Kiadó, 1984. [Szkénétéka]

visszhang nélkül. A hatvanas évek Mrożek-recepciója tulajdonképpen csak az amatőr egyetemi színházakra korlátozódott (budapesti Egyetemi Színház, Szegedi Egyetemi Színház, Székény, Soproni Erdészeti Főiskola), a Thália Színház kivételével. Az igazi áttörést 1978-ban a *Tangó* bemutatója hozta meg Paál István rendezésében a szolnoki Szigligeti Színházban, mely mérföldkőnek számít Mrożek drámáinak magyarországi fogadtatásában – ez az első igazi mrożeki szellemben megrendezett darab. Az 1980-as évek, különösen a második fele bővelkedik leginkább Mrożek-bemutatókban, amelyek többé-kevésbé már az abszurd színház esztétikai követelményeinek felelnek meg és nem bohózatként játsszák őket.

A darab magyarul nyomtatásban először 1965-ben jelent meg a lengyel szerző első magyarországi drámaantológiájában, s az életműben betöltött jelentőségére utal az is, hogy a később kiadott, másik két magyar Mrożek-antológiában is ott szerepel.⁴

A *Rendőrség* c. darabnak a rendszerváltozás koráig összesen 6 magyar bemutatója volt. Az 1958-as lengyel ősbemutatóról megjelent egy magyar lektori jelentés, amely a következőképpen értelmezte:

„Az ideális államról szól, amelyben a polgárok nemcsak a politikai feltételekkel tökéletesen elégedettek, de ismeretlen náluk minden olyan polgári bűntény, rablás, lopás stb., amelyek a rendőrség létét egyáltalán szükségessé tenné. A feleslegessé vált rendőrség nagy lendülettel dolgozik, hogy bizonyítsa szükségességét. (...) szellemes és logikus bonyodalom (...).”⁵

Már maga az a tény is figyelemre méltó, hogy a magyar ősbemutató **1967-ben a Filmművészeti Főiskola egy vizsgaelőadása** (Zelki 1988) volt, Kazimir Károly osztályában Jósfay György rendezésében – Örkény István *Tóték* című groteszk darabja ősbemutatójának

⁴ Mrożek: *Mulatság. Színművek*. Ford. Elbert J., Kerényi G. Bp. 1965. (*Mulatság, Rendőrség, Piotr O'Hey mártíromsága, Bűbajos éj*); Mrożek: *Drámák*. Vál. és szerk. Osztoivits Levente. Európa K., Bp. 1980. (*Rendőrség, Piotr Ohey mártíromsága, A nyílt tengeren, Károly, Tangó, Proféták, Mészárszék, Emigránsok*); Mrożek: *Drámák*. Szerk. Pályi András. Európa K., Bp. 2006. (*Rendőrség, Mulatság, Tangó, Ház a határon, Emigránsok, Rókaadás, Szerenád, Szerződés, Az arckép, Szerelem a Krímben*).

⁵ Forrás: az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet adattárának Mrożek-doszsiéja (gépelt kézirat).

az évében (szereplők: Vajda László, Harsányi Gábor, Szombathy Gyula, Molnár Piroska).⁶ Ez az időbeli egybeesés valószínűleg nem véletlen, a mrožeki abszurd látásmód bizonyára hatással volt az első magyar groteszk darab színházi megjelenésére is.

Ezt követően évtizedeken keresztül nem kerülhetett a *Rendőrség* magyar nézők elé. Ez a tény nem csak arra utal, hogy a magyar cenzorok szemfülesebbek voltak, mint az ötvenes évek Lengyelországában, sokkal inkább érzékelteti a két ország közötti eltérő politikai-kulturális viszonyokat. Az 1960-as évektől a magyar értelmiségi fiatalok tömegesen utaztak a liberálisabb szellemű Lengyelországba, az akkoriban Magyarországon még tiltott abszurd és avantgárd színház, absztrakt képzőművészet, a jazz zene, valamint a szabadabb szellemű lengyel filmalkotások élményeiért. Ugyanakkor vannak feljegyzések arról, hogy 1980-ban a Vígszínházban beakarták mutatni ezt a darabot, végül is nem engedélyezték. Szintén lektori feljegyzés:

„Vitathatatlanul korunk drámaírásának élvonalába tartozik (...) 1980-ban mégis úgy vélem, késő lenne első darabját [Mrožeknek] bemutatni és korai lenne egy drámatörténeti korszak fordulóját meglátni a Rendőrségben. A Tangó, az Emigránsok óta más mércével mérjük Mrožeket, s ennek a mércének számos későbbi műve (még a vitathatóbb értékűek is) előbb tarthatnak igényt magyar bemutatóra, mint a Rendőrség.”⁷

A *Rendőrség* magyar recepciója az 1980-as évek második felére tehető – csupán a rendszerváltás előszele tette lehetővé, hogy a magyar közönség is megismerhesse ezt, a *Tangó* után külföldön is a legtöbbet játszott Mrožek-darabot. Kétségtől, az időpont és az egymást követő bemutatók sora semmiképpen sem csak a liberálisabb politikai légkörnek tudható be, legalább olyan fontos szerepet játszott „a rablóból lett pandúr és pandúrból lett rabló” témának aktualitása az ideológiai köpönyegváltások korszakában.

⁶ A *Tótték* ősbemutatójára 1967 áprilisában került sor a Thália Színházban Kazimir Károly rendezésében, valószínűleg az első magyar groteszk darab és a lengyel szerző darabjának próbái egyidőben, párhuzamosan folytak.

⁷ Forrás: az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet adattárának Mrožek-doszziéja (gépetl kézirat).

Jellemző, hogy az első bemutató a *Rendőrség* esetében is az amatőr-mozgalomhoz kötődik. **1985-ben a Szkéné színpadán**⁸ a Budapesti Műszaki Egyetem amatőr társulata mutatta be Wigman Alfréd rendezésében. Az alkotók részéről már az is óvatosságra vallott, hogy megváltoztatták a darab címét – *Csendőrségre*, bár a darabban végig „rendőrség”-et mondanak. A rendező egy rádió-interjúban így nyilatkozott: „Amikor ez keletkezett, itt még nem is mertük fölteni, hogy léteznek-e szocialista abszurd? (...) A darab az államrendőrségről szól.”⁹

A kritikusok leginkább azt róják fel az előadásnak, hogy a rendezés nem következetes, míg az első részben hűen követi a szerzői utasításokat, a darab második fele tele van kikacsintásokkal.

A *Rendőrség* magyar recepciótörténetében kiemelkedő évnek tekinthető az 1987-es év, amikor is két jelentős színház is felvette a repertoárjába – a Pesti Színház (a hagyományos, polgári színház egyik legfontosabb műhelye) valamint a magyar színházreform kultuszhelyeként éppen virágkorát élő kaposvári Csiky Gergely Színház. Földes Anna megjegyzi, ritkaság, hogy egy évadban két (sőt 3) előadásban is láthassunk egy Mrožek-drámát: „Míntha a magyar színházak a glasznoszty szellemében egyszerre törlesztenék adósságukat (...)” (Földes 1988)

Ugyanakkor a két színház kétféle, egymástól teljesen eltérő jellegű színrevitelt hozott létre.

A kaposvári Csiky Gergely Színház bemutatója 1987. XII. 4-én volt, Gothár Péter rendezésében igazi parádés szereposztásban jelent meg Mrožek (Jordán Tamás, Lukáts Andor, Koltai Róbert, Bezerédy Zoltán, Csákányi Eszter). Eredetileg a budapesti Játékszínbe tervezte a kaposvári társulat a bemutatót, amely azonban elmaradt, vélhetően politikai döntés eredményeként visszakerült Kaposvárra, a művelődési házba (Zelki 1988).

---

⁸ Szkéné: a BME épületében 1961-ben alapított Műegyetemi Irodalmi Színpadként jött létre Keleti István vezetésével. 1970-ben nyílt meg színházként Weöres Sándor *Theomachia* című darabjával. Azóta is több alternatív színháznak adott és ad mindmáig helyet: Pantomim Mozgásszínház, Arvisura Színházi Társulat, K2, Forte Társulat, Pintér Béla Társulata.

⁹ *Láttuk, hallottuk*: riportter Dévényi Róbert. Petőfi Rádió, 1985.II.25.

Gothár rendezése egyáltalán nem törekedett a mrožeki logikai abszurd visszaadására, hanem egészen más dimenziók irányába vitte a darabot, „szentségtörően nyúlt hozzá” (Kovács 1988), meghúzva, helyenként átírva a szöveget, néma jeleneket kreálva (Zelki 1988). Kivonva a darabot a logikai-dramaturgiai kidekázottsága alól, sikerült Gothárnak előhívnia a vérfagyasztó abszurdot. Ezt szolgálják a visszafogott, majd minden esetben meghasonlottságot jelző színészi játékok mellett, a Mrožektől eltérő díszletek és jelmezek is. A mennyei kék, aransujtásos egyenruhák helyett a khaki színű kopott mundérok egyértelműen a XX. századi diktatúrák világát idézték.

A díszlet szintén merőben eltért a mrožeki utasításoktól – átlósan kettévágott tereket mutatott, a nézőkkel szemben levő sarkot hátrafelé elnyújtva ék alakban (Zappe 1988). A börtön csakúgy, mint az őrmester lakása furcsán, perspektivikusan szűkülő odúként hatott, ahol az ajtók, ablakok élei hegyes szögben futottak össze a vallatószoba sarkában, miközben az állandó bizonytalanságot szimbolizálta a lépésektől dülöngélő színpad – szó szerint ingott a talaj a tábornok és a rendőrfőnök talpa alatt. A játékosok gyakran szorultak vagy szorították egymást e hátsó szögletekbe. Benne volt a rendőr-provokátor ill. provokátor-rendőr odavissza szerepcseréjének a képi megjelenítése is. (Bérczes 1988). A zárójelenetben a bomba robbanása után a színpad imbolyogni kezdett mintegy a kizökkent idő és tér megjelenítéseként, a néző katarzisként érzékelhette a sarkaiból kizökkent világot. A kérdés azonban nyitott maradt – vajon lesz-e elég ereje a rabnak visszazökkenteni a világot?

A látvány, a gesztusok együttesen mutatták a lelkekbe ivódott zsarnokság nyomorító hatását. Kovács Dezső szerint

„Gothár rendezése nem magát a szabadság hiányát, mint egzisztenciális létállapotot jelent meg, hanem annak következményeit, a lélek deformálódását, a túlélés abszurd módozatait.” (Kovács 1988).

Az előadások, mint akkoriban szinte minden kaposvári előadásra jellemző volt, mindig telt ház előtt zajlottak, a fővárosból és az egész országból a modern magyar színház mekkájaként látogatta a közönség.

Ezt az előadást gyakran párhuzamba állítja a kritikai irodalom a **Pesti Színház** 1987.XII.11-én bemutatott *Rendőrség* előadásával, melynek rendezője Kapás Dezső volt. Itt nem kevésbé illusztris szereposztással találkozhatott a közönség (Szilágyi Tibor, Szombathy Gyula, Reviczky Gábor, Ruttkai Éva).

„Az abszurd dráma iskolás példája” (Kovács 1988), melyben a rendező a legpontosabban ragaszkodva a dráma szövegéhez, szinte betűhíven végrehajtotta a szerzői utasításokat. Kevés meglepetéssel, szöveghű, jó ritmusú, kristálytisza logikára épülő szikár előadás jött létre, amelyből hiányoztak az elidegenítő effektusok, önálló gondosan megkomponált látvány-betétek, amik ott voltak a kaposváriak előadásában. A kritika szerint hiányzik a kifejező színészmozgatás, csak az események lebonyolításához szükséges beállítások sorozatából áll, nincs értelmezés, csak az evidenciák követelik ki a szereplők jelenlétét, a színészt érezhetően nem segíti instrukció, ezért rutin fogásokhoz folyamodik, gyenge sablonos alakításokkal (Bogácsi 1987). A börtönjelenetekben inkább komédia kerekedik ki, amely olykor átcsúszik bohózatba. Érezhetően a színészek a komédiázásban még kedvüket is lelik, gyakran mintha kabarétréfából előlépett karikatúrafigurákkal lenne dolgunk (Kovács 1988).

A Pesti Színház színészei az üres széksorok ellenére élvezték a játékot, a poénok működtek, a kislétszámú közönség élénken reagált Mrožek szövegére, amelynek viszont semmi köze sem volt Mrožek világához. A mrožeki humor gyökere, a mindennapokat fojtó valóságos abszurditás, a fenyegetettség, az embert markában tartó örület, mindez hiányzik a színpadról. Mrožek világa kellemetlen világ (Bérczes 1987). A Kapás-előadásban pedig minden kellemes volt, több kritikus szerint nem más, mint egy könnyed politikai parabola. „Az előadás huncut bizarr játékként lóg a levegőben. Abszurdításai mulatságosak, csöppet sem ijesztők. Minden csupa logika, s alig valami élet.” (Stuber 1987)

Az egész előadás a magyar színház számára már hagyományosan oly jól bevált polgári vígjáték konvenciójára épült, melyet maga a helyszín is csak megerősített – a Pesti Színház a Vígszínház kamaraszínházaként működik. Barabás Miklós megjegyzi, hogy Mrožek eddig Pesten vegyes fogadtatásban részesült, utalva a *Tangó* 1985-ös előadására a Vígszínházban szintén Kapás Dezső rendezésében.

Rendhagyó Mrožek-inszcenizációk

Kétségtől a tárgyalt darab egyik legeredetibb színreviteleként tartható számon Jeles András *A mosoly birodalma* címmel megrendezett előadása, melyet a **Monteverdi Birkózókör** adott elő a **Műcsarnokban (1986.VI.14.)** valamint a **Petőfi Csarnokban (1987.XI.22.)**. Jeles színpadi látomása mindössze két előadást ért meg, a Petőfi Csarnok-i előadás után betiltották.

Már az is figyelemre méltó ténynek számít, hogy a radikális kísérleti szemléletű film- és színházrendező Jeles első színházi rendezése éppen egy lengyel darab volt (Leon Kruczkowski: *A szabadság első napja*), melyet a kaposvári Csiky Gergely Színház mutatott be 1975-ben. Jeles így emlékszik vissza kaposvári debütjére: „Attól tartok, valahogy azért kerültem Kaposvárra, mert nem volt, aki ezt megrendezze. A díszletre emlékszem (...)” (Forgách 1987: 24)

A színpad hátsó része üveg volt, katonák közelítettek a háttérből a nézők felé és megálltak kint az üveg mögött. Néznek befelé sokáig. Majd egyikük berúgja az üveget, s a katonák a törött üvegen át bemásznak a színpadra, végig üvegszilánkokon taposnak. A csikorogás hangja mindvégig elnyomja a szöveget, amely ezzel nemcsak a veszélyérzetet állandósította, de egyben hallatlanná tette a szöveget is, amelyet a rendező gyengének tartott (Forgách 1987).

A Monteverdi Birkózókör amatőr társulatot 1984-ben hozta létre a Székényben (a színészek tréningként Monteverdi zenéjére birkóztak), mely „pszichoterápiai munkaközösségként az új szomorúság ellen hivatott fellépni” (Forgách 1987), amely teljesen áthatotta a rendező szerint a korabeli magyar társadalom hétköznapjait. Első bemutatkozásuk haiku-műsorról történt (*24 haiku*) a Kassák Klubban. Majd ezt követően Dobozy Imre *Szélvihar – drámai események* színrevitelére került sor a Petőfi Csarnokban (1985). Jeles így fogalmazza meg színházhoz való viszonyát:

„Én állandóan azt érzem, hogy semmit sem tudok. Ezzel függ össze a színházhoz való vonzódásom. Ahol is azt látom kifejezhetőnek, hogy az ember itt van. És ennél többet szerintem nem is nagyon tudunk mondani. Ha szerencsém van, akkor ez az érzés, ez a világlálatot kiterjed, tagolódik és formát kap.” (Forgách 1987: 25)

A fenti idézet is arra utal, hogy Jeles teljesen elszakad az irodalmat adaptáló színháztól, nem történeteket mesél, a tartalom nem a cselekményből bontakozik ki, hanem szimbolikus képek és hangeffektusok összehatásából. Színházfelfogásában érezhetően ott van Brook, Mnouckine, Grotowski valamint a japán színház hatása. Jeles alternatív színháza az egyik legradikálisabb magyar színházi törekvés volt, melynek előadásairól szájhagyomány útján terjedt a hír, ennek ellenére teltházas előadásai voltak, melyek kultikus eseménynek számítottak.

Jeles Mrožek darabjához szintén nyersanyagként nyúlt, a *Rendőrségnek* mindössze az 1. felvonásának első felét használja fel alapként, azt is meghúzza, átírva oratóriumlibrettóként (zenéjét Melis László szerezte). „Megfelelő oratóriumlibrettónak véltem” nyilatkozta a rendező (Forgách 1987: 27). Barokk zene kísért egy nagyon leromlott nyelvű dialógust, miközben a prózai szövegmondás ment, egy női hang énekelte ugyanazt a szöveget rövid fáziskéséssel. Már maga a cím is a zenei műfajra utal – Lehár Ferenc *A mosoly országa* (1929) című operettjére kelet-európai groteszk konnotációban. Az előadás alcíme *Zenés életképek* viszont azt jelzi, hogy itt nem összefüggő cselekményt lát a néző, hanem léteződékeket, amelyeket a fragmentaritás mellett a pillanatok intenzitása jellemez.

Miután a vurstli recsegő hangján egy atlétatrikós kikiáltja: „Itt minden meg lesz mutatva! Itt minden meg lesz magyarázva!” előtárul a színpadkép, amelyen négy különálló kép mozog és fonódik össze időről-időre. Oldalt egy mezítelen férfi (csecsemő) vegetál egy dézsában, ápolója mellette. Előtérben fogoly és fogvatartója társalog a társadalomról. Közben egy csoport tucatnyi tagja erre a párbeszédre reflektál és mindezt 3 énekes még el is dalolja.

A szöveg egyszerre meghúzott és dúsított nyers és morbid nyelvi fordulatokkal, rigmusokkal, egyéb betétekkel. A mrožeki szöveg pusztá sztereotípiákra lefokozott hamissága ellentétezi az egész előadás látványában megnyilvánuló pátoszt, rituális elemek hatását, a kettő együttesen adja a hatalmi struktúrák öncélú művészi formalizmusát. (Pályi 1987)

A zene, mely barokkosan archaizáló (Monteverdi zenéjének misztériumi polifóniája) a szöveget ellenpontoszó funkciót kap, a szereplők torzított beszédével párhuzamosan hangzik el, mintegy

a gondolatok, mondatok megsokszorosításaként. Jeles számára a zene hitelességéhez nem fér kétség. Míg a hamis szöveg és gesztus elidegenedik az embertől, a hamis zene nem. A hamis zene is lehetőség az expresszióra. A zene személyhez tartozik jobban, mint a gondolat. (vö. Pályi 1987)

A látványban a rokokó, szocreál és abszurd keveredik, egyszerre van benne a Watteau képeiről ismert maszkok rokokója, valamint Bulgakov Wolandjának báltermét idéző, feketében villogó karneválja. (Sándor 1987) Az egész előadás erősen operai hangulatot áraszt. Bérczes László *Naiv levél* című kritikájában így ír: „(...) az évad egyik jelentős előadása, profikat felülmúló amatőrök végtelemül fegyelmezett színpadi jelenléte (...) a színpadi nyelv megújítására tett sikeres kísérlet (...)” (Bérczes 1987)

Jeles előadása megoldásaiban teljes elszakadást jelentett a magyar színpadi hagyományoktól, „amolyan létbalett, az opera, tragikomédia, misztériumjáték modern groteszk elemeiből.” (Sándor 1987).

Összességében az előadás játéknyelve és technikája a klasszikus avantgárdtól az 1960-as évek happeningjeinek hagyományát idézi. A performansz kultúra azonosulás helyett a nézői aktivitásra építő stilizációja felé mutat, amely egyszerre formálja át a színészi alakítást és a nézői befogadás folyamatát. Jeles előadásában tetten érhető a modern és posztmodern színházi paradigmaváltás valamennyi általunk említett jellegzetes tünete. (erről lásd. Jákfalvi 2006: 202–215.)

Néhány hónappal a romániai forradalom és a Ceausescu-házaspár kivégzése után, 1990. X. 16-án mutatták be a **Kolozsvári Állami Magyar Színház** előadásában a *Rendőrséget* Budapesten Árkosi Árpád rendezésében. (Szereplők: Csiky András, Bíró József, Nagy Dezső, Borbáth Júlia, László Gergő, Salat Lehel).

A társulat egy hétig három előadással vendégszerepelt a budapesti Nemzeti Színházban.¹⁰ Annak ellenére, hogy mindhárom előadás eredeti színházi megközelítést tükrözött, az érdeklődés a fővárosi közönség részéről igen csekélynek bizonyult. A kolozsváriak vendégszereplésének kiemelkedő eseménye volt a Mrožek-előadás.

¹⁰ A Mrožek-darab mellett a *Bánk bánt* (rend. Árkosi Árpád) valamint Shakespeare *Ahogy tetszik* (rend. Tompa Gábor) című darabját hozták magukkal.

Stuber Andrea szerint „példamutatóan komolyan vett Mrožeket láthattunk, lenyűgöző szuggesztivitással, elementáris erővel, félelmetes hatással (...)” (Stuber 1992)

Nyoma sem volt az abszurd humornak, inkább valamiféle félelmetes feszültség jellemezte végig az egész előadást. Antal Csaba, a díszlettervező valódi börtönt épített a színpadra vaslépcsőkkel, rácsokkal és dróthálókkal, melybe a nézőket is kényelmetlen zsámolyokra beleültette. A kétszintes színpad második emeletén voltak a kihallgatások és vallatások. A színészek hátul ültek és előrehögték. A szereplők korabeli román egyenruhát viseltek. A nézőket a díszlet nyomasztó börtön-architektúráként vette körül. A nézőtér a vasfüggönyt, avagy a Ceausescu-rendszer börtönvilágát idézte. Az egész előadást öt percnyi némajáték előzte meg – egy smasszer gumibottal fenyegette a közönséget, verte a rácsot. A nézők eleinte mosolyogtak, majd egyre inkább hatalmába kerítette őket a szorongás, félelem, hogy itt bármi megtörténhet. Például: amikor a kínvalató Őrmester tölcserrel töltötte a vizet a Fogolyba, eleinte a közönség kíváncsian figyelte, majd amikor ezt negyedszer tette, már nem bírt odanézni. Sokkoló hatáseffektusok jellemezték az egész előadást, a vallatólámpa fénye nemcsak a Fogolyra, hanem a rácsokon keresztül a közönségre is vetült, csíkokat festve ezzel a ruhájukra – mintha valóban börtönbe kerültek volna maguk is. Az előadás újraérezte az éppen letűnt rendszer megfélemlítő mechanizmusait, terrorhangulatát.

Alighanem ez az egyik legeredetibb inszzenizációja volt a tárgyalt Mrožek-darabnak.

Végezetül, ha a fentiek alapján feltesszük a kérdést – Mrožek ugyan kortárs drámaíró, de vajon korszerű-e? Az abszurd formai stílusjegyein túl, azáltal, hogy darabjai olyan világról szólnak, amelyben az akkori befogadók éltek – azaz a reális szocializmus világáról – kérdés, mennyire veszítette el aktualitását. Azáltal, hogy megszűnt létezni az a társadalmi-kulturális valóság, amely ihlette a darabjait, csupán logikai paradoxonok intellektuális játékaiként maradnak fenn?

A posztdramatikus színház magába olvasztotta az abszurd elemeit, megtalálható benne a groteszk, paradoxon, nonszensz, de csak

motívumként, hiányzik a szituáció tipikussága, ezt helyettesíti a valóság kiválasztott egyes elemeinek részletes felnagyítása. A posztdramatikus színház számára a szöveghűség ill. előadás, mint nyitott formai interpretáció lehetőségének vitája is megszűnt, e két irányzat egymás mellett létezik. A műparadigma ill. inszcenizációs szabadság két irányzatként él egymás mellett a mai színházban. Nos, a feleletet ezekre a kérdésekre éppen a fent említett két utolsó előadás adhatja meg, amelyek tökéletesen behelyezkednek a posztdramatikus színház esztétikájába. Véleményem szerint Mrožek zsenialitásának egyik bizonyítéka éppen az lehet, hogy darabjaiból egy teljesen más dramaturgiai-színházi felfogású megközelítésben is (akár ellentmondva annak műparadigmatikus jellegének is) aktuális, autentikus előadás jöhet létre. És ez csak a legnagyobbak kiváltsága – az antik görög drámák vagy Shakespeare különféle átdolgozásai ennek bizonyítékai.

Felhasznált irodalom

- Mrožek S. 2006 a. *Rendőrség*. In: uő. *Drámák*. szerk. Pályi A. Budapest. Európa Könyvkiadó. 5–60.
- Bérczes L. 1987. *Rendőrség*. „Film, Színház, Muzsika” 1988.I.16.
- Bogácsi E. 1987. *Rendőrség*. Mrožek drámája a Pesti Színházban. „Magyar Nemzet” 1987. XII.28.
- Borowski M. – Sugiera M. (red.) 2008. *Teatr absurdu, nowy czy stary teatr?* Kraków. Księgarnia Akademicka. [Interpretacje dramatu, nr 36].
- Brater E. – Cohn R. (szerk.) 1991. *Around the Absurd: Essays on Modern and Postmodern Drama*. Michigan. University of Michigan Press.
- Esslin M. 1962. *The Theatre of the Absurd*. London.
- Forgách A. 1987. *Az új szomorúság korszaka. Jeles Andrással Forgách András beszélget.* „Színház” 1987/IV. 24–29.
- Földes A. 1988. *Rendőrség – Kaposvár*. „Nők Lapja” 1988. V. 28.
- Jákfalvi M. 2006. *Jeles András: A mosoly birodalma (1986–87)*. In: uő. *Avantgárd – színház – politika*. Budapest. Balassi Kiadó. 202–215.
- Kosiński D. 2008. *Ostatni Mohikanin, czyli Sławomira Mrożka teatr w księżkach*. In: Borowski M. – Sugiera M. (red.) 2008. *Teatr absurdu, nowy czy stary teatr?* Kraków. Księgarnia Akademicka. [Interpretacje dramatu, nr 36]. 45–62.
- Kovács D. 1988. *Az eszményi rab lázadása. A Rendőrség kétszer*. „Új Tükör” 1988.II.7.
- Krajewska A. 2008. *Teatr absurdu w kontekście estetyki performatywnej i antybinarnej*. In: Borowski M. – Sugiera M. (red.) 2008. *Teatr absurdu, nowy czy stary teatr?* Kraków. Księgarnia Akademicka. [Interpretacje dramatu, nr 36]. 23–44.

- Lehmann H. 2009. *Posztdramatikus színház*. Budapest. Balassi Kiadó.
- Mrozek S. 2006 b). 2006. *Baltazar. Autobiografia*. Warszawa. Noir sur Blanc.
- Partyga E. 2008. *Melodramatyczne farsy absurdystów*. In: Borowski M. – Sugiera M. (red.) 2008. *Teatr absurdu, nowy czy stary teatr?* Kraków. Księgarnia Akademicka. [Interpretacje dramatu, nr 36]. 105–124.
- Pályi A. *Monteverdi Birkózókör. Szélgjegyzetek két előadáshoz*. „Színház” 1987/IV. 19–24.
- Sándor I. 1987. *A mosoly birodalma*. „Film, Színház, Muzsika” 1987.XI.21.
- Stuber A. 1992. *Kolozsvár mollban*. „Színház” 1992 / I.
- Zappe L. 1988. *Katonák vagy rendőrök. Mrozek drámája Kaposváron*. „Népszabadság” 1988.I.6.
- Zelki J. 1988. *Minden másképpen van. A Rendőrség a Pesti Színházban és Kaposváron*. „Színház” 1998/3. 20–23.

Megfelelőségi javítások fiatalok és idősek spontán beszédében

GÓSY MÁRIA

DSc., egyetemi tanár, ELTE BTK,

Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék,

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Alkalmazott Nyelvészet Doktori Program alapítója és vezetője,

ELKH Nyelvtudományi Intézet (Budapest)

Absztrakt: A mentális lexikon tartalmazza azokat a szükséges nyelvi ismereteket és különféle szabályokat, amelyekkel a spontán beszédet létrehozzuk. Miként működhet a lexikális hozzáférés akkor, ha a monitorozás hibát észlel a tervezésben és/vagy a kivitelezésben? Kutatásunkban a megfelelőségi javítások egyes sajátosságainak vizsgálatával igyekszünk választ kapni a kérdésre két életkori csoport, fiatalok és idősek adatainak összehasonlításával. A jelenségek előfordulása szignifikáns különbséget igazolt, a típusok azonban azonosak voltak az életkor függvényében. Az egyes típusokba tartozó javítások, valamint a szerkesztési szakaszok hasonlóságokat és eltéréseket egyaránt mutattak a fiatalok és az idősek spontán közléseiben. Mindkét korcsoport beszédanyagában a pontosságára, az egyértelműsége törekvés eredményezte a javítások legnagyobb részét. A szóösszetételek mint javítási formák főként a fiatalokra, a szókapcsolatok alkalmazása pedig az idősebbekre volt jellemző. Az idősek jobban preferálták a szüneteket a szerkesztési szakaszokban, mint a fiatalok. A megfelelőségi javítások sajátos lexikális hozzáférést jelentenek a gondolatok és nyelvi reprezentációik viszonyában.

Kulcsszavak: beszédtervezési folyamat, vélt hibák, valós korrekciók, életkori jellemzők

1. Bevezetés

A beszédprodukción tömör megfogalmazásban azt jelenti, hogy a beszélő a gondolatait nyelvi formába transzformálja a beszédtervezési mechanizmusban, és megvalósítja az ezeknek megfelelő artikulációs gesztusokat a kiejtésben. A rejtett beszédtervezés és a kivitelezés gyakorlatilag egyidejűleg működik (Levelt 1989). A beszélőnek számos gondolati (pl. szelekció, sorrendiség) és nyelvi tényezőről (pl. szóválasztás, grammatika, intonáció) kell döntést hoznia, miközben ezek a döntések hatást gyakorolnak a közlés tartalmára és a kiejtett szerkezetre. Bármely folyamatban, a mechanizmus bármely szintjén kialakulhat diszharmonia, amit a tervezés és a kivitelezés egyidejűsége fokozottan előidézhet.

A diszharmónia azt jelenti, hogy a gondolatok kiválasztásában, az egymásra következtetésük meghatározásában, a tervezett nyelvi formákba történő átalakítás során, avagy a kiejtésben (és még sorolhatók lehetséges folyamatok, ill. szintek) valami zavar áll elő. Hiba keletkezik, ha a szándékolt tartalomhoz illesztett nyelvi kód bármely részlete nem adekvát a beszélő szándékával. A zavar, azaz a diszharmónia mértéke, jellemzői és javíthatóságának temporális kerete erősen változó, számos tényező hatásának érvényesülésében alakul ki. Ha a zavart még a rejtett beszédtervezés során sikerül megszüntetni, az rendszerint nem is tudatosodik a beszélőben (Gósy 2005). Ezek feltehetően észre sem vett hibák és javítások, és sem a hibának, sem a korrekciónak a felszínen, azaz a kiejtésben nincsen következményük. Ha a zavart észleljük, akkor általában tudatosan igyekszünk megoldani. Javítjuk a hibát, de előfordulhat, hogy bár a hiba valós, mégsem vagyunk tudatában a korrekciónak, mivel az a monitorozás mintegy automatikus következményeként jön létre.

A beszédtervezési mechanizmusban létrejött diszharmóniák nem feltétlenül jelennek meg a felszínen, azaz a kiejtésben, ekkor a bizonytalanságra utaló jelenségek (például kitöltött szünetek, hezitálások, nyújtások, szándéktalan néma szünetek) alapján sejthető a rejtett beszédtervezésben bekövetkezett zavar (Shriberg 2001, Gósy 2005, Corley - Stewart 2008). A bizonytalanságra utaló jelenségek jelzik a diszharmónia, illetve a hiba jellegét, és időt biztosítanak a beszélőnek az elhárításra, a korrekcióra, a zavar feloldására (még a tervezési mechanizmusban). A hiba típusú jelenségek (pl. téves kezdések, téves szótalálások, grammatikai hibák, sorrendiségi tévesztések) egy másik része manifesztálódik a kiejtésben, vagyis a monitorozás hiába jelezte a zavart, a rejtetten működő korrekciós folyamatok késnek, már nem tudják leállítani a kiejtést, a hibás közlésrészlet hallható lesz (Frisch - Wright 2002, Slevc - Ferreira 2006). A bizonytalansági megakadásjelenségek értelemszerűen nem korrigálhatók, a hiba típusúak azonban igen. Számos oknál fogva a beszélő rendszerint a hibák csak egy részét, általában az 50%-ukat javítja a spontán közlésekben, az egyes hibatípusok korrekciója jellegzetes különbségeket mutat (Postma 2000).

Beszéd közben folyamatosan monitorozzuk az összes beszédtervezési és kivitelezési folyamatot (pl. Roelofs 2004), voltaképpen

irányított ellenőrzés folyik, hogy a műveletek rendben zajlanak-e. A rejtett monitorozás a beszédtervezési mechanizmusban megy végre, a felszíni monitorozás pedig a hallható beszéd ellenőrzése révén, vagyis a beszédmegértés során (Gósy 2008). A monitor tehát folyamatosan figyeli a beszédtervezési folyamatokat éppúgy, mint a felszínen hallható közléseket. A monitorozás eredményeképpen jön létre egyfelől a relatíve hibamentes közlés, másfelől felismerjük és korrigáljuk a hibákat. A monitorozás során összehasonlítjuk a szándékolt tartalmakat (fogalmi szint) és az azoknak megfelelő nyelvi formákat. Ez a folyamatos összehasonlítás eredményezi a diszharmoniak, a tervezési nehézségek, hibák, tévesztések felismerését és lehetséges korrekciójukat (Blackmer – Mitton 1991, Nooteboom – Quené 2008). A felszínen, azaz a kiejtésben tapasztalható hibák javítási mechanizmusa három részből áll. Az első az elhangzott hibás beszédrészet, a „javítandó”, ezt követheti egy „szerkesztési szakasz”, amely időt nyújt a korrekció megtervezésére, a harmadik szakasz a „javítás”, amely tartalmazza a módosított vagy megváltoztatott közlésrészetet (Levelt 1989). A szerkesztési szakasz időtartama 0 ms is lehet, azaz el is maradhat, ilyenkor a javítandót folyamatos ejtésben követi a javítás.

A hibák előfordulása általában nagyobb mértékű, mint a javításuk a spontán beszédben. Egy sajátos hibajavítás történik akkor, amikor a korrekciót nem előzi meg hiba, legalábbis a klasszikus értelemben nem. Ez egy figyelemre méltó jelenség, hiszen javítás van, pedig hiba nem történt. A közlés lényegében a beszélő szándéka szerinti, a beszédpartner, a hallgató beszédmegértése biztosított. A beszélő mégis hibaként éli meg az elhangzottakat, amelyeket javít. Ezeket a korrekciós jelenségeket megfelelőségi javításoknak nevezük (angol 'appropriateness repair', vö. Levelt 1983, Shriberg 1994, Plug 2011, Gósy et al. 2016). A megfelelőségi javításokat tartalmazó közlésekben tehát a mondanivaló a hallgató számára egyértelmű, a grammatikai kifejezés jól illeszkedik a tartalomhoz, a közölt információ korrekt, a beszélő beszédtervezési folyamatai és a kivitelezés is jól működik. A beszélő mégis módosítani, változtatni kíván (Postma 2000). A monitor nem jelzett hibát a tervezési mechanizmusban, a felszíni önmonitorozás azonban valami zavart jelez: a beszélő nem elégedett a kiejtett szóval, kifejezéssel vagy szerkezettel, valamilyen oknál fogva úgy érzi, korrigálnia kell (ezért akár „elé-

gedettségi javításoknak” is nevezhetnénk őket). A cél a hallgató(k) mind pontosabb informálása, vagyis a beszélő gondolatának mind pontosabb nyelvi tükröztetése a hallgató(k) számára. Lássunk egy példát! *Az és a forgalommal szembe /néma szünet/ a körforgalommal szembe haladt* közlésrészletben a beszélő pontosítani akart, noha a korábban elmondottak alapján az adott helyzet nyilvánvaló volt, a közölt információ korrekció nélkül sem okozott megértési gondot. A beszélő a *forgalommal* szót ítélte mégis javítandónak, a javított szó a *körforgalommal* lett, a kettő között pedig egy néma szünet képviselte a szerkesztési szakaszt, amely a szóösszetétel lexikális hozzáférésehez szükséges időtartamot biztosította.

Vajon ezekben az esetekben miért nem jelez a monitor még a rejtett tervezési szakaszban? Esetleg a jelzés megtörténik, de a beszélőben csak a saját beszédfeldolgozását követően alakul ki a korrekció igénye? Úgy véljük, hogy a monitor elsődleges funkciói a gondolatok nyelvi formába történő transzformációjának ellenőrzése, illetőleg mind a gondolat, mind a nyelvi forma egyfajta norma szerinti elfogadhatóságának a vizsgálata. A beszélő szubjektív véleményének érvényesítése nem tartozik az elsődleges monitorozási feladatok közé. Ezért a kiejtés megtörténik, és a beszélő ekkor realizálja, hogy a választott szó például nem elég pontos. Valószínűsíthető, hogy a szóválasztás megfelelése, az erre vonatkozó bizonytalanság már érezhető a kiejtést megelőzően is, erre utalnak a kimondott (majd javított) szót megelőző szünetek. Például: *így kezdtem el dolgozni mint /néma szünet/ védőnő /néma szünet/ körzeti védőnő*. A *védőnő* szó ejtését megelőzően hallható néma szünet utalhat arra, hogy a beszélő adekvátabb szót vagy kifejezést keres, az adott pillanatban azonban ez nem sikerül. A *védőnőt* követő néma szünetben találja meg azt a jelzőt, amellyel pontosítja az információt.

Az angol terminológia önjavításoknak ('self-repair') nevezi ezeket az eseteket (is), hangsúlyozva azt a tényt, hogy a beszélő saját magát korigálja. Ezek a megfeleléségi javítások főként tartalmas szavakat (pl. *több illető illetve több személy*), ritkábban szókapcsolatokat (pl. *deklaszált elemek segítségével akkori deklaszált elemek segítségével*), funkciószavakat (pl. *ha azt vesszük mennyi hány embert tudunk odatenni*) és grammatikai szerkezeteket (pl. *szerintem véleményem szerint*) érintenek.

A megfeleléségi javítások egyértelműen azonosíthatók a spontán beszédben, nem csak a szemantikai elemzés, hanem a kontextus és

a szupraszegmentális szerkezet tekintetbe vétele segítségével. Jellemző, hogy szinte kizárólag a *vagy* és az *illetve* kötőszók fordulnak elő a javítandó és a javított lexéma között a szerkesztési szakaszban. A felsorolás vagy a tartalmi fokozás természetesen nem tekintendő megfelelőégi javításoknak (pl. *de egyébként az is nagyon szép volt és nagyon izgalmas*), ahogy a téves szótalálások sem, ez utóbbiak valódi hibák, a javításuk szükségszerű (pl. *hogyan megértem, hogy megérted a problémáit*). A megfelelőégi javítások folyamata megegyezik a valós hibákéival. Elhangzik a nem egyértelműnek ítélt beszédrészlet, ezt követheti egy szerkesztési szakasz (itt sem szükségszerűen), majd a módosított vagy megváltoztatott közlésrészlet következik (Levelt 1989). Magyar spontán beszédben végzett mérések szerint a valós hibák esetében mért szerkesztési szakasz szignifikánsan rövidebb volt, mint a megfelelőégi javítások esetében (Gósy et al. 2016).

Vajon a megfelelőégi javítások folyamatában szükséges szemantikai szelekció nehezíti-e a lexikális hozzáférést, a lexéma megtalálását? A szavak mint nyelvi kategóriák a tárgyi valóságra vonatkozó empirikus megfigyeléseket, illetve tapasztalatokat tükrözik (Bańczewski 2006: 187), vagyis ez a tárgyi valóság nyelvileg többféleképpen is megjeleníthető. A mentális lexikonban a lemmák szemantikailag, a lexémák pedig fonológiaiilag szerveződnek. A szavakról tárolt különféle információk – szemantikai, grammatikai, fonológiai, fonetikai, pragmatikai stb. – révén képes a beszélő a megfelelő lexémát kiválasztani (Schiller – Verdonschot 2014, Vijver van de – Baer-Henney 2019). Téves szó ejtésekor a beszélőnek relatíve könnyű dolga van. A szándékozott szó jelentését, tehát a lemmát jól ismeri, csak valamiért félremegy a hozzáférés a lexémák szintjén. A korrekció ekkor lényegében nem más, mint egy szokásos, ebben az esetben újraindított lexikális hozzáférési folyamat. Valószínűsíthetően a szándékolt jelentéshez tartozó hasonló lemmák és lexémák is valamennyire aktivált állapotban vannak (vö. Gósy 2008). A megfelelőégi javítás azonban váratlan helyzetet teremt, hiszen a már aktivált és kiejtett szó jó, csak a beszélő szerint nem eléggé egyértelmű. Ekkor ugyanabban a szemantikai mezőben kell egy másikat, egy jobbat, a szándékot pontosabban kifejezőt, avagy stilisztikailag megfelelőbbet találni. Itt tehát a szelekció hangsúlyossá válik, ami nyilván időigényesebb is. A beszélő a lemmák közül válogat, és ha ez sikeres, akkor az új lexéma aktiválásának nincs akadálya.

Felmerül a kérdés, hogy miért történnek megfelelőségi javítások akkor, amikor a valós hibák mintegy fele korrigálatlan marad. Más megfogalmazásban: miért fontos a beszélő számára a megfelelőségi javítás, amikor észrevett hibát nem javít. A beszélő, jogosan, feltételezi, hogy a közös nyelvi ismeretek lehetővé teszik a hallgató számára, hogy a hibás közlést korrigálja a beszédfeldolgozás során (Bóna et al. 2007). A megítélése szerint nem pontos vagy nem egyértelmű információt azonban a hallgató nem biztos, hogy ki tudja kiegészíteni, ezért szükségessé válik a javítás.

A megakadásjelenségek típusai és előfordulásai általában nem függetlenek az életkortól (Bóna et al. 2007); kérdés, hogy ez érvényes-e a megfelelőségi javításokra is, legalábbis fiatal és idős beszélők összehasonlításában. Kutatásunk célja a megfelelőségi javítások pszicholingvisztikai elemzése spontán közlésekben. Három hipotézist fogalmaztunk meg. A megfelelőségi javítások a) gyakoribbak lesznek a fiatal beszélőknél, ritkábbak az időseknél; b) ugyanazon típusai fordulnak elő a spontán közlésekben életkortól függetlenül; c) típusai hasonló arányban fordulnak elő a két életkori csoport közléseiben.

2. Módszertan

15 fiatal (22 és 30 év közötti) és 15 idős (74 és 85 év közötti) adatközlő anyagát választottuk ki a BEA spontánbeszéd-adatbázisból (Gósy – Gyarmathy 2017). A fiatalok átlagéletkora 25,2 év, az időseké pedig 77,6 év volt. Az életkoron kívül a válogatási kritériumokat az idős beszélők csoportja határozta meg. Ennek megfelelően mindkét csoportba 13 női és 2 férfibeszélő anyaga került. Az idős beszélők beszédanyagának időtartamaihoz illesztettük a fiatalokéit, így mindkét életkori csoportban, mintegy 4,5 órányi anyagot dolgoztunk fel (adatközlőnként átlagosan 18 percet). Ily módon a javítások darabszámukat tekintve is összevethetőkké váltak (szószámra vetített adatokat nem számoltunk). Ezeket a kritériumokat szem előtt tartva, az adatközlők kiválasztása véletlenszerű volt. Az összes adatközlő ép hallású volt, illetve életkorának megfelelően hallott. Beszédképzésük jó volt. Érettségivel, illetve felsőfokú diplomával rendelkeztek.

Az adatbázisból a különböző narratívák alkották a jelen kutatás beszédanyagát. A teljes vizsgált beszédanyag 546 percet, azaz

mintegy 9 órát tett ki. Meghatároztuk a megfelelőségi javításokat minden egyes adatközlő anyagában. Az összes adat, valamint a szakirodalmi jellemzések alapján (Levelt 1983, Plug 2011, Gósy et al. 2016) felállítottuk a javítások lehetséges típusait, és az adatokat ennek megfelelően kategorizáltuk. A megfelelőségi javítások előfordulásait statisztikailag is elemeztük, a Kruskal-Wallis nem-parametrikus tesztet használtuk az SPSS 25. verziószámú programban, 95%-os megbízhatósági szinten.

3. Eredmények

A mintegy 9 órányi anyagban összesen 165 db megfelelőségi javítást találtunk, ebből 98-at a fiatalok és 67-et az idősek produkáltak. (Minthogy a két csoport beszédanyagának időtartama azonos volt, az előfordulás darabszámait összehasonlíthatók.) A beszédidőre vetítve, ez azt jelenti, hogy a fiatalok percenként 0,36, az idősek pedig 0,24 javítást ejtettek. A fiatalok csoportjában 2 javítás volt a legkevesebb és 13 a legtöbb, míg az időseknél 1 a legkevesebb és 14 a legtöbb. Az életkori csoportok között tapasztalt különbség az előfordulásban statisztikailag is igazolható volt (Kruskal-Wallis $H = 3,880$, $p = 0,049$).

A javítások kivétel nélkül azt a beszélői célt szolgálták, hogy a közlés jobb, pontosabb, egyértelműbb, tökéletesebb, félreérthetetlen, vagyis „megfelelőbb” legyen – ahogyan a javítás megnevezése is jelzi. Ezen belül három típust lehetett elkülöníteni. A javítások elsődleges okának a pontosításra törekvést határoztuk meg. A megfelelőségi javítások másik oka stilisztikai jellegű; a beszélő úgy ítélte meg, hogy az adott beszédhelyzetben a kiejtett szó stilisztikailag nem volt adekvát. A harmadik ok, ami a javítást kiváltotta, az volt, ha a beszélő hangsúlyozni kívánta a diskurzuskohéziót egy másik szó előhívásával. A megfelelőségi javítások három fő oka tehát: pontosítás (egyértelműsítés), stilisztikai módosítás, jobb diskurzus-kohézió. Az egyértelműsítés érdekében végzett korrekciót többféleképpen érték el a beszélők: az eredetileg ejtett szót követően (i) szóösszetételt mondtak, (ii) egy másik szót aktiváltak, (iii) szókapcsolatot hoztak létre. Összesen öt típust különíthetünk el, mivel a pontosítás nyelvileg háromféle módon történhet. Mind a fiatalok, mind az idősek beszédében ugyanezek a típusok fordultak elő.

A továbbiakban néhány példán keresztül elemezzük a megfelelőségi javításokat, a valószínűsíthető konkrét okokat és a megoldási módokat. A példák¹ segítségével igyekszünk okadó magyarázatot adni a javításokra.

Pontosítás: módosított lexéma

Fiatalok anyagából:

- a) *alig látszott valami a fogából fogsorából*
- b) *ez volt a fő jellemzője a kontinensnek kontinensrésznek*
- c) *Fehérvárról Székesfehérvárról szólt*

Az a) példában a *fogsor* precízebben adja vissza azt a tényt, hogy csak néhány fog látszott, annak ellenére, hogy az adott szövegrészletben nem volt félreérthető a *fog* szó használata sem. A b) példában a *kontinens* szó nem hiba, a beszélő mégis úgy érezte, pontosabb a közlése, ha szűkíti az adott helyet, amiről beszél: *kontinensrészre*. A c) példa *Fehérvár* szava sem okozhatott hallgatói félreértést, hiszen egy magyarországi várostromot ismertetett a beszélő (nem valószínű, hogy a hallgató például Gyulafehérvárra gondolt volna), a pontosság kedvéért mégis megtörtént a javítás a város teljes nevére.

Idősek anyagából:

- d) *aztán felvonták a hidat lengőhidat*
- e) *megkaptam az egyik gyárnak a meóját meólaborját*
- f) *a németeknek a keletnémeteknek valami ötvenhét százaléka*

A fentiekben leírt, hasonló okok eredményezték, hogy a beszélő a d) példában nem érezte egyértelműnek a *híd* szót, mivel nem egy folyón átívelő hídról, hanem egy várbeli hídról volt szó. Az eredeti szóhasználat itt sem okozhatott volna félreértést. Az e) példában a *meólabor* pontosabb, mint az általánosabb *meó*, a szövegrészlet egyértelműen mutatja, hogy a *labor* szó hozzáadásának nem volt jelentősége az adott beszédhelyzetben. Az f) példa azért érdekes, mert itt a pontosítást az adatközlő és az interjúkészítő közötti mintegy négy évtizednyi korkülönbség váltotta ki. Az adatközlő törekedett a történeti pontosságra, nehogy a fiatal beszélgetőpartner számára félreérthető legyen a *németek* szó, mivel valójában az NDK-ról, következőképpen *keletnémetekről* beszélt.

¹ A példákban nem tüntettük fel a szerkesztési szakaszok tartalmát, a szüneteket és egyéb szavakat a könnyebb olvashatóság érdekében.

(i) Pontosítás: új lexéma

Fiatalok anyagából:

- a) *ez elég nagy elég magas szintkülönbség volt*
- b) *és még bántják ütik is*
- c) *ezek a ráérő vagy unatkozó emberek*

Természetesen nem tudható, hogy mi megy végbe a beszélő gondolataiban, amikor egy másik szót hív elő és ejt ki egy valójában egyértelmű közlésrészletben. A szavak jelentése azonban utalhat az okra. Az a) példában a beszélő úgy ítélhette meg, hogy a szintkülönbséghez a *magas* szó adekvátabb, mint a *nagy*. A b) példában a *bánt* szó túl általánosnak tűnhetett, az *üt* sokkal konkrétabb, tehát pontosabb. A c) példa azt szemlélteti, hogy a beszélő nyomatékosítani kívánta a közlését, a *ráterő* szót nem tartotta elég erőteljesnek, ezért aktiválta azt, hogy *unatkozó*.

Idősek anyagából:

- d) *azért hagyja el a suta az őzmama mert valaki hozzáérhetett*
- e) *egy öreg rőzszeszedő asszonyt megtapostak meggyilkoltak*
- f) *egy farsangi bálon jelmezes bálon*

A javításnak szánt szó, az *őzmama* a hallgatónak szánt magyarázat; a beszélő nem volt biztos benne, hogy a hallgató ismeri, érti a *suta* szót. Hiba valójában itt sem történt, a magyarázat értékű másik szó a korrekcióban segítség lehetett a hallgató számára a megértéshez. Az e) példához fűzhető indoklás megegyezik a fiatalok b) példájával. Az f) példában a *bál* eredeti jelzőjét, a *farsangit* javítja a beszélő a *jelmezes* szóra, hangsúlyozva a jelmezviselést. Arra gondolhatott, hogy a *farsangi* szó jelentése ezt nem feltétlenül tartalmazza.

(ii) Pontosítás: szókapcsolat

Fiatalok anyagából:

- a) *ez is autonómia egyetemi autonómia*
- b) *feladták a várat a török szultánnak Szulejmán török szultánnak*
- c) *és elengedték a várvédőket az életben maradt várvédőket*

A szókapcsolat mint javítási stratégia hasonló a szóösszetételek használatához. Leggyakrabban egy jelző pontosítja a szándékozott tartalmat, mint az *egyetemi* az a) *Szulejmán* a b) példában, illetve az idősek anyagában adatolt e) és f) példákban. A megfelelőségi javítást tartalmazó szókapcsolat állhat több szóból, mint a c) példában, ahol az *életben maradt* pontosítja a *várvédőket*.

Idősek anyagából:

- e) *így kezdtem el dolgozni mint védőnő körzeti védőnő*
- f) *különösebben nem értett az adminisztrációhoz irodai adminisztrációhoz*

h) *ekkor a polgárok a város polgárai is beavatkoztak*

A korrekció megfogalmazódhat birtokos jelző használatával is, mint a h) példában, a *város/nak a/ polgárai*.

(iv) Stilisztikai módosítás: másik szó

Fiatalok anyagából:

a) *és akkor azt hallom hogy maga kamuzik hazudik*

b) *kint maradtak a legjobb legvitézebb katonák*

Idősek anyagából:

c) *a visszavonulás következtében egy részük kinn maradt kinn rekedt*

d) *mondjuk nekik öregeknek időseknek ez mit jelent*

A beszélő némelykor úgy érzi, hogy bár a szándékolt gondolatot kifejezi az előhívott szó, az adott beszédhelyzetben azonban stilisztikailag nem megfelelő, tehát javít, mint az a) és a b) példákban. A szlengszerű *kamuzik* után mondja a *hazudik* szót, a *katonák* szóhoz jobban illő *legvitézebb* váltja fel a *legjobb* jelzőt. Hasonlóképpen, az időseknél a c) példában a *maradt* szóhoz képest a *rekedt* irodalmibb hangzású, az *idősek* eufemisztikus megfelelője az *öregek* szónak. Úgy tűnik, a stilisztikai javítások olykor az adott beszédhelyzetnek szólnak (rögzítés egy „mesterséges” kommunikációs helyzetben, az adott beszédpartner figyelembevétel), nem feltétlenül a szövegtartalom miatt jönnek létre.

(v) Diskurzuskohézió igénye: másik szó

A jobb diskurzuskohézió arra utal, hogy a beszélő azért érzi szükségét a javításnak, hogy az adott szöveghez mind jobban illeszkedjen az aktivált szó. Bizonyos értelemben itt is stilisztikai különbségek vannak a javításra ítélt és a javított szavak között; a szövegkohézióval kapcsolatos korrekciók mégis elsősorban a szövegegész tekintetében jelentenek módosulást.

Fiatalok anyagából:

a) *elveszik a táplálékot tápanyagot*

b) *ő két részbe ciklusba adta ki a műveit*

Az a) példában a beszélő egy tudományos ismeretterjesztő szöveget összegez, a szöveghez illeszkedőbbnek találja a *tápanyag*, mint a *táp-*

lálék szó. A b) példa irodalomtörténeti fejtegetésének szövegéhez ugyancsak megfelelőbb a szakmaibb *ciklus*, mint a *rész* szó.

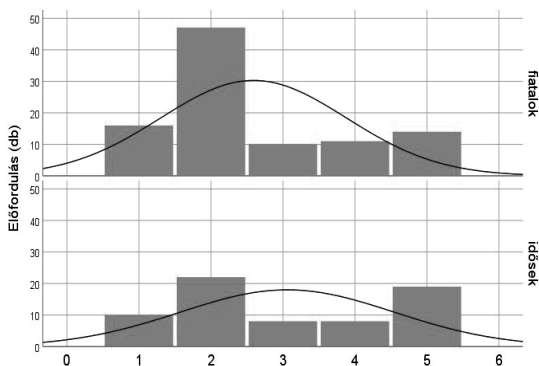
Példák az idősök anyagából:

a) *ő volt ugye a vezére a kapitánya a várnak*

b) *megírták a számtan vagy matematika feladatot*

Különösen jól szemlélteti a szövegkohézióra törekvést a c) példa, ahol a *vezér* szót javítja a beszélő a *kapitányra*, noha a közlésrészlet javítás nélkül is érthető, a várhoz és a vártörténethez azonban kétségkívül jobban illik a *kapitány* szó. Ugyancsak a diskurzuskohézió igénye aktiválta a *matematika* szót a ma már alig használt *számtan* után az érettségi feladatokat tagláló szövegrészben.

A megfelelőségi javítások típusait tekintve nem találtunk különbséget a két életkori csoport beszédészvegeiben, vagyis minden típus minden korcsoportban előfordult. A szavak ugyan természetesen különfélék, de a javítási stratégia azonos. Elemeztük, hogy az egyes típusok előfordulása mutat-e eltérést az életkor függvényében (1. ábra).

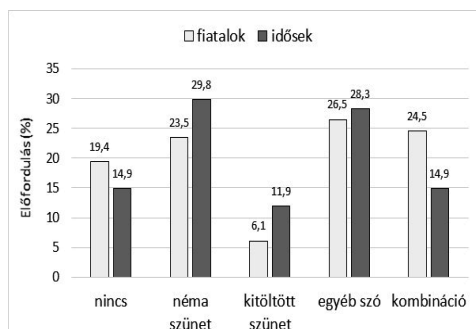
1. ábra

A megfelelőségi javítások típusainak eloszlása fiataloknál és időseknél (a vízszintes tengelyen a számok az egyes javítási típusokat reprezentálják: 1 = korrekció: szóösszetétel, 2 = korrekció: új szó, 3 = stilisztikai javítás, 4 = diskurzuskohézió javítása, 5 = korrekció: szókapcsolat)

Az ábra két hisztogramja hasonlóságokat és különbségeket egyaránt mutat a fiatalok és az idősek adathalmazát tekintve. Százalékos arányokra átszámolva az látható, hogy mindkét korcsoportban egy másik szó aktiválásával véghezvitt megfelelőségi javítás előfordulása a legnagyobb mértékű. A fiataloknál ez az arány kiugró (47,9%), az időseknél is relatíve magas (32,8%). A szóösszetétel alkalmazása a következő gyakori előfordulású stratégia a fiataloknál (16,3%), ez az időseknél 14,9%-ban jelenik meg. Az idősek a szókapcsolatot jobban preferálják (28,3%), mint a fiatalok, akiknél ez 14,3%-ban fordul elő. Nagyon hasonló mindkét életkori csoportban a stilisztikai okra (fiataloknál 10,2%, időseknél 11,9%), illetve a diskurzuskohézió igényére visszavezethető javítások aránya (fiataloknál 11,2%, időseknél 11,9%). A megfelelőségi javításokban a pontosításra törekvés a legnagyobb arányú mindkét korcsoportban, összesítve 78,5% a fiataloknál és 76% az időseknél.

Elemeztük, hogy miként valósulnak meg a szerkesztési szakaszok a javítandó és a javítás között a két életkori csoport adatközlőinek beszédanyagában (2. ábra). Az adatok azt mutatják, hogy a szerkesztési szakaszokat kitöltő szavak (pl. *vagy, illetve, hát, ugye, szóval*) arányának kivételével, nem azonosak a kitöltési stratégiák felszíni következményei. A fiataloknál a kitöltő szavakat követően a kombinációk (például néma és kitöltött szünet együttes előfordulása vagy szünet és egy nyújtott névelő „kapcsolata”) és a néma szünetek előfordulása a leggyakoribb.

2. ábra

A szerkesztési szakaszok kitöltésének arányai fiataloknál és időseknél

Az idősek leggyakrabban néma szünetet tartanak, ezt a kitöltő szavak, illetve a kombinációk előfordulása követik. A legritkábbak mindkét korcsoport beszédanyagában a szerkesztési szakaszban ejtett kitöltött szünetek. Mintegy 15%-ban az időseknél és mintegy 20%-ban a fiataloknál a javítás azonnal követte a javított szót, vagyis az artikuláció folyamatos volt (erre utal az ábrában a két „nincs” oszlop, ti. nincs szerkesztési szakasz). Gósy és munkatársai kutatásában (2016) a szerkesztési szakasz nélküli javítások előfordulása valamivel gyakoribb volt a valós hibák javításakor (26,5%), mint a megfelelőségi hibák korrekciójának esetén (19,1%).

4. Következtetések

Kutatásunk a megfelelőségi javítások egyes sajátosságait vizsgálta két életkori csoportban, fiatalok és idősek beszédszövegeiben. A jelenségek előfordulása szignifikáns különbséget mutatott az életkor függvényében. Öt típust határoztunk meg, és ezek mindkét korcsoport beszédanyagában megtalálhatók voltak. Az egyes típusokba tartozó javítások, valamint a szerkesztési szakaszok hasonlóságokat és eltéréseket egyaránt mutattak a fiatalok és az idősek spontán közléseiben. Mindkét korcsoport beszédanyagában a pontosságra, egyértelműsége törekvés eredményezte a javítások döntő többségét. A javításokban a szóösszetételek a fiatalokra, a szókapcsolatok az idősebbekre voltak jellemzők. Az idősek jobban preferálták a szüneteket a szerkesztési szakaszokban, mint a fiatalok; a kombináció a fiataloknál volt gyakoribb.

Az adatok jól szemléltetik, hogy a megfelelőségi javítások a szándékolt gondolat és a mentális lexikon speciális együttműködésén alapszanak. A hiba típusú megakadásjelenségek esetében a helyes szót kell előhívni a mentális lexikonból, míg a megfelelőségi javításoknál egy megfelelőbbet a már kimondottnál. Ez utóbbi „hiba” a beszélő szemszögéből nézve nem körvonalazott, csak annyi biztos, hogy szükségét érzi a javításnak, hogy pontosabb vagy stilisztikailag megfelelőbb, esetleg a diskurzuskohézió szempontjából jobb lexémát találjon.

A megoldás ezekben az esetekben nyelvtileg többféle lehet, a beszélőnek azonban gyorsan kell aktiválnia a korrekcióhoz a lexémát, hogy a beszéde folyamatos maradjon. Ehhez egyrészt konkretizál-

nia kell azt, hogy megítélése szerint mi nem egyértelmű a kiejtett közlésrészletben, másrészt relatíve gyorsan kell az elhangzottnál megfelelőbbet találnia. A *végül is a pszilo pszichológia érdekel* közlésrészletben egy sorrendiségi hiba, anticipáció történik. A beszélő azonban pontosan tudja, hogy a *pszichológia* szót akarta kimondani, ezért a javítás relatíve könnyű, nincs szükség keresésre a mentális lexikonban, csupán újra kell indítani a lexikális hozzáférést és lehívni a már aktivált állapotú lexémát. A megfelelőségi javításnál egészen más a helyzet. Jó példa erre az *és akkor még volt konflis / néma szünet/ képzelje el lovas konflis* közlésrészlet. Az idős adatközlő a *konflis* szó kimondásakor elbizonytalanodik, hogy vajon a fiatal beszédpartner ismeri-e a szó jelentését, ezért úgy dönt, hogy korrigál. A szót követő néma szünetben zajlik valószínűsíthetően annak eldöntése, hogy miként történjen a javítás. További időt nyer a *képzelje el* beszúrásával, ezáltal a szerkesztési szakasz időtartamát megnyújtja, ami alatt lehetősége van lehívni a javításként funkcionáló *lovas* jelzőt. A *lovas konflis* utal arra, hogy valami közlekedési eszközzel van szó (és akkor is értelmezhető a beszédpartner számára, ha magát a főnevet nem ismeri).

Feltételeztük, hogy a megfelelőségi javítások gyakoribbak lesznek a fiatal beszélőknél, ritkábbak az időseknél. A hipotézisünk teljesült, ezek a korrekciók matematikailag igazolhatóan ritkábban fordultak elő az idős adatközlőknél. Többféle magyarázat is adható erre az eredményre. Legvalószínűbbnek azt tartjuk, hogy az idősebbek a jobb beszédrutin, és talán a rájuk kevésbé jellemző megfelelni akarás miatt ritkábban érzik úgy, hogy pontatlanul fogalmaztak, avagy egyéb oknál fogva javítaniuk kellene. Ha bizonytalanok abban, hogy a beszédpartner esetleg nem tudja értelmezni a mondanivalójukat, akkor általában nem egyetlen szót korrigálnak vagy egészítenek ki, inkább hosszabban részletezik az adott gondolatot. Példa erre egy idős beszélőtől: *a szlavisztikában a hallgatók nyelvtudása alacsonyabb szintű volt mint nálunk tehát nem nagyon lehetett a megfelelő szláv nyelven előadást tartani hanem hát ugye németül kellett beszélnem Ausztriába.*

Feltételeztük, hogy ugyanazon javítási típusok fognak előfordulni a spontán közlésekben életkortól függetlenül. Ez a hipotézisünk is igazolódott. Az elemzett beszédanyagban három fő kategóriát

tudtunk elkülöníteni a javítás feltételezett okának figyelembevételével: a pontosításra törekvést, a stilisztikai módosítást és a diskurzuskohézió igényét. A pontosításra törekvést nyelvileg háromféleképpen fejezték ki az adatközlők: az eredeti szó helyett szóösszetétellel, szókapcsolattal, valamint egy másik szóval. A stilisztikai módosítás és a diskurzuskohézió megvalósítása mindig egy másik szó aktiválását tette szükségessé. A megfelelőségi javítások nyelvi megoldásai, életkortól függetlenül, az adott gondolat rugalmas nyelvi megformálásán, a mentális lexikon relatíve gyors aktiválásán, a lexikális hozzáférés hibátlan működésén alapultak.

Feltételeztük, hogy az egyes típusokba tartozó javítások előfordulása különböző lesz az életkor függvényében. Az adatok azonban nem támasztották alá a hipotézist. Annyiban igazolódott a feltételezés, hogy a szóösszetételek aktiválása mint stratégia a fiatalokra, a szókapcsolatok ejtése az idősebbekre volt jellemző. A szókapcsolat jellemzően egy jelző hozzáadásával jött létre, ami egyrészt egyszerűbb hozzáférési folyamat, mint egy adott szóösszetétel lehívása, hiszen az előbbi esetben többféle szó is használható jelzői minőségben. A szókapcsolat rendszerint hosszabb, mint az összetett szó, ami kedvezőbb az ellenőrzési folyamatok működése számára időseknél. A többi típus esetében azonban nem találtunk jelentős különbséget a fiatalok és az idősek között. Jellemzően mind a fiatalok, mind az idősek beszédanyagában a pontosságra, egyértelműségre törekvés eredményezte a javítások döntő többségét, majdnem 80%-ban.

A szerkesztési szakaszok elemzése azt mutatta, hogy az idősek jobban preferálták a szüneteket, különösen a néma szüneteket, mint a fiatalok; a különböző kombinációk a fiataloknál voltak gyakoribbak. A mindennapi tapasztalatunk is az, hogy az idősek nem „félnek” csendben maradni, nem zavarják őket olyan mértékben a narratívák vagy társalgások csendes szakaszai, mint a fiatalokat. Ez nyilvánvalóan összefügg az életkorról, azzal, hogy az idősebbek nem sietnek annyira (semmilyen tekintetben), mint a fiatalok, általában ráérősebb a gondolkodásuk, a beszédük (nem kifejezetten a beszédtempót illetően). A hiányzó szerkesztési szakasz ugyan valamivel ritkábban volt tapasztalható az időseknél, de 10 javítás esetében az adatközlők azonnal képesek voltak a korrekcióra, ami

a lexikális hozzáférés jó stratégiáját igazolja. Mindezek az adatok összességükben azt erősítették meg, hogy a monitorozási, az ellenőrzési és a korrekciós folyamatok a megfelelőségi javítások esetében az időseknél épp olyan jól működnek, mint a fiataloknál.

A beszélő különféle stratégiákat alkalmaz (tudatosan vagy nem tudatosan), amelyek segítségével megpróbálja megelőzni a diszharmonia kialakulását, meggátolni, hogy az hallható legyen a beszédpartner(ek) számára, illetve ha már létrejött, igyekszik a hibát minél gazdaságosabban kiküszöbölni. A gazdaságosság elsősorban azt jelenti, hogy a korrekció a legkisebb idővesztéssel jöjjön létre, és a legpontosabb információt továbbítsa az adott beszédhelyzetben. A hiba nélküli javítás, vagyis a megfelelőségi javítás a spontán beszéd egy rendkívül érdekes jelensége. Azt mutatja, hogy a beszélő fontosnak tartja, és igyekszik szem előtt tartani a közölt információ egyértelműségét, illetve a beszédpartner beszédmegértését a verbális kommunikációban.

Felhasznált irodalom

- Bañcerowski J. 2006. *A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei*. Magyar Nyelvőr 130, 187–198.
- Blackmer, E. R. – Mitton, J. L. 1991. *Theories of monitoring and the timing of repairs in spontaneous speech*. Cognition 39, 173–194.
- Bóna J. – Gósy M. – Markó A. 2007. *Megakadásjelenségek korrekciója a beszédmegértésben*. Alkalmazott Nyelvtudomány VII. évf., 1–2, 17–39.
- Corley, M. – Stewart, O. W. 2008. *Hesitation disfluencies in spontaneous speech: The meaning of um*. Language and Linguistics Compass 4, 589–602.
- Frisch, S. A. – Wright, R. 2002. *The phonetics of phonological speech errors: An acoustic analysis of slips of the tongue*. Journal of Phonetics, 30, 139–162.
- Gósy M. 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Gósy M. 2008. *Önellenőrzési folyamatok a beszédben*. Magyar Nyelv CIV/4, 412–432.
- Gósy, M. – Vogel, I. – Váradi, V. 2016. *Temporal patterns of error repairs and appropriateness repairs in Hungarian*. The Phonetician 113, 61–78.
- Gósy M. – Gyarmathy D. 2017. *A BEA beszélt nyelvi adatbázis tízéves fejlesztése és kutatási eredményei*. Magyar Nyelvőr 141, 70–82.
- Levelt, W. J. M. 1983. *Monitoring and self-repair in speech*. Cognition 14, 41–104.
- Levelt, W. J. M. 1989. *Speaking: From intention to articulation*. Cambridge, Massachusetts. A Bradford Book.
- Nooteboom, S. – Quené, H. 2008. *Self-monitoring and feedback: A new attempt to find the main cause of lexical bias in phonological speech errors*. Journal of Memory and Language 58, 837–861.

- Plug, L. 2011. *Phonetic reduction and informational redundancy in self-initiated self-repair in Dutch*. *Journal of Phonetics* 39, 289–297.
- Postma, A. 2000. *Detection of errors during speech production: a review of speech monitoring models*. *Cognition* 77, 97–131.
- Roelofs, A. 2004. *Errors biases in spoken word planning and monitoring by aphasic and nonaphasic speakers: Comment on Rapp and Goldrich (2000)*. *Psychological Review* 111, 561–572.
- Schiller, N. O. – Verdonshot, R. G. 2014. *Accessing words from the mental lexicon*. In: Taylor, J. R. (ed.): *The Oxford Handbook of the Word*. Oxford. Oxford University Press.
- Shriberg, E. 1994. *Preliminaries to a theory of speech disfluencies*. PhD. Dissertation. University of California. (<ftp://www.speech.sri.com/pub/papers/shriberg-thesis.pdf>) (accessed 26 June 2012)
- Shriberg, E. 2001. *To errrr is human: ecology and acoustic of speech disfluencies*. *Journal of the International Phonetic Association* 31, 153–69.
- Slevc, R. L. – Ferreira, V. S. 2006. *Halting in single word production: a test of the perceptual loop theory of speech monitoring*. *Journal of Memory and Language* 54, 515–540.
- Vijver van de, R. – Baer-Henney, D. 2019. *Paradigms in the mental lexicon: Evidence from German*. *Frontiers in Communication* 3, 1–12. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fcomm.2018.00065/full> (Letöltés ideje: 2020. augusztus 2.)

Blok és Goethe: egy költői formula genealógiájához (a *Rózsa és Kereszt* és a *Faust*)¹

GYÖNGYÖSI MÁRIA

PhD, habilitált egyetemi docens, tanszékvezető, ELTE BTK

Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék,

Irodalomtudományi Doktori Iskola,

Orosz irodalom és irodalomkutatás – Összehasonlító

Tanulmányok Doktori Program (Budapest)

Absztrakt: Alekszandr Blok drámájának vezérmotívuma, a „Gyötrelmes Öröm” formula egyik lehetséges irodalmi forrása Goethe *Faust*ja. Goethe tragédiája ellentétekre épül mind filozófiai, mind kompozíciós és stilisztikai síkon, de a polaritás-gondolat a természetűdős és a misztikus Goethénél is megtalálható. A *Rózsa és Kereszt* c. dráma Goethe *Symbolum* c. versével és *Rejtelmek* c. eposztördékével is kapcsolatba hozható. Mindkét költő esetében kimutatható a misztikus tanítások iránti érdeklődés, amely áthatja a vizsgált műveket is.

Kulcsszavak: oximoron, vezérmotívum, polaritás, Örök Nőiség

Bár Alekszandr Blok családjában és az orosz szimbolisták második nemzedékének körében Goethe írásművészete nagy becsben volt, valamint maga Blok az „alapvető irodalmi hatások” között említette a német költőóriás műveit, és bár Blok legkiforrottabb drámáját, a *Rózsa és Keresztet* egyes kortársak (pl. E. K. Medtner és Paszternak) Goethe írásaival, illetve a *Faust* c. tragédiával rokonították, a szakirodalom nem foglalkozott kellőképpen a témával.²

Néhány külső hasonlóság mellett (amelyek felsorolásától most eltekintünk) feltűnő tematikus és nyelvi párhuzamok mutatkoznak a két műben: a szerelem és az Örök Nőiség, a költészet és az életút kérdései, és legfőképp az Öröm és a Szenvedés együvé tartozása. Blok drámájának vezérmotívuma, a Gyötrelmes Öröm (Радость-Страдание) egy kiterjedt ellentétrendszerbe épül be: Provence és Bretagne, Bertrand és Gaétan, test és lélek, hűség és hűtlenség, Bertrand és Aliscan, rózsa és kereszt, rózsa és vér, hogy csak a legfon-

¹ A téma orosz nyelvű változatának lelőhelye: Дьёндьёши 2016.

² Részletesen l.: Дьёндьёши 2016: 39–42.

tosabbakat említsük. A felsorolt párok tagjai nemcsak pólusok, hanem kapcsolatba is kerülnek egymással: a személyek találkoznak és egymás riválisává válnak, a tárgyak érintkeznek, a távoli helyszínek között a hősök mozgása teremt összeköttetést, a fogalmak a drámai konfliktus generálói, és a szereplők jellemrajzát szolgálják. Hasonlóan az Öröm és a Szenvedés viszonya is (Blok nál oximoronba fogva) egy bonyolult egységgé, egésszé válik, amely mind a szereplők, mind az olvasó részéről értelmezést kíván.

Tekintsük át a „Bertrand és Gaétan” alakpárt! Bertrand, a Boldogtalan Lovag, Archibault gróf várának őre; az ő attribútuma a göcsörtös almafa, eleme a föld (Приходько 2010: 24), s mind a szolgálat, mind a – reménytelen – szerelem és a testi nyomorúság béklyóit viseli. Ezzel szemben Gaétan szimbóluma az ég és a víz, ő a szabad dalnok, Troménec ura, aki csodás úton megjelenik Languedocban, majd eltűnik (tovább fokozza jelenésszerű természetét Izóra álma³). Bertrand a valóságot látja és benne él, míg Gaétan a mítoszban:

GAÉTAN

Most már közel a víz alatti város.
Hogy zúgnak a harangok, hallod-e?

BERTRAND

Hallom, hogy zeng a tenger.

GAÉTAN

Látod-e,

hogy Gwennolé fehér palástja mint
suhán a tengeren?

BERTRAND

Igen, fehér

köd gomolyog.
(Blok 1972: 223)⁴

Mégis vannak a két szereplőnek hasonló vonásai is: mindketten követik a lovagi becsület imperativusát, és mindketten megtapasztalják környezetük meg nem értését (sőt Bertrand esetében lenézés-

³ A dráma írása közben Gaétan alakjának koncepciója is változott: testi mivolta gyengült, a szellemi pedig erősödött. A végső változatban Gaétan nem látogatja meg Izorát titkos ajtón keresztül, csak látomásként tűnik fel; a májusünnepen nem kap jutalmat a gróftól, hanem hirtelen nyoma veszik.

⁴ A további hivatkozások a dráma szövegére csak az oldalszám megadásával történnek, zárójelben, e forrás alapján.

ről van szó). Tovább rokonítja őket az Izórához fűződő kapcsolat: a tizenhét éves úrnő, Izóra látni kívánja annak a „furcsa” dalnak a szerzőjét, amely nem megy ki a fejéből, s hűséges lovagja, Bertrand elhozza neki a trubadúrt Bretagne-ból. Az éneket a drámában először Bertrand dúdolja, és elsőként ő kutatja a sorok értelmét:

„Örök törvénye a szívnek:
az Öröm csak a Bánat!”
Hogy válhat örömmre a kín?
„Öröm, Gyötrelmes Öröm,
sajgó seb, titkon emésztő...” (191)

A két lovag találkozásakor Blok szövegszerűen is erősíti a közöttük levő párhuzamokat, amikor hőseit így beszélgeti:

BERTRAND: „Mikor egymással verekedtünk, / nem hittem volna, hogy ősz / fűtökre borul sisakod. (...) fehér a fejed, az igaz, / de a hangod, akárcsak a kürt szava, zeng”. GAÉTAN: „Lovag, bizony én se hihettem, / hogy olyan sok az ősz a hajadban! (...) Olyan szomorú, erőtlen a hangod, / jövővény, de az arcod, / oly kedves, kedves az arcod!” (215)

Alakjukat összeköti a rózsa⁵ motívuma is: korábban, Izóra jós álmában Gaétan mellén rózsa van (és nem kereszt), ahogyan azután Izóra rózsáját, amelyet Gaétan Bertrand-nak ajándékozott, az a szíve fölé rejti, és úgy megy a harcba. Ilyen értelemben hasonmásokról beszélhetünk (ráadásul ők ketten testvériséget fogadtak egymásnak): Blok tehát a hölgynek tett lovagi szolgálatnak és a művészet szolgálatának életfeladatát kettéválasztja, és két önálló szereplőben testesíti meg (l. erről Семенов 2004: 30).

Az Öröm és Bánat (illetve öröm és szenvedés) ellentétpárja, oximoronban kifejeződő egyidejű érvényessége sűríti magába a dráma fő gondolatát és a többi oppozíciót, nem véletlen ezért, hogy a szimbolikus dal egyes sorai többször is elhangzanak, és bizonyos szereplők megkísérlik megfejteni jelentésüket. Izóra a szerelemre

---

⁵ A rózsa mint a szerelem és az öröm szimbóluma különösen Izóra és Aliscan megszólalásaihoz köthető. Aliscan a „rózsa és csalógány” keleti motívumpárt is többször említi énekében és szavaiban (vö. többek közt Puskin, Goethe, Friedrich Rückert és Fet ilyen témájú verseivel). Izóra neve a „rózsa” szó orosz megfelelőjének (роза) anagrammája.

vonatkoztatja, de ő csak rövid részletekre emlékszik. (Ezek ellenpontjaként csendülnek fel időről időre Aliscan énekei, amelyek tele vannak a madárdal, virágok, rózsa, csalogány és bor motívumaival, a boldog szerelem képeivel, udvarlással.) Más töltetet kap a formula a Gaétan elbeszélte mesében: Ys királyának lánya kinyitotta szereleme előtt az ajtót, amely egy zsilipben volt, az ajtón beáradt a víz, és elpusztult Ys városa a tenger habjaiban. Így vonta maga után a szerelem a szenvedést (vö. Приходько 2008: 48). Gaétan sorsában ugyanakkor a szerelem nem játszhat szerepet, de ő így is gyönyörűnek látja a világot. Meseszerű múltjáról így beszél Bertrand-nak:

„Egy tündérlány engem, csecsemőt, / a tő fenekére levitt, / sötét palotájában növekedtem... (...) És azt is mondta nekem: / „(...) A világ nevenincsen vágya leszel. / Talán egy földi leány / szive megremeg érted, / de senki leány a tiédet / nem rendíti meg sohasem. / Mindig enyém lesz... / Vándor leszel ott a fenti világban!” (221)

Bertrand is töpreng a dal értelmén, neki megadatik, hogy magát a szerzőt faggathatja. Azt, hogy most sem jut közelebb a „Gyötrelmes Öröm” lényegéhez, elfedi a boldogság, hogy megtalálta a dalnokot, akiért úrnője küldte: BERTRAND: „Gyötrelmes Öröm!” / Mit rejt ez a két szó? GAÉTAN: „Örök törvénye a szívnek” – / így mondta a tündér. (...) BERTRAND: Megállj! / Nem hiszek én / a mesékben! / Meséd egy dalra hasonlít!” (221–222) Hogy megérti-e végül a formulát Bertrand – erre a kérdésre még visszatérünk.

Vinogradov a „kontraszt poétikáját” látta Blok művészetében, szerinte a költő valóságérzékelése és ábrázolásmódja az ellentéteken alapult⁶. Ezt a tézist elemzésünk alapján ki kell egészítenünk azzal, hogy Blok a kontraszt pólusait oximoron-formulába foglalja, amely vezérmotívumként a *Rózsa és Kereszt* című darab cselekményének legfontosabb mozzgatórugója, és ebből következően meghatározó a főhős, Bertrand sorsának alakulásában.

Az öröm és a szenvedés összekapcsolása, illetve más oppozíciók igen jellemzők Goethe *Faustj*ának poétikájára. Egy kutatója szerint: „Minden szereplő és kép – összekapcsolódásaik révén – végül egy olyan egységes összképet ad, amely mindig polaritást mutat ott,

⁶ Виноградов 1963: 147. Vinogradov nem említi a *Rózsa és Keresztet*.

ahol a földi világról van szó” (Trunz 1996: 488)⁷. A tragédiában az ellentétek összefűzésének két alapstruktúráját fogjuk vizsgálni: egyidejűségüket és egymásutániségüket. A polaritás törvényszerűségét a *Faust* alapeszméjében, kompozíciójában és stílusában először idézetekkel világítjuk meg, majd arra keressük a választ, milyen gyökerei voltak a polaritás-eszmének Goethe gondolkodásában. Az idézeteket az eredetin és a magyar fordításon kívül Holodkovszkij 1878-as orosz fordításában⁸ is megadjuk, mivel Blok ezt a szöveget ismerte és idézte elsősorban.⁹

Blok formulájához legközelebb Mefisztó szavai állnak, amikor, a második ékszer-jelenet után, Mártával közli férje halálhírét:

Freud' muß Leid, Leid muß Freude haben. (2923)¹⁰

Нет худа без добра, и нет добра без худа! (118)¹¹

A bűt öröm, az örömet bű váltja.¹²

Korábban, a Mefisztóval kötött fogadás során Faust arról beszélt, hogy az elméleti tudásban történt csalódása után az érzékiség mélyére, az események sodrába szeretné vetni magát:

Da mag denn **Schmerz und Genuß**,
Gelingen und Verdruß
Mit einander wechseln, wie es kann;
Nur rastlos betätigt sich der Mann. (1756 ff.)

И пусть **страданье и отрада**,
И пусть удача и досада
Причудливой промчатся чередой;
Кто хочет действовать – тот позабудь покой! (65–66)

Jöjjön **kín s bujaság**,
siker és bosszúság,
váltakozzanak egymás után;
így alkot csak a férfi igazán!

---

⁷ Ahol a fordító nevét külön nem jelezzük, ott a tanulmány szerzőjének fordításáról van szó.

⁸ Danyilevszkij szerint ez a műnek a legjobb orosz fordítása (Данилевский 2000: 73).

⁹ Nem feladatunk a fordítások összehasonlító elemzése.

¹⁰ A zárójelben közölt szám a verssorra vonatkozik itt: Goethe 1996.

¹¹ A zárójelben közölt szám az oldalszámot jelöli itt: Gere 2012.

¹² A magyar idézetek forrása: Goethe 1995.

Röviddel később még egyszer elhangzik az a gondolat, hogy meg akar ittasulni a világtól, kész elfogadni minden ellentmondását – immár oximoronok halmozásában:

Dem Taumel weih' ich mich, dem **schmerzlichsten Genuß**,
Verliebten Haß, erquickendem Verdruß. (1766 f.)

Я брошусь в вихрь **мучительной отрады**,
Влюбленной злобы, сладостной досады; (66)

A mámor kell nekem, a **sajgó bujaság**,
szép gyűlölet, pezsdítő bosszúság.

Hiszen a megismerés vágyából kigyógyulva Faust meg kíván tapasztalni minden emberit:

Und was der ganzen Menschheit zugeteilt ist,
Will ich in meinem innern Selbst genießen,
Mit meinem Geist das Höchste' und Tiefste greifen,
Ihr **Wohl und Weh** auf meinen Busen häufen, (1770 ff.)

Что человечеству дано в его судьбине,
Все испытать, изведать должен он!¹³
Я обниму в своем духовном взоре
Всю высоту его, всю глубину;
Все **счастье** человечества, все **горе** –
Все соберу я в грудь свою одну, (66)

s mit az emberiség még várhat e világon,
bensőmben mind, mind visszhangozzam attól,
értelmem járjon mélyben és magasban,
javát, baját keblembé átítassam

A tragédia második részének elején Faust nyugtalan álomból ébred, megpillantja a hegycsúcsok mögött a napfelkeltét, amely életének új kezdetét jelképezi, és a vöröslő ég láttán így kiált fel:

Des Lebens Fackel wollten wir entzünden,
Ein Feuermeer umschlingt uns, welch ein Feuer!
Ist's Lieb'? ist's Haß? die glühend uns umwinden,
Mit **Schmerz und Freuden** wechselnd ungeheuer,

¹³ A névmás Faust szellemét jelöli.

So daß wir wieder nach der Erde blicken,
Zu bergen uns in jugendlichstem Schleier. (4709 ff.)

Лишь светоч жизни мы зажечь желаем,
А нас объемлет огненное море.
Любовь тут? Гнев ли? Душно; мы страдаем;
Нам **любо, больно** в огненном просторе;
Но ищем мы земли – и пред собою
Завесу снова опускаем в горе. (196)

meggyújtottuk az élet fáklyalángját,
s tűztenger vesz körül, micsoda máglya!
Az **öröm és bú** izzó óceánját
– szeretet? gyűlölet? – mi szítja lángra
oly iszonyúan, hogy megint a földre
tekintünk, gyermeki fátyolra vágyva?

Heléna és Faust fájdalommal mondják ki gyermekük, Euphorióon lezuhanása után az emberi lét örök törvényét:

Der **Freude** folgt sogleich
Grimmige **Pein**. (9902 f.)

Радость прошла моя,
Горе пришло за ней. (392)

Így tör a szívre nagy
gyász az **öröm** nyomán.

E sorok szinte megismétlődnek Gaétan dalában: „Szerelem lángjának ne higgy! / Örömrre – fájdalom!” (210).

Az oximoronok és antitézisek (gyakran aforizmák részeként) az öröm és bánat motívumpárjától függetlenül is átszövik Goethe tragédiáját, említsünk csak egyetlen példát Mefisztótól, amelyet Faust famulusa, Wagner fog megismételni (a jelenség más szereplők beszédére is jellemző, esetenként alliteráció emeli ki¹⁴):

---

14 Pl. „Geburt und Grab“ (504), „Wohl und Weh“ (1773), „Von Buch zu Buch, von Blatt zu Blatt“ (1104 f.). A hangismétlés Blok formulájára is jellemző (Радость-Страдание: рад-, ст/сть).

Die Zeit ist kurz, die Kunst ist lang. (1787)

Ars longa, vita brevis est.¹⁵ (67)

a lét rövid, hosszú a mű.

A példák alapján kimondható, hogy Goethe művét áthatja a binaritás. Ez a mű alapeszméjére, az isteni és az ördögi erők harcára vezethető vissza (lásd az Égi prológusban az Úr és Mefisztó dialógusát), amely meghatározza az egész cselekmény menetét. Ez az elv ugyanakkor Goethe mint természettudós gondolkodásának is az alapja: a XVIII. századi dinamisztikus természetfilozófiából kiindulva a világmindenség működésében két, egymással összefüggő törvényszerűséget állapít meg: ezek a polaritás (Polarität) és a fokozódás (Steigerung) (Zimmermann 1979: 339). Előbbiről a *Maximák és reflexiókban* ezt írja: „A dialektika nem egyéb, mint kifejtése az ellentmondás szellemének, mely azért adatott az embernek, hogy a dolgok különböző voltát megismerhesse.” (Goethe 71) A binaritás törvényét a szellemi szférára is kiterjesztve Goethe a következő oppozíciókhoz jut: „mi és a tárgyak”, „fény és sötétség”, „test és lélek”, „szellem és anyag”, „Isten és a világ”, „ideális és reális”, „fantázia és értelem”, „létezés és vágyakozás” stb. (Goethe 1988: 86–87). Ezek többsége Blok drámájában is releváns.

A természettudós Goethe mellett témánk szempontjából ki kell térnünk a misztikus Goethe-re is. A *Költészet és valóságban* leírja, hogyan kezdett el foglalkozni egy ifjúkori hosszú betegség alatt a titkos tudományokkal (Welling *Opus Mago-Cabbalisticum et Theosophicum* című könyve 1735-ből, az újplatonikusok, Paracelsus és Basilius Valentinus művei stb.). E foglalatosságok fő inspirálója anyja barátnője, Klettenberg kisasszony volt, akivel közösen Goethe kémiai-alkímiai kísérleteket is végzett, és akinek jóvoltából megismerkedett a pietista irányzat herrnhuti változatával (a Zinzendorf gróf által alapított közösség tanaival, amelyek a befogadott cseh testvérek révén huszita és valdens eszméket is magukba olvasztottak), hogy mindezen hatásokból létrehozza a „maga vallását”: „Alapul az újplatonizmus szolgált, a hermetikusan, misztikus, kabalisztikus tanok hozzáadták a magukét, s így bizony elég fura világot építet-

¹⁵ Holodkovszkij visszatért Hippokratész aforizmájának latin formájához.

tem". (Goethe 1982a: 312) Goethe nemcsak behatóan foglalkozott Paracelsus, a XVI. századi orvos, természettudós, alkimista tanaival (Domandl 1976), hanem tovább is fejlesztette azokat. Belőlük merítette például a mikro- és makrokozmosz koncepcióját, amelyek a világmindenség egységének polaritásai, és Paracelsusról mintázta Faust alakját (Müller 1988: 51–52, 54). A természet misztikus magyarázatától Goethe a továbbiakban sem távolodott el (l. például *Színelméletét*, „amely a fénynek a sötétséggel vívott harcáról szól”, Friedenthal 1978: 601).

Goethe, a titkos tudományok ismerője, maga is szabadkőműves, élete és pályája összegző művében, a *Faustban* egész tárházát vonultatja fel a neoplatonizmusra, alkímiára, Paracelsus tanaira, különböző misztikus áramlatokra visszavezethető elemeknek, amelyek mellett ugyanakkor a középkori egyházi hagyomány hatása is megfigyelhető (pl. a himnuszsköltészeté, Trunz 1996: 525). Nem feladatunk ezen elemek számbavétele, csupán a tragédia zárlatára utalunk. A keresztény szimbolikába öltöztetett utolsó jelenet Platón Erósz-koncepciójára vezethető vissza (Erósz szublimációja szellemi formákba Gretchen szerelmében és az Örök Nőiségben), irodalmi forrása ugyanakkor Pszeudo-Dionüsziosz Areopagitész *A mennyei hierarchia* című értekezése, a nyugati misztika alapműve (Schmidt 1992: 389–390). A *Faust* zárójelenetének topográfiája és a szereplők neve azokat a szinteket szimbolizálja, amelyek érintésével megtörténik a közvetítés az ember és az „isteni”, ég és föld között (ib. 393–394).

Jóllehet Blok ismerte N. I. Novikov rózsakeresztességét, és konzultált a *Rózsa és Kereszt* írása közben a szabadkőműves Anyicskov professzorral, ill. Tyerescsenkóval, naplójában azt írta, hogy műve nem misztikus (rózsakeresztes) eszmékről, csak az „emberi-ről” szól (Силард 2002: 171–172):

„Ma reggel Ljuba a következő ötletet adta: Bertrand azzal végzi, hogy kápolnát emeltet a Szent Rózsa tiszteletére. Miután gyötrelmesen végiggondoltam ezt a lehetőséget, arra a következtetésre jutottam, hogy nincs jogom a misztikus Rózsáról beszélni (...). Az én témám egyáltalán nem „a Kereszt és a Rózsa” – erre nem vagyok képes. Legyen inkább az emberi sors, egy „szerencsétlen” sorsa, és ha meg tudok alázkodni a művészet előtt, valakinek a témám többet is sugallhat.” (Блок 1989: 153, 157)

Utolsó mondata arról tanúskodik, hogy műve jövőbeni misztikus értelmezésének lehetőségét mindazonáltal nyitva hagyta. Szilárd Léna szerint a mű – a szerző akaratától függetlenül – megszólalt (Силард 2017: 247). Figyelemre méltó a misztikus értelmezés és Goethe szempontjából két körülmény. Egyrészt a dráma mottójának Blok Goethe *Symbolum* című szabadkőműves versének sorait szánta annak tyutcsevi átköltésében (*Мужайтесь, о други, боритесь прилежно...*, Жирмунский 1977: 246, Федоров 1985: 37). Másrészt párhuzamok mutatkoznak a rózsa és a kereszt bloki és goethei motívuma között, ha Goethe korai, befejezetlen eposzát vizsgáljuk, a *Rejtelmek* című alkotást¹⁶. Itt a tisztaság ideáljáról (amelyet Márk barát, a zarándok testesít meg) és a humánium vallásáról van szó. A rend jelképe – kereszt rózsakoszorúval. Goethe kiemeli az érdes fa és a puha rózsák ellentétét, amely Krisztus és a természet, az etikai és az esztétikai út, a kötelesség és a hajlam közötti oppozíciót szimbolizálja.¹⁷

(...) Mert rózsa díszlik íme a keresztben...
Hogyan fért a kereszthez rózsaaág,
Mindenfelől ölelve a keresztfát,
Puhítani látszik a rideg gerendát.

De koszorút s keresztet hordva, lengnek
Könnyű, ezüstös báránfyellegek,
Középütt hármás sugarak derengnek,
Egy pontból forrva, szerteömlenek. (...)

A kereszt és a rózsa ilyenén szembeállítását Blok drámájára is jellemző: Izóra el akarja takarni a „szörnyű” keresztet egy fekete rózsával, amikor Gaétan megjelenik neki. Goethe sorai ezen kívül szimbolikusan utalnak az Abszolútummal való egyesülés neoplatonikus koncepciójának három kulcsfogalmára: a megtisztulásra, a megvilágosodásra és a tökéletesedésre (az eredetiben: *Himmelswolken, Strahlen, sich empor schwingen, quellen*. Goethe 1989, II: 273). Ez mintegy megelőlegezi a *Faust* zárójelenetét.

Szólnunk kell végezetül a *Faust* utolsó előtti jelenetéről (*Sírbátétel*), amelyben az Angyalok kara a bűnbánó asszonyok rózsáit szórja,

¹⁶ A mű orosz fordítása megvolt Blok könyvtárában.

¹⁷ Trunz 1989, II: 708.

s a mennyországot, a szeretetet és az örömet jelképező rózsák csodatévő erejével az angyalok képesek legyőzni Mefisztót és az ördögöket, és Faust lelkét felvinni az égbe:

ANGYALOK KARA

Szentek e lángok!

Mind, akit óvnak,

társa a Jóknak,

élve is áldott.

Zengve, seregben

föllebegünk!

Szívja e szellem

tiszta legünk!

(Fölszállnak, megmentve

Faust lényének halhatatlan részét)

Blok elkötelezettje volt az Örök Nőiség eszméjének (amely a *Faust* záró-soraiban nyert örök érvényű megfogalmazást¹⁸), mindenekelőtt a *Verssek a Szépséges Hölgyről* című könyvében, azonban a *Rózsa és Keresztben* nem jut érvényre ez a női megmentő elv: Ys város legendájában csakúgy, mint Izóra történetében a nő tettei szenvedést és pusztulást idéznek elő. Bertrand meghal, amikor a harcban kapott sebbel őrt áll Izóra ablaka alatt, amíg úrnője Aliscannal tölti az éjszakát. Jóllehet Izóra reggel megsiratja Bertrand-t, de az igazán fontos szavakat nem hallhatta meg a haldokló szájából:

Értem, értem, Izóra:

„Örök törvénye a szívnek:

egy az Öröm meg a Kín...

Öröm, Gyötrelmes Öröm,

sajgó seb, titkon emésztő...” (262)

Bertrand szavai nem jutnak el Izórához, de ha el is jutnának, már késő lenne: ő Aliscan könnyű szerelmének adta magát, nem értette volna Bertrand-t. A szelek szárnyán terjedő Gaétan-dalt és titokzatos formuláját így a drámában először és utoljára Bertrand énekli. Ez nemcsak művészi keret, hanem a főhős életútjának két meghatározó

¹⁸ CHORUS MYSTICUS: „Csak földi példakép / minden mulandó; / itt lesz a csonka ép / s megbámulandó; / mit nincs szó mondani, / itt végbe ment; / az Örök Asszonyi / vonz odafent.”

pontját is kijelöli. A Boldogtalan Lovag, aki általános gúny tárgya volt, végre szolgálatot tehetett titkon szeretett úrnőjének: felkutatta és elhozta a dalnokot, s – ura megbízatásának jutalmául pedig – Izóra kiszabadulását kérte a várbörtönből. Miközben a cselekmény során többször is a formula értelmén töpreng, csak a halála előtti percekben érti meg, hogyan lehet öröm és szenvedés egy, mivel maga is átéli egyidejűleg a kettőt. Ő, aki „Szent Rózsa” felkiáltással ment a harcba (252)¹⁹, szíve fölött őrizte Izóra rózsáját. A rózsa azonban nem menthette meg, Gaétan dalának metaforája (a „sajgó seb”) realizálódott, s a hű lovag nem kerülhette el halálát.

Ha egyet is érthetünk azokkal a megállapításokkal, amelyek alá húzzák Bertrand jellemének kivételességét, mivel ő az egyetlen, aki megértette és személyes sorsában megtestesítette Gaétan formuláját (Магомедова 1997: 46–47), továbbá halála előtt kiteljesedik mint személyiség (Лавров 2000: 177), illetve a lét értéksíkján halálában is győzelmet arat (Силард 2017: 251) – úgy véljük, hogy a szerelem, a művészet és az égi Örök Nőiség összefüggéseit illetően Blok ebben a művében tragikus konklúzióra jutott. A művész és az ember alakját kettéválasztotta, a dal oximoronját pusztulásra ítélt hőse sorsában realizálta, Izóra alakjában pedig egyre inkább a földi tulajdonságokat erősítette, végül nyitva hagyva sorsát.

Felhasznált irodalom

- Blok A. 1972. *Rózsa és Kereszt*. Fordította Pór Judit // Blok A. *Válogatott művei*. Budapest. Európa Könyvkiadó.
- Domandl S. 1976. Goethe als Paracelsuskenner. Zwei neue Belege // *Jahrbuch des Wiener Goethe-Vereins* 80 (1976) 41–48.
- Friedenthal R. 1978. *Goethe élete és kora*. Fordította Gyórfy Miklós. Budapest. Európa Könyvkiadó.
- Goethe 1982a. *Életemből. Költészet és valóság*. Fordította Szöllősy Klára. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Goethe J. W. 1982b. *Gedichte*. Berlin/Weimar. Aufbau-Verlag.
- Goethe 1988. [*Polarität*] // Goethes Werke. Bd. 12: Philosophische und naturwissenschaftliche Schriften. Berlin/Weimar. Aufbau-Verlag.
- Goethe 1989. *Werke*. Hamburger Ausgabe in 14 Bänden. Hg. von Erich Trunz. Bd. I-II. Gedichte und Epen. München. Beck.
- Goethe J. W. v. 1995. *Faust*. Fordította Jékely Zoltán, Kálnoky László. Szentendre. Interpopulart Könyvkiadó. <https://mek.oszk.hu/00300/00389>

¹⁹ Vö. Puskinnál: „Lumen coelum, sancta Rosa!”

- Goethe J. W. v. é. n. *Maximák és reflexiók*. Fordította Gedő Simon. Világirodalom Könyvkiadó.
- Goethe é. n. *Rejtelmek*. Töredék. Fordította Dóczi Lajos. Szent Mihály Szépművészeti Társaság. <http://sztmiszcz.hu/node/67>
- Goethe 1996. *Faust*. München. Beck.
- Müller L. 1988. Paracelsisches bei Goethe // Sepp Domandl (Hg.). *Paracelsus und sein dämonengläubiges Jahrhundert*. Wien. Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs. 49–66.
- Schmidt J. 1992. Die „katholische Mythologie“ und ihre mystische Entmythologisierung in der Schluß-Szene des „Faust II“ // *Aufsätze zu Goethes Faust II*. Hg. von Werner Keller. Darmstadt. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 384–417.
- Trunz E. 1989. Kommentarteil // Goethe. *Gedichte und Epen*. Bd. I–II. München. Beck, 1989, Bd. I: 413–785, Bd. II: 539–780.
- Trunz E. 1996. Kommentarteil // Goethe. *Faust*. München. Beck. 1996. 423–777.
- Zimmermann R. Chr. 1979. Goethes Verhältnis zur Naturmystik am Beispiel seiner Farbenlehre // Antoine Faivre, Rolf Christian Zimmermann (Hgg.). *Epochen der Naturmystik. Hermetische Tradition im wissenschaftlichen Fortschritt*. Berlin. E. Schmidt. 1979. 333–363.
- Блок А. 1989. *Дневник*. Москва. Советская Россия.
- Виноградов В. В. 1963. *Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика*. Москва. Изд-во Академии наук СССР.
- Гете И. В. 2012. *Фауст*. Перевод Н. А. Холодковского. Санкт-Петербург. Азбука.
- Данилевский Р. Ю. 2000. Гёте в России 1890–1920-х годов (Возвращение к теме) // *Начало века. Из истории международных связей русской литературы*. Санкт-Петербург. Наука. 72–110.
- Дьёндьёши М. 2016. *Стих – цикл – поэтика. Блок, Рильке, Пастернак*. Русская культура в Европе / *Russian Culture in Europe*, Bd. 12. Frankfurt am Main. Peter Lang.
- Жирмунский В. М. 1977. Драма Александра Блока «Роза и Крест». Литературные источники // Его же. *Теория литературы. Поэтика. Стилистика*. Ленинград. Наука. 244–322.
- Лавров А. В. 2000. Брюсовские реминисценции в драматургии Блока // Его же. *Этюды о Блоке*. Санкт-Петербург. Изд-во Ивана Лимбаха. 169–178.
- Магомедова Д. М. 1997. *Автобиографический миф в творчестве Александра Блока*. Москва. Мартин.
- Приходько И. С. 2008. РАДОСТЬ-СТРАДАНИЕ: материалы к Символистскому словарю А. Блока // *Шахматовский вестник*. Вып. 9. Москва. Наука. 47–51.
- Приходько И. С. 2010. «Крушение героя» в сознании А. Блока 1906–1908 гг. // *Шахматовский вестник*. Вып. 10–11. Москва. Наука. 19–28.
- Пушкин А. С. 1959–1962. Жил на свете рыцарь бедный... // Пушкин А. С. *Собр. соч. в 10 тт.* Т. 2. Стихотворения 1823–1836. Москва. ГИХЛ. https://rvb.ru/pushkin/01text/01versus/0423_36/1829/0497.htm
- Семенов В. Б. 2004. Варианты кельтской легенды о затонувшем городе и песня Гаэтана из драмы А. Блока «Роза и Крест» // *Филологические науки (Москва)* №4. 20–32.

- Силард Л. 2002. Дантов код русского символизма // Ее же. *Герметизм и герменевтика*. Санкт-Петербург. Изд-во Ивана Лимбаха. 162–205.
- Силард Л. 2017. «Роза и Крест» в свете розенкрейцерских традиций // *Шахматовский вестник*. Вып. 14. Москва. ИМЛИ РАН. 246–271.
- Федоров В. С. 1985. Блок и Гете // *Блоковский сборник* 6. Тарту. 29–42.

Az élet mérföldkövei a fák kulturális konceptualizációiban az orosz népdalok tükrében

HAMSOVSZKI JÚLIA

a Nyelvtudományi Doktori Iskola

Szláv Nyelvtudományi Doktori Program hallgatója

Nyelvtanár, ELTE BTK,

Lengyel Filológiai Tanszék (Budapest)

Abstract: The present study explores the basic cultural conceptualizations of TREE and its conceptualizations of life events in Russian folk songs, relying on 600 texts presented in Russian corpora of folksongs (Kireevsky 1986). The main claim of the study is answering the following questions: How is TREE conceptualized in general life events of folk songs by Russian folk cultural communities? What are the roles of different types of trees in the cultural cognition of Russian cultural community? The study utilizes the methodological framework of Cultural Linguistics in that it unfolds conceptual metaphors with respect to cultural models characteristic of the Russian folk cultural communities. According to the findings, it is evidenced that Russian folk songs tend to employ various tree-types with distinct conceptualizations, which are attached to key events of human life.

Keywords: cultural conceptualisation, metaphor, Russian folk songs, tree

1. Bevezetés

A népdalok, népmesék, közmondások mint a népi kulturális konceptualizáció hordozói, egy nyelvközösség világszemléletének, értékeinek archaikus rétegét foglalják magukba, a hagyományos paraszti közösségekben élő embernek a világhoz való viszonyát tükrözik. Elemzésük azért is lényeges, mert

„a különböző szövegfajták az adott társadalom organizációjáról, irodalmi hagyományairól, szokásairól tanúskodhatnak. [...] A mese vagy a népdal struktúrája adatokat tartalmaz a világnézet módjait illetően” (Bańcerowski 2012: 14).

A népdalokban felfedezhető metaforák mind a forrásként alkalmazott entitások megjelenítésében, mind pedig az általuk konceptualizált élethelyzetten keresztül betekintést nyújtanak a közösségek kulturális megismerő tevékenységébe (pl. magyar népdalok vonatkozásában vö. Baranyiné Kóczy 2018, Szelid 2007).

A tanulmány célja betekintést nyerni az orosz népdalok életeseeményeinek metaforikájában elemi szerepet betöltő fák kulturális konceptualizációjába és a népi kulturális életben betöltött szerepébe kulturális nyelvészeti megközelítésben (Sharifian 2017). A kutatás arra a kérdésre keresi a választ, hogy az élet lényeges eseményei (párválasztás, esküvő, elmúlás, halál) pontosan milyen metaforikus jelentéssel rendelkeznek a különböző fafajták tükrében. Az empirikus vizsgálat a Kirejevskij által jegyzett *Собрание народных песен П. В. Киреевского* című (Kirejevskij 1986) korpusz alapján készült, amely célzottan szövegkutatás céljára készült népdalgyűjtemény. A korpuszban összesen 600 szöveg szerepel, ezekből 127-ben, tehát 21,1%-ban szerepel fa reprezentáció. A tanulmány keretei között ezek közül 8 népdal elemzésére vállalkozom. A tanulmányban alkalmazott hivatkozásokkal kapcsolatban a következő megjegyzéseket teszem: a népdalok mindegyike a Kirejevskij-féle korpuszból származik, ezért a népdalok forrását nem jelölöm; a szövegeket saját fordításban közlöm, ahogyan a külföldi szakirodalmak idézése is saját fordításban olvasható.

2. A népdal az orosz kulturális kognícióban

Az orosz népdalok számuk és változatosságuk okán az orosz népi kultúra egyik jelentős csoportját alkotják, azonban feltűnően kevés kutatás foglalkozott eddig konceptualizációik feltárásával. A népdalokat átható közös fogalmi háló sajátos minőségben tükröződik az orosz nyelvhasználat egészében és az orosz világnézetben is. Az orosz népdalokban rendszeresen megjelenik egy természeti kép egy-egy élethelyzet vagy érzelem bemutatására. A folklór mint folytonosan változó népi kultúra stabil, hosszú távon meghatározó, szellemi és anyagi, művészi-esztétikai és nem művészeti jelenségek, szövegek és verbális-zenei minták komplex halmazaként jelenik meg. Összegyűjti egy nép társadalmi és kulturális tapasztalatait, egyedi történetét (ideértve a kultúra történetét), az évszakok ismétlődő biológiai ciklusait. A folklór a kulturális konceptualizációk tárházaként számos vehikulumon megjelenik. Alekszejeva az orosz népdalt tartja a népi művészeti kultúra legszármottevőbb vehikulának, mivel az az orosz kulturális megismerés filozófiai, népi kul-

turális, továbbá pszichológiai alapjait tükrözi a nép legnagyobb társadalmi-történelmi eseményei, az emberi élet, a munka, a természeti ciklusok változása szempontjából (Alekszejeva 2006). A népdalok legfőbb rendeltetése nem az, hogy az egyes eseményeket a lehető legreálisabban tükrözzék, hanem az, hogy ezeket az eseményeket, mindenféle jelenségeket, bizonyos ideológiai-esztétikai szempont szerint értékeljék. A népdalok fő mondanivalója az emberek gondolatai, érzései és hangulatai. A kifejezett érzések és gondolatok gazdagsága alapján az orosz népdalok kivételes minőséget képviselnek. E dalok valójában a népi érzések és gondolatok enciklopédiájának tekinthetők (Lazutin 1960: 201). Herzen találó kifejezése szerint bennük talált életszerű, ragyogó kifejezésre minden gondolat és érzés, „az orosz nép lelkében bolyongó költői eredet” (Herzen 1956: 185).

3. A fák szerepe az orosz népi konceptualizációban

A mitológia, a rituálék és a folklór szempontjából legfontosabb kapcsolat a fa és az ember időtlen, elválaszthatatlan köteléke (pl. vö. az orosz balladák vonatkozásában a FA-EMBER párhuzamról. Ez összefüggésben áll azzal, hogy a hagyományos kultúrák, népi ismeretek jellemzően naivak, antropocentrikusak: az ember a világot (beleértve a természeti jelenségeket is) az emberi létezés és perspektíva szempontjából írja le, a saját magáról alkotott képe és a világról alkotott elképzelése szerint (Agapkina 2013, 2017). A fákhhoz az emberi élet szakaszait is kapcsolják, így a kor, az élet-halál, a virágzás és az elkorhadás fogalmait. Az orosz nyelvjárási szókincs vizsgálata során megfigyelhető a FA-EMBER, FA RÉSZ-EMBER, NÖVÉNY-EMBER, BOGYÓ-EMBER megfeleltetés (Koloszova 2010).

4. Az életesemények konceptualizációja a fák tükrében

A továbbiakban a különböző fatípusok életeseményekkel kapcsolatos konceptualizációit mutatom be. A tölgy az orosz folklór hagyományos fája, az első helyet foglalja el a fák között, kapcsolatban áll a felső világgal, pozitív konnotációval jellemezhető. A rituális életben éppen a tölgy töltött be számos szakrális funkciót, a folklórban világfaként szerepel. A ház tulajdonosát azonosították a tölgygel. Az orosz népi kultúrában a tölgy férfi szimbólumként jelenik meg. Az újszülött fiú fürdetése után a fürdővizet a tölgyfa alá öntötték

(Boriszova 2014). Az (1)-es népdalban a tölgynek fontos rituális szerep jut a házassági fogadalom eseményén: az öreg tölgy az eskütétel helyszínéül szolgál, tehát A TÖLGY MINT ESKÜTÉTEL HELYSZÍNE konceptualizációs kategóriát gazdagítja.

(1)	<p>— А куры, вы дуры, ничего не знаете:</p> <p>Идите к совице, к сове-то на свадьбу!</p> <p>Как нашу-то совку повезли венчати</p> <p>Ко синему морю, ко старому дубу.</p>	<p>— És tyúkok, ti buták, nem tudtok ti semmit sem:</p> <p>Menjetek a bagoly tojóhoz, a bagolyhoz az esküvőre!</p> <p>Ahogy a mi baglyunkat az esküvőre vitték</p> <p>A kék tengerhez, az öreg tölgyhöz.</p>
-----	---	--

Ez a jelenség arra hagyományra utal, hogy a 19. században a házasságkötési szertartás keretében a vőlegény a menyasszonnyal együtt elzarándokolt egy misztikus tölgyhöz, hogy háromszor körbejárják azt (Platonov 2013: 367). Az öreg tölgy kor szerinti csoportosítása az eskütétel időtállóságára, a házasság megalapozottságára való utalás. A TÖLGY konceptualizációja tehát itt a CSALÁD konceptualizációján belül az ESKÜVŐ kulturális eseményiségét hívja elő. A TÖLGY MINT SZERELEM HELYSZÍNE konceptualizáció azonosítható a (2)-es népdalban:

(2)	<p>На дубчику</p> <p>Два голубчика</p> <p>И целуются,</p> <p>Милуются.</p>	<p>A tölgyecskén</p> <p>két galamboska</p> <p>csókolózik,</p> <p>szerelmeskedik.</p>
-----	--	--

A tölgy biztonságot nyújt, így válik a szerelem, családalapítás, fészekrakás helyszínévé. Az elrejtő, védő funkciója által a TÖLGY MINT MENEDÉK metonímiához is sorolható, hiszen BÚVÓHELY a szerelmesek

számára. A megyyes szintén a szerelem helyszínéként konceptualizálódik (A MEGGYES MINT A SZERELEM HELYSZÍNE). Az eladósorban lévő lányok, a párt kereső ifjak gyakran ebben a kertben találkoznak, itt vernek gyökeret a leendő párkapcsolatok. A bogyók szedése a kertben házasságot, boldog családi életet jelent; az erdőben boldogtalan, keserű női sorsot (Cservinszkij 1989: 125). A (3)-as szövegben az ifjú szerelmet keres, igazgatja a haját, s hódításra készül az „édes megyyesben”: Az édes meggy és a zöld kert a termékenység és bőség pozitív konnotációval rendelkezik. A kert zártsága a lány lelkére mutat rá, a zöld szín utal a tavaszi-nyári időszakra, így a termékenységet az édes meggyel (cseresznyével) együtt metonimikusan jeleníti meg. A kert ház közeli terület, személyes tér. A NŐI LÉLEK metaforája lelhető fel benne.

(3)	Во саду, саду зеленым, Во вишенъи сладкием Тут ходил, гулял молодец; Он чесал свои русы кудри.	A kertben, a zöld kertben, Az édes <i>meggyesben</i> , Itt járt, sétált a dalia; Igazgatta szőkésbarna hajfürtjeit.
-----	---	--

A *Вишенье/орешенье* 'meggyfa/diófa' együttes jelenléte szintén azt a helyet jelképezi, ahol a leendő párok találkozhatnak. A meggyfa élőhelyét jellemzően meggyesnek vagy cseresznyésnek, gyümölcsösnek (*сад*) nevezik. A gyümölcsös ugyanúgy, mint a meggyfa, a szerelmi helyszínre utal. A (4)-es szövegben a diófa alatt álldogáló ló a legényre és a lánykérő csapatra utal, míg a meggyfa a leányra.

(4)	Под вишеньем, под орешеньем конь стоит [...] Подле ворона коня сват большой.	A <i>meggyfa</i> alatt, diófa alatt fekete pej álldogál [...] A fekete pej mellett a nagy lánykérőcsapat.
-----	--	--

Az (5)-ös szövegben egy fiatal leányról van szó, aki elvesztette a madarait. A madár a szerelem gyakori metaforája: „Valaha volt egy kakukkocskám / S azt is elvesztettem; / Valaha volt egy csalogányom, / És az is elrepül tőlem!” Az almafa implikálja a helyszínt, a kertben lévő almafa a szerelem attribútuma (AZ ALMAFA MINT SZERELEM), a hulló levelek az elmúlás metaforái: „Volt a kertben egy almafácska, / Hullanak a levelei”. A kertben lévő helyszín fontossága a szeretők számára azt jelzi, hogy az tulajdonképpen metonimikusan a szerelmi aktus egészére utal, a helyszín a szexuális aktus helyett a KOMPLEX ESEMÉNY EGY MÁSIK HELYETT metonímiával. Az almafa lehullott levelei az elmúlást jelenítik meg.

(5)	<p>Ты, кукушка, кукушечка, Уж полно тебе, кукушечка, куковати!</p> <p>– Уж как же мне, кукушечке, не куковати?</p> <p>Один-то был зелён садик, И тот засыхает;</p> <p>Как одна-то была в саду яблонька,</p> <p>И с той листья облетают;</p> <p>Как один-то был у меня кукушёнчек, И того я потеряла.</p>	<p>Te kakukk, kakukkocska</p> <p>Kakukkocska, elég már a kakukkolásból!</p> <p>– Már miért ne kakukkoljak, kakukk létemre?</p> <p>Az egyik zöld kert volt, És kiszárad;</p> <p>Volt a kertben egy <i>almafácska</i>, Hullanak a levelei;</p> <p>Valaha volt egy kakukkocskám S azt is elvesztettem.</p>
-----	--	---

A (6)-os népdalban a kert a kezdeti pozitív konnotációból (szerelemért a feleség férjét a kertbe vezette) hirtelen negatívba (a feleség a kertben elveszejtette férjét) vált. Ez arra utal, hogy a kert a nő intim szférája, az almafának pedig központi szerepe van a feleség életében (AZ ALMAFA MINT SZERELEM). A hirtelen váltás oka a bizalomvesztés lehet. Ironikus, hogy a halál helye az az almafa, ami általa-

ban a szerelmi találkák helyszínéként szolgál. A büntetés helyszínének kiválasztása arra utal, hogy az összetűzés gyökere a feleség szerelmi csalódásában keresendő.

(6)	<p>За любовь-то жена мужа во сад повела,</p> <p>За совет жена мужа в саду потеряла,</p> <p>На любимой на яблонке в саду повесила.</p>	<p>A szerelemért a feleség férjét a kertbe vezette,</p> <p>a tanácsért a feleség a kertben elveszejtette férjét,</p> <p>a kertben a kedvenc <i>almafára</i> akasztotta.</p>
-----	---	---

A fenyő ugyanakkor a halál helyszínének megfeleltetése: A FENYŐ MINT HALÁL HELYSZÍNE. A fenyőt a hagyományos orosz kultúrában a temetési rituálé és a halotti tor, valamint egyéb szertartások során használták. A fenyő szimbolikáját a külső tulajdonságai határozzák meg: örökzöld, illatos, szúrós, nőies, terméketlen: *на сосне яблоки не растут* 'a fenyőn nem nő alma'. A fenyőhöz kapcsolódó hiedelem, hogy a ház közelében elültetett fenyő elűzi a házból a férfit, ezért a ház közelében tilos volt ültetni vagy ki kellett vágni. Ennek másik alapja, hogy mivel a fenyő nem terem gyümölcsöt, a házban sem születik majd gyermek. Ez fokozottan érvényes volt az ifjú házaspárok lakhelyére (Boriszova 2014: 40). A fenyő mint örökzöld növény a halhatatlanság jelképe, de az egyedülálló fenyő a magánynak, az egyenes, szilárd jellemnek, az életerőnek is a jelképe. A fenyőkhöz tartozó *сосна* 'tünyalábos fenyő' és a *ель, елка* 'lucfenyő' egy kategóriába sorolhatók, mivel szemantikai értelmezésük közös elemzést kíván. A kategorizáció eltérő módját az orosz és a magyar nyelvben a *fenyő* lexéma és orosz megfelelője, a *хвойное дерево* 'tülevelű fa' illusztrálja. A *fenyő* név, mint az összes tülevelű fa fajtáinak és alfajtáinak a halmaza, megismétlődik e halmaz összetevőinek a megnevezésében, jelezve ezzel a magasabb szintű kategóriát is, azaz a **genus proximumot**. Az orosz *хвойное дерево* szókapcsolatnak a terjedelmét, „a magyar szóösszetételtől eltérően, azok a monolexikális szignifikációjú objektumok képezik, amelyek szintén magasabb szintű kategóriáját alkotják a szókapcsolat formájában kifejezett, és nekik alárendelt objektumoknak” (Bańcerowski 2008: 277).

A (7)-es népdalban a sötét erdő mint helyszín és a száraz fenyőhöz való kötözés és égetés az erőszakos halált, gyilkosságot jeleníti meg. Az erdők és ligetek temetkezési helyként szolgáltak, mert a sűrű növényzet arra a mennybéli helyre emlékeztette az embereket, ahol újra otthont találhat magának a lélek (Afanaszjev 2008: 653).

(7)	Привязал шинкарочку ко сухой сосне, Зажег казак сосенку с маковки до земли. [...]	Egy száraz <i>fenyőhöz</i> kötözte őt, Meggyújtotta a kozák a fenyőt a tetejétől aljáig. [...]
-----	--	---

Az *ивушка (ива)*, *вербочка* 'fűzfa', *ракитов куст* 'kosárfűz, fűzfabokor' a fűzfa néphagyomány szerinti különböző nevei. A fűz lehajló ágai a szomorúságot jelenítik meg. A fűz élőhelye a vízpart, ahol a föld nyirkosabb, tehát hideg, negatív érzelmekkel konnotálható. Az orosz népi kognícióban kétféle fontos életesemény kötődik a fűzfához: az esküvő és a halál. A 17. században megtiltották a pravoszláv templomok látogatását, s a házasság eskütételének helyéül a fűzfákat jelölték ki. (Afanaszjev 2008: 653). A *ракитов куст* 'rakita bokra' orosz elnevezés feltehetőleg a lengyel mondavilágból átvett jelenség, ahol a kosárfűzben, *rokicinában* lakik maga az ördög, Rokita. A kosárfűz, fűzfabokor „démoni fa, amely eldugott, mocsaras helyeken nő” (Sebők 1978: 149–151).

A (8)-as szövegben a fűz a halál helyszínéként jelenik meg (FŰZ MINT HALÁL HELYSZÍNE), úgy mint a fenyő esetében (VÖ. : FENYŐ MINT HALÁL HELYSZÍNE).

(8)	Во угрозия вы миста, где ракитовы куста, Где ракитавы куста, где мой милый убит лежит.	Ahol a <i>fűzfák</i> nőnek, nekünk kedves helyen, Ahol a <i>fűzfák</i> nőnek, ott fekszik megölt kedvesem.
-----	---	---

5. Összegzés

A vizsgálat során a fákkal kapcsolatos életesemények népi kulturális konceptualizációit (metaforákat és metonímiákat) azonosítottam a szövegekben (A TÖLGY MINT ESKÜTÉTEL HELYSZÍNE, A TÖLGY MINT SZERELMEM HELYSZÍNE, A MEGGYES MINT A SZERELEM HELYSZÍNE, AZ ALMAFA MINT SZERELEM, A FENYŐ MINT HALÁL HELYSZÍNE, A FŰZ MINT HALÁL HELYSZÍNE). Az orosz népdalokban rejlő kulturális metaforákról a következő megállapításokat tehetjük. A fák típusainak konceptualizációi alapvetően eltérnek (például az ESKÜTÉTEL HELYSZÍNE csak a TÖLGYHÖZ kapcsolódik), azonban hasonlóságok vagy átfedések is megfigyelhetők. A tölgy két eltérő konceptualizációval rendelkezik: A TÖLGY MINT ESKÜTÉTEL HELYSZÍNE, a TÖLGY MINT SZERELEM HELYSZÍNE. A szerelem helyszínéül a tölgy és a meggyes szolgál: A TÖLGY MINT SZERELEM HELYSZÍNE, A MEGGYES MINT SZERELEM HELYSZÍNE. AZ ALMAFA A SZERELEM NÖVÉNY metafora specifikációja (almafa mint szerelem), míg a halál helyszíne a fenyő és a fűz: A FENYŐ MINT HALÁL HELYSZÍNE, A FŰZ MINT HALÁL HELYSZÍNE. A népdalok elemzése során az egyes fafajták kulturális konceptualizációinak feltárásával arról szerezhetünk ismeretet, hogy a szövegeket alkotó és használó paraszti közösségek megismerésében a fáknak általában és a fafajtáknak külön-külön milyen jelentésük, értékminősítésük van. Ezáltal az orosz kulturális megismerésnek egy olyan archaikus rétegét tárhatjuk fel, amely a paraszti közösségek sajátjaként értelmezhető népi kulturális konceptualizációval azonosítható. Eredményei nemcsak az orosz nyelvi-kulturális közösség számára lehetnek jelentősek, hanem más népek folklórszövegeinek jellemzőivel összevetve a kultúraközi kutatók eredményeit is gyarapíthatják.

Felhasznált irodalom

- Afanaszjev, A.N. 2008. Афанасьев А.Н. *Славянская мифология*. ЭКСМО. Москва.
- Agapkina, T.A. 2013. Агапкина Т.А. *К 90-летию академика Никиты Ильича Толстого*. Ethnolinguistica Slavica. Москва. 42–58.
- Agapkina, T.A. 2017. Агапкина Т.А. *Антропоцентризм в языке и культуре*. Институт славяноведения Том. 19. Библиотека Института славяноведения. Индрик. Москва. 41–55.
- Alekszejeva, O.I. 2006. Алексеева О. И. *Русская народная песня как этнокультурный концепт*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук. Белгород.
- Bañcerowski Janusz 2008. *A világ nyelvi képe A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Tinta könyvkiadó. Budapest.

- Bañcerowski Janusz 2012. A világ nyelvi, tudományos és kultúrtérképe mint a nyelv tudományos kutatások tárgya. In: Balázs Géza – Veszeliszky Ágnes (szerk.): *Nyelv és Kultúra: Kulturális nyelvészet*. Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest. 11–15.
- Baranyiné Kóczy Judit 2018. *Nature, metaphor, culture: Cultural conceptualizations in Hungarian folksongs*. Springer Nature. Singapore.
- Boriszova, L.V. 2014. Борисова Л.В. Концепт «дерево» как лингвокультурный код. *Рема*. 34–45.
- Cservinszkij, P.P. 1989 Червинский П.П. *Семантический язык фольклорной традиции*. Ростовск. гос. ун-т. Ростов.
- Herzen, A.I. 1956. А. И. Герцен, *Собрание сочинений в 30 томах, т. VII*, Изд. АН СССР. Москва.
- Kirejevskij, P.V. 1986. *Собрание народных песен П. В. Киреевского*. Приокское книжное изд-во. Тула.
- Koloszova, V.B. 2009. Колосова В.Б. *Лексика и символика славянской народной ботаники*. Этнолингвистический аспект. Индрик. Москва.
- Lazutin, Sz. G. 1960. С. Г. Лазутин Композиция русской народной лирической песни (к вопросу о специфике жанров в фольклоре) *Русский фольклор: материалы и исследования*. Изд-во АН СССР. Москва.
- Platonov, O.A. 2013 Платонов О. А. *Русский народ. Этнографическая энциклопедия в 2-х томах*. Институт русской цивилизации. Москва.
- Sebők Éva 1978. *Lengyel teakeverék*. Világjárók 121. Gondolat. Budapest.
- Sharifian, Farzad 2017. *Cultural Linguistics*. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam, Philadelphia.
- Szelid Veronika 2007. *Szerelem és erkölcs a moldvai déli csángó nyelvhasználatban. Kognitív szemantikai elemzés*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.

Pod znakiem Uroborosa, czyli zamiana mięsa w furkot. Idea wiecznego powrotu w zbiorze *Kucając* (2015) Andrzeja Stasiuka

AGNIESZKA JANIEC-NYITRAI
PhD, hab., egyetemi adjunktus, ELTE BTK,
Szláv Filológiai Tanszék (Budapest)

Abstract: Artykuł poświęcony jest analizie wybranych tekstów ze zbioru *Kucając* Andrzeja Stasiuka w kontekście filozoficznej idei wiecznego powrotu. W tekstach Stasiuka można dostrzec powracający motyw obiegu materii w przyrodzie i dynamicznych przetasowań, będących motorem wszelkich zmian. Wszystkie elementy świata ożywionego i nieożywionego zdają się pozostawać we wzajemnych relacjach tworząc siatkę wzajemnych powiązań.

Keywords: Andrzej Stasiuk, polska literatura współczesna, idea wiecznego powrotu

1. Wstęp

Zbiór Andrzeja Stasiuka pt. *Kucając* ukazał się w 2015 roku (Stasiuk 2015) i zawiera trzydzieści trzy teksty, które zostały już wcześniej opublikowane w książkach *Dukla* (1997), *Jadąc do Babadag* (2004), *Fado* (2006), *Grochów* (2012), a także w czasopismach „Tygodnik Powszechny”, „L’Espresso” i portalu „Dwutygodnik.com”. Pomimo iż poszczególne teksty pochodzą z różnych okresów, wspólnie zestawione w tomie „Kucając” nabierają nowych znaczeń, wzajemnie się dopełniają, tworząc oryginalną całość, na co miał wpływ również fakt, iż część z nich autor przeredagował i skrócił.

Motto tego niepozornego objętościowo tomu zostało zaczerpnięte z eseju Emila Ciorana „Portret cywilizowanego” pochodzącym ze zbioru *Upadek w czas*:

„Zawszeni i pogodni, powinniśmy trzymać się towarzystwa zwierząt, kucać sobie u ich boku jeszcze przez tysiąclecia, wdychać woń stajni raczej niż laboratoriów, umierać z chorób, a nie z lekarstw, kręcić się wokół naszej pustki i łagodnie w nią zapadać” (Cioran 2008: 39).

Właśnie to motto wydaje się zakreślać ogólny horyzont tematyczny analizowanego w niniejszym artykule zbioru. W centrum zainteresowania autora znajduje się natura, stosunek człowieka do przyrody, powrót do pierwotnej wspólnoty ludzi i zwierząt, czyli „zwierzęta i zwierzęcość człowieka” (Iwasiów 2018: 142), ale znaczenie analizowanych przez Stasiuka treści i zagadnień zdaje się sięgać o wiele głębiej – autor dotyka tematów przemijania i ludzkiej bezradności w obliczu śmierci (Rydz 2018: 250), ale także związanego z tym wiecznego obiegu materii w świecie, będącego, co postaram się udowodnić, echem sięgającej jeszcze czasów starożytnych idei wiecznego powrotu¹. Na trop idei wiecznego powrotu naprowadziły mnie pierwsze zdania wywiadu z Andrzejem Stasiukiem przeprowadzonego przez Dorotę Wodecką, w których pisarz w sposób humorystyczny opisuje cykl życia:

„W przyszłym roku kupię sobie dwie owce. Owce w odróżnieniu od kóz nie niszczą krzewów, tylko strzygą trawę. A jesienią po prostu je zjem, bo lubię baraninę. I tak co roku. Mam taką ideę powrotu – będę miał kosiarkę owczą i będę ją zjadał jesienią” (Stasiuk – Wodecka 2015: 7).

Stasiuk w zbiorze *Kucając* koncentruje się na kontraście między światem natury a światem kultury, bada niekończącą się fluktuację między nimi, interesuje go dwoistość i napięcie między dzikim a udomowionym, między światem martwym, a światem żywym, między ulotnością a trwałością, między tym, co sztuczne, a tym, co naturalne. Fascynuje go przemiana i nierozzerwalne powiązania między poszczególnymi elementami rzeczywistości. Rzeczywistość ujmowana w ten sposób jawi się jako zmienna i dynamiczna, a jedyną wartością *constans* jest zmiana, w myśl słów Heraklita:

„(...) nie można wstąpić dwukrotnie do tej samej rzeki, nie można też uchwycić żadnej śmiertelnej substancji w stałej kondycji, gdyż każda się rozprasza i skupia, kształtuje i rozplywa, zbliża i oddala” (Heraklit 1989: 6).

Właśnie ciągłe formowanie się i rozpad, oddalanie się i przyciąganie, zanik i narodziny interesują Stasiuka najbardziej. Katalizatorem

---

¹ Stasiuk, jak się wydaje, nawiązuje do starożytnego pojęcia idei wiecznego powrotu, dlatego nie będę poświęcać uwagi np. rozwinięciu tej idei przez F. Nietzschego.

takiego podejścia do rzeczywistości staje się obserwowanie natury, zwierząt, roślin, co zauważa w swojej monografii poświęconej twórczości Stasiuka Adrian Gleń: „Obrazy zwierząt w prozie Stasiuka przywodzą na myśl archaiczne doświadczenie łączności człowieka z rzeczywistością” (Gleń 2019: 74–75).

Stasiuk podczas opisywania świata używa terminologii zaczerpniętej z różnych porządków, należącej do różnych słowników, co daje efekt niezwykły i sprawia, iż obraz świata przedstawiony przez autora jest oryginalny, nowy i inspirujący. W takim podejściu do rzeczywistości uwidacznia się niejednoznaczność każdego elementu, nietrwałość granic pomiędzy poszczególnymi stanami, chwiejna równowaga między różnymi elementami systemu. Właśnie owa polisemia, będąca udziałem niemal wszystkiego, co Stasiuk widzi i opisuje, staną się głównym tematem moich rozważań. Idea wiecznego powrotu, sama niejednoznaczna i zawierająca w sobie wiele sprzeczności doskonale przystaje do badań tak postrzeganej rzeczywistości.

„Jak pojąć to, że istnieje coś nowego w idei, zgodnie z którą nie istnieje nic nowego? Jaka jest w tym pomyśle relacja między czasem a wiecznością? Jak objaśnić to, że wieczny powrót jest zarazem cyklem i chwilą: z jednej strony kontynuacja, z drugiej iteracja? Z jednej strony ciągłość procesu stawania się, z drugiej przeblask, mistyczne widzenie tego stawania się? Jak rozumieć relację między powracaniem a pamięcią i zapomnieniem?” (Proszak – Żymelka 2014: 10).

Podczas analizy przyjrzyć się temu, co niepasujące, co potencjalne, temu, co tkwi w pozornie monolitycznej strukturze, a co Stasiuk z wielką wprawą potrafi wydobyć. Postaram się udowodnić, że właśnie to, co niekompatybilne, nieoczekiwane, dziwne, stanowi zalążek nowego i umożliwia płynne przejście do kolejnego etapu, tworząc podwalinę wiecznego cyklu życia, ciągłej przemiany, napięcia między żywym a martwym.

2. Z motyla w minerał, czyli „Minione nadejdzie dopiero”

(Stasiuk – Wodecka 2015: 28)

Odwieczny obieg materii został zobrazowany przez Stasiuka już w jednym z pierwszych tekstów ze zbioru *Kucając*. Truchło motyla przepalonego słońcem przypomina w opisie autora metal:

„Krawędzie skrzydeł są czarne, zwęglone, a dookoła słonecznych ukłuc pełga liliowobłękitny połysk. Tak zabarwia się metal rozgrzany do białości i potem studzony; zastyga w nim tęcza, ogień rozszczepia światło raz na zawsze” (Stasiuk 2015: 21).

W tym fragmencie zostały zestawione dwa odrębne światy – lekkość motyla, jego bezbronność, ulotność, a jednocześnie surowe i niezniszczalne trwanie metalu. W motylach skrzydłach, w ich fakturze, kolorze, budowie, strukturze, pod wpływem bacznego wzroku obserwatora został wydobyty zupełnie inny porządek rzeczy. W końcowych akapitach tekstu pojawia się znów obraz martwych ciem, których zamknięte skrzydła przypominają minerał.

„To połączenie mineralności i światła sprawia, że ich śmierć staje się nierealna; nie może przecież tak nagle przeminąć coś, czego czas właściwie nie dotyka” (Stasiuk 2015: 22).

Shokujące jest owo zestawienie minerału, czegoś wiecznego, budulca wszechrzeczy, z przemijalnością i śmiertelnością, ulotnością życia ćmy. Umierając w promieniach lampy ćma domyka krąg życia, dosłownie obraca się w proch. Przekazała dalej płomień wiecznego trwania, który się w niej tlił, przekazała energię w sztafecie istnień. Widać tu wyraźnie echa rozważań Heraklita, jednego ze starożytnych prekursorów idei wiecznego powrotu światów, w którego koncepcji to właśnie ogień odgrywa rolę kluczową podczas procesu przemiany (Heraklit 1989: 6).

Śmierć oznacza powrót do prapoczątku. Tak jest w przypadku kotów, które giną pod kołami samochodów.

„Najbardziej boli, gdy są rude albo szylkretowe, bo przecież to jest rzadkość, jakaś cudowność doboru kolorów, jakaś niecodziennosc natury. A teraz leżą, schną w słońcu albo kruszeją na mrozie i powracają do pierwotnego królestwa minerałów i tablicy Mendelejewa. Żywe, ciepłe, miękkie i skoczne zamienia się w coś, czego nigdy nie chcielibyśmy dotknąć” (Stasiuk 2015: 100).

Wykluczające się cechy należą do tego samego obiektu, „żywość” i „ciepłość” zostały zestawione z tym, co martwe i odrażające. Podobne motywy można znaleźć w innych tekstach Stasiuka, np. opis martwego gołębia pożeranego przez robaki jest wielopoziomowy

i pokazuje właśnie krążenie materii w przyrodzie, co podkreśla Bernadetta Darska:

„Choć gołąb jest nieżywy, w jego ciele tętni życie. Robaki zjadają go od środka. To, co wcześniej kojarzone było z witalnością, teraz tożsame jest z ostatecznością znikania i rozpadania się” (Darska 2018: 78).

Podobne zestawienie przeciwstawnych cech zastosował Stasiuk w opisie złotooków, małych owadów o charakterystycznej zielonej barwie i delikatnej budowie. Oczy złotooków przypominają Stasiukowi kawałki miedzi lub ślepią jaszczurki.

„W pełnym słońcu zestawienie tych dwóch barw sprawiało wrażenie niezwyklej czystości: metal, szlachetny kamień i światło. Blask przez nie przenikał; właściwie nie rzucały cienia” (Stasiuk 2015: 34).

Złotooki, niepozorne owady, przedstawione w ten sposób przez Stasiuka, symbolizują wzajemne połączenie i zdolność łączenia się elementów należących do różnych światów: mają coś z minerału, coś z jaszczurki, coś z rośliny, a także przypominają rysunek wykonany ludzką ręką.

„(...) prócz przynależności do świata minerałów, jest w nich coś, co łączy je z roślinami. W miarę jak ubywało słońca, zieleń ich skrzydeł zaczynała blaknąć. W listopadzie przypominały już tylko precyzyjny rysunek wykonany najcieńszą kreską” (Stasiuk 2015: 34).

Nie są już tylko sobą, przekraczają swoim istnieniem granice gatunków, granice rodzin przyrodniczych, a w końcu granice między światem ożywionym a nieożywionym. Są sobą, ale także jednocześnie czymś innym, jest w nich zawarty potencjał przemiany.

Stasiuk odziera poszczególne elementy świata ze zwykłości, bada przelewanie się form i struktur. Śledzi, w jaki sposób dochodzi do przekraczania własnej jednostkowości, indywidualnej tożsamości, która okazuje się daleka od monolityczności i nie jest dana raz na zawsze. Wszystko jest inne niż się na pierwszy rzut oka wydaje, obiekty (rośliny, zwierzęta, ludzie) nie istnieją jako odrębne byty. Tworzą razem łańcuch połączony węzłami wzajemnych zależności. Podobnym zależnościom podlega również człowiek.

„Któregoś dnia skaleczyłem się w palec i pociekl przezrzysty płyn podobny do roślinnego soku. Bo przecież człowiek składa się głównie z wody i dwa tygodnie deszczu wystarczą, by jego ciało zmieniło się w to, czym było na początku” (Stasiuk 2015: 40).

Poszczególne elementy świata tworzą wspólny byt niczym komórki w ciele. Obserwując powieszona dla sikorek wieprzowe żeberka Stasiuk konstatuje: „Ciekawi mnie to znikanie, zamiana mięsa w kalorie, w furkot, w życie” (Stasiuk 2015: 92). Właśnie to stwierdzenie może stanowić sedno metody obserwacyjnej Stasiuka, jego *modus operandi*: uważna obserwacja i zapis przemiany.

Stasiuk zapisuje wędrówkę materii w przyrodzie, której symbolem staje się mityczny Uroboros – wąż pożerający własny ogon, wciąż umierający i poprzez śmierć odradzający się, zamknięty w cyklu przemiany. Jest to jednocześnie symbol jedności duchowej i materialnej wszechrzeczy, symbol nieskończoności, ciągłego znikania i powstawania z martwych. Stasiuk opisując świat dostrzega obieg energii w przyrodzie, śledzi nieustanny proces odradzania się i zaniku, obieg materii. Jak pisał Heraklit: „Początek i koniec schodzą się w obwodzie koła” (Heraklit 1989: 8).

Wszystko wydaje się być czymś innym niż jest w powszechnym mniemaniu. Wychodzi pod wpływem bacznego wzroku Stasiuka ze swojej powłoki, przepoczwacza się, pokazuje swoje inne oblicze, które uchwycone zostaje zniemacka podczas chwijnego momentu transformacji. To, co minione, nie jest definitywnie zakończone, powraca pod inną postacią:

„Stasiuk jest świadomy faktu, iż w przemijaniu pojawia się załazek narodzin nowego. To, co pozornie należy do przeszłości, może się obudzić i poddać sile stwarzania, rekonstruując to wszystko, co wcześniej odeszło i zostało pożegnane jako minione” (Darska 2018: 88).

Raki, uwięzione w wysychającej rzece, wyglądają niczym brudne, porozrzucane kamienie. Przeniesione z powrotem do czystej wody, odzyskują na chwilę życie i dawny blask. „Przypominały teraz te ilaste kamienie, które po zanurzeniu zyskują żywą zielonkawą barwę” (Stasiuk 2015: 29). To, co żywe, przenika się z tym, co martwe. Martwe, nieożywione zyskuje przewagę, aktywizuje się pod

wpływem czynników zewnętrznych. Przemiana może zachodzić gwałtownie – rzeka wysycha, a raki pozostają już na zawsze martwymi kamieniami.

Stasiuk doskonale opisuje martwe, posiłkując się obrazami należącymi do innego porządku wszechrzeczy. Szkielet sarny nie należy już do świata natury, ale przypomina dzieła ludzkich rąk.

„Sarna zmieniła się w białą, zawiłą konstrukcję. Żebra osłaniały pustkę i podobne były do belek, do więźby dachu jakiejś hali lub hangaru” (Stasiuk 2015: 30).

Z kolei martwa łania, pozostawiona na pastwę wilków, zaczyna wyglądać jak sterta starych szmat (Stasiuk 2015: 24). Umierająca suka „przypomina stary, strzępiący się dywanik” (Stasiuk 2015: 71). Umierając, zrzucając cielesną powłokę zaczynamy należeć do innych porządków, stajemy się częścią innych systemów, początkiem nowego etapu².

Stasiuk dostrzega surowość, pierwotną siłę drzemiącą pod wszystkimi warstwami i stanowiącą żywy załazek kolejnych istnień. To, co ujednoczone, uszlachetnione przez człowieka, w pewnym sensie jednowymiarowe, jest nietrwałe, pozbawione pierwotnej siły, wypłukane z przekazywanej dalej energii. Uszlachetnianie osłabia, niszczy życie. Tak jest w przypadku owiec. Radę dają sobie te półdzikie, nieulepszane genetycznie przez człowieka.

„Zwłaszcza te tak zwane prymitywne rasy, pradawne, niezepsute hodowlą, zmieniającą dzikie zwierzę w wyrafinowany produkt, który bez człowieka już sobie nie poradzi” (Stasiuk 2015: 64).

To, co szczepione, jest kruche, niepodatne na zmiany, jednowymiarowe. Podobnie jest w przypadku psów-mieszkańców, które mają

„(...) półdziką witalność i wolę przetrwania, której, jak sądziliśmy, brakowało jednowymiarowym rasom wyhodowanym przez człowieka” (Stasiuk 2015: 105).

Dzikość oznacza żywotność, nieustanną potrzebę i gotowość zmian. To, co statyczne, to, co zostało sztucznie wytworzone na bazie

² Wątek ten szczegółowo rozwinął A. Gleń analizując opowiadanie „Suka” (Gleń 2019: 146–149). Motywy śmierci w wybranych utworach Stasiuka dogłębnie bada B. Darska w artykule poświęconym relacji śmierci i zapominania (Darska 2018: 76–92).

prawdziwego, składające się z zestawu konkretnych cech, jest jałowe, w symboliczny sposób wykastrowane i ułomne. Materia, która ucieleśnia się w uszlachetnionych przez człowieka gatunkach, jest pośledniej jakości, nie da się jej dalej przekazać, jest pozbawiona wartości odżywczych, i nie jest w stanie wykarmić symbolicznego węża Uroborosa.

3. Zakończenie

W każdym elemencie przyrody ożywionej tkwi załazek śmierci. Śmierć jest zakodowana w człowieku, w zwierzęciu, w drzewach, kwiatach, owadach. Jednocześnie z drugiej strony w każdym przejawie życia tkwi załazek wieczności, symbolizowany u Stasiuka przez minerał, coś, co jest trwałym budulcem, coś, co nigdy nie przemija, stanowiąc jednocześnie podstawę nowych istnień. Taka interpretacja idei wiecznego powrotu jest bliska starożytnej wykładni tego sposobu postrzegania zależności w świecie. Tym samym Stasiuk zbliża się do niemal pierwotnego rozumienia idei wiecznego powrotu.

Pisarz dotyka najgłębszej istoty człowieczeństwa, dostrzega pogmatwane zależności, odtwarza i przybliża odwieczny cykl życia. Obserwuje z zapartym tchem zasady krążenia materii w przyrodzie, sięgające zarania dziejów powiązania między tym, co martwe, a tym, co jeszcze żywe. Śledzi transformacje w „inne”, zamianę w coś, co tkwi w danym obiekcie od zawsze, uaktywnia się jednak pod wpływem czynników zewnętrznych i upływu czasu.

Świat, na który spogląda z uwagą Stasiuk, jawi się jako kłębowisko rozmaitych zależności. Nie jest płaski, jednowymiarowy, jego poszczególne elementy zawierają w sobie pierwiastek inności, pokrewieństwa z czymś, co zdaje się być odległe od obserwowanego zjawiska o lata świetlne. Motyl nosi w sobie metaliczność roztopionego żelaza, rak to kamień na dnie rzeki, a wieprzowe mięso w mgnieniu oka zmienia się w furkot ptasich skrzydeł.

Stasiuk przyglądając się światu jest niezwykle czuły i uważny, zdejmując poszczególne powłoki z obserwowanego świata uważa, by go nie uszkodzić. Kuca, by uzyskać lepszą perspektywę, by stać się częścią obserwowanego świata, by stopić się z nim w jedną całość i jednocześnie wrócić do pewnego rodzaju pierwotności:

„Lubię żyć w kucki, przy ziemi. (...) To coś starszego się odzywa. To kucanie przy ziemi z czasów, gdy dopiero zaczynaliśmy się prostować, chodzić na dwóch nogach” (Stasiuk – Wodecka 2015: 88).

Nie sięga po mikroskop, nie stosuje specyficznych odczynników, by dotrzeć do sedna badanych zjawisk, ale najprościej na świecie kuca. Paradoksalnie właśnie taka postawa – pokorna i czuła, pozwala na kosmiczny dystans w stosunku do wszystkiego, co ludzkie (Gleń 2019: 76).

Stasiuk podkreśla proces rozmywania się granic, płynne przenikanie się odrębnych światów, zwraca uwagę na cykliczność zmian świata, na nieustanne łączenie się przeciwieństw. Poprzez uważną obserwację natury dostrzega to, co ukryte i odkrywa nieoczywiste pokrewieństwo między poszczególnymi elementami rzeczywistości. Podczas „wyglądania ze swoich światów” (Stasiuk 2015: 93) ujawnia elementarne połączenie niskiego i wysokiego, metafizyki i fizjologii, a przeżycia elementarne łączą się z tym, co dostępne wyłącznie dla wybranych. Dostrzega w idei wiecznego powrotu raczej „boską radość powtórzenia”, a nie negację rzeczywistości (Buczyńska-Garewicz 2010: 127).

Literatura

- Buczyńska-Garewicz H. 2010. *Człowiek wobec losu*. Kraków. Universitas.
- Cioran E. 2008. *Upadek w czas*. Warszawa. Aletheia.
- Darska B. 2018. Śmierć jako część życia, czyli umieranie jako (nie)pamiętanie. Notatki na marginesie wybranych utworów Andrzeja Stasiuka. in: *Miejsca, ludzie, opowieści. O twórczości Andrzeja Stasiuka*. Rzeszów. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. Biblioteka „Frazy”. s. 76–92.
- Gleń A. 2019. *Andrzej Stasiuk. Istnienie*. Łódź. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Heraklit. 1989. *Zdania*. in: „Pismo Literacko-Artystyczne”, nr 1.
- Iwasiów S. 2018. Między Wschodem a Zachodem. Podróżowanie (samochodem i nie tylko) w prozie Andrzeja Stasiuka. in: *Miejsca, ludzie, opowieści. O twórczości Andrzeja Stasiuka*. Rzeszów. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. Biblioteka „Frazy”. s. 126–144.
- Proszak M. – Żymełka A. 2014. Boska radość powtórzenia. Postawienie problemu. in: *Boska radość powtórzenia. Idea wiecznego powrotu*. Kraków. Universitas. s. 9–25.
- Rydz P. 2018. „Kucając w ciepłe zwierząt”. Relacja człowieka i zwierzęcia w prozie Andrzeja Stasiuka. in: *Miejsca, ludzie, opowieści. O twórczości Andrzeja Stasiuka*. Rzeszów. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. Biblioteka „Frazy”. s. 250–256.
- Stasiuk A. – Wodecka D. 2015. *Życie to jednak strata jest. Andrzej Stasiuk w rozmowach z Dorotą Wodecką*. 2. wydanie. Warszawa. Wołowiec. Agora. Czarne.
- Stasiuk A. 2015. *Kucając*. Wołowiec. Czarne.

Dylematy wokół adresata współczesnej literatury dziecięcej

ANNA JANUS-SITARZ

Professor, PhD, hab., Uniwersytet Jagielloński,
Wydział Polonistyki, Kraków

Abstract/Absztrakt: W ostatnich latach nastąpił wyraźny wzrost prestiżu literatury dla młodego odbiorcy w światowych badaniach literaturoznawczych. Na najważniejszych polskich uniwersytetach powstały ośrodki badania literatury dla dzieci i młodzieży, prowadzone są kursy literatury dziecięcej dla studentów, regularnie odbywają się konferencje na temat utworów dla młodych czytelników i systematycznie pojawiają się kolejne czasopisma naukowe w całości poświęcone jeszcze do niedawna marginalizowanej tematyce. W bieżących debatach o statusie literatury dziecięcej na plan pierwszy wysuwają się twierdzenia o dwuadresowości, a nawet wieloadresowości książek dla najmłodszych jako jednym z najistotniejszych aspektów współczesnej literatury dziecięcej. W artykule dokonany został przegląd refleksji badaczy z różnych krajów, próbujących wyjaśnić przyczyny tej tendencji. Oceniając jej zasadność, autorka odwołuje się do wybranych książek z najnowszej polskiej literatury dziecięcej.

In recent years, there has been a marked increase in the prestige of literature for young readers in the world of literary studies. The most important Polish universities have established centers for researching literature for children and adolescents, run children's literature courses for students, regularly hold conferences on works for young readers, and systematically publish new scientific journals entirely devoted to the previously marginalized topics. In the current debates on the status of children's literature, the most important are the claims that books for children are bi-addressed or even multi-addressed as one of the most important aspects of contemporary children's literature. The article reviews the reflections of researchers from various countries trying to explain the reasons for this trend. Assessing its legitimacy, the author refers to selected books from the latest Polish children's literature.

Keywords/Kulcsszavak: literatura dla dzieci i młodzieży, dwuadresowość / literature for children and adolescents, double-addressing

Ostatnie dekady XX wieku zapoczątkowały wiele owocnych dyskusji na temat statusu literatury dziecięcej w szeroko rozumianym obszarze kultury (Beckett 1997, Cieślukowski 1985, Kuliczowska 1983, Nikolajewa 1996, Papuzińska 1988, Waksmund 1986). Prace nauko-

we poświęcone książkom dla niedorosłego czytelnika przyczyniły się do wzrostu prestiżu tej literatury, zachęciły profesjonalnych twórców do zainteresowania się młodszym odbiorcą, a krytyków do poświęcania im uwagi na łamach czasopism. Ten prestiż utrzymuje się wciąż na wysokim poziomie: w XXI wieku, a szczególnie w ciągu kilku ostatnich lat na najważniejszych polskich uniwersytetach powstały ośrodki badania literatury dla dzieci i młodzieży, prowadzone są kursy literatury dziecięcej dla studentów, regularnie odbywają się konferencje na temat utworów dla młodych czytelników i systematycznie pojawiają się kolejne czasopisma naukowe w całości poświęcone jeszcze do niedawna marginalizowanej tematyce.

Próbując pod koniec lat osiemdziesiątych określić swoistość literatury dziecięcej, Joanna Papuzińska odrzucała takie, przypisywane jej jako dystynktywne cechy, jak ludyczność, dydaktyzm, obecność bohatera dziecięcego czy fantastyki, odnajdywała je bowiem również w literaturze dla dorosłych. Natomiast zasadniczą cechą wyróżniającą były dla niej

z góry założona różnica poziomu świadomości występująca między twórcą a odbiorcą (...), wielki dystans zasobu doświadczeń, sposobu myślenia i odczuwania. Ten dystans twórca musi pokonać, budując utwór literacki na poziomie świadomości swego odbiorcy (...) (Papuzińska 1988: 115).

Tymczasem w bieżących debatach o statusie literatury dziecięcej tezy Papuzińskiej o konieczności tworzenia przez pisarza utworu na poziomie świadomości swojego odbiorcy i potrzebie ograniczenia swobodnego „wyrażania siebie” są podważane, a na plan pierwszy wysuwają się twierdzenia o dwuadresowości, a nawet wieloadresowości książek dla najmłodszych jako jednym z najistotniejszych aspektów współczesnej literatury dziecięcej (Adamczykowa 2001: 16–17). Odnosząc się do dyskusji o podwójnym adresacie, Maria Nikolajewa z Uniwersytetu w Sztokholmie pisze, że literatura dla dzieci ma zawsze dwa systemy kodów, jeden skierowany do dzieci, drugi adresowany – czasem podświadomie – do dorosłego (Nikolajewa 1996: 56–57).

Z kolei krakowska literaturoznawczyni, Krystyna Zabawa, dowodzi, że cechą współczesnych książek dla dzieci, w tym szczególnie tych autorskich, których autor jest twórcą zarówno tekstu, jak i ilustracji, jest

wielowarstwowość ikonotekstu, dająca możliwości odczytań na różnych poziomach dla odbiorców o różnych doświadczeniach, młodszych i starszych (...). Autor, biorąc odpowiedzialność za całość, stara się w obu warstwach – słownej i obrazowej – przekazać coś istotnego, swoją osobowość, swój sposób widzenia świata, problemy, które są dla niego ważne, a nie tylko te, które uważa za ważne dla dzieci (...). (Zabawa 2013: 89).

Zabawa pisze o ambicjach współczesnych twórców książek dla dzieci przekroczenia kręgu literatury „osobnej”, dorównania literaturze dla dorosłych wysokim poziomem artystycznym, i wskazuje na wyznaczniki tej prozy, określające jej nowe tendencje rozwojowe: wprowadzanie kilku narratorów, mnożenie perspektyw, odniesienia intertekstualne, gry z odbiorcą, zabawa na granicy fikcji z rzeczywistością (Zabawa 2013: 227).

Warto przyrzeć się refleksjom badaczy z różnych krajów, próbujących wyjaśnić przyczyny tej tendencji i ocenić jej zasadność.

1. Zanik dzieciństwa

Badacz amerykańskiej kultury i literatury dla młodego czytelnika, Jerry Griswold zastanawia się nad paradoksem polegającym na tym, że od lat osiemdziesiątych XX wieku powszechnie mówi się o zaniku dzieciństwa i – związanym z tym – zaniku tradycyjnie rozumianej literatury dziecięcej, a jednocześnie postępuje wyraźny wzrost zainteresowania literaturą dziecięcą zarówno wśród czytelników (wielokrotny przyrost sprzedaży i wypożyczeń książek), jak i akademików, przejawiający się w znaczącym rozwoju badań naukowych nad literaturą dla dzieci, a także dużym zainteresowaniem studentów nowo wprowadzаныmi kursami literatury dla dzieci i młodzieży na uniwersytetach (Griswold 1997).

Zjawisko „zaniku dzieciństwa” postrzegane jest jako swego rodzaju powrót do epok, gdy dzieci traktowane były jak mali dorośli. Interesujące świadectwa tych czasów znaleźć można na przykład na obrazach Brueghela lub innych starych mistrzów, pokazujących

dzieci zajmujące się pracą na roli czy domowym rękodziełem, ale i ucztowaniem na równi ze starszym pokoleniem. Ubrane tak samo jak ich rodzice haftują, pasą gęsi, trzymają kielichy w rękach. Nie było wówczas dla nich oddzielnej literatury – słuchały wraz ze starszymi bajek Ezopa, ballad o Robin Hoodzie, legend o królu Arturze. Zjawiska przenikania się obu obiegu – dziecięcego i dorosłego, a także zmiany adresu czytelniczego dotyczyło między innymi tak ważnych pozycji z klasyki literackiej, jak opowieści o Guliwerze czy Robinsonie (Zabawa, 2013). To dopiero w XVIII i XIX wieku, pod wpływem rozwoju szkolnictwa, zaczęto dostrzegać odmienność potrzeb wieku dziecięcego i zgłaszać zapotrzebowanie na opowieści pisane specjalnie dla młodego odbiorcy, mające zasadniczo charakter dydaktyczny. Celowo dobierane treści miały uczyć i wychowywać.

Z kolei po okresie mocnego podziału na kategorie literatury kierowanej do odbiorcy młodszego lub starszego, współcześnie ponownie zauważa się powrót do wspólnej lektury bez względu na wiek.

Wy tłumaczenia paradoksu obecnego zwiększonego zainteresowania literaturą dziecięcą, w tym szczególnie tą dawną, klasyczną, pomimo znaczącego spadku liczby dzieci, dopatruje się Griswold w zjawisku, które nazywa nostalgią dorosłych za minionym dzieciństwem, a także odchodzącą w przeszłość tradycyjną literaturą dziecięcą. Powołując się na dane badań rynkowych, podaje, że w Stanach Zjednoczonych jedna trzecia ilustrowanych książeczek nabywana jest przez dorosłych, którzy wcale nie mają zamiaru przekazywać ich dzieciom. Kupują je dla siebie. Griswold przytacza także zdanie studentów, którzy swoje zainteresowanie prowadzonym przez niego kursem literatury dziecięcej, uzasadniali chęcią przeczytania książek, do których nie mieli szansy sięgnąć w dzieciństwie.

W czasach współczesnych badacze zauważają tendencję do ponownego zacierania się granic między pokoleniami. Zanikają tematy zastrzeżone wcześniej dla dorosłych. Siła programów telewizyjnych (teraz wzmoczona przez powszechną dostępność internetu) oswaja wszystkich odbiorców bez względu na wiek z tematami tabuizowanymi, w tym szczególnie związanymi z seksem czy przemocą. Nie pozostaje to bez wpływu na literaturę dziecięcą, która

coraz szerzej otwiera się na zagadnienia i problemy, których wcześniej unikano.

Otwarcie się nowej literatury na poważne problemy skutkuje w ostatnich dekadach tworzeniem książek, które Randall Jarrell (myśląc o swoich utworach), określa jako „w połowie dla dzieci, w połowie dla dorosłych” (Griswold 1997: 39). Potwierdzają to prace Isaaka Bashevisa Singera czy Russella Hobana, który pisał, że potrzebna jest „nieokreślona kategoria” książek – adresowana jednocześnie do dorosłych i dzieci. Podobnie, powieści dla młodzieży, podejmujące tematy prostytucji, kazirodstwa czy narkomanii, wskazują na zacieranie się granic między literaturą dla dorosłego i niedorosłego czytelnika.

2. Zacieranie granic

Zacieranie granic – tematycznych i formalnych – między literaturą dla dzieci i tą dla dorosłych budzi uzasadnione wątpliwości w hollenderskiej badaczce, Anne de Vries (Vries 1997). Z jednej strony, wątpliwości dotyczą podejmowania tematów kontrowersyjnych, z drugiej, używania symboliki niezrozumiałej dla młodego odbiorcy.

Jako przykład nowych tendencji w literaturze dziecięcej badaczka podaje poezję Teda van Lieshouta, który serię swoich wierszy poświęca doświadczeniu pedofilii. Złe wspomnienia nie są nazwane, a jedynie sugerowane. Dziecięca perspektywa jest zakamuflowana przez punkt widzenia dorosłego spoglądającego w przeszłość, co w połączeniu z nowatorską poetyką nie ułatwia młodemu odbiorcy zrozumienia sensu poetyckiego przekazu. Pozostaje pytanie, kim jest intencjonalny czytelnik takiej twórczości. W jednym z cytowanych przez Vries wywiadów sam Lieshaut wyjaśniał: „Piszę dla siebie: dla dorosłego, którym jestem, dla dziecka, którym niegdyś byłem i którym wciąż pozostaję.” (Vries 1997: 45, Tłum. A. J.-S.)

Podobne stwierdzenia można znaleźć również u innych współczesnych twórców, podczas gdy jeszcze w latach sześćdziesiątych czy siedemdziesiątych XX wieku każdy z autorów mógł wyjaśnić, jakie są specyficzne wymagania przy pisaniu utworów dla dzieci. Obecna twórczość, pełna symboliki i niestroniąca od formalnych eksperymentów, wysoko ceniona przez krytyków, traktowana jest jako literatura dla każdego, bez względu na wiek. Tak naprawdę oznacza to jednak zdecydowanie nieliczną grupę młodych odbior-

ców w porównaniu do literatury tradycyjnej, a także powtarzające się pytania, czy to na pewno jest jeszcze literatura dla dzieci.

Anne de Vries konkluduje, że istnieją dwa kanony literatury dziecięcej, jeden – ceniony przez dorosłych, drugi – przez dzieci. W badaniu tej literatury niezbędne jest skupienie się na tym, co dana opowieść może zaoferować dzieciom z punktu widzenia wartości literackich, i – jakich umiejętności wymaga od odbiorcy. Pozostanie bowiem bezużyteczna, jeśli dzieci nie będą jej beneficjentami, niczego z niej nie pojmą, niczego nie doświadczą. Nie oznacza to jednak w żadnym przypadku nostalgii za dawnymi restrykcjami, jakie towarzyszyły tradycyjnej literaturze dziecięcej. Granice w literaturze warto eksplorować i przekraczać. Jeśli nawet utwory okażą się zbyt trudne dla dzieci, to – albo znajdą swych odbiorców wśród dorosłych, albo pomogą badaczom lepiej zrozumieć istotę twórczości dziecięcej.

Z kolei znawczynie literatury niemieckiej i szwedzkiej, Eva-Maria Metcalf, przeobrażeń w statusie literatury dziecięcej upatruje w zmieniającym się podejściu do dzieci i dzieciństwa (Metcalf 1997). Uważa, że rola i specyfika tej literatury poddane są wpływom takich czynników jak: społeczne i instytucjonalne struktury, postęp technologiczny, pedagogiczne i polityczne roszczenia, siły rynkowe, normy literackie, praktyki dyskursywne i dominujące w danym czasie koncepcje dzieciństwa. To one miały wpływ na to, że jeszcze w początkach XX wieku literatura dziecięca była marginalizowana, odcięta od literackiego świata nowoczesności poprzez przypisanie jej raczej do obszaru folkloru i baśni. Tymczasem w ostatnich dekadach doświadczona profesjonalizacji i niebywałego wzrostu prestiżu. Rozpoczęta w latach sześćdziesiątych kulturalno-społeczna rewolucja spowodowana była przede wszystkim demystyfikacją i demokratyzacją dzieciństwa. Domaganiu się praw dla dzieci towarzyszył atak na przestarzały kanon i dotychczasowe autorytarne struktury. Zaczęto publikować książki dla „nowych dzieci”, promujące nowy model dzieciństwa, stawiające na krytyczne myślenie młodych odbiorców, uczące ich nieufności wobec dorosłych i sceptycyzmu wobec stworzonej przez nich kultury konsumpcjonizmu. Takie otwarcie się dotychczas zamkniętego, tradycyjnego świata fikcji dziecięcej na kwestie społeczne i polityczne skłoniło autorów

do zastosowania różnych podejść i technik narracyjnych, aby zachęcić młodych czytelników do aktywnego i krytycznego uczestnictwa.

Dzisiejsza literatura dziecięca nie próbuje mówić za dzieci ani nimi kierować. Autorzy, podobnie jak nauczyciele, rezygnują z roli kaznodziei czy edukatora na rzecz tego, który ułatwia im samodzielne poszukiwania rozwiązań i sensów w wieloznacznych tekstach. Stawiają przed nimi pytania i problemy, nie dając jednoznacznych wskazówek i etycznego przewodnictwa.

Metcalf zauważa, że takie upodmiotowienie dziecięcego czytelnika ma swoją cenę, i zastanawia się, czy nie obciąża się młodych odbiorców zbyt dużą odpowiedzialnością w konfrontacji ze sceptycyzmem, sprzecznościami, dwuznacznością, wyborem między równorzędnymi wartościami. Z drugiej jednak strony, docenia, że takie lektury to życiowe lekcje dla dziecka dorastającego w demokratycznym, konsumpcyjnym, informatycznym społeczeństwie, w którym dorastać trzeba szybciej niż niegdyś, ucząc się językowych gier i uczestnicząc w nich. Współczesne dzieci dzielą o wiele więcej doświadczeń z dorosłymi niż miało to miejsce w poprzednim pokoleniu, i dlatego autorzy znacząco poszerzają obszary podejmowanych tematów.

3. Polska literatura dziecięca a wieloraki adresat

O tym, że powstają książki pisane nie tyle dla „dzieci w różnym wieku”, ile – „dla dorosłych w każdym wieku”, świadczy znakomicie rozwijająca się w ostatnich latach literatura polska dla dzieci i młodzieży. Uznani i nagradzani autorzy (Marcin Szczygielski, Anna Onichimowska, Katarzyna Ryrych i wielu innych) piszą o problemach, o których chętnie czyta teraz także starsze pokolenie: o frustracji wynikającej z biedy, przemocy rodzinnej, niepełnosprawności dziecka, przymusowej migracji, uzależnieniach, konfliktach na tle wielokulturowości, braku akceptacji wszelkiej inności, kompleksach na tle wyglądu, a zwłaszcza otyłości.

Dzisiejsze książki dla dzieci nie ograniczają się do opowiadania o problemach związanych ze szkołą, przyjaźnią czy rodziną. Pozostając często w scenerii szkoły czy rodzinnego domu mówią o sprawach politycznych, społecznych, ekonomicznych, o AIDS, ksenofobii, ekologii czy homofobii. Stawiają pytania filozoficzne,

epistemologiczne, podejmują kwestie z aktualnych debat publicznych. Mali uchodźcy z książek Renaty Piątkowskiej (*Hebanowe serce*) czy Rafała Witka (*Chłopiec z Lampedusy*) pytają, dlaczego nikt nie chce im pomóc w niezawinionym nieszczęściu; młody Białorusin z książki Ewy Grętkiewicz (*Szczekająca szczeka Saszy*) i mali Ukraińcy wygnani przez wojnę z Doniecka (*Teraz tu jest nasz dom* Barbary Gawryluk) dziwią się, dlaczego ich rówieśnicy z klasy zamiast ciekawości przybyszami z innych krajów – wyśmiewają ich; uczniowie z powieści Pawła Beręsewicza (*Wszystkie lajki Marczuka*) stawiają pytania o współczesne rozumienie patriotyzmu i manipulację w mediach społecznościowych; a mali mieszkańcy żydowskiego getta (*Ostatnie piętro* Ireny Landau, *Arka czasu* Marcina Szczygielskiego), jak doszło do tego, że musieli bać się nie tylko Niemców, ale i własnych rodaków.

Często także w dziecięcych książkach – podobnie jak i w tych przeznaczonych dla dorosłych – mamy do czynienia z kwestionowaniem ról autora i czytelnika, odsłanianiem przed tym drugim pisarskiego warsztatu i powierzaniem mu aktywnej roli w rozwijaniu fabuły. Przejmująca historia małej Nabu uciekającej z kraju, w którym palone są domy, w poszukiwaniu miejsca, w którym wreszcie będzie mogła poczuć się bezpieczna, nie ma finału (Jarosław Mikołajewski, *Wędrownka Nabu*). Wyraźny zwrot do czytelnika zobowiązuje go do wyboru zakończenia: albo wskaże on dziewczynce nowy dom, albo każe jej odbyć niebezpieczną podróż powrotną, gdzie czyha na nią wiele zagrożeń. To nie jest tylko wybór „ciekawszego” literackiego zakończenia, ale raczej – zaangażowanie emocjonalne czytelnika w sprawy, które są wokół nas, i włączenie młodego odbiorcy w odpowiedzialne myślenie o wyborach etycznych, które nie pozwalają na obojętność wobec słabszych i potrzebujących.

Z pewnością istotną wartością najnowszej literatury dla dzieci i młodzieży jest jej otwarcie na ważne i trudne tematy, jeszcze niedawno zastrzeżone tylko dla dorosłego odbiorcy, a także wielowarstwowość znaczeń, pozwalająca na wielość odczytań w zależności od wieku czytelnika. Wciąż jednak aktualne pozostają zastrzeżenia Joanny Papuzińskiej, piszącej, że chociaż każdy autor pozostawia w utworze swoje piętno, to niewłaściwe byłoby podejście badawcze, polegające na traktowaniu dzieła jako wyrazu stanów osobowości

pisarza i poszukiwaniu wyjaśnień w uwarunkowaniach biograficznych, emocjonalnych, psychologicznych, bowiem: „charakterystyczną właściwością literatury dziecięcej jest przewaga funkcji impresywnej (wywoływanie określonych stanów psychicznych czy zachowań odbiorcy) nad funkcją ekspresywną (wyrażanie stanów psychicznych twórcy)” (Papuzińska 1988: 116).

Pomimo zacierania się granic między dorosłością a niedorobłością, warto podkreślić, że wprawdzie przepaść dotycząca życiowego doświadczenia i rozwoju poznawczego między dziećmi a dorosłymi coraz mocniej się kurczy, jednak nie znika. Wciąż zobowiązuje to zarówno autorów, jak i krytyków literackich do respektowania szczególnych wymagań stawianych dziecięcym książkom. Chociaż różnorodność tematyki i dwuznaczność narracji może kusić krytyków, by traktowali te książki jak literaturę dla dorosłych, nie powinni jednak pomijać w rozważaniach dziecięcego odbiorcy.

Literatura

- Adamczykowa Z. 2001. *Literatura dla dzieci. Funkcje, kategorie, gatunki*. Warszawa.
- Cieślowski J. 1985. *Literatura osobna*. Wybór R. Waksmund, Warszawa.
- Griswold J. 1997. *The Disappearance of Children's Literature (or Children's Literature as Nostalgia) in the United States in the Late Twentieth Century*, in *Reflections of Change. Children's Literature Since 1945*, ed. Sandra L. Beckett, London.
- Kuliczowska K. 1983. *W świecie prozy dla dzieci*. Warszawa.
- Metcalfe E-M. 1997. *The Changing Status of Children and Children's Literature*, in *Reflections of Change. Children's Literature Since 1945*, ed. Sandra L. Beckett, London.
- Nikolajewa M. 1996. *Children's Literature Comes of Age. Toward a New Aesthetic*, London.
- Papuzińska J. 1988. *Inicjacje literackie. Problemy pierwszych kontaktów dziecka z książką*. Warszawa.
- Vries de A. 1997. *Literature for All Ages? Literary Emancipation and the Borders of Children's Literature*, in *Reflections of Change. Children's Literature Since 1945*, ed. Sandra L. Beckett, London.
- Waksmund R. 1986. *Literatura pokoju dziecięcego*, Warszawa.
- Zabawa K. 2013. *Rozpoczęta opowieść. Polska literatura dziecięca po 1989 roku wobec kultury współczesnej*. Kraków.

Hogyan javítunk, hogyan javítsunk? Gondolatok a javításról az orosz nyelvi variancia és a nyelvi változások figyelembevételével

JÁSZAY LÁSZLÓ

DSc, egyetemi tanár, professor emeritus, ELTE BTK,
Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék (Budapest)

Резюме: Статья посвящена проблематике нарушения нормы и, в этой связи, вопросу об исправлении ошибок в речи иностранных (венгерских) учащихся с привлечением конкретных случаев с позиции преподавателя. Для анализа выделяется несколько трудных или спорных типов употребления, требующих при оценке разноаспектного рассмотрения. В статье рассматриваются некоторые случаи с колебанием в роде, проблема вариантности в управлении, деепричастные конструкции, а также случаи изменения или расширения лексического значения некоторых слов. С точки зрения преподавательской работы особое внимание уделяется примерам, вызывающим споры и находящимся на грани «допустимости и недопустимости».

Ключевые слова: исправление ошибок, нарушение нормы, изменение нормы, вариантность, колебание в употреблении

1. Általános bevezetés

A nyelvhelyesség kérdéseiben való állásfoglalás s ezzel együtt a nyelvi hibák javítása elkerülhetetlen velejárója az idegen nyelvet oktató tanár munkájának, de a kutató számára is a kérdések sorát veti fel. Bańczerowski Janusz egyik tanulmányában elméleti és általános nyelvészeti megközelítésben elemezte a „nyelvi helyesség” fogalmát (Bańczerowski 2009). A jelen dolgozatban konkrét, írott szövegekből (irodalmi művekből és a sajtóból) vett példák alapján, kimondottan gyakorlati nézőpontból foglalkozom a kérdéssel, és néhány érdekesebb eset felvillantásával azt próbálom bemutatni, hogy hétköznapi tevékenységünk során a hibajavítás nem ritkán komoly felkészültséget, különböző szempontok mérlegelését kívánja meg. A címadást illetően nem tagadom, a *Hogyan javítunk, hogyan javítsunk* kérdésfeltevésben lehet egy kis „áthallás” Lőrincze Lajos

egyik, a 80-as években publikált terjedelmes tanulmányával, mely a *Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk* címet viseli (Lőrincze 1985). A jelen munka címében jelzett témával közvetve e kiváló elemzés felidézése is célom. Lőrincze ugyanis az említett munkájában egy terjedő és sokak által vitatott, ill. nem kívánatosnak tartott nyelvi jelenség¹ okán több türelemre, nagyobb önmérsékletre és toleranciára szólít fel, és rámutat, hogy a nyelvhelyességi, a nyelvi változással kapcsolatos kérdések megítélése általában több szempontú vizsgálódást, gondos mérlegelést kíván, s nem utolsósorban a szép-irodalmi szövegek tanulmányozását, beleértve a klasszikusokat és a mai írók műveit. Úgy vélem, többek között ennek a felfogásnak a figyelembevétele is fontos az orosz nyelvre vonatkozó szabályok alkalmazását illetően. A hibák javításának az alapja természetesen nem lehet más, mint a nyelvi norma szempontjából történő értékelés minden konkrét helyzetben, s ez a tétel kiváltképpen iskolai vagy egyetemi dolgozatok, szövegek minősítésekor aligha vonható kétségbe. Ugyanakkor az is tény, hogy a norma nem abszolút értelemben statikus fogalom, nem tekinthető dogmának, de nem azonosítható a nyelvi úzussal sem (e kérdésről lásd alább). A normát az arra illetékes nyelvészek szükség esetén meg is változtathatják (erre több példát is találunk), törvényesítve ily módon a már elterjedt (s esetleg már régóta fennálló) gyakorlatot, jóváhagyva ezáltal a nyelvi variánsok használatát.

Egy másik előrebocsátott megjegyzésem egy nagy tudású orosz kolléga egyik futólagos véleménynyilvánításával kapcsolatos: Viktor A. Fedoszov, aki csaknem két évtizedet dolgozott orosz anyanyelvi lektorként Magyarországon, egy beszélgetés során megjegyezte, hogy a magyar kollégák olykor szigorúbban javítanak, mint ahogy ezt ő maga tenné. Ismerve Fedoszov professzor tapintatos viselkedését, értenünk kell, hogy ez a megjegyzése a hazai orosz tanárookra nézve nem dicséret volt, hanem talán inkább elmarasztalás, csupán Viktor Alekszandrovics kritikai észrevételét a maga kifinomult stílusában hozta tudomásunkra. Magam is úgy gondolom (a néhány évtizedes oktatói s ennél fogva „hibajavítói” tapasztalatom alapján),

---

¹ A hivatkozott tanulmányban Lőrincze a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatáról szóló szakmai vitát elemzi és értékeli. Konkrétan fogalmazva: a vita tárgya „a kérdés tisztázott”, „ez a probléma már megoldott” típusú használat.

hogy valóban előfordul sok olyan eset, amikor az indokoltnál szigorúbban ragaszkodunk valamilyen régen megtanult szabályhoz, miközben a szabály már akkor is némi egyszerűsítéssel pedagógiai szabályként került be a hazai köztudatba. Az esetek sorában tapasztalhatjuk, hogy számos gyakorlati szabály kiterjesztésének megvan a maga határai (ld. pl. az igeszemlélet szerteágazó szabályainak a hierarchiáját). Ráadásul az is előfordulhat (igaz, ez ritka eset), hogy egy bizonyos szabály az évtizedek múltával eredeti érvényességéhez képest már valamelyest fellazult (vö. pl. a grammatikai és a logikai egyeztetés „konkurenciáját” – *Большинство участников уже приехало, ill. приехали*), teret engedve a varianciának.

De látnunk kell azt is, hogy a hibák javításakor a túlzásba vitt beavatkozás szándékának fordított irányával is találkozhatunk: ez az elnéző-megengedő hozzáállás gyakorta akkor fordul elő, amikor kevésbé érzékeljük valaminek a nem odaillő voltát, ezért azt nem is javítjuk. Az ilyesmi nem annyira a grammatika alkalmazásával, hanem inkább a szókinccsel, a szavak, kifejezések jelentésével vagy stílusértékével kapcsolatosan szokott megtörténni. A továbbiakban példákat hozok fel mind a „túlzott szigor” alkalmazására, mind az olyan esetekre, amikor a bizonytalanság érzése miatt javítás helyett hajlamosak vagyunk észrevétel nélkül átlépni valamely nem odaillő használati formán. A példaanyagban a javító tanár dilemmáját néhány morfológiai és szintaktikai jellegű, valamint lexikai jelentésbeli kérdésen mutatom be.

2. Ingadozás a főnév nemének meghatározásában

Az orosz főnév nemének meghatározása első megközelítésben teljesen evidensnek és egyértelmű feladatnak látszik. Mégis, mint látni fogjuk, olykor ez a morfológiai kategória sem mentes bizonyos dilemmáktól. Konkrétan behatárolva e kérdést, előre bocsátjuk, hogy az alábbiakban a nem ragozható idegen eredetű főnevek neméről esik szó.

Lássuk hát kiemelt és egyúttal kiindulási példaként a *кофе* főnév nemének alakulását! Hagyományosan a nyelvtanulás különböző szintjeitől függetlenül mindig kizárólag hímnemű főnévként követelték meg a használatát, holott – szintén hagyományosan – már régóta használták és használják az utóbbi időkg bezárólag (szóban

és írásban egyaránt) semleges nemben is. Szögezzük le már előljáróban: az ingadozás ellenére tudomásul kell vennünk, hogy a *кофе* főnevet jogosan tanítják hímneműként, hímnemben javasolva (vagy előírva) az egyeztetést, ugyanis hivatalosan ez számított normatívnak, továbbá a hímnemben történő egyeztetést mindenkor és minden beszédhelyzetben kifogástalannak tartották. Ezzel szemben a semleges nemű használat általában beszélt nyelveinek („раз.”)² vagy – egyesek szemében – „iskolázatlannak” minősült. Az ilyen alapon tett megkülönböztetés nagyjából rendben is van, de a kérdésnek az a része már vitára ad okot, hogy egy mai értékrend szerint számos helyzetben elfogadható (akár mint „megengedett”, akár mint „megtűrt”) változatot nemcsak pusztán kijavítunk (lényegében tiltunk), hanem annak használatát következetesen büntetjük is. Például iskolai dolgozatokban pont levonásával, ami a végső osztályzat kialakítása szempontjából nem közömbös.

A szakirodalom és a nyelvi példák tanúsága szerint az látszik a leginkább célravezetőnek, ha a két különböző nemben való egyeztetés kapcsán stilisztikai variánsokról beszélünk, s ennek megfelelően a semleges nemű (beszélt nyelvi) használat számos szituációban nem jelenti a norma megsértését (vö. a „szituatív norma” fogalmával), inkább „nyelvi ízlés”³ kérdése a norma keretein belül. Tehát ha már ragaszkodunk a semleges nem kijavításához, azt megtehetnénk úgy is, hogy nem szankcionáljuk annak használatát. Ami pedig a norma határainak kijelölését illeti, figyelembe kell vennünk e fogalom összetettségét. Nyina Valgina három vonatkozásban fogalmazza meg a norma jellemzőit: 1) az úzus mint funkcionális kritérium, 2) a nyelvi rendszernek való megfelelés mint strukturális kritérium, valamint 3) a társadalmi elfogadottság mint esztétikai kritérium alapján (vö. Валгина 2001: 295).

Mindenekelőtt le kell szögezni: a *кофе* semleges nemben történő használata nem új fejlemény, egyáltalán nem csupán az utóbbi évtizedekhez köthető jelenség. Például a *кофе, которое* formájú

² Az orosz nyelvészek többsége a „раз.” minősítésű használatot az irodalmi köznyelv keretein belül értelmezi, ami pedig az általános felfogás szerint a normán kívül esik, azt a „просторечие” (értsd: vulgáris-népnyelvi) minősítéssel illeti.

³ Az utóbbi évtizedek nyelvészetében – az orosz és a hazai szakirodalomban egyaránt – a nyelvhasználati formák értékelésében a „nyelvi ízlés” szempontja is előtérbe kerül (vö. Костомаров 1994, Nádasdy 2003).

egyeztetés már Karamzin egyik művében is előfordul (1793), de Korolenkonál is (1895), továbbá L. N. Andrejev ilyen jellegű példái is több mint egy évszázadosak (1908, 1916). Idézünk egy-egy példát a *который* vonatkozó névmás semleges nemben történő egyeztetésére a különböző korok műveiből:

„Зато мы с италианцем пьем в день чашек по десяти *кофе*, которое везде находили (Н. М. Карамзин. Письма русского путешественника). Они вставали утром <...> мало разговаривали, пили в соседней комнате *кофе*, которое подавали им Роза с Анной <...> (В. Г. Короленко. Без языка). <...> Кружок от чашки *кофе*, которое любила пить молодая особа... (Л. Н. Андреев. Два письма). Я задремал, сидя в кресле, в ожидании пить *кофе*, которое заварил” (Б. Е. Белявский. Дневник).

Csupán jelezzük (ugyanis nyilvánvaló), hogy a semleges nem szerinti egyeztetett jelzős szerkezetre is bőségesen akad példa (mint pl. *крепкое, горячее, холодное, черное кофе*), de a hitelesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy összességében az irodalmi művekben, ill. az írott szövegekben lényegesen többször fordul elő a *кофе* hímnemű használata. Az említett tényeken kívül egyfajta rugalmasabb tanári állásfoglalás kialakítását illetően az sem mellékes körülmény, hogy az ezredforduló első évtizedében (2005) hatályba lépett ún. nyelvtörvény is támogatja a semleges nemű használati formát, melyet egyébként a szótárak közül némelyik már ezt megelőzően is megadott beszélt nyelvi változatként (pl. Розенталь, Теленкова 1976: 233) és amelyhez az akadémiai grammatika is hasonlóképpen viszonyul (ПГ-1, 1980: 469), ugyanis a semleges nem kérdésében a „megengedhető” (*допустимо*) minősítést használja. Érdekes, hogy az új akadémiai nagyszótár (melynek eddig 26 kötete jelent meg) csak hímnemű minősítést közöl (ld. БАС-8, 2007: 550), feltételezhető, hogy ebben inkább a hagyományos, a művelt emberekre jellemző használat konzerválása játszott szerepet.

Természetesen kauzális megközelítésben is fölvetődik a kérdés: mi lehet az oka annak, hogy egy *-e* magánhangzóra végződő idegen eredetű, nem ragozható főnév (azaz a *кофе* szó) a semleges nem helyett hímnemű minősítést kapott (s ráadásul ez a grammatikai jellemző évszázadokon át tartja magát), holott az idegen eredetű főnevek nagy többsége semleges nemben használatos, ami (*-e* végződéssel!)

nyilvánvalóan szabályosabb illeszkedést képviselne az orosz főnévi rendszerbe. A választ általában a *кофеи/кофиу* változatokra szokás visszavezetni, ezeknek az alakoknak a használata ugyanis általános volt a 19. században, ami a klasszikus irodalom példáin is nyomon követhető. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a *кофеи/кофиу* változatok elavultságuk ellenére a mai nyelvben sem ritkák, de használatuk ma vulgáris népnyelvinek (tehát normán kívülinek) minősül. Mindezek fényében egy másik kérdés is tisztázásra vár: vajon mi lehetett előbb, a *кофе* vagy a *кофеи*? A *кофе* változat is megjelent már a 18. században (azaz szövegekben adathozható), de a *кофе/кофеи* párhuzamosság mellett bizonyára nemcsak a *кофеи* volt hatással a *кофе* hímnemű használatára, hanem feltételezhetően az a tény is, hogy ezt a fogalmat a franciában is hímnemű főnév jelöli (*le café*), sőt, a németben is (*r Kaffee*), s mint közismert, e külső hatásoknak (de különösen a franciának) sokáig ki volt téve az orosz irodalmi nyelv szókincse. Az említett tényezőkhöz kívül talán az is szerepet játszhatott valamilyen mértékben, hogy a *кофе* szóhoz kapcsolható általánosabb fajfogalom a *напиток* 'ital' – hímnemű. Az idegen eredetű, nem ragozható főneveket ugyanis, amint azt számos ilyen eset tanúsítja, gyakran az asszociációs kapcsolataik alapján kezdték valamilyen nemben használni. A továbbiakban az ilyen alapon megállapított grammatikai nem akár rögzülhetett is normatív használatuként, ez történt például a *салями* és a *кольраби* szavak esetében, mindkettő nőnemű lett (a *колбаса* és *капуста* főnevek neme alapján), ill. a *цуккини* estében, mely főnév hímnemű lett (vö. *кабачок, огурец*). Mindazonáltal a nem ragozható idegen szavak nemének alakulása leginkább a semleges nem felé húzott (pl. *такси, жури, цунами*), miközben némely esetben a mai napig fennmaradt a variancia is (pl. a *бренди* lehet hímnemű, mivel 'напиток' vagy semleges nemű, mert idegen eredetű s nem ragozható).

A kettős neműség jellemzi az *авеню* főnevet is, mely nőneműként (vö. *улица* vagy *аллея*) és semleges neműként is használható (pl. *широкая / широкое авеню*), de egy sajátossága miatt érdemes további figyelmet szentelni ennek a szónak. Fontos hozzátennünk, hogy az *авеню* esetében a szabad variancia nem vonatkozik a főnév *sorszámneves* kapcsolataira. Pilenkor ugyanis az *авеню* kizárólag nőneműként használatos (Горбачевич 1978: 175), amit az orosz nem-

zeti szövegtörzsek (ruscorpora / НКРЯ) példái is egyértelműen visszaigazolnak (ld.: *первая, вторая... авеню; по пятой авеню* és hasonló használati formákat). Ez esetben tehát a grammatikai minősítés tekintetében ún. pozicionális (értsd: az adott pozíciótól függő) kettéválásról van szó. Bizonyos értelemben elvileg hasonló jelenséggel találkozunk az ún. kettős aspektusú igék egynémelyikénél, nevezetesen a részlegesen kettős szemléletűek esetében. Ilyen igék például az *организовать, образоваться* és a *преобразовать*. Ezek az igék annyiban kettős szemléletűek, amennyiben személyragos alakjaik folyamatos és befejezett jelentésben egyaránt előfordulnak (vö.: *Наша кафедра ежегодно организует свою традиционную конференцию* – itt folyamatos, ill. *В следующем году наша кафедра не организует свою традиционную конференцию* – itt bef.). Ezzel szemben infinitívusz-alakban, valamint múlt időben az említett igék egyértelműen befejezettek. Ezekben a pozíciókban folyamatos jelentésben az *организовывать (организовывал), преобразовывать (преобразовывал)* alakokat használjuk (erről bővebben Jászay 2019: 36–37).

3. Szintaktikai vonatkozású dilemmák

Voltaképpen mindössze két szintaktikai kérdéscsoportot emelek ki a hatalmas témakörből: az egyik a vonzat, ill. a vonzat-variancia problémája, a másik kérdés pedig a határozói igeneves szerkesztésű mondatokhoz kapcsolódik.

3.1. Először tehát a **vonzatnak** variánsok formájában történő megjelenésével foglalkozunk. Az alternatív vagy annak vélt lehetőségek igen gyakran viszonylagosak, ezért a könnyebb eligazodás érdekében a vonzatvarianciának különböző fokozatait kell elkülönítenünk. A hibajavítás szempontjából (a teljesség igénye nélkül) feltétlenül meg kell különböztetnünk az alábbi néhány esetet.

3.1.1. Optimálisnak tekinthetjük az olyan típusú varianciát, amikor a lehetséges vonzatok ugyanabban a lexikai jelentésben megtartják a semleges stílusminősítésüket is. Témánk szempontjából figyelmet érdemel a *любоваться* ige, melynek vonzata lehet *чем/кем-л.* vagy *на что/на кого-л.* Mindkét változat gyakori, a példák száma szinte végelemláthatatlan. A különbség csupán az eltérő formákból adódó szemléleti háttér alapján ragadható meg: a *любоваться на*

что/кого-л. háttérében a *смотреть на что/кого-л.* jelentés húzódik meg, a *любоваться чем/кем-л.* vonzat pedig pontosan illeszkedik egy jól behatárolható, egy bizonyos fogalmi mezőt képező igecsoport vonzatstruktúrájához: *восхищаться, наслаждаться, увлекаться, интересоваться* – mindegyik ige esetében eszközhatározós esettel. A probléma voltaképpen abban nyilvánul meg, hogy a hazai oktatási gyakorlatban a tankönyvek tanúsága szerint csupán ez utóbbi változatot tanítják (tehát *любоваться чем/кем-л.*), nem véve tudomást a másik, egyenértékű változatról. Ad absurdum ennek olyan következménye is lehet, hogy a tanár kijavítja a *любоваться на что/кого-л.* használatát, tehát ige elfogadható, normatív változatot.

3.1.2. Előfordulnak olyan párhuzamosságok, amikor a „variancia” minősítés inkább csak formai alapon indokolt, ugyanis a két változat közötti különbség se nem stilisztikai, se nem árnyalati, hanem lényegében szemantikai tartalmú. Tehát az eltérő vonzatok cseréje a jelentés megváltozásához vezet. Például az *узнать* igét (‘megtud vmit vkitől’) bővíthetjük *у кого-л.* és *от кого-л.* vonzattal is, de az ily módon létre jött különbség nem pusztán „árnyalat”. Az első esetben tudatos, szándékos cselekedetről van szó (tehát a *megtud* = *megtudakol*), a másodikban pedig véletlenszerű, nem eltervezett cselekvésről (ezért az *узнать* igének *от кого-л.* vonzattal nincs is folyamatos párja).

3.1.3. A stilisztikai variánsok használatukat illetően idővel elszakadhatnak egymástól. Visszatekintve a 19. sz.-i írók, költők nyelvhasználatára, nem nehéz megállapítani, hogy az egykor normatívnak (sőt, etalonnak) számító vonzat bizonyos esetekben mára már szinte teljesen kiszorult a használatból. Például a *писать к кому-л.* helyett ma a *писать кому-л.* vonzat (к előljárószó nélkül) számít helyesnek. Bármennyire is emlékezetünkben él Tatyjana levelének ismert sora – *Я к вам пишу, чего же боле* – (vagy akár más klasszikus művekből vett hasonló példa), az előljárószóval használt vonzat ma már nem fogadható el, ezzel a változattal csak abban az esetben él a beszélő, ha a szövegben az archaikus használatnak meghatározott oka, célja van.

3.1.4. Ami kizárólag a mai orosz nyelv grammatikai fejleményeit illeti, a vonzat megváltoztatása, pontosabban, a stabilnak számító hagyományos vonzatnormától való esetleges eltérés érdekes

példákkal szolgálhat a nem orosz anyanyelvű elemző számára. Egy ilyen helyzet érzékeltetésére alkalmasnak látszik a főnévként használt *заведующий* melléknévi igenév-alak vonzatának napjainkban fel-felbukkanó „elmozdulása”. Amint az közismert, a szabályos vonzat eszközhatározós esettel fejeződik ki, általában *заведующий кафедрой* vagy *отделом* kapcsolódás formájában. De időközben megjelent a *заведующий кафедры*, ill. *отдела* típusú használati forma is. Első találkozásom ezzel a változattal (természetesen eltekintve az egyetemi órákon előforduló ilyen jellegű hallgatói példaktól) egy az utóbbi évtizedben tartott nemzetközi konferenciához köthető, melynek programfüzetében az orosz előadó neve után megadott beosztás ekképpen volt feltüntetve: *заведующий кафедры*. Az ilyen formában használt megnevezés ösztönzött a hasonló típusú példák keresésére. Az eredmény: hasonló példák, összességében csekély számban ugyan, de az utóbbi évek szövegei között a nemzeti szövegkorpuszban is fellelhetők. Íme néhány példa illusztrációként:

„А бывший **заведующий кафедры** отоларингологии, девяностолетний седой старичок профессор В. И. Воячек <...> успокоил меня... (Валерий Заико. Из космоса – в физику живых систем // «За науку», 2013). В 2008 году **заведующим кафедры** стал ученик В. И. Шумакова член-корр. РАН Могели Шалвович Хубутия, директор НИИ скорой помощи им. Н. В. Склифосовского (За науку, 2013). **Заведующим кафедры** был избран митрополит Волоколамский Иларион <...> (Александра Сопова. Кафедра теологии МИФИ открыта многим верованиям // Известия, 2012.10.17). Еще одна пара пеликанов сейчас высиживает свое потомство, – рассказал «Комсомолке» **заведующий отдела** орнитологии Московского зоопарка...” (Комсомольская правда).

Az idézett mondatokhoz kívánczik a következő megjegyzés: Az ilyen típusú példák egyelőre csak sporadikusak, mégis jelezhetik egyfajta változás kezdeti megnyilvánulását. Ennek a változásnak valószínűsíthetően megvan a nyelvészeti alapja is: jelentését, használatát tekintve a *заведующий* alak már olyan mértékben „főnevesült” (azaz szubsztantiválódott melléknévi igenév alakjában), hogy igei jellege s egyszersmind igei vonzata (vö. *заведовать чем-л.*) erősen háttérbe szorult, a nyelvhasználó szempontjából elhalványult. Ugyanakkor az igei jelleg gyengülése nem történt meg a *заведование* deverbális származékszó esetében: nem véltlen, hogy a *заведование*

кафедрой 'a tanszék vezetése / irányítása' szókapcsolatban semmiképpen sem változtatható meg a vonzat, mivel itt egyértelműen cselekvést jelölő főnévvel (nomen actionis) van dolgunk. Persze a magyar anyanyelvű beszélő nyelvhasználatában a 'tanszékvezető' fogalom *заведующий кафедры* formában történő megnevezésekor aligha az itt említett okok húzódnak meg, sokkal inkább a szabály (ti. *заведующий чем-л.*) nemtudásáról vagy véletlenül történő figyelmen kívül hagyásáról lehet szó. Ettől azonban a kérdés még nyitott marad: hiba-e, ill. mennyire súlyos, milyen mértékű hiba egy magyar (vagy nem orosz) anyanyelvű által írt szövegben a *заведующий кафедры / отдела* szerkezet használata?

3.2. A **határozói igeneves mondatok** kapcsán is provokatív formában teszem fel a kérdést: megkérdőjelezhető-e bizonyos esetekben a szubjektumok azonosságának a szabálya? Mint tudjuk, alapszabállyal van dolgunk, melynek követését könnyen ellenőrizhetjük, ha a határozói igenevet visszaalakítjuk igévé, s így nyilvánvalóvá válik, hogy ki végzi az adott cselekvést. Ennek megfelelően tehát, a *Мы гуляли, разговаривая об искусстве* – helyes mondat, mert '*Мы гуляли и мы (при этом) разговаривали об искусстве*', de a **Включив радио, раздалась симфония* mondat nem szabályos, mert a *включить* és a *раздаться* igékhez köthető cselekvés alanyai semmiképpen sem lehetnek azonosak. Az azonos szubjektumok figyelmen kívül hagyásának „bűnébe”, melyet Viktor V. Vinogradov „szintaktikai gallicizmusnak” nevezett (Виноградов 1938: 154–155), olykor-olykor a legkiválóbb írók is beleestek. Egy-egy ilyen kiragadott példára néhány oktatási célú kiadványban, egyetemi tankönyvben is történik utalás (Pl. Шведова, Лопатин 1989: 491, Болла, Палл, Папп 1990: 493), ezek közül idézünk néhány mondatot.

„Пройдя таким образом немного более двух верст, слышится что-то похожее на шум падающих волн (Лермонтов). Имея право выбирать оружие, жизнь его была в моих руках (Пушкин). Выходя из университетских ворот, нас встретили ворота тюрьмы (Герцен). Накурившись, между солдатами завязался разговор” (Л. Толстой).

A jelenleg is érvényes szabálytól való eltérést illetően a gyakorlati tapasztalat arra enged következtetni, hogy az említett norma megsértésének különböző fokozatai vannak. Adódnak olyan esetek, ami-

kor a szabálytalanság kevésbé szúr szemet, sőt olyanok is, amelyek szinte észrevétlenek maradnak. Többek között ez állapítható meg a téma egyik kutatójának Viktor A. Ickovicsnak a sajtóból idézett példamondatai alapján (Ицкович 1982). Vizsgáljunk meg a szerző néhány példáját!

„Слушая музыку – прелюды и баллады Шопена, у нее слезы были на глазах” (Наука и жизнь, 1967, № 1).

Jóllehet a mondat szintaktikai értelemben valóban szabálytalan szerkesztésű, mégis logikailag bizonyos értelemben „védhető”. Tudniillik *‘он слушал музыку – у него были слезы ≈ он плакал’*, tehát a függőessel kifejezett szemantikai szubjektum végül is nem szakad el a határozói igenévhez köthető szubjektumtól (он). Hasonló jelenséggel van dolgunk az alábbi idézetben is:

„Пройдя с фотокамерой по улицам города, мне представилась возможность снять несколько сценок” (Молодежь Молдавии, 23 ноября 1967).

Logikai értelemben itt is fennáll a megfelelés a szubjektumok között: *‘я прошел по улицам – я имел возможность снять...’*, ezért a mondat formai szabálytalansága kevésbé zavaró. De egyéb (szemantikai jellegű) körülmények is enyhíthetik a szabály megszegésének tényét. Például, amint egy rögtönzött tesztelésünkéből kiderült, az alábbi mondatot az orosz anyanyelvűek többsége (olvasás alapján vagy hallás után) hibátlan szerkesztésűnek fogadta el:

„Не зная китайской жизни, китайских традиций, эта мысль может показаться странной” (Новый мир, 1968, № 2).

Ebben a példában a szabálytalan szerkesztés azért válhat rejtetté, mert a „Не зная” nem kötődik konkrét személyhez, feltételes jelentésű tartalmat fejez ki általános formában (*если не знать, если не знаешь*). Ezért funkcionálisan közelít az azonos jelentésű előjárósós kapcsolathoz: *‘без знания китайской жизни...’*. Amikor a határozói igenév-alak funkcióját tekintve nyilvánvalóan közelít valamely előjárósós kapcsolathoz – mint például az *учитывая, полагая, имея в виду, исходя из, не считая* alakok estében –, a mondatok elfogadhatósági mutatója még erősebb, Ickovics értékelése

szerint, az irodalmi norma határán van vagy talán már a norma ke-
retein belül (Ицкович 1982: 132). Ilyen megítélés alá esik például
a következő mondat:

„Учитывая привычки лошадей, в станках предусматривается специальный
навозный угол” (Наука и жизнь, 1978, № 8).

Végezetül lássunk egy olyan, deklaráltan is normatív, az akadémiai
grammatikából vett mondatot, melyben a határozói igenévhez köt-
hető szubjektumnak a főmondatban nem alanyesettel jelölt cselekvő
személy felel meg!

„Играя черными, чемпиону не удалось захватить инициативу” (РГ-2, 1982: 182-
183).

Ez esetben Ickovics az akadémiai grammatika adott fejezetének
szerzőjeként megjegyzi, hogy a határozói igenév használata meg-
engedhető személytelen (értsd: alany nélküli), modális igét tartal-
mazó összetett állítmány esetén, amikor a szubjektum datívuszban
fejeződik ki.

4. Szavak és jelentésük

A helyes vagy kifogásolható nyelvhasználat eldöntése gyakran
nem egyszerű a szavak lexikai jelentése szempontjából. Az alábbi-
akban néhány kiragadott szót, ill. szókapcsolatot vizsgálunk meg.
A szavak kapcsolódásának lehetősége vagy lehetetlen volta nagy
mértékben függ azok jelentésétől, ill. megfordítva, maga a jelentés
konkrét formában a kérdéses szó kontextusában (vagy legalábbis
valamely minimális kapcsolatában) realizálódik. Idevágó példá-
ink kiválasztásának fő szempontjaként az szolgált, hogy milyen ok
húzódik meg az esetleges helytelen vagy legalábbis vitatható hasz-
nálat háttérében, s e körülmény tisztázása egyúttal a jelentéselem-
zés vonatkozásában is érdekes lehet. Választásunk az *абитуриент*,
именинник, szavakra, valamint a *чёрная работа* és a *новая традиция*
szókapcsolatokra esett.

4.1. Az *абитуриент* a mai oroszban nem ugyanazt jelenti, mint
a németben a *der Abiturient*. Tehát ez említett jövevényszó által jelölt
fogalom (hacsak nem archaikus használatól van szó) az oroszban

nem 'érettségiző diák', hanem 'egyetemre (a felsőoktatásba) jelentkező diák'. Másképpen fogalmazva, a latin eredetű német *r Abiturient* főnévnek szemantikailag az oroszban a 'человек, поступающий в вуз' felel meg. Következésképpen német–orosz (ill. latin–orosz) viszonylatban a *r Abiturient* (lat. *abiturientus*) és az *абитуриент* szavak „hamis barátok”. E szó sajátos (az eredeti jelentéstől eltérő) használatnak egyszerű magyarázata van: az oroszban a vizsgált szó eredeti jelentéstartalma még a 20. sz. első felében megváltozott, s ez a módosult jelentés azóta állandósult.

4.2. Kiemelt figyelmet érdemel az *именинник / именинница* főnév jelentésének alakulása is. A motiváló szóból (*именины* 'névnap') szabályszerűen következik az adott derivátum jelentése: 'a névnapját ünneplő személy (férfi, ill. nő)'. Csakhogy ebben az esetben jelentésbővülés ment végbe, aminek a háttérmagyarázata szintén kézenfekvő: orosz nyelvterületen fokozatosan jelentőségét veszítette a névnap megünneplése, s ezért az *именинник / именинница* képzéseket elkezdték a születésnapját ünneplő személyre vonatkoztatva is használni. Ez a használati forma már évtizedek óta általánosan elfogadottnak tekinthető. A mai nyelvhasználatban az *именинник / именинница* még tágabb értelmezésben, pusztán 'ünnepelt' jelentésben is előfordul, de használata újszülöttre (*новорожденный*) vonatkoztatva kifogásolható (vö. Горбачевич 1978: 64–65, Soproni 2008: 145).

4.3. A *чёрная работа* kifejezés mindenekelőtt az oroszul tudó magyar anyanyelvűek szempontból érdekes, mert a *fekete munka* (értsd: 'nem legális, az adófizetés megkerülésére irányuló munka') állandósult szókapcsolatnak más a jelentése, mint az említett orosz kifejezésnek, ami nyelvi hiba, sőt félreértés forrása is lehet. Az orosz kifejezés jelentése a 'nehéz, fáradtságos, durva, presztízs nélküli, szakképzettséget, szellemi felkészültséget nem igénylő munka' elemeiből tevődik össze, s az ettől eltérő átvitt értelmű használat esetén – például 'piszkos munka' értelemben – az adott kifejezést indokolt idézőjelbe tenni. Ugyanakkor az utóbbi időben megfigyelhető, hogy a jelzőnek határozóvá alakítása – *работа / работать по-чёрному* –, lehetővé teszi a 'nem legálisan' jelentésben történő használatot is – természetesen idéző jeles formában:

„«По-черному» работать не выгодно: его очередь на квартиру уже подошла, но он не может в нее вселиться, потому что не может подтвердить свой доход” (Андрей Молодых. В поисках позитива).

Az ilyen típusú példák alapján nem zárható ki, sőt, talán prognosztizálható is, hogy a *чёрная работа* kifejezés a közeljövőben a ‘nem legális munka’ jelentésben is fel-felbukkan majd. Ennek első jeleire Anna A. Zaliznyak már felfigyelt (Zaliznyak 2013: 10), s egy ilyen irányú jelentésbővülés azért sem volna meglepő, mert a német nyelvterületen dolgozó oroszok nyelvhasználatában kézenfekvőnek tűnik a német *Schwarzarbeit* szóösszetétel szemantikai tükörfordítása.

4.4. A *новая традиция* szókapcsolat esetében – ellentétben az előző példánkkal – nem merül fel a nyelvi interferencia problémája. Mindazonáltal jogosan vetődik fel a kérdés: elfogható-e vagy ellenkezőleg, elítélendő a *традиция* főnév összekapcsolása a *новый* jelzővel? Konsztantyin Sz. Gorbacsovics már a 70-es években rámutatott e használati forma (mely akkoriban még kevésbé volt elterjedve) logikai ellentmondásosságára (Горбачевич 1978: 72). A *традиция* ugyanis, akárcsak magyar változatában a *tradíció*, olyan szokás, amely a régműltből eredeztethető, olyan valami, amit megőriztek a jelen számára az egymást követő nemzedékek. Talán jobban érzékeljük a kérdéses jelző oda nem illő (vagy legalábbis szokatlan) voltát, ha nyelvünkben az idegen eredetű szót magyar szóval helyettesítjük: „új hagyomány”. E tekintetben az orosz nemzeti szövegek elemzése a következő képet tárja elénk. Az említett logikai pontatlanság ellenére viszonylag nagy számban fordul elő e vitatható használat⁴ (jellemző igei bővítményei: *начать, ввести, открыть, создать, заложить* „*новую традицию*”, ill. *появилась, родилась, сложилась, возникает, открывается* „*новая традиция*”), de talán az a tény egyelőre mégis óvatosságra inthet, hogy az ilyen példák nagy többségét inkább a sajtóban találhatjuk s kevésbé a szépirodalmi szövegekben. Úgy tűnik, a kérdéses használati forma elfogadása vagy elvetése napjainkban inkább nyelvi ízlés dolga, s feltehetően ez a szempont határozza meg a *Howyan javítunk, hogyan javítsunk?* kérdésből adódó dilemmát is.

⁴ Annyiban vitatható, amennyiben nem fogadjuk el, hogy valamelyest megváltozott a *традиция* / *tradíció* szóhoz kötött fogalom tartalma.

Felhasznált irodalom

- Bañcerowski J. 2009. *Néhány gondolat a „nyelvi helyesség” fogalmáról.* Magyar Nyelvőr 133. évf. 2. szám, 125–129.
- Jászay L. 2019. *Az orosz ígeszemlélet oktatásának nyelvészeti alapjai.* Budapest. Tinta Könyvkiadó
- Lőrincze L. 1985. *Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 162. szám.
- Nádasdy Á. 2003. *Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről (1990–2002).* Budapest. Magvető
- Soproni A. 2008. *Orosz kulturális szótár.* Budapest. Corvina Kiadó
- БАС–8, 2007. *Большой академический словарь русского языка.* Т. 8. Санкт-Петербург–Москва. Наука
- Болла К., Палл Э., Папп Ф. 1990. *Курс современного русского языка.* Ötödik kiadás, Budapest. Tankönyvkiadó
- Валгина Н. С. 2001. *Активные процессы в современном русском языке.* Москва. Логос
- Виноградов В. В. 1938. *Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX вв.* Москва. Учпедгиз.
- Горбачевич К. С. 1978. *Нормы современного русского литературного языка.* Москва. Просвещение
- Зализняк Анна А. 2013. *Русская семантика в типологической перспективе. К вопросу о термине ‘языковая картина мира’.* *Russian Linguistics.* 37, 5–20.
- Ицкович В. А. 1982. *Очерки синтаксической нормы.* Москва. Наука
- Костомаров В. Г. 1994. *Языковой вкус эпохи: из наблюдений над речевой практикой масс-медиа.* Москва. Педагогика-Пресс
- РГ-1. 1980. *Русская грамматика* ч. 1. Главн. ред.: Н. Ю. Шведова, Москва. Наука
- РГ-2. 1982. *Русская грамматика* ч. 2. Главн. ред.: Н. Ю. Шведова, Москва. Наука
- Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. 1976. *Словарь трудностей русского языка.* Москва. Русский язык
- Шведова Н. Ю., Лопатин В. В. (ред.) 1989. *Краткая русская грамматика.* Москва. Русский язык

Orsós Ferenc és a katyíni tömegsírok azonosítása

KAPRONCZAY KÁROLY

egyetemi tanár, az MTA doktora, a MOT főtítkára,
MTA Orvostörténeti Bizottság elnöke,
a Semmelweis Egyetem vendégprofesszora

Több évtized távlatából is mindenkit megdöbbsent az 1940. április-májusában Katyínbán lemészárolt több ezer lengyel tiszt drámája, az a minősíthetetlen nagyhatalmi cinizmus, amellyel a második világháború főszereplői az emberi sorsokat „kezelték”. Ez éppúgy vonatkozik a Szovjetunióra, mint a propagandalehetőséget „kihasználó” goebbelsi náci sajtógépezetre, a szövetségi érdekekért asz igazság elhallgatására, törekvő Angliára és az Egyesült Államokra. Katyín „történelmi utóélete” sajtós dráma.

1943 áprilisában a helyi lakosok titokzatos tömegsírokat találtak a katyíni erdőben és a próbaásások után a helyi német parancsnokság a felsőbb berlini parancsnoksághoz fordult, kérve szakembereket a rejtélyes sírok feltárásához. A katyíni erdőben feltárt sírok törvényszéki orvosi vizsgálatainak irányítását és a szakmai munka megszervezését, valamint felügyeletét Leonardo Conti¹ birodalmi egészségügyi főnök felügyelete alá helyezték, de már a tevékenység kezdetén több szakértői orvosi bizottság munkájára is építeni akartak. Amint tavaszodni kezdett, több száz szovjet hadifoglyot rendeltek oda. A Wehrmacht Egészségügyi Főnöksége Katyín térségbe rendelte Wolfgang Quersdorf orvosezredest és Gerhard Buhtz igazságügyi orvos szakértőt, orvosezredest, a breslaui egyetem orvosi karán az igazságügyi orvostani intézet docensét.

---

¹ Conti, Leonardo /1900–1945/ orvos, birodalmi egészségügyi főnök. 1923-ban szerzet orvosi oklevelet Erlangenben, sebészetből szerzett szakorvosi vizgát, 1925–1933 között a berlini Gyermekkorház főorvosa, 1927-től tagja a Nemzeti Szocialista pártnak, 1933-tól a porosz, 1934-től a Birodalmi Népegészségügyi Hivatal főnöke / Egészségügyi minisztériumnak megfelelő szervezet/. Az eutanázia program szervezője, amiért a Nürnbergben működő Nemzetközi Bíróság elé akarták állítani. Börtöncellájában felakasztotta magát.

Amikor a németek lerohanták Lengyelországot, elfoglalták Krakót és betiltották az egyetem működését, tanári karát letartoztatták, de a megszállók 1941/1942. tanévvel kezdődően német egyetem megnyitását tervezték a Jagelló Egyetem épületeiben. A feloszlott orvosi kar intézményi rendszerével más volt a helyzet: a klinikákat és a betegellátó részlegeket a városi kórház intézményeként működtették. Az elméleti intézeteket (anatómia, kórbonctan, igazságügyi orvostan, élettani, gyógyszerészeti intézet) a Főkormányzóság Rendőrsége kötelékébe rendelték, mint szakértői intézetet, élére a wroclawi egyetem igazságügyi orvostani intézetének professzorát, Gerhard Buhtzot nevezték ki felügyelőnek, aki ekkor már a Wehrmacht orvosvezetője, a közép német hadsereg parancsnokságának egészségügyi csoportfőnöke volt. A volt egyetemi tanszékek „beosztott” osztályként működtek a Rendőrség keretében, megtartva az intézeti szerkezetüket. A lengyel kollegák Buhtzot emberséges vezetőnek, komoly szakembernek tartották, akihez személyes problémákkal is fordulhattak, sőt igyekezett mindenben segíteni nekik. Buhtz a sachsenhauseni táborból kiszabadult Jan Olbrzycht professzort² a krakkói egyetem igazságügyi orvostani intézet volt igazgatóját visszahívta az intézetbe, az igazságügyi orvostani részleg vezetőjévé nevezte ki.

A Wehrmacht Egészségügyi Főnöksége nem véletlenül vezényelte a térségbe 1943. március 29.-én Buhtz professzort, akinek szabad kezét engedtek munkatársainak megválasztásában. A döntést megelőzően a magasabb német parancsnokság csak német szakemberekkel kívánta a feltárást elvégeztetni, végül úgy döntöttek, hogy a lehető legnagyobb nemzetközi részvétellel és a lengyel területen feltalálható lengyel szakemberek bevonásával akarták a feladatot megoldani. Így Buhtz nem véletlenül választotta közvetlen munkatársának Marian Wodzińskit, a krakkói egyetem kórbonctani tanszékének volt másodprofesszorát és két asszisztensének Wiktor Kalicińskit és Ste-

---

²Olbrzycht, Jan /1890–1962/ orvos, egyetemi tanár, igazságügyi szakértő. A krakkói egyetemen végzett 1913-ban, az első világháború alatt az osztrák-magyar közös hadsereg katonaeorvosa, 1920-ban magántanár, rendkívüli tanár 1923-tól, 1936-tól ny.r. tanár az igazságügyi orvostani tanszéken. Kiemelkedő tudású szakember, 1940-ben az auschwitz-i koncentrációs tábor foglya, 1945 őszén újból elfoglalta az intézet vezetését.

fan Piekowskit. Dr. Marian Wodziński³ és munkatársai hivatalosan a Lengyel Vöröskereszt kiküldöttei voltak, személyes biztonságot a Nemzetközi Vöröskereszt biztosított. Wodziński a megszállás alatt óvatos magatartást tanúsított, került a Beckkel való konfliktust, hiszen a Honi Hadsereg tagjaként másokért is felelősséggel tartozott. Wodziński és munkatársai összesen 2800 holttest azonosítását végezték el, az itt dolgozó összesen 9 lengyel törvényszéki szakértő.

Az igazságügyi orvostani „bázisintézetnek” a krakkói törvényszéki orvostani intézetet jelölték ki, amelyet Olbrzych professzor letartoztatása után Janina Kowalczyk vezetett, akinek alakját Wajda filmjében is megjelenítették. (Az idős hölgy, aki titkon elviszi a hírt a film főhősének családjának és átadja a sírból kimentett emléktárgyait.) A helyszínen Wodziński irányításával tábori laboratóriumot, kórbonctani részleget szerveztek, megteremtették mindazokat a feltételeket, amelyek az igazságügyi orvostani vizsgálatokhoz kellett. A fennmaradt fényképeken elég szegényes felszereléssel dolgoztak, későbbi visszaemlékezések szerint a helyszínen levő német katonák bizalmatlanságával is találkozhattak. Később a helyszínen készített törvényszéki orvostani anyagokat – a sírleletekkel együtt – a krakkói törvényszéki orvostani intézetbe szállították. Itt kezdték meg szakszerű feldolgozásukat, a sírleletek (a holttesteknél talált igazolványok, jegyzetek, naplók, személyes tárgyak, stb.) csoportosítása, ládába rendezése, amelyek közül több ládányit anyag a Honi Hadsereg birtokába került.

A feltárás szakmai munkáját irányító Buhtz professzor, a világháború után nagy segítséget adhatott volna a nemzetközi vizsgáló bizottságoknak. A későbbi adatok szerint sajnos Drezda bombá-

---

³ Wodziński, Marian /1900-?/ orvos, egyetemi tanár, igazságügyi orvostani szakértő. A krakkói egyetem neveltje, orvosi diplomát 1923-ban szerzett, a Jagelló Egyetem leíró anatómiái, majd kórbonctani intézetében dolgozott, 1935-től az igazságügyi orvostani intézet docense. Kiemelkedő képességű kutató, aki már 1937-ben a béldaganatok patológiájából, később a bőrszarkómákról írott tanulmányaival felhívta magára a nemzetközi orvosi körök figyelmét. Tényleges vezetője lett a katyáni sírfeltárásoknak, amiért 1945-ben – kollaboráció vádjával – a szovjet katonai hatóságok elfogatási parancsot adtak ki ellene. Sikertelenül külföldre menekülni, Londonban telepedett le 1947-ben kiadta a *The Katyn forest.* /London, 1947./ c. alapvetésnek számító, első orvosi könyvet Katyínról. 1949-től az Edynburgban működött Lengyel Egyetem orvosi karának igazságügyi orvostani intézetét és tanszékét vezette. Később hazatelepült.

zásánál életét vesztette 1944-ben, bár más források azt feltételezik, hogy valahol Ukrajnában esett el. A szakmai munkába bevont – függetlenül Buhtz szándékától – lengyel szakemberek idevezénylése propaganda célból is történt, hiszen „jelenlétük” látványos gesztust jelentett a lengyelek és a világ számára az „igazság kiderítésénél.” A feltáráshoz több száz szovjet foglyot hoztak ide, ők a fizikai munkát végezték, a német propaganda szerint a „bűnösöket” jelenítették meg a szörnyű gyilkosságok színhelyén. Rövid idő alatt nyolc sírt tártak fel, több az 1920-as éveken az erdőben épített NKVD-tisztségviselők által használt üdülő közelében volt. Ezt az épületet, az adott időben, NKVD-katonai parancsnokságnak használták, a látható nyomok alapján az alagsorában hajtottak végre a lengyel tisztek tömeges kivégzését is. A próbaásásnál talált tömegsírokban olyan az 1928 körül és az 1930-as évek elején kivégzett egyenruhás és civil oroszok – férfiakat és nőket – tetemeit találták. A németek előtt is ismert volt, hogy a lengyelek több tízezer fogoly lengyel tiszteket keresnek az oroszokon, éppen ezért is lett rendkívül fontos az ügy, amikor csak a sírokban lengyel tisztek maradványait találták meg.⁴ Ezekben, a napokban a lengyel Főkormányzóság lengyel sajtója csak a megtalált lengyel tömegsírokról írt, kész listákat közöltek a megtalált katonai igazolványok szerint azonosított katonákról. 1944. április 10-én Varsóban és Krakkóban a németek lengyel értelmiségieket és civil személyeket gyűjtöttek össze és vitték el Katyńba, hogy saját szemükkel lássák a lengyel tisztek tetemeit.

⁴ Az 1990-es években a lengyel sajtó bejárta az a hír, ami később igaznak bizonyult, hogy Gerhard Buhtz a breszlai igazságügyi orvostani intézetében négy koponyát helyezett el a katyńi sírfeltárásból. Ezt – mivel az intézetben dolgozók tudták a koponyák eredetét – szekrénybe zárva őrizték, nehogy a szovjet, majd a kommunista államhatalom elvigye onnan. Az 1997-ben Bronisław Popielski professzor felfedte a négy koponya meglétét és bemutatta a sajtónak. A dokumentumok szerint 1943. május közepén repülő egyenruhában elföldelt női holttestet találtak, amelynek koponyáját Buhtz a breszlai egyetem igazságügyi orvostani intézet gyűjteményében helyezte el. Ezt és más katyńi koponyát őrizte meg Popielski professzor. Hosszas bizonyítási eljárás – Jerzy Kawecki számítógépes vizsgálata – után 2005. november 4-én derült ki, hogy a koponya teljes biztonsággal az Janina Lewandowska (1908–1940), Józef Musinski tábornok leányának koponyájával, aki zeneművészeti főiskolát végzett, majd a légierőnél távirásként szolgált. Orosz fogságba esett, a kózielski táborban tartották fogva. Azonosított koponyáját – gránit urnában – 2005-ben eltemették Lusowában, a családi sírboltban. Bebizonyosodott, hogy a szovjetek nőket is meggyilkoltak Katyńban.

Berlin 1943. április 13-án adott ki hivatalos közleményt a katyíri gyilkosságokról, tíz-tizenkétezer holttestről szóltak, úgy vélték, ez a létszám pontosan megfelelhet a lengyel tiszteket őrző volt három tábor lakóinak létszámával. Goebbels is elemében volt: „Személyesen adtam utasítást arra, hogy vitessenek minél több újságíró és lengyel értelmiségit a leletek színhelyére, hadd győződjenek meg a saját szemükkel arról, mi vár rájuk, ha megvalósulna sokak vágya, ha a bolsevisták legyőznék a németeket.” A hír tényleg megdöbbenetett a szövetségeseket, elsősorban az angolokat, akik a lengyel kormánnyal kapcsolatban kínos helyzetbe kerültek.

A londoni lengyel kormányhoz és főparancsnoksághoz olyan hírek érkeztek, hogy a szovjet földön felálló lengyel hadsereg soraiban nagy a felháborodás, mivel rájöttek, miért nem kaptak pontos választ társaikról. A lengyel kormány még aznap (1943. április 15-án) a Nemzetközi Vöröskereszthez fordult a katyíri sírok kivizsgálása érdekében. Kérelmüket április 17-én nyújtották be a Nemzetközi Vöröskereszt genfi központjában, viszont Berlin ezt már hivatalosan is kérte április 16-án. A németek semleges országokból hívtak szakértőket, biztosítva azt, hogy nem akadályozzák munkájukat, minden segítséget megadnak nekik. 1943. április 20-án a lengyel kormány magyarázatot kért Moszkvától, erre április 21-án válaszoltak: a szovjet kormány a fasisztákkal, való együttműködéssel vádolta meg az emigráns Sikorski-kormányt, majd öt nappal később, április 26-án a Szovjetunió megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a lengyelekkel. A német kormány – miután a Nemzetközi Vöröskereszt nem a német kérelmet fogadta el – nemcsak a Lengyel Vöröskereszt újabb orvoscsoportjának helyszíni munkáját engedélyezte, hanem Sikorski tábornokot – teljes biztonságát garantálva meghívta a sírok megtekintésére. Az előbb említett lengyel vöröskeresztes orvoscsoport egy része szintén Krakkóból érkezett, elsősorban kórboncnokok, törvényszéki orvosok, létszámuk, a munkájukat segítő asszisztensekkel együtt 20 fő lehetett. Ugyanakkor a német parancsnokságok gondoskodtak arról, hogy a német fogságba esett angol, amerikai és ausztrál hadifogoly orvosokból is delegációkat állítsanak össze és Katyńba vigyék őket szakmai szemlére. Az utóbbiaknak is menleveleket állított ki a Lengyel Vöröskereszt krakkói Szent János utca 2. sz. alatti irodája, valamint e munkában segítsé-

get nyújtó Svéd- és Amerikai Vöröskereszt, amelyeknek a Wawel alatt, az. ul. Długa-n voltak az irodáik. A lengyel Feltárási Orvos Csoport öt teljes hétig dolgozott Katyńban, későbbi visszaemlékezések szerint a német katonáorvosok semmiféle nyomást nem gyakoroltak árjuk, az adott területen, szabadon mozoghattak, bár az idevezényel német őrség bizalmatlan volt velük szemben. A tényleges feltárási és törvényszéki orvosi munka 1943. április 29-e és június 3-a között folytak, azután a nagy hőség és a közelgő szovjet csapatok miatt felfüggesztették az exhumálásokat, s június 7-ére visszate-mették a gödröket.

A szakértői munkába bevont Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló speciális nemzetközi orvosbizottság 12 tagból állt, amelynek ismert tagjai voltak Orsós Ferenc Magyarországról, F. Neuville Svájc-ból, R. Casteodat a Vichy központú Franciaországból, F. Berkle Romániából, Alekszej Markov Bulgáriából, Speerles Belgiumból, Tremsen Dániából, Saxen Finnországból, Miloslavac Horvátországból, Subik Szlovákiából, mindannyian egyetemi tanárok, szakterületük elismert művelői voltak. Az orvoscsoporthoz csatlakozott az ugyancsak a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló lengyel katonai orvoscsoporthoz, Antoni Stefanowski orvosezredes, Henryk Kasur orvosezredes, Aracjan Jaworowski orvosezredes, akik a német megszállás előtt hazájukban törvényszéki orvos szakértőként működtek. Ugyancsak ekkor érkeztek a tömegsírok megtekintésére a hadifoglyokból összeállított amerikai, angol, kanadai és ausztrál katonáorvosi küldöttség is. A Nemzetközi Orvosjogi Bizottság (ez volt a hivatalos neve 1943. április 20.-30. között dolgozott a helyszínen, illetve a nem olyan messze levő Szmolenskben.

A nemzetközi orvosbizottság megérkezése idejére nyolc sírgödört tártak fel, összesen kétezer-hétszázharminc személyt azonosítottak, közöttük 22 civil személyt, több tábornokot és több száz magas rangú tisztet. A legnagyobb sírgödörben kétezer ötszázhatvannégy, míg a legkisebben, a nyolcas számúban, mindössze százhusz holttestet találtak. Az előbbieket az azonosított személyekre vonatkozik, míg több ezer már azonosításra alkalmatlan vagy személyére utaló dokumentum nélküli holttestet találtak. Az teljes feltárásból kitűnt, hogy a több rétegben egymáson nyugvók mindegyike tarkólövéstől veszítette életét. A lövések többsége 7, 65 vagy 6, 35 milliméteres

Walther típusú kézfegyverből származnak. A holttestek elhelyezkedése arra utalt, hogy többségüket már a sírbakerülés előtt kivégezték, majd vagy sorban elhelyezték a markolókkal kiásott gödrökbe, vagy „gépkocsiplatókról” bedobálták őket. Tapasztaltak olyan „elhelyezkedési” formákat is, mintha billenős teherautókról borították volna őket a sírgödörbe. Az elhelyezkedésekből arra is következtettek, hogy a sírgödör szélén állókat hátulról belelőtték a sírgödörbe. A ruházatukból arra következtettek, hogy „fokozatosan” nem egy napon végeztek velük, hiszen a legelső rétegben még téli ruházatban, a felsőkben viszont már nyári ruházat foszlányait találták meg. Egy sírban 8-10 de volt olyan is, ahol 12 réteg holttest volt. Majdnem mindegyik holttesten megtalálható volt a speciális, csak az orosz biztonságiak által alkalmazott fojtókötés, ami a nyakra és a bokára kötött hurok volt, amit azért raktak fel a kivégzett személyre, hogy a tarkólövés sikertelensége esetén a rángatózó test önmagát fojtja meg. A koponyákon esett lövés bemeneteli nyílása minden esetben ugyanazon a helyen volt, utalva arra, hogy kivégzésben járatos személyek hajtották végre az ítéletet. A későbbi tanúkihallgatások arra adtak bizonyítékot, hogy kivégzések voltak a szmolenski városi börtön pincéjében, a katyni NKVD parancsnokság alagsorában és természetesen a helyszínen. A sírfeltárásnál talált tárgyakat, igazolványokat, naplókat, leveleket külön kigyűjtötték, ezek alapján állapították meg a személyazonosságokat, illetve a holttestek ruházatából katonai rangjukat. Volt olyan napló, amelyet szinte az utolsó óráig vezettek, s amely nap és gnyezdovoi állomás megjelölésével ért véget. A személyre utaló okmányok és a különböző tárgyak (fényképek, levelek, gyűrűk, bicskák, stb.) „gazdagsága” arra utalnak, hogy a kivégzésre kirendelt katonák ellenőrzési feladatukat sietve végezték el, vagy az ellenőrzésre nem került sor. Érdekesség, órát alig találtak a lengyel holttesteknél.⁵

A feltárást végző orvoscsoport a nemzetközi orvosi bizottság megérkezése előtt a helyszínen jelentős számú holttestet boncolt fel és azonosított, több ezres mennyiségben készítette mikroszkópos

⁵ Jerzewski, J.: *Katyni 1940*. Budapest, 1990.: Kapronczay Károly: *Katyn és Magyarország*. Tekintet, 1991. 1. sz.: Kapronczay Károly: *A katyni tömegsírok vizsgálata*. Orv. Hetil. 1990. 50. sz.: Kot, S.: *Rozmowy z Kremlem*. London, 1969.: *Lista katynska*. Brüsszel, 1949.: *Lista katynska*. Warszawa, 1992.: Malley, O.: *Katyni*. Chicago, 1972.

metszeteket, keresve – függetlenül a látható tarkólövéstől – a halál körülményeit, az agónia hosszát, illetve a földben való lét okozta elváltozásokból a kivégzés idejére, kerestek támpontot. A munkában résztvevő orvosok következtetéseiket a nemzetközi orvosi bizottság rendelkezésére bocsátották. A kirendelt nemzetközi orvosi bizottság feladata a rendelkezésére adott anyagból (és saját boncolásaik adataiból) megállapítani a kivégzések feltételezett idejét, módszerét. Az egységes álláspont kialakítása érdekében egyéb eszközöket és módszereket is igénybe vehettek. Ilyen eszköz volt például a helyszínre küldött botanikus csoport, akik nemcsak a sírokba került növénymaradványokat vizsgálták meg, hanem a sírok fölé telepített, majd kivágott fák évgyűrűi alapján következtettek a kivégzés idejére. A telepített fák évgyűrűinek rajzolatai megszakadnak, majd folytatódnak az átültetés után. Ebből lehetett a három évvel azelőtti átültetésre következtetni. Ez valójában Orsós Ferenc „ötlete” volt, hiszen a megbízás elvállalása után nem volt „tilos” a feladatról információkat begyűjteni, illetve javaslatot vagy kérést feltenni. Orsós professzor feladat elvállalása után kérte a botanikai vizsgálatot, ami ugyan nem volt ismeretlen a bűnügyi vizsgálatokban, de nem alkalmazták általánosan, főleg a katonai vizsgáldásoknál.

A felkért bizottságban valóban Orsós Ferenc volt a legnagyobb szaktekintély, aki a lőtt sebek elismert szakértőjének számított. Gyakorlott igazságügyi és törvényszéki orvostani szakértő volt, a törvényszéki orvostanban a legtöbbet idézet szakértőként jegyezték a nevét. Orsós Ferenc 1879. augusztus 22-én született német eredetű polgári családból. A család eredeti neve Spindl volt, amit magyarosítottak. Orvosi Tanulmányait Kolozsvárott végezte, orvosi oklevelét 1905-ben kapta meg. Végzése után Kaposváron a megyei kórház kórboncnok orvosa, 1909-től főorvos, 1914-től a budapesti orvosi karon a törvényszéki orvostan tárgyköréből magántanár, bár 1910-ben meghívást kap Kolozsvárra az Egyetemi Kórbonctani Intézet vezetésére, de ezt nem vállalta. 1914 őszén katonai szolgálatra hívták be, az orosz frontra vezényelt táborig kórház sebész főorvosa, majd kórházparancsnoka. A táborig „sebészkedés” későbbi pályafutására kihatással lett, hiszen a táborig kórházba kerültek többsége lőtt sebbel rendelkezett, nagy gyakorlati tapasztalatokat szerzett a golyók, okozta sebek roncsolódásairól és következményeiről. Ez

a sebészi gyakorlat jelentősen hozzájárult Orsós lőtt sebekkel kapcsolatos hatalmas ismereteihez, nemcsak a rehabilitáció, hanem a halált okozó vonatkozásaival kapcsolatban is. 1917-ben fogságba esett, az Urálon túli fogolytáborba került, ahol továbbra is orvosként működött. A bolsevik forradalom után a foglyokat részben magukra hagyták, számos társával együtt gyalog indult haza és 1918 – kalandos út után – májusában ért haza. Valóban „időben ért haza”, mert még június 10-én meghívták a Debrecenben megalapított Tudományegyetem orvostudományi karán alapított kórbonctani tanszékének élére, szabad kezet kapva az intézet megszervezése és személyi állományának meghívására. 1936-ig áll az intézet élén, 1921-ben létrehozta a debreceni Törvényszéki Orvostani Intézetet. Orsós debreceni tevékenysége alatt olyan tudományos eredményeket mondhat magáénak, amelyek nemzetközi szinten is kiemelkedők voltak. Tudományos munkássága öt kötetben kiadásra került, elismertségét öt monográfia és emlékkönyv is jelzi. A sérülések keletkezési mechanizmusát illető, a tüdő szöveti szerkezetét és annak változásait különböző kórformákban célzó kutatásai, a magzatelhajtás területén végzett tevékenysége több hazai és külföldi tankönyv hivatkozási adata lett. Jelentős eredményeket ért el a sérülések keletkezési mechanizmusa, a tüdő szöveti szerkezete és annak kóros elváltozásai, a gerincoszlop patológiája, a lép szerkezetének, a nyakszirtcsont fejlődésének, a daganatok különféle formáinak kutatásában. A vitális és postmortális sérülések vizsgálatában, saját korában úttörőnek számító megállapításokat tett. Széleskörű szakirodalmi munkásságot fejtett ki. 1919–1921-ben, majd 1933–1935-ben az orvosi kar dékáni, 1923–1924-ben a rektori méltóságot viselte, de 1935-ben elfogadta a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi karán a törvényszéki orvostani intézet egyetemi tanári tisztségét és az intézet vezetését.

Orsós Ferenc 1928-ban a MTA levelező, 1940-ben rendes tagja lett, tagjai sorába hívta a hallei Német Természettudományi Akadémia, a finn Duodecim Orvosegyesület, a Német Patológusok Társasága, a párizsi Anatómiai Társaság, a Német Törvényszéki Orvostani Társaság, elnyerte 1930-ban a Corvin-láncot, a MTA Nagyjutalom Érmét (1944). Valóban jelentős szerepet játszott a politikai közéletben is, így elnöke volt a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének, az Antibio-

lsevista Ifjúsági Tábor Nemzetvédelmi Akadémiájának, amelynek 1944 májusától elnöke is lett, valamint tagja volt a Magyar-Német Társaság igazgatóságának (1944–1945). Később szemére vetették, hogy felsőházi tag is volt (1941–1945), de ide, mint akadémikust és minta MONE elnöke került be. Az utókor ellentmondásos személyiségnek ítélte meg: a kórbonctan és a törvényszéki orvostan területén nemzetközileg is elismert szaktekintély volt, akadémikus, aki az 1941. évi un. Fajvédő törvény vitájában eléggé félreérthető beszédet mondott, genetikai ismeretei a kor tudományos eredményeit nem tükrözték egészében. Részben ennek alapján zárta ki tagjai sorából a Magyar Tudományos Akadémia és esetleges rehabilitációjának is ez lett az akadálya. Ettől függetlenül 1945 őszén ellene hozott legsúlyosabb vád a katyíni vizsgáló bizottságban való részvétel, valamint az, hogy Budapest ostroma előtt Németországba kitelepített magyar orvosi kar dékánja lett, mindvégig követte az egyetemet, majd a németországi amerikai zónában kért menedéket. Itthon a katyíni szakvéleménye miatt háborúsbűnössé nyilvánították és népbírói vádat emeltek ellene.

A fentiek alapján bizton lehet állítani, hogy Orsós Ferenc nem politikai nézetei, hanem elismert szaktudása alapján került be a 12 tagú nemzetközi bizottságba, a helyszínen majdnem félszáz tetem felboncolásánál volt jelen, illetve maga végezte el, igen gondosan tanulmányozta Butz-féle metszeteket. A Nemzetközi Bizottság együttes szakvéleményt adott ki, amelyben elsősorban Orsós szakismerteire alapozott véleményt összegzett, amiből félreérthetetlenül kirajzolódott Orsós álláspontja a halál okairól, az időpontról és az elkövetők megnevezéséről. Tény, hogy sem a bizottság, sem pedig Orsós nem lett „népszerű” a szovjetek előtt. 1945 februárjában a Peszet elfoglaló szovjet csapatok egy különleges egysége Orsós Ferenc intézeti irattárának szinte teljes anyagait elvitték, főleg a Katyínnal kapcsolatos iratokat keresték, Megbízható adat van arra, hogy ez az anyag a Szövetséges Ellenőrző Bizottság zuglói központjába került, innen a Szovjetunióba vitték. Az Oroszország és Magyarország között létrejött új államközi szerződés értelmében a Magyar Országos Levéltár által kért dokumentumok listájára ez az anyag is felkerült.

A Nemzetközi Orvosi Bizottság végső véleményének megfogalmazása előtt megállapodott abban, hogy a bizottsági tagok egymás-

tól függetlenül a továbbiakban egyénileg nem nyilatkoznak, csak közösen tehetnek újabb nyilatkozatot. Ezt Orsós a későbbiekben szigorúan megtartotta, illetve a többiek is, míg nem kerültek szovjet fogságba. A bizottság véleményétől függetlenül sokakban kétely merült fel a németek által bizonyított tényekkel kapcsolatban, s továbbra is azt hitték, hogy nem az oroszok művelték ezt a szörnyűséget. Goebbelsszel kapcsolatban azt írta naplójába: „Londonban mélységes megdöbbenést váltott ki a német propaganda, annak sikere. Egyszerre repedéseket látnak a szövetség falán, ami eddig nem hittek.”

(Újabb feltárás Katyńban és ami azután történt) 1943 nyarán, alighogy a szovjet hadsereg elfoglalta Szmolenszk térségét és rendeződött a helyzet, 1944. január 16-a és 23-a között Nyikolaj Burdenko neurológusprofesszor, igazságügyi szakértő és a moszkvai I. Sz. Orvostudományi Egyetem tanára vezetésével egy szovjet orvosi és szakértői bizottság kezdte vizsgálni a tömegsírok áldozatait. Burdenko jeles egyénisége volt a szovjet orvostudománynak, a Nobel-díjas Pavlov tanítványa és munkatársa volt. Az újabb feltárást most német hadifoglyokkal végezték el, fordított szellemben, mint 1943 tavaszán.

A sírokból mintegy kilencszáz tetemet emeltek ki. Megállapították, hogy a kivégzéseket 1941 szeptembere körül hajtották végre, s az elkövetői az Ahrens ezredes vezette 537. számú német ezred egyik zászlóaljának katonái voltak. (Ahrens ezredes neve azért került a szovjetek érdeklődésének középpontjába, mivel 1943 januárjában éppen az ezredes zászlóalja fedezte fel a farkasok által feldúlt sírokat.) A szovjetpropaganda érdekében a vádak alátámasztására a környékbeli lakosságból nyilatkozatokat „szereztek be” és sajtótájékoztatókon ismételtették a vallomásokot.

A szovjetek által közzétett „igazság” igazolására az oldalukon harcoló lengyel hadsereg legmagasabb parancsnokait – köztük Berling tábornokot is – Katyńba vezényelték, hogy a szovjetek által emelt emlékművet megkoszorúztassák velük. Az ügy pikantériája, hogy Berling tábornokot csak a vak véletlen mentette meg, hogy nem került maga is a tömegsírok egyikébe: Berling is a kozielski tábor foglya volt, a kivégzések megkezdése előtt vezényelték el a táborból, mivel jelentkezett a szovjetek parancsnoksága alatt szerveződő lengyel hadseregbe.

A közép-Európát elfoglaló szovjet csapatokkal érkező NKVD-osztagok – többek között – összefogdosták azokat, akiknek valami közük volt a kátyúni feltárásokhoz. Fogságukba került Markov bolgár, Berkle román és Hajek cseh professzor, a nemzetközi bizottság tagjai. Ők „nyilvánosan bevallották” tévedésüket, sőt Berkle azt állította, hogy egyenesen Orsós Ferenc kívánságára írta alá a jegyzőkönyvet. A szovjetek minden körülmények között szerették volna elfogni Orsóst is, keresték Budapesten is, feldúlták és elvitték intézeti levéltárát, a beszerzett „vallomások” alapján kérték az amerikai katonai hatóságokat kiadatása ügyében. Az amerikai hatóságok nem adták ki, haláláig védelmük alatt állt, Svédországban élő leányát is – évente egyszer – az amerikai hadsereg különleges védelme alatt látogatta meg. Élete valóban veszélyben volt, ezért mindvégig betartotta a Nemzetközi Orvosi Bizottság által tett fogadalmat, nem nyilatkozott az ügyről, kerülte a nyilvánosságot. A ma-inzi Művészeti Akadémia művészeti anatómia tanára lett, aminek alapját nemcsak orvosi anatómiai tudása indokolta, hanem maga is kiváló festő volt.

A lengyel dráma magyar áldozata. Az 1940. április-májusi tömegmészárlásnak magyar mártírja is van: Korompay Emánuel tartalékos lengyel százados, aki a Harkov melletti tömegsírban nyugszik. Korompay Emánuel gazdag felvidéki magyar gyógyszerészcsalád ötödik gyermekeként született 1890-ben. A budapesti Trefort utcai gimnáziumban érettségizett, majd gyógyszerészeti tanulmányokat folytatott Bécsben, Rómában és Budapesten. Gyógyszerészi oklevelét 1914-ben szerezte meg, de a kitört világháború miatt behívták katonának és Galíciában teljesített szolgálatot. Ott ismerte meg lengyel feleségét, aki miatt a világháború után az újjáalakult Lengyelországban maradt, belépett a lengyel hadseregbe és gyógyszerész-századosként szolgált 1930-ig. Jó kapcsolatban volt az ugyancsak felvidéki származású Divéky Adorján professzorral, a magyar követség kulturális attachéjával és kérésére a varsói egyetem magyar intézetének munkatársa, lektora és nyelvtanára lett. Nevéhez fűződik az első magyar-lengyel kéziszótár megszerkesztése és kiadása, Amikor kitört a második világháború, Korompay önként jelentkezett katonai szolgálatra, s Lvov környékére vezényelték, ott esett szovjet fogságba. Családja előbb elmenekült Varsóból,

majd visszatérve a Nemzetközi Vöröskereszttel kerestették Korompay Emánuel Magyarországon is. Korompay Emánuel 1939. karácsonján adott magáról életjelt, az engedélyezett nyílt levelezőlapon közölte, hogy Sztarobelszkben van. Majd egy másikban, hogy innen hamarosan áthelyezik valahová. A háborút túlélte volt bajtársai szerint sokáig halogatta az esetleges szökés gondolatát, sőt amikor egy alkalommal a kivonultatott foglyoktól lemaradt, az orosz felvigyázó falhoz nyomta és rákiáltott, akkor magyarul szólalt meg. Csak bajtársai „igazolták” lengyel mivoltát, mert a helyszínen lelőtték volna. Neve szerepelt azon a lengyel névjegyzéken, amit 1941 decemberében Sikorski lengyel miniszterelnök Sztálinnak adott át és az általuk keresett lengyel tisztek neveit tartalmazta.

Felesége Auschwitzban, egyik leánya a varsói felkelés harcaiban halt meg. Ilona nevű leányát 1944 végén Szibériába hurcolták, csak az 1950-es évek elején térhetett haza Lengyelországba.⁶

Felhasznált irodalom

- Czapski J. 1991. *Na nieludzkiej ziemi*. Varsó.
Jerzewski J. 1990. *Katyn 1940*. Budapest.
Kapronczay K. 1990. *A katyni tömegsírok orvos szakértői vizsgálata*. Orv. Hetil. 1990/50. sz.
Kapronczay K. 1991. *Katyn és Magyarország*. Tekintet, 1991/1.
Katyn. *Dokumenty ludobójstwa*. Varsó, 1992.
Kot S. 1969. *Rozmowy z Kremlem*. London.
Lista katyniska. 1949. Brüsszel.
Lista katyniska. 1992. Varsó.
Madajczyk C. 1989. *Dramat katynski*. Varsó.
Malley O. 1972. *Katyn*. Chicago.
The Katyn forest Massacre. Washington, 1952.

---

⁶Kapronczay K.: *Egy gyilkosság anatómiája*. Katyn. Valóság, 1998. 6. sz. 92-102. l.

A barát nyelvi képe a magyarban

KOUTNY ILONA

Prof. dr. hab., UAM Hungarológia Tanszék,
Poznań

Absztrakt: A barátság az emberek közötti egyik legfontosabb kapcsolat. Ennek a magyar nyelvi képét vizsgálja a cikk a barát és barátság szó nyelvi megjelenéseinek és hozzáfűzött jellemzői alapján. A teljesebb kép kialakításához egy megkérdés is szolgál. Összehasonlításképpen egy francia és eszperantó nyelvre vonatkozó felméréssel, valamint a lengyel nyelvi képpel kerül összehasonlásra.

Kulcsszavak: a világ nyelvi képe, szólások, közmondások

1. Bevezetés

A barátság az egyik alapvető érzelem, végig kíséri az életünket, megléte átsegít nehéz helyzeteken, és hiánya fájdalmasan érint. Skálája széles, a szerelem közeli lelkesedéstől, odaadástól egyfajta pozitív érzésig a másik iránt. Sok költő megénekelte ezt az kapcsolatot. A barátságnak Saint-Exupéry is a *Kis herceg*-ben megható emléket állít, a róka barátjává válik, amikor megszelídíti, s így egyedülivé válik számára a világon.

A barátság napját már több, mint 60 éve ünneplik, de csak 2011-ben nevezte ki az ENSZ július 30-át a barátság világnapjának, célja a nemzetek és kultúrák barátságának az előmozdítása. A lengyel-magyar barátságnak történelmi dimenziója, s még külön ünnepnapja is van 2007-től (március 23.). Sokan ismerik a mondást *Lengyel – magyar két jó barát, együtt harcol, s issza borát*, mely lengyelben a *bratenek* ‘unokafivér’ szót használja (*Polak – Węgier dwa bratanki, i do szabli, i do szklanki*).

Felmerül a kérdés, hogy másféleképpen értelmezik-e különböző kultúrák a barátságot. Másképpen jelenik meg a nyelvben? Érdemes ennek utána járni. A magyar szó nyelvi képének az elemzése kapcsán kis kitekintést teszek a lengyel, francia és eszperantó használatra.

A barátság időben is változik. A mai rohanó világunkban felületesebbé válik, könnyen nevezünk egy jó ismerőst barátnak. Az emberek sokszor elmagányosodnak, bár az internet új lehetősége-

ket nyújt, erről tanúskodnak a szociológiai felmérések is. Albert Fruzsina és Dávid Beáta 2012-es felmérése alapján a felnőtt magyar emberek 20%-ának nincs barátja (egy korábbi felmérésükben ez 30% volt), pedig mint megjegyzik, a barátság érzelmi, anyagi és kognitív erőforrás.

Gyakorlatilag megvizsgálom a szó szóbokrát, használati környezetét, szólásokat és közmondásokat (a Magyar Nemzeti Szövegtárat, a Magyar Szólástárat is segítségül hívva). A barátság lényegének, nyelvi képeének a feltérképezéséhez egy kis megkérdezésre adott válaszok (26 személy felsőfokú végzettséggel, többségük nő, kb. fele 45 év alatti, másik fele 60 év fölötti) is hozzájárulnak.

2. Eredet és szinonimák

Az Etimológiai szótárból megtudjuk, hogy a barát a XII. századból származó szláv jövevényszó (eredetileg indoeurópai kölcsönzés, vö latin *frater*) *brat*: szerzetes, fiútestvér. A szerzetes jelentéssel itt nem foglalkozom.

A szó jelentése új elemekkel is bővül, mint *felhasználóbarát*, *környezetbarát* stb. (valószínűleg angol hatásra), s ezzel a szó melléknévként is használható.

A barát szinonimái a *cimbora*, *pajtás*, a jiddis eredetű *haver*, a szláv eredetű *koma*, bár ezek egyike sem jelent mély barátságot.

3. Képzett szavak és összetételek

A *barát* szó bokrában megtalálható mind belőle képzett főnév (*barátság*), melléknév (*baráti*, illetve egy további lépésben *barátságos* és *barátságtalan*), határozószó (*barátilag*, illetve egy további lépésben *barátságosan* és *barátságtalanul*), valamint ige (*barátkozik*, *összebarátkozik* vkivel, *megbarátkozik* vmivel).

Több összetett szó is képezhető a barát felhasználásával: *barátnő*, *exbarát(nő)*, *kebelbarát*, *felebarát*, *elvbarát*. Modern képződmények a *könyvbarát*, *művészetbarát*, *felhasználóbarát*, *környezetbarát*, ahol a barát szó főnévként és melléknévként is használható, pl. lehet valaki környezetbarát, de beszélhetünk környezetbarát termékekről is.

4. Szókapcsolatok és közmondások

A szókapcsolatok már a barát tulajdonságaira világitanak rá, mint a barátság mélységére: *közeli*, *testi-lelki (jó) barát*, *igaz(i) barát*, *bizal-*

mas, meghitt, odaadó, önfeláldozó, önzetlen, hű barát; idejére vagy hovatartozására: atyai, családi, gyerekkori, régi, egykori, örök barát. A negatív jelentésűek közül: hamis, csalfa, álnok. Megjelent egy új keletű kifejezés csókos barát (bennfentes személy).

A barátokra használható kifejezések: *állandóan egymást bújják, sülvé-főve együtt vannak.*

További kifejezések a barátból képzett szavakhoz:

- (nem) barátja vminek: (nem) szeret vmit.
- baráti viszony, összejövétel, kör, társaság, kézfogás, egyezség, tanács, üdvözlés, baráti alapon
- barátilag eloszt vmit, megveregeti vki vállát
- barátkozik vkivel: jóban van vkivel, összebarátkozik vkivel, azaz barátságot köt vkivel
- barátság: egész életre szóló, igaz, őszinte, kutya-macska barátság, a barátság megszakad
- barátságos: együttműködés, mérkőzés, mosoly; barátságtalan fogadtatás, viselkedés;
- barátságtalanul fogad vkit.

A kollokációk túlnyomó többsége pozitív.

A két legismertebb közmondás a barátnak egy-egy jellemzőjét adja meg, a szolidaritást: *Bajban/szükségben ismerjük meg a barátot / ismer-szik meg a barát, valamint a barátok hasonlóságát emeli ki: Madarat tolláról, embert barátjáról ismerni meg.* Ez utóbbival szinonim a *Mondd meg, ki a barátod, megmondom, ki vagy* közmondás. Az *Új barátért el ne hagyd a régit* (MNSZ) pedig a hűséget emeli ki.

A barátnak lehetnek negatív vonásai is, ezekre utal a következő két közmondás: *Ha a barátodtól meg akarsz szabadulni, adj neki pénzt kölcsön; Ments meg, Uram, a barátaimtól [a jó barátoktól], az ellenségeim-mel majd csak elbánok magam is.*

5. A barát szó jelentésköre

A MÉSZ szerint a barát az a személy, akit bizalom, szeretet köt a má-sikhoz. A határ az ismerős és barát között nem merev, egyre több embert nevezünk barátnak, hisz a kapcsolati hálózatunk bővülésé-vel több emberrel kerülünk kapcsolatba. Másrészt a *barát(nő)* hasz-nálatos a szerelmi partnerre is, de ezzel nem foglalkozom itt.

A megkérdezésből kiderül, hogy milyen elképzelésünk van a barátról, illetve a barátságról. Ebből egy igazi jó barát képe bontakozik ki, s nem a jó ismerőse, akit gyakran barátnak nevezünk manapság. Így többen azt válaszolták, hogy az igazi barátra ugyanaz jellemző, mint barátra. A leggyakrabban megadott, a barátira jellemző vonások (gyakorisági sorrendben): *segítőkész, megértő, őszinte, hű(séges), megbízható, elfogadó, önzetlen, türelmes, figyelmes, összetartás* jellemzi. A *szeretetteljes és vidám, humoros* is megjelenik két-két válaszban.

A *mi jut az eszébe a barátság hallatára?* adott válaszok összhangban vannak az előbbi jellemzőkkel. A leggyakrabban megadott válaszok (gyakorisági sorrendben): *segítőkézség, bizalom, támogatás, szeretet, hűség, önzetlenség, őszinteség, megértés, elfogadás (hibákkal és mássággal együtt, feltétel nélkül), egymás melletti kiállás, meghittség, vidámság, türelem, biztonságérzet; a hasonló gondolkodásmód* is előfordul kétszer. Egy-egy válasz említi a *titoktartást, ragaszkodást, figyelmet, gondok megosztását, az együttlét örömét*. Vagyis egy ideális barát és barátság képe él az emberek elképzeléseiben, a barátnak az ismerőshöz közel álló jelentése itt nem jelenik meg. Talán csak a közös tevékenység mutat ebbe az irányba, ami viszont csak egy válaszban szerepelt. Másképpen kellett volna feltenni a kérdést.

A több, mint 187 millió szövegszót tartalmazó MNSZ-ből (ahol a személyes szövegek csak egy kis részét teszik ki) más kép rajzolódik ki, a *segítőkész, őszinte* barát mindössze 1-1 alkalommal fordul elő, az *önzetlen* is csak négyszer, a *hű* viszont 30-szor, talán a politikában ez fontosabb (hisz újságszövegek szép számmal szerepelnek a szövegtárban).

Egy-egy vizsgált dolog jellemzőire a „de” folytatásából is további információkat kaphatunk, ez a Bartmiński-féle módszer (pl. Bartmiński & Chlebda 2008) szerves része. A válaszok alapján a következő dolgok zavarják a barátságot, egyrészt a feltételek: *a barát nem ér rá, ritkán lehet vele találkozni, nagyon elfoglalja a családja, a munkája, csak a maga dolgaival foglalkozik, más életszakaszban van jelenleg, messze van, másrészt a barát valamilyen hibája: önfejű, szeszélyes, lusta, túl sokat beszél, túlságosan beleavatkozik a barát életébe, kicsit szétszórt és elfelejt dolgokat, amiket megbeszéltünk, egyes nézeteivel egyáltalán nem értek egyet*.

A barátságnál alig jött elő a hasonló gondolkodásmód, az utóbbi válaszokban a más nézetek zavarhatják a barátságot. Míg az előbbiekből kiderül, hogy a válaszadók hiányolják az együttlétet, a beszélgetést a baráttal, melyre egyre kevesebb idő jut a rohanó világunkban, mégis a gyakori beszélgetésre vonatkozóan nem tartják feltétlenül fontosnak (igen: 10, nem feltétlenül: 7, nem: 9).

Azok a tulajdonságok, események, melyek a barátság megszakadásához vezetnek, még inkább rávilágítanak a barátság határait. A válaszokban gyakran a következők szerepelnek: *őszintétlenség, hazugság, árvulás, féltékenység, irigység, megbántás, nagy elvárások, érdeklentétek, rátelepedés a másokra, azaz kisajátítási vágy (a másik kihasználása érzelmiileg, anyagilag, stb.), önzőség, a kompromisszumkészség hiánya*. Többen mutattak rá, hogy a barátság szétszakadhat, mert *megváltozik az életünk és mi is, megváltoznak a szokásaink, élethelyzetünk, életstílusunk vagy nézeteink. A kapcsolattartás elhanyagolása, teljes hiánya is megszakadáshoz vezet*.

Az utolsó kérdés a férfi és nő közötti barátság lehetőségére vonatkozott, s nagy többségben igennel válaszoltak (19), alig volt nem, inkább: talán, ritkán, s többen megemlítették a szexuális színezetet, illetve, hogy ez nem igazi barátság, hanem szakmai, felekezeti stb. jó viszony.

Egy pár megkérdezés alapján a lengyelek a *lojális* tulajdonságot használják előszeretettel a barátira, de a *megértő és segítőkész is fontos, majd önzetlen, megbízható, őszinte, meghallgat*. A „de” tesztnél megjelenik, hogy nincs ideje mint külső feltétel, s a barát hibájaként a következők: *nem tud titkot tartani, sokat beszél, néha idegesít*. A barátság megszakadásához vezet: *radikálisan megváltozik, illetve nem tudja elfogadni a másik megváltozását, döntéseit, megszól, nevetségessé tesz, elárulja a titkot, egoista, érdekezérelt, nem lojális*. A legismertebb közmondások a lengyelben is megvannak (*Prawdziwych przyjaciół poznajemy w biedzie; Dla przyjaciela nowego nie opuszczaj starego; Chcesz przyjaciela stracić – pieniędzy mu pożycz*).

A franciákra vonatkozó felmérés (Allen 2020), mely részben előre megadott kategóriákkal kérdez a barát tulajdonságaira, meghagyva a lehetőséget hozzátenni még valamit, a következőket mutatja ki (fontossági sorrendben): *becsületes, humoros, egyszerű, meghallgat*,

megértő, nagylelkű, intelligens, elkötelezett, alázatos, művelt, dinamikus. Bár a becsületes kiemelkedik a többi tulajdonság közül, érdekes, hogy a humoros még a megértőt is megelőzi, a franciáknak fontos a közös szórakozás.

A barátság megszakadásának az okai: árulás, hazugság, megcsalás, féltékenység, pletyka, rosszindulat a barát részéről, de lehet véleménykülönbség, félreértés, érdektelenség, a bizalom elvesztése, a kapcsolat kifáradása... A külső okok pedig: életmódváltozás, távolság, időhiány, betegség. Olyan vélemény is előfordul többször, hogy az igazi barátságot semmi sem szakítja meg. A magyarban is volt egy ilyen vélemény.

Az eszperantisták – régóta, jól és gyakran beszélő személyekről van szó – felmérése nehezebb, hisz kulturálisan különbözőek, másrészt barátaik a saját országukban és az egész világon vannak. A 67 válaszadó 14 országból származik: a többség francia, német, spanyol, angol, de van köztük kínai, japán és török is (Allen 2020). Sokszor barátnak nevezni valakit elég az a tény, hogy a másik eszperantista, s így a nézeteik egy bizonyos területen, a nemzetközi nyelvet illetően hasonlóak. Ezért itt érdemes lett volna kimutatni, hogy van különbség barát és igazi barát között.

A kapott eredmények alapján itt is a becsületes emelkedik ki a többi tulajdonság közül, a megértő és a segítőkész követi. Az intelligens, meghallgat, türelmes, egyszerű jelenik meg még többször, illetve a kulturált, elkötelezett, komoly, a humoros csak később jön. A barátság megszakadásának az okai: árulás, hazugság, megcsalás, féltékenység, pletyka, őszintétlenség, egoizmus a barát részéről, de lehet félreértés, közönyösség, tiszteletlenség, veszekedés. A külső okok pedig: életmódváltozás, távolság, időhiány, házasságkötés, betegség.

6. A barát nyelvi képe

A nyelv „sajátos kultúrarchivum” – mint Bańcerowski fogalmaz –, „az adott közösség anyagi és szellemi tapasztalatát, axiológiai rendszerét, világnézetét, magatartási mintáit, a világhoz fűződő emocionális viszonyát, tehát a világ modelljét tartalmazza” (Bańcerowski 2005, 2008). A pozitív érzelmek elemzéséhez 8 kognitív tartományt (domént) jelöl meg: tér, látás, hőmérséklet, nyomás, szín, tárgy élőlény, hatalom. A barátságra ez nem jellemző.

A barátságot mint érzelmet, kapcsolatot és a barátot mint személyt együtt vizsgálva, több érzelm kapcsolódik hozzájuk: bizalom, szeretet, önzetlenség, hűség, meghittség, vidámság, türelem, biztonságérzet. Ellenkező oldalról pedig féltékenység, irigység, önzőség stb. A barátságnak az érzelmi oldala mellett van intellektuális oldala (hasonló gondolkodásmód), melynek megváltozása a barátság megszűnéséhez vezethet, s gyakorlati oldala, a közösen töltött idő, szórakozás, mely a válaszokban alig található meg, a franciában ez nagyobb szerepet kap. A segítség, támasz viszont az egyik leggyakoribb jellemző volt, a francia és eszperantó felmérésben pedig a becsületesség.

Magyari (2010) a barátban a támasz funkciót férfiasságként értelmezi, s felhoz még egy pár példát erre (*baráti jobb, mérkőzés, barátság-talan világ, Madarat tolláról, embert barátjáról* stb). Ezt nem tartom indokoltnak. A megbízható, igazi, jó, segítőkész, titoktartó, régi ugyanúgy vonatkozhat nőre is, mint férfira.

A barát(ság) mint érték jelenik meg, hisz nagyrészt pozitív jellemzőket kapcsolunk hozzá. A kifejezésekből a barát idő dimenziója is kitűnik: *régi, gyerekkori, örök barát*, valamint a tér dimenzió: *közeleli/távoli barát*. A barátság, mely két embert összeköt (*barátságot köt*), a kötélszerű voltára utal, továbbá a *barátság megszakad* kifejezés is.

Felhasznált irodalom

- Albert Fruzsina & Dávid Beáta 2012. *Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon*. In: Kovách Imre & Dupcsik Csaba & P. Tóth Tamás & Takács Judit (szerk.). *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, Argumentum Kiadó.
- Allen, Chantal 2020. *Nocio de amikeco tra esperanta, franca kaj brita kulturoj*. Szakdolgozat UAM Interlingvistikaj Studoj, Poznan.
- Bañcerowski Janusz 2005. *A pozitív érzelmek konceptualizálásának néhány kérdése*. In: *Magyar Nyelvőr* 2005/1: 71–77.
- Bañcerowski Janusz 2008. *A világ nyelvi képe*. Budapest: Tinta Kiadó
- Bartmiński, Jerzy & Chlebda, Wojciech 2008: *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?* In: *Etnolingwistyka* 20: 12–27.
- Magyari Sára 2010. *A barát–ellenség nyelvi képe a magyar és román nyelvben*. In: *Kötél Emőke* (szerk.): *PhD konferencia. A Tudomány Napja tiszteletére rendezett konferencia tanulmányából*. Budapest: Balassi Intézet. 74–89.

Szótárak, korpuszok

- Bárdosi Vilmos 2003. *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Budapest: Tinta könyvkiadó
- MÉSZ: *Magyar Értelmező Szótár*. 2003. Budapest. Akadémia Kiadó
- MNSz: *Magyar Nemzeti Szövegtár* <http://corpus.nytud.hu/mnszbeta/>
- Zaicz Gábor 2006. *Etimológiai Szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest: Tinta könyvkiadó.

Dosztojevszkij-szereplők megszólalásáról a művészi nyelvalkotás problémájának tükrében (*Feljegyzések az egérlyukból*)

KROÓ KATALIN

DSc., egyetemi tanár, ELTE BTK,
Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék,
Irodalomtudományi Doktori Iskola,
Orosz irodalom és irodalomkutatás – Összehasonlító
Tanulmányok Doktori Program vezetője (Budapest)

Absztrakt: A tanulmány egy jól ismert irodalomtudományi problémához kapcsolódik, azzal a kérdéssel indítva, vajon az irodalmi szövegontológia mely aspektusait érinti a hős nyelvének a szerzői poétikai állásfoglalást tükröző művészi nyelvtől való megkülönböztetése. Az áttekintés kitér a narratív megközelíthetőségre, a rész–egész viszony felismerhetőségére, valamint a szövegelső és a szövegkülső kulturális anyag nyelvként és megnyilatkozásként adott működésére. Nyelv és poétika összefüggéseit elméleti kontextusban (Jakobson, Lotman) vezeti be az írás, majd Dosztojevszkij *Feljegyzések az egérlyukból* c. művének első bekezdését értelmezi szoros szövegolvasással. A szövegkövetés célja annak a művészi nyelvi dinamikának – poétikai szövegterelőnek – a bemutatása, amely képes a témaszinten megjelenő tagadásokat állításokba fordítani, pozitív tartalmú szemantikába lényegítve a negativitás értelmét, és végső soron magával a poétikai nyelvvel meghaladni a hős önmagáról alkotott gondolatát és világszemléletét. E tanulmány illeszkedik az RFFI által támogatott №19-512-23008/19 nyilván tartású orosz–magyar kutatási projektbe.

Kulcsszavak: nyelv és poétika, a hős és a művészi szöveg nyelve, Dosztojevszkij, *Feljegyzések az egérlyukból*, tagadás vs. állítás

1. Problémakijelölés elméleti vonatkozásokkal – nyelv és poétika
A Dosztojevszkij-kutatásban nemegyszer értelmezték az írónak azt a kijelentését, melyet első regénye, a *Szegény emberek* vonatkozásában fogalmaz meg, amikor bátyjával folytatott levelezésében arról panaszkodik, hogy az olvasók (kritikusok) nem értik, mi módon jelenítheti meg műve az ott szereplő beszédmódot, hogyan írhat ő olyan stílusban, ahogyan ez a regényt jellemzi. A megidézett kritika

dosztojevszkij véleményezése valójában viszontbíráló, amely egy fontos olvasási anomáliára hívja fel a figyelmet:

„Nem értik, hogy lehet ilyen stílusban írni. Hozzászórtak, hogy mindenben az alkotó arcát lássák; én pedig nem mutattam meg a magamét. És még csak eszközbe sem jut, hogy Gjevuskin beszél, nem én, és hogy Gjevuskin nem tud másképp beszélni...” [He понимают, как можно писать таким слогом. Во всем они привыкли видеть рожу сочинителя; я же моей не показывал. А им и не в догад, что говорит Девушкин, а не я, и что Девушкин иначе и говорить не может.]” (Dosztojevszkij 1985: 117; magyar ford. – K. K.).

Sok évvel Bahtyin Dosztojevszkij-értelmezése után, amikor a szerző és a hős „szavának” az ábrázoló és az ábrázolt szó kontextusában való szétválasztottságát már réges-rég evidenciaként kezeli az irodalomtudományi gondolkodás, rávetíthetően a nézőpontrendszer és a fokalizáció problémakörének a narratológiából ismert érzékeny feltárására,¹ valamint a szereplői nyelvi jellemzés tényének szinte már közhelyként való elkönnyvelhetőségére, meglehetősen idejét múltnak tűnhet a Dosztojevszkij által sérelmezett értelmezői szintkeveredés, miszerint egy olvasat nem tudja elkülöníteni a szereplői szót (értve ez alatt – és talán elsődlegesen – a „külső” formán túlmenően a szó tartalmát) a művészi beszédmód egészében megtestesülő kifejezési módtól és szemantikától.

Mindazonáltal, ha jól meggondoljuk, az említett típusú „félreolvasások” több forrásból fakadhatnak, melyek számbavétele azért nem felesleges, mert mindegyik az irodalmi szöveg létmódjáról hordoz alapvető információt. A legszembevetőbb félreolvasás rendszerelméleti (és mint ilyen: szemiotikai) természetű, amennyiben figyelmen kívül hagyja az ábrázolt szónak a megformálódó nyelvi totalitásában mint *szisztematizált* egészében vett *részlet*ként való funkcionáltságát (a résznek a jelrendszer egészében azonosítható szerepét). Másfelől, a kontextuskeveredés jelenségére láthatunk rá, amennyiben az irodalmi alkotás által megteremtődő művészi kontextus, a szövegegész mint belső nyelvi meghatározottság, mindenféle áttétel nélkül helyettesítődik be a külső – szövegen kívüli – valóság stílárís és beszédmódbeli kontextusába (innen fakad a kritikus nehezítés Dosztojevszkijre, amiért Gjevuskit olyan

¹ A klasszikus narratológiai munkák közül szinte bármelyikre hivatkozhatnánk, az újabbak közül ld. pl. Phelan 2006.

beszédformában/stílusban szólaltatja meg, amely a szövegen kívüli valóságban való értékelhetősége szerint mintha nem illene a művészi – irodalmi – alkotástól elvárható beszédmód-feltételrendszerbe). Még tovább haladva az irodalmi létmód összetettségét alkotó területeken, ugyanakkor az is elmondható, hogy az ilyenféle értelmezői kontextuskeveredés (vö.: a szövegen belüli vs. a szövegen kívüli „valóság” határainak elmosódottsága – Lotman 1973) mégsem egyszerűen csak a szövegbelső és a szövegkülső kulturális (itt most elsősorban: nyelvi) anyag elkülönbötetésének (illetve egymásra reflektálásának) hiányából fakad, hanem egyben abból is, hogy meghatározatlanul maradnak azok az eltérő „nyelvek”, amelyekből a *megnyilatkozások* (Goljadkin beszédének példái) felépülnek. Mert hogy ezek a nyelvek – a köznapi/általános és a művészi nyelv –, valamint diskurzusmegnyilatkozásaik nem esnek egybe.

Ha szigorúan az irodalomtudománynál maradunk, akkor is többféle meghatározásra emlékezhetünk a kétféle nyelvhasználati lehetőség megkülönbötetése tekintetében. Kettőt emelek ki, mindkettő messzire vezet. Lotman korai kutatókorszakában az elsődleges nyelvre való ráépítettségről beszél, amikor a művészetet általában, és az irodalmat konkrétan, „másodlagos modelláló rendszer”-nek tekinti (ld. pl. Lotman 1998). Ha a modellált valóságra helyezük a hangsúlyt, ez az elképzelés azt implikálja, hogy a szövegben megtestesülő valóság nem eshet egybe a szövegen kívül ismert (ismert? megismerés alatt álló?) realitással, mert az elsődleges nyelvre ráépülő másodlagos művészi nyelv újrakonceptualizálja a valóságot (a kutató későbbi munkáiból egészen egyértelmű lesz, hogy nem egyszerűen újrajelöli és átstrukturálja, hanem új valóságot teremt²). Ha mindezt a nyelv oldaláról tekintjük, ez esetben a másodlagos nyelv új szabályok szerint *működik* – ez jelenti a poétikai működési módot, melynek létmódját csak a konkrét irodalmi alkotásból olvashatja ki (ott teremtheti meg) az olvasó saját értelmezése folyamán és eredményeképpen. A működésmódra való fókuszálás (mely magától értetődően elválaszthatatlan tehát az interpretátor értelmezői „működésétől”) világíthat rá az említendő másik irodalomtudományi meghatározásra, mely szintén nyelvhasználatként (és ebben az értelemben beszédmódként) közelít az irodalmi művészi

---

² Vö. Lotmannál a szöveget mint „értelemgeneráló rendszert” (Lotman 2002: 25–89).

nyelvhez. Ez Jakobson kommunikációs sémájában tárul fel (melyre Lotman jelentősen épít is), amikor a kutató a nyelv poétikai funkciójáról beszélve az üzenet önmagára való irányultságát emeli ki (Jakobson 1972a: 243). Azonban életművében Jakobson a poétikai funkciót több ízben és több aspektusban határozza meg (vö. szintén: „A poétikai funkció az egyenértékűség elvét a szelekció tengelyéről a kombináció tengelyére vetíti”³ [Jakobson 1972a: 242; vö. Jakobson 1972b: 284]), miközben az életmű egészében az irodalmi művekről való nyelvi/nyelvészeti szemléletű – jelentős mértékben a nyelvi ismétlődéseken és a nyelvi változatrealizációkon mint kifejezés- és gondolatalakzatokon alapuló – vizsgálódás és értelmezés folyamatosan elevenen tart és a gyakorlatban a legkülönbözőbb példákra épülően körvonalaz meghatározásokat (ld. pl. a szobor szimbolikáját Puskin életművében értelmező tanulmányt: Jakobson 1982). Éppen e folyamat fordítja a kommunikációelméleti háttérű meghatározást irodalomtudományiba. Nem csak arról van itt szó, hogy Jakobson kimondja:

„A nyelvész, akinek nincs füle a nyelv poétikai funkciójához, s az irodalomtudós, aki közömbös nyelvészeti problémák iránt és járatlan a nyelvészet módszereiben, ma már egyaránt kiálló anakronizmus” (Jakobson 1972a: 275–276).

Legalább ennyire fontos, hogy míg Jakobson a nyelv *egy fajtájának* tekinti a költészetet (Jakobson 1972a: 275), valójában olyan működésmódbeli jellemzőket tár fel, melyek egy sajátos nyelvi gondolkodást tükröznek (a poétikai gondolkodást⁴), s ezt végső soron szövegszervező hatásában vizsgálja. A poétikai funkcióról mindazonáltal megállapítja, hogy egyáltalán nem csak a költészetben nyilat-

³ Vö.: „A szelekció az egyenértékűség, hasonlóság és különbözőség, szinonimitás és antonimitás alapján történik; a kombináció pedig az egymásutániságon (szekvencián) és az érintkezésen [alapul]” (Jakobson 1972a: 242).

⁴ Ld. Stephen Rudy magyarázatát (Jakobson 1981: XI) – Petőfi S. János megidézésében és fordításában, miszerint „A »Poetry of Grammar and Grammar of Poetry« az, ami a legvilágosabban juttatja kifejezésre Jakobson hozzájárulását a »poetica« elmélete és gyakorlata tanulmányozásához – a poétikát ugyanis Jakobson olyan diszciplínaként értelmezte, amelynek feladata »a verbális művészetet *differentia specificajának* tanulmányozása, a verbális viselkedés más megnyilvánulási formáival összehasonlítva azt«” (Petőfi 1992: 83).

kozik meg: „a poétikai funkció nyelvészeti tanulmányozásának át kell lépnie a költészet határait” (Jakobson 1972a: 241), ami egyben azt is jelenti, hogy mindaz, amit a nyelvi gondolkodás konstrukciós elvéről állapít meg, nagymértékben vonatkozatható az irodalmi prózára is – e tényt elméleti vonatkozásaiban is számos kutató megfontolás és vizsgálat tárgyává teszi.⁵

Ideje, hogy visszatérjünk Dosztojevszkij megidézett panaszához. Az értelmezéstévesztés, amelyre az író levélsoraiban rámutat a hős szava és a szerzői művészi gondolat rekonstruálhatóságának, illetve azok összefüggésének vonatkozásában, a mondottak fényében szerfelett sokrétűnek bizonyul. Ennek nyomán nem kizárólag az ábrázoló és az ábrázolt szó különbségének újragondolására érzi magát inspirálva a mai kor olvasója, vagy esetleg a nézőpont-relativizálásnak mint modellálási módnak a számbavételére. Ha kortárs szempontból szemléljük, akkor Dosztojevszkij indítványa a rész és a rendszerezés, illetve a szövegbelső és a szövegkülső kulturális kontextusok leválasztásának az igényét is beélesítheti, nem feledve, hogy mindvégig a nyelv kérdése az összpontosítás tárgya. Még hozzá úgy, hogy a szövegen mint megnyilatkozáson keresztül vár rekonstruálásra az a művészi nyelv (tágon érthetően: beszédmódot generáló poétikai rendszer, ebbe beletartozóan a szöveg összes szemantizálódó strukturális sajátosságával), amely az interpretáció során teljeseedik ki értelemképző teremtő folyamataiban.

2. Irodalmi értelmezési részlet - nyelvi szövegkövetés: *Feljegyzések az egérlyukból*

Különösen érdekes példaként szolgálnak az irodalmi szövegalkotás mint művészi nyelvi teljesítmény és benne az irodalmi szereplő modellált nyelvben közvetített gondolatvilágának szemantikai szétválasztására azok az esetek, amikor a poétikai diskurzus képes markánsan újraírni a hős gondolatát, magával a beszédmóddal mintegy felülkerekedve a szereplő nagyon is szemebetűnő tematikus hangsúlyain. Tipikus előfordulásoknak tekinthetők azok a radikális szemantikai

⁵ A jakobsoni elmélet prózára történő alkalmazásának problémájáról ld. különösen: Pomorska 1985 és Schmid 2014. Ld. továbbá: Waugh 1985, vö. Jakobson – Pomorska 1980, Kraxenberger 2014, főleg: 10–14.

megfordítások, amelyek egy-egy hős önmagáról megformált vagy a narrátor által közvetített/felerősített kedvezőtlen értékelését, aláhúzott tökéletlenségét, feleslegességét, nihilizmusát, tehát a nyomtékosan előtérbe helyezett szereplői alaknegativitást nem egyszerűen kibillentik, hanem a minősítést új értékrendbe vonják azáltal, hogy újraértelmeztetik a tematikus megfogalmazásokat.

Erdemes ebből a perspektívából szemügyre venni Dosztojevsz-kij magát minden tekintetben negatívnak, reménytelennek feltüntető odúlakóját, a rosszindulatú, beteg, gyanakvó és gyötrő „vélekedésekbe” süppedt, életképtelenségéért és cselekvőképtelenségéért önkritikától, önostorozástól sújtott, meglehetősen enerválnak⁶ tetsző odúlakóját, valamint azt, hogyan íródik felül ugyanezen hős közvetítésével – az ő nyelvi megnyilatkozásának köszönhetően, illetve e nyelvi teljesítménynek a szemantikai világ egészébe tagolódo funkcióján keresztül, így tehát a szereplői diskurzustól indulóan a művészi szövegegész keretében – az explicit tematikus motívumokban fogant önítélet. E folyamatban nemcsak implikálódik, hanem meg is testesül egy markáns ellenjelentés: az élet és az életerő meghódítása és artikulációja.

Az alábbiakban egy rövid szövegrészletre korlátozzuk figyelmünket, az odúlakó indító monológjának egy bekezdésnyi részletére, annak nyelvi „lekövetése” útján megtekintve, hogyan is lehet képes az adott monológ meghaladni önnön tematikus üzenetét egy olyan folyamatban, melynek néhány fontos vonását és szakaszát igyekszünk majd azonosítani:

„Beteg ember vagyok... Rosszindulatú ember vagyok. Egy cseppet se vagyok rokonszenves [Я человек больной... Я злой человек. Непривлекательный я человек]. Azt hiszem, fáj a májам [Я думаю, что у меня болит печень]. Egyébként egy mákszemnyit sem értek a betegségemhez, és azt se tudom biztosan, mim fáj [Впрочем, я ни шиша не смыслю в моей болезни и не знаю наверно, что у меня болит]. Nem gyógyíttatom, sosem is gyógyíttattam magam, noha tisztetem az orvostudományt, és becsülöm az orvosokat [Я не лечусь и никогда не лечился, хотя медицину и докторов уважаю]. Ráadásul még végtelenül babonás is vagyok; legalábbis annyira, hogy tiszteljem az orvostudományt [К тому же я еще и суверен до крайности; ну, хоть настолько, чтоб уважать медицину]. (Eléggé művelt volnék ahhoz, hogy ne legyen babonás, de mégis

⁶ Az inercia széles körű értelmezéséről ld. Knapp 1966.

babonás vagyok [Я достаточно образован, чтоб не быть суеверным, но я суеверен].) Én, kérem, rosszindulatból nem akarom gyógyíttatni magam [Нет-с, я не хочу лечиться со злости]. Ezt bizonyára nem tetszenek érteni. De én bezzeg értem [Вот этого, наверно, не изволите понимать. Ну-с, а я понимаю]. Természetesen nem tudom megmagyarázni önöknek, hogy ebben az esetben kinek az orra alá török borsot rosszindulattal [Я, разумеется, не сумею вам объяснить, кому именно я насолю в этом случае моей злостью]; nagyon jól tudom, hogy az orvosokkal semmiképp sem babrálnatok ki azáltal, hogy nem gyógyíttatom magam velük, én tudom a legjobban, hogy ezzel csakis magamnak ártok, senki másnak [я отлично хорошо знаю, что и докторам я никак не смогу «нагадить» тем, что у них не лечусь; я лучше всякого знаю, что всем этим я единственно только себе поврежу и никому больше]. Így hát, ha nem gyógyíttatom magam, csakis öncélú rosszindulatból teszem [Но все-таки, если я не лечусь, так это со злости]. Ha fáj az a máj, hát csak fájjon még jobban [Печенка болит, так вот пускай же ее еще крепче болит!]"⁷

Ami először feltűnik e szövegrészben, az a rekurrencia, amely önmagába visszazárulónak mutatja e passzust. A regény legeslegelső mondata, „Beteg ember vagyok... [Я человек больной...]”, amely a karakterdefiníció indító meghatározásául szolgál a bemutatkozás legelsődlegesebb állításaként, mintha mit sem változna a bekezdés végére: „Ha fáj az a máj, hát csak fájjon még jobban [Печенка болит, так вот пускай же ее еще крепче болит]!"; mintha csak pontosabban határolódna körül a betegség természete, miszerint úgy vagyok beteg, hogy a „Májam fáj”. Ám korábban ez a pontosítás már feltételezésként megfogalmazódott („Azt hiszem, fáj a májam [Я думаю, что у меня болит печень.]”), így olybá vehető, hogy az utolsó mondat funkciója az, hogy immár bizonyossággént állítsa, hogy valóban így áll a helyzet. Persze megvan ennek a furcsasága, hisz korábban kimondatott: az odúlakó „Egyébként egy mákszemnyit sem ért a betegség[é]hez, és azt se tud[ja] biztosan, mi[je] fáj” (vö.: „Впрочем, я ни шиша не смыслю в моей болезни и не знаю наверно, что у меня болит”). Úgy tűnik, hogy a passzus végére mégis valami rejtélyes úton-módon pontos tudás birtokában van már, és „ha fáj az a máj, hát csak fájjon még jobban!”.

Mindezek alapján az olvasó úgy fogadhatja be a bekezdést, mint amelynek nyitó- és zárókerete viszonylatában az analitikus észnek a későbbiekben részletesen kritizált sajátossága tükröződik. A fő tulajdonság itt abban áll, hogy semmiféle megújító és megújuló

⁷ Az orosz eredeti forrása: Dosztojevszkij 1973: 99, a magyar változatot ld.: Dosztojevszkij 1980: 7.

gondolati nyugvóponthoz nem képes elvezetni, bármiféle racionális megoldási lehetőségtől megvonja a végleges lezártág perspektíváját, végtelenítve a gondolatköröket, melyek ugyanakkor ciklikusan magukra zárulnak, variatív ismétlődési formákban és fel nem számolható belső ellentmondásokban (vö. Lahusen 1987). Az első bekezdésben megkapjuk e gondolkodás diszkurzív mintázatát, miszerint variatív formában ugyanoda érünk vissza, ahonnan elindultunk, az odulakó betegségéhez. Igaz, hogy a tudást nélkülöző feltételezés végül mintha elfogadott állításba fordulna, ám a gondolatmenet nem képes feloldani a megfogalmazásban rejlő ellentmondásokat, sőt még el is mélyíti azokat. E feloldatlanság éppen abban nyilvánul meg, hogy ha a beszélő egyáltalán nem ért a betegségekhez, és valójában azt sem tudja, mije fáj, akkor végül honnan származik feltételezésének elfogadása, hogy ha már fáj a mája, hát hadd fájjon, és akár fájhat sokkalta erősebben.

A szöveg szemmel láthatólag játszik a statikusságnak és a dinamikusságnak a kölcsönhatásával. Már önmagában az ellentmondás fenntartása (fogalmam sincs..., de azt állítom, hogy...) dinamikus, mivel mint ellenesemény – az ellentmondás kiiktatásának teljes hiánya válik hangsúlyossá a maga folyamatszerű kifejtettségében. Ezt a jelentését azáltal nyeri el, hogy a bekezdésben az ellentmondás fokozatosan mélyül, amit viszont szemantikai előrehaladásként él meg az olvasó: először a feltételezés modalitásában kapja az információt, ez azonban állításra vált úgy, hogy a bekezdés végére bevonódik a megengedő óhajtás modalitáskörébe: „Ha fáj az a máj, hát csak fájjon még jobban!” A modalitásváltások e sora dinamikus, értelmi előrehaladást biztosít a szövegben, s ez végső eredményét tekintve maximalizálja az ellentmondást, amelynek primer értelme valójában nonsense – „célom annak definiálása, hogy beteg ember vagyok (a beszédaktus célirányultságáról van szó), ezt azzal támasztom alá, hogy rámutatok fájdalomra, amelynek mibenlétét valójában nem tudom definiálni, de eme meg nem valósuló definíciókísérletem végén azt óhajtom, hogy csak gyötörjön a fájdalom!” A belső ellentmondássornak eme végletekig történő kitágítása valójában olyan bővülés, amplifikáció, amely egy egész történetté áll össze. Paradox módon éppen ez szolgál az ellentmondás statikus állapotként tételezhető feloldatlansága vonatkozásában dinamikus ellentörténetként (mivelhogy az ellentmondás érvénye-

sítése nem passzív állapotot reprezentál, hanem az ellentmondás elmélyítésére orientálódó kifejtési logikát, történetet mozgat). E történet keretében újrapozicionálódik maga a meghatározandó tárgy, tágabb keretben a karaktermeghatározás (amiről az adott szövegrésznek eredendően szólnia kell). A hangsúly lekerül a gondolatról, hogy a beteg embert annak útján határozhatjuk meg, ha rámutatunk betegségének eredőjére (beteg vagyok, mert fáj a májam). Ehelyett az ellentmondás feloldatlanságának maximalizálásából kikerekedő diszkurzív történet azt a gondolatot hitelesíti, hogy *a beszélő azért beteg ember, mert óhajtása arra irányul, hogy gyötörje őt betegsége*.

Mindezek alapján az mondható, hogy a vizsgált bekezdés poétikai stratégiájának részeként kezelendő a statikusság *imitálása* (miszerint a gondolat magába zárul, ugyanoda érkezünk vissza, ahonnan indultak az állítások). Valójában, a tényleges szemantikai történések szerint, melyek kibontásáért a gondolatvezetés szintaktikai felépítettsége leginkább a felelős, a következő szemantizációs folyamatok körülhatárolására nyílt lehetőség. A szövegkezdet és a szövegvég viszonyában

- első szinten megformálódik a *történetnélküliség*, a szemantikai eseménynélküliség gondolata, szövegleképezését kínálva az analitikus ész jellegzetességeinek (ld. az önmagába folytonosan visszaforduló, előrehaladásában megoldáshoz jutni képtelen racionális gondolkodást);
- második lépésben megképződik az *ellentörténetként* való olvasás lehetősége, amikor is az ellentmondás kiiktatásának hiánya szemantikailag átlényegül az ellentmondás kibővítésének, maximalizálásának szüzséjébe;
- végül e két diszkurzív információ egymásra épülésének eredményeképpen lezajlik a karakterdefiníció újragondolása; ennek végpontja *a magát óhajtott fájdalommal gyöttrő odúlakó betegsége*; végző soron e tartalomban összegződik az eddig kompozícióján keresztül azonosított szövegbeli történéssor.

Az odúlakó önjellemzésének a vizsgált bekezdéshez kínált kerete mindezek alapján további információval szolgál, melyben valamiféle súlyos poétikai közvetítő erő megnyilatkozása válik érzékelhetővé, és ez olvasatot alakító hatással rendelkezik. A bemutatott

olvasatkialakítási folyamat ugyanis két irányból határolható körül. Egyrészt magában rejt egy transzformációt, az eseménytelenség, történetnélküliség, cselekménytelenség, statikusság gondolatát olyan szemantikai elrugaszkodási pontnak mutatva, amely szükséges ahhoz, hogy a szöveg értelmezése átvezetődjék mindezek ellentétébe (a történetnélküliségből – az ellentmondás statikus állapotából – egy ellentétes szemantikai történet kerekedik: dinamikus elmélyülés). Másrészt, mivel mindez az ábrázolt személy meghatározhatóságának a kérdésével egybetartozik, a definiálásnak magát a módját és a tárgy pontos tartalmát is újraértékelően, így a *történetnélküliséget*, mint attribútumot leváltó *ellentörténet*, mint szemantikai motívum vetül a meghatározásra kijelölt személy alakjára.

Mindezzel a regény első bekezdése olvasási stratégiát mutat fel. Megelőlegezi a mű egészében zajló értelemképződési folyamatokat (ezek szintetizáló transzformációja a *nemlétből a létbe való átlépés* gondolataként fog értékesülni a későbbiekben). Dosztojevszkij azt a poétikai stratégiát követi tehát, mint Puskin a Belkin-elbeszélések fiktív kiadói előszavában („От издателя”), ahol is kitapinthatóvá válik az olvasási stratégiát érintő területek kapcsolódása. (Puskinnál az éleltszöveg vs. művészi szöveg és a narráció hitelessége a tét, Dosztojevszkijnél pedig az analitikus ész újraértékelhetőségét kísérő *történetnélküliség* → *ellentörténet* transzformációs szemantikai kibontás irányozódik elő, amely az előrejelzés szerint várhatóan az egész személyiségjellemzést újrapozicionálja majd.)

Mindezek mellett egy másik irányú szemantikai közvetítéssel is szolgál a tanulmányozott passzus. A történetnélküliségből az intenzív ellentörténetbe való átalakulás gondolata ugyanis szigorúan szövegkibontakozási, tehát diszkurzív információ, míg az én-újraderfinálás az odúlakóra mint ábrázolt hősré vonatkozik. A kettő kapcsolódása ismét olvasási stratégiát irányoz elő, egyben meg is fejtve azt, mi eredményezi a bekezdés végére a személyiségdefiníció tartalmának megváltozását. A szöveg késztetettséget ébreszt az olvasóban, hogy számoljon az önmagát írásban ábrázoló szubjektum és a művészi szövegformálódásban fogant személyiség karakterisztikumának különbözőségével. A mű kezdő bekezdése lehető leghatározottabban helyezi át a hangsúlyt az ábrázolt cselekményről az ábrázoló szóra, és hozza relációba

a személyiség megragadhatóságát a szöveg kibontakozásának a folyamatával az alkotásban és az értelmezésben.

Látni kell ugyanakkor, hogy az ábrázoló szóhoz kapcsolt személyiségformálódás természete már magában a bekezdésben sokkal pontosabb meghatározást nyer, mint amit az absztrakt szemantikai előírányozás vagy önmagában a szövegfelépítésre, a nyelvi megformáltságra való figyelemösszpontosítás (ld. elsődlegesen annak szintaktikai strukturáltságát) sugall. Összefüggésben áll ez a modalitáskeret említett változásával – ennek íve a nyugodt, semleges hangvételű közléstől indulóan („Beteg ember vagyok...”) hajlik bele az utolsó mondat óhajtó felkiáltásába, mely éppen mint óhajtás érzelmekkel telített. Következésképp diszkurzív érzelmi fokozódás megnyilatkozásaként könyvelhetjük el az utolsó mondatot. Az a nyitókerethez visszairányítva hangsúlyossá teszi a korábban semlegesként értékelt közlés („Beteg ember vagyok...”) közvetlen kontextusát, felfedezhetővé téve benne a nyitottság vonását. Érthető ez alatt a kezdő mondatnak az a sajátossága, hogy egy hármas tulajdonságfelsorolásban bizonyul komponensnek: „Beteg ember vagyok... Rosszindulatú ember vagyok. Egy cseppet se vagyok rokonszenves [Я человек больной... Я злой человек. Непривлекательный я человек].” Mivel az ezután következő egész bekezdés a „Beteg ember vagyok...” gondolat tartalmát fejt ki, retrospektív olvasatban egészen egyértelművé válik, hogy a hármas meghatározás nem egyszerű mellérendelést reprezentál, hanem szemantikai hierarchiát épít: nem a betegség *mellett* felfedezhető, azzal egyenértékű újabb tulajdonság a rosszindulat/gonoszság („Я злой человек.”), hanem a betegségnek szemantikai jegye, ahogyan a passzus zárórésze ezt a gondolatot majd nyomatékosan újraírja, még hozzá részletező tematizációs formában: „Én, kérem, rosszindulatból nem akarom gyógyítani magam [Нет-с, я не хочу лечиться со злости]. [...] hogy nem gyógyítatom magam [...], én tudom a legjobban, hogy ezzel csakis magamnak ártok, senki másnak. Így hát, ha nem gyógyítatom magam, csakis öncélú rosszindulatból teszem.” Ugyanakkor a hármas meghatározás, éppen a komponenseknek mellérendeléseket biztosító szintaktikai keretben való elhelyezettsége okán (beteg vagyok, rosszindulatú vagyok, kellemetlen vagyok), és különösen a köznapi nyelvi jelentések bázisán, halmozást reprezentál, mely intenzitást, érzelmi feszültséget ad a közléssornak. A „Beteg ember

vagyok” állítás így már a bekezdés elején nyitottnak bizonyul az érzelmi fokozást magában rejtő diszkurzív kifejtésre, ami azért nagy jelentőségű, mert a „злой” (mely később „злость” alakjában nyer kifejezést: „Эн, kéрем, rosszindulatból nem akarom gyógyíttatni magam [Нет-с, я не хочу лечиться со злости.]”), a szemantikai áttételezhetőségen keresztül nagyon is őrzi a szenvedélyesség vonását. (Gondoljunk csak a злой–злить[ся]–злоба értelmi összerendezhetőségére, amelyből a Dosztojevszkij-szöveg a злой és a злоба motívumokat szemantika rímpárba rendezi, vö.: „Но знаете ли, господа, в чем состоял главный пункт моей злости? Да в том-то и состояла вся штука, [...] что я поминутно, даже в минуту самой сильнейшей желчи, постыдно сознавал в себе, что я не только не злой, но даже и не озлобленный человек, что я только воробьев пугаю напрасно и себя этим тешу.” [Достоевский 1973: 100] – a szenvedélyesség fokazataiként nyílik meg a jelentés). Így a hármas meghatározásban rejlő halmozás, mely a nyitottnak bizonyuló alapközlés értelmező kifejtését mint diszkurzív intenzitásnövekedést irányozza elő, harmonizál az értelemmeghatározásban rejlő tartalommal, miszerint a beszélőt a „злость” (az adott kontextusban egyszerre mint harag, gonoszság, rosszindulat) szenvedélyessége motiválja – úgy tűnik, miként az életben (ahol is a fájdalomkozás önmegszólító gesztusában nyilatkozik meg e szenvedély ereje), ahhoz hasonlóan önleíró beszédében is (ahol is szenvedélyességével mint diszkurzív intenzitással szólítja meg elsődlegesen is önmagát). Természetesen az olvasó részéről megformálódó értelmezés nem a megjelölt hármas meghatározáson nyugszik, hanem a nyitó- és a zárókeret olyan egymásra vetítésén, amelyet egy a bekezdés egészében kibontakozó, egyre fokozódó, mind följebb srófolódó, szövegmegnyilatkozási szinten megragadható szenvedélyesség, mondhatni: diszkurzív érzelmi átéltség jellemez.

Most nincs mód részletekbe menően bemutatni, hogyan értelmeződik a bekezdésben a cselekvő ige megjelenése (vö. a `боль → болит’ váltást), illetve a „злой” / „злость” vonatkozásában hogyan fejeződik ki annak a szubjektumnak a cselekvő igével való körülöleltsége, aki nem akarja magát gyógyíttatni, hogy gyakorolhassa magán a „злость”-tyal való önmegszólítás akaratát.

Az viszont mindenképpen rögzítendő, hogy az ágens-szubjektum cselekvése irányába történő gondolati elmozdulás a lehető

legszorosabban összetartozik a szintaxisra épített modalitásdinamikával, mely messze túlnő a nyitó- és zárókeretben fellelhető változásokról mondottakon, és folyamatában adott kifejtésében engedi látni a módosulást. A Bahtyin által meghatározott „intonáció” jelenségével összhangba hozható poétikai-modális megnyilatkozások mozgatója, azok láncszerű transzformációs halmozása, az egész passzusnak nagy szenvedélyességet kölcsönözve újra és újra a mérték fogalmát tematizálja, nemegyszer ellentéteket vetítve egymásra. Mindezzel érzelmileg a végső fokig feszültté, és egyben a halmozó újrafogalmazások következtében túlfűtötté, mondhatni, maximális intenzitásúvá válik az egész szövegnyilatkozás, amely a fokozódást intonációs szüzsébe fordítja.

Csak rövid felsorolás keretében utalunk az eljárásokra. Idetartozik a fokozó ismétlés: „Nem gyógyítatom, sosem is gyógyítottam magam”, majd annak mérséklése a megengedő szerkezetben: „noha tisztelem az orvostudományt”; újabb fokozás: „tisztelem az orvostudományt és becsülöm az orvosokat [az oroszban nem az ígére - „tisztelem”, „becsülöm” - hanem a tárgyra vonatkozik a halmozó ismétlés: „медицину” и „докторов” - К. К.] [Я не лечусь и никогда не лечился, хотя медицину и докторов уважаю...]”; újabb részlethalmozás és annak nyelvi szignálja: „Ráadásul még végtelenül babonás is vagyok [К тому же я еще и суеверен до крайности]...”; újabb visszavétel megengedő szerkezetben: „legalábbis annyira, hogy tiszteljem az orvostudományt [ну, хоть настолько, чтоб уважать медицину]”. Ezután következik a megengedést feltételes formába vonó, és annak keretében tagadást érvényesítő, majd ennek eredményeképpen nagy nyomatékot kapó állítás: a *noha lehetséges lenne, hogy ne így legyen, mégis így van* értelem hordozójaként („Eléggé művelt volnék ahhoz, hogy ne legyek babonás, de mégis babonás vagyok [Я достаточно образован, чтоб не быть суеверным, но я суеверен]”). A felsorolt szintaktikai komponensek és a modalitáskompozíció tagadhatatlanul maximalizálják a nyelvi kifejezés intenzitását, olyan belső feszültséget teremtve (az ellentétek és halmozások elősorolt változatos struktúráival, benne a megengedő szerkezetekkel), amely a nyelv performativitását magas fokra emeli, szinte lehengerlővé avatva azt a közlést, mely a *roszszindulat és a fájdalom* cselekvés-státusát hivatott kifejezni. (Ezért is

harmonizál mindez a grammatikai eszköztárral – a cselekvő igére való szövegfelfuttatással és a „nem akarom [vö.: не хочу со злости]” tematizáló erejével.) A kulminációs pont maga a „злость” értelme, a bekezdés egészében pedig nagyformában, több mondaton átívelően ismétlődik meg az első hármas tagolásban megmutatkozó halmozó újrárás.

Mindezek alapján nem lehet azt állítani, hogy a neutrális kijelentéstől az óhajtást megfogalmazó önmegszólító felkiáltásig nem vezet út. Miközben a passzus az ábrázolt hősré méri az öngyöttrés fájdalmát, melyen keresztül e hős saját személyiségét szövegezteti, ezzel egy időben a beszédaktus saját szövegiségében kifejti a rosszindulatú fájdalommal való önmegszólítás erejét. Ezzel megcselekszi önnön performativitását, amivel a rosszindulatnak az ábrázolt világra vonatkozó értelmét diszkurzivitásában fogható „ikonikus” (szemantikai analógiája alapján „tükröző”) megjelenítésbe lényegíti. Innentől fogva az olvasó sem tehet mást: értelmeznie szükséges a modellált valóságvilág keretébe vont jelentéseket azoknak a szöveg aktivitására való rávetülésében. Mondhatjuk, hogy a *Feljegyzések az egérlyukból* első bekezdése e tekintetben is interpretációs útmutatással szolgál. Metapoétikai közvetítő erővel rendelkezik. Ezenkívül pedig maga a diszkurzív kifejtés részben már itt megfordítja saját tematikus összpontosítású negatív tartalmú közléseit, explicit állításait.

A Dosztojevszkij-regény művészi megformálását teljesebben áttekintő értelmezés számára a vizsgált indító bekezdés a maga egészében és komponensein keresztül is részként funkcionál, amely koherens jelentésképző erőként betagozódik más, gazdagabb, jelen tanulmány keretein belül nem áttekinthető kapcsolódási összefüggésekbe. A szövegegészben és annak művészi megformálási nyelvében megragadható szerepe alapján is tisztázható az a folyamat, ahogyan a *Feljegyzések az egérlyukból* odúlakóját jellemző elvont okoskodások nyelvi modelljének megteremtődése olyan szemantikai transzfigurációt eredményez a műben, amelyben megragadható Dosztojevszkijnek a *szenvédélyes és kreatív életteremtésre és életátélésre, a teljesség aspirációjára* (vö. Martinsen 2013: 268) vonatkozó mély meggyőződése.⁸

⁸ A *tartalmas, alkotói inspirációjú élet* e gondolati végkicsengésével köszöntöm Bańczewski Janusz professor urat 80. születésnapja alkalmából.

Felhasznált irodalom

- Dosztojevszkij F. 1980. Feljegyzések az egerlyukból. In: Dosztojevszkij F. *Egy nevetséges ember álma*. Budapest. Európa Könyvkiadó. 5–132. Makai Imre fordítása.
- Dosztojevszkij – Достоевский Ф. М. 1973. Записки из подполья. *Полное собрание в тридцати томах*. Т. 5. Ленинград: Наука. 99–179.
- Dosztojevszkij – Достоевский Ф. М. 1985. *Полное собрание в тридцати томах*. Письма. 1832–1859. Т. 28, I. Ленинград. «Наука».
- Jakobson R. 1972a. Nyelvészet és poétika. In: Jakobson R. *Hang – Jel – Vers*. Budapest. Gondolat Kiadó. 229–276.
- Jakobson R. 1972b. A grammatika poétikája és a poétika grammatikája. In: Jakobson R. *Hang – Jel – Vers*. Budapest. Gondolat Kiadó. 277–296.
- Jakobson R. 1982. A szobor Puskin szimbolikájában. In: Jakobson R. *A költészet grammatikája*. Budapest. Gondolat Kiadó. 91–141.
- Jakobson R. – Pomorska K. 1980. *Dialogues*. (Fretz Mary, trans.) Paris: Flammarion.
- Knapp L. 1996. The Force of Inertia: Dostoevsky's Confessional Heroes and the "Tragedy of the Underground". In: *The Annihilation of Inertia. Dostoevsky and Metaphysics*. Evanston, IL: Northwestern UP. 15–43.
- Kraxenberger M. 2014. Jakobson revisited: Poetic distinctiveness, modes of operation, and perception. *RIFL* 8(1). 10–21.
- Lahusen – Лахузен Т. 1987. Инверсия утопического дискурса. О Записках из подполья Ф. М. Достоевского. *Wiener Slavistischer Almanach* 20. 5–40.
- Lotman J. M. 1973. A szöveg és a szövegen kívüli művészi struktúrák. In: Lotman J. M. *Szöveg, modell, típus*. Budapest, Gondolat Kiadó. 205–225. Fordította: Köves Erzsébet.
- Lotman – Лотман Ю. М. 1998. Искусство как язык. In: Лотман Ю. М. *Об искусстве*. СПб. 19–42.
- Lotman J. M. 2002. *Kultúra és intellektus. Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*. (= Diszkurzívák.) Ford., szerk., az elő- és utószót írta: Szitár Katalin. Budapest. Argumentum – ELTE Orosz Irodalmi és Irodalomkutatási Doktori Programja.
- Martinsen D. A. 2013. Narrators from Underground. *Studies in Slavic Literature and Poetics* 58, 261–274.
- Petőfi S. J. 1992. A költészet grammatikájától a költészet szemiotikai textológiájáig. Pétofi S. J. – Békési I. (szerk.). *Szemiotikai szövegtan* 4. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (I). 83–97.
- Phelan J. 2006. Narrative Theory, 1966–2006: A Narrative. In: Scholes R. – Phelan J. – Kellogg R. *The Nature of Narrative*. Fourtieth Anniversary Edition. Oxford. Oxford University Press. 283–336.
- Pomorska K. 1985. Poetics of prose. In: Jakobson, Roman. *Verbal Art, Verbal Sign, Verbal Time* (Pomorska K. – Rudy St. [eds.]; with the assistance of Brent Vine.) Minneapolis: University of Minnesota Press. 169–177.

- Rudy St. Foreword. In: Jakobson R. *Selected Writings. Vol. 3. Poetry of Grammar and Grammar of Poetry*. Mouton. De Gruyter. I–XVIII.
- Schmid W. 2014. Parallelism in prose. In: Kubiček, Tomáš; Lass, Andrew (eds.), *Roman O. Jakobson: A Work in Progress*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. 11–24.
- Waugh L. R. 1985. The poetic function and the nature of language. In: Jakobson R. 1985. *Verbal Art, Verbal Sign, Verbal Time* (Pomorska K. – Rudy St. ephens [eds.]; with the assistance of Brent Vine.) Minneapolis: University of Minnesota Press. 143–168.

A szlovák (biblikus cseh) nyelv szerepe Szarvas város történetében a 18–19. században

LESFALFI TIBOR

PhD, osztályvezető,

Innovációs és Technológiai Minisztérium

Foglalkoztatáspolitikáért Felelős Államtitkárság (Budapest)

Abstract: The study described here the history of the town of Szarvas in the 18–19th centuries from the point of view of the Slovak population who settled there in 1722. The study illustrates the role of the Slovak (biblical Czech) language, used by the Lutheran Slovak population of the settlement, in the field of Church, education and the public administration in the examined period.

Keywords: Slovak (biblical Czech) language; town of Szarvas; 18–19th centuries; Church; education; public administration

Már az első mondattal kimondva a tézist, álláspontom szerint Szarvas újraalapítását (1722) követően a megtelepedő szlovákok (a dolgozatban a tótok kifejezés helyett következetesen ezt fogom alkalmazni), folyamatosan szerepet játszottak a település életében. Ez a szerep a 18. század elején volt főszerep. Volt, amikor a cselekmény szempontjából fontos karakterszereppé vált a 19. században, és a jogszabályi környezet alakulásának hatására a vizsgált korszak végére mellékszerep lett, még akkor is, ha az utóvédharcoknak vannak szép emlékei. Ebből adódóan vizsgálatra érdemes, hogy a szlovák nyelv¹ milyen hatást gyakorolt a közösségre, a település fejlődésére. Lássuk!

Szarvast a törökök a török korszak végén 1685 körül hagyták el (Hellebrant 1822: 4), távozásukkal a település elnéptelenedett. Az élet 1722-ben tért vissza, a Harruckern János György báró hívására letelepedő szlovák jobbágyokkal. A szlovákok ezt követően a vizsgált korszakban végig a szarvasi népesség döntő többségét alkották. A Szarvasra Abaúj, Gömör, Nógrád, Zólyom vármegyékből érkező, 1722-ben betelepülő hungarus tudatú (Nyomárkay 2013: 20) szlo-

---

¹ A szlovák evangélikusok a szlovák irodalmi nyelv 1846-os kialakulása előtt a bibliikus cseh nyelvet használták, Szarvason még tovább is.

vák jobbágyok első hulláma (34 család) evangélikus vallású volt, akiket a Harruckern által ígért kiváltságok csábítottak ide. Ezek közül, a vizsgálódásunk szempontjából, különös jelentőséggel bír: a szabad vallásgyakorlás biztosítása és az urasági erdőből fa biztosítása házaik, valamint templomuk építésére (Zsilinszky 1872: 28).

Ez egy tudatos telepítés volt, amit az alábbi idézet híven igazol (Hellebrant 1822: 7):

„a' tisztelt Földes Úr, a' ki nem a' maga Felekezetéhez állott, ötet azonnal a' maga hite sorsosainak falujába parantsolta, úgy annyira, hogy ő néki nem tsak a' vallás, hanem a' nyelv egyformaságára is nagy gondja vala. Innen vala az, hogy ... Szarvason tsupa Lutheranus Tótok vagynak.”

A letelepülők az akkor szokásos gyakorlattól eltérően kiváltságokat 1722. július 22-én szerződésbe is foglalták², ami háromévenként került megújításra, ezzel Szarvas ismét lakott településsé vált. A város első bírása Kugyela János, jegyzője Fábry Sámuel, papja Hrdina András³, tanítója pedig Deuschensmid Dániel volt. A letelepülők azonnal templomot építettek, iskolát hoztak létre, megalakították a települést irányító testületet, azaz Szarvas város 1722-es újjászületése után azonnal megjelent az egyház, az iskola, valamint az önkormányzati feladatok ellátása.

Ez a három terület képezi vizsgálódásunk tárgyát.

1. Az evangélikus vallás és a szlovák nyelv kapcsolata Szarvason

Érdekesség, hogy a település irányítása és az egyházszervezet az 1722-es újraalapítást követően nem különült el egymástól. A község hivatalnokai (főbíró, jegyző, törvénybíró, 12 esküdt és az előljárók) az egyház lelkészét a maguk fejéül ismerték el és az újratelepülést követő évtizedekben évenként a templomban, az oltár előtt, a település vénei jelenlétében, a pap kezébe tették le az esküt. A település életének ilyen szintű egyházi irányítása 1775-ig tartott, addig a lelkész szinte „diktátori” hatalmat gyakorolt a település lakói felett

---

² Markovitz Mátyás (1707–1762) Conventió pro Impopulatione Praediorum Berény et Szarvas” kéziratos munkája alapján, amit a szarvasi evangélikus egyház levéltára őriz.

³ Érdekes adalék, hogy 1734-ben a lelkész feleségét boszorkányság vádjával illette a település lakossága, ezért a lelkész lemondott. Megjegyzem, más forrás szerint (Zsilinszky: Szarvas története, 70. p.), a távozás oka az volt, hogy „...a községi dolgokba túlságosan avatkozván saját rokonait tolta a főbb hivatalokba...”.

erkölcs-, köz-, csend-, rendbiztonság tekintetében, sőt a lakosságra vonatkozó fegyelmi törvényeket is ő készítette. Az oktatás felügyelete is a lelkészhez tartozott. Lényegében a lelkész „irányította” a település életét, a szó szoros értelmében „pásztora volt nyájának”, melynek minden szegmense szlovák nyelven zajlott.

A 18. század vonatkozásban kiemelésre érdemes a település második lelkésze, Markovitz Mátyás írói, nyelvészi (műfordítói), történetírói, népművelői tevékenysége, aki 1734–1762 között volt Szarvason lelkipásztor, majd esperes⁴. Főbb szlovák nyelvű munkái – Szinnyi József „Magyar írók élete és munkái” című 14 kötetes munkájának címszava alapján – a következők voltak: *Jélen dychtici po tecoucích vodách aneb svatý Otčenaš ...* 1746. (A vizet szomjuhozó szarvas vagy a szent miatyánk.); *O potřebě navštěvování domu ...* 1747. (A házak látogatásának szükség.); *Pisen o chvále stavu sedlského z něm. v slovenskou řeč uvedana i také rozšofema* – 1752. (Ének a pórság dicsőítésre, németből ford.); *Sloup ohnivý křestanské Israelity na cestách sprovážející neb modlitby a písničky duchovní (illetve Slaup ohniwy, nábožné izraelity na ceste sporowážející)* Pest, 1752. és 1848. (A keresztény tűzoszlop, mely a zsidókat vezérelte, imádságok és egyházi énekek.); *Wyklad modlitby Páne, Pest* 1752 (Imádságok); *Historia církevní starého i nového zákona z původních důvodů sepsaná i. t. d. Boroszló* 1765. (Ő- és újtestamentomi egyháztörténet.). Kéziratban maradt: Magyarország rövid története tót versekben; a pécsi, szarvasi, csabai, orosházai, komlósi és berényi ágostai evangélikus egyházak története; továbbá tudósítások ezen helyek lakosairól, azok szokásairól és földműveléséről; *Agenda seu ritus ecclesiar. confessionis Augustanae. Szarvasini* (magyar, német és tót nyelven); *Collectio variorum parergorum Szarvasiensium*, ívrét 117 lap; Szarvas régebbi története és az ő korában történt minden fontosabb esemény leírása az „*Ex pollice cyclops, aneb ruční katechismus, w kterémžpro ti, který neznají litery umení pod obrazem prstu na ruky lidské ukazují se články wiry Křestanské*”; tót költemények.

Markovitz halála után hét évvel, Tessedik Sámuel személyében, ismét korszakos jelentőségű, országos hírvélelész került a szarvasi parókiára 52 évre (!), 1768–1820 között. E rövid értekezés nem

⁴ Zólyom vármegyében Dobroninban született 1707-ben. Középkorait Selmeczen, Besztercebányán és Pozsonyban végezte, majd a jeni egyetemre járt.

hivatott kibontani gazdag életművét (szerteágazó munkássága keretében több mint 130 monográfiát, értekezést hagyott az utókorra), csupán néhány, a vizsgálódásunk tárgya szempontjából releváns tényre világítok rá. Tessedik tudott szlovákul (Zsilinszky 1873: 7), édesapja a szlovák Csabán volt lelkész.

„A szláv [szlovák] nyelvet, melyet Pozsonyban és Erlangenben majdnem egészen elfeledtem, kénytelen voltam Szarvason, mint hitjelölt, újra tanulni, s egyházi beszédeimet, melyeket vagy magyar, vagy német nyelven dolgoztam ki, nagy fáradsággal fordítottam szlávra és úgy tanultam be könyv nélkül”.

Vélelmezem, hogy a családi tűzhely körül is használta a szlovák nyelvet, hiszen első felesége az előző helyi szlovák lelkész Markovitz Máttyás lánya volt 1769–1791 között.

A nyáját vezető Tessedik a járványügyi, közegészségügyi intézkedéseket is terjesztette hívei között szlovák nyelven (Zsilinszky 1873: 26):

„Talán én voltam az első, aki a parasztnép javára (mely gyakran tudatlanságból, s ebből folyó vigyázatlanságból szokott a legsúlyosabb betegségbe és visszas eljárás folytán a halál martalékául esni) a közönségesen előforduló betegségek okairól és gyógyszerközeiről szóló tant vittem be egyházam népiskoláiba, azért, hogy leirattam és megmagyaráztattam a dietetikum szabályokat. És mennyire örült a lelkem, midőn fáradozásom gyümölcset itt-ott tapasztaltam; mennyire örültem, midőn dr. Faust egészségi katekizmust írt a köznép számára és azt magyar és tót nyelvre lefordítván, bevezethettem a mi iskoláinkba!”

1776-ban lép a helyi történelem színpadára egy másik nagyformátumú lelkipásztor: Boczkó Dániel, mint Tessedik másodlelkésze. (1751-ben született Liptó megyében, Demánóvában /Deménfalva/.) A két pap azonban tehetsége ellenére, vagy éppen emiatt, képtelen volt harmonikusan együttműködni (ellentétük a pedagógiai elveik különbözőségében gyökeredzett), aminek végeredményeképpen Boczkó egy esperesi megintés után 1803-ban lemondott hivataláról. (Boczkó műveit cseh bibliikus nyelven írta, pl.: „Ručnj kancional 600 pjsnj oblucij – Gratz, 1783; Pjsničky ku každodennjm nešpornjm počtám cyrkwe ev. sarwašské – Selmecz, 1789; Nauka k blahoslawestvy podle učenj Krystowa – Pozsony, 1791; Swadebnj winše pro obcy ev. dolnozemské – Pozsony 1804; Šlabykár – Pozsony, 1811).

Boczkó távozásával a szarvasi másodlelkész, a selmeczi bányakerületi superintendens, Hamaljar Márton lett, akinek vallásdogmatikai tanai majd egy évszázadon keresztül zsinórmértékké váltak, „Hamaljar féle utasítások” címen. Ő szerkesztette a tót nyelvű Ágendát is.

Az 1812–1821 közötti időszakban az egyházat kormányzó testület változáson ment keresztül, a városi előjáróságtól független presbitériumot választottak, melynek jegyzőkönyveit az 1860-as évekig cseh biblikus nyelven, majd szinte a dualizmus végéig szlovákul, illetve cseh biblikus nyelven és magyarul is vezették.

1830-ban sorsdöntő változás következett be az addigi gyakorlatban. A lelkészi hivatalt a Temesvárról származó Simon Sámuel foglalta el, aki az eddigi cseh biblikus nyelvű szónoklat helyett/mellett meghonosította a magyar nyelvű szónoklatot, cseh biblikus nyelvű liturgiával kiegészítve (Neumann 1922: 238). Ez 10 esztendőn keresztül tartott, majd megszüntették és visszaállt a régi gyakorlat: szlovák nyelvi istentisztelet, szlovák nyelvű liturgiával, és mellette külön – kisebb számban – magyar nyelvű istentiszteletek is bevezetésre kerültek. Ezeket a magyar nyelvű istentiszteleteket azonban nem hivatásos lelkészek, hanem a helyi evangélikus gimnázium tanári karának teológiai végzettséggel rendelkező egy-egy tagja tartotta a templomban.

1834-ben ismét egy kiváló lelkész került a szarvasi parókiára, 1871-ig, Jancsovics István személyében. Ő adta ki a – tulajdonomban eredetben meglévő(!) – nyelvészeti szempontból korszakos jelentőségű, Ludovit Štúr által kodifikált, szlovák irodalmi nyelvre épülő „magyar-tót” és „tót magyar” szótárt – (Szarvas 1848); a „Magyar és tót” nyelvtant, illetve a „Szarvas, jako swobodné adkopené byti majici mesto” című műveket szintén Szarvason⁵.

A másodlelkészi állást 1846-tól Placskó István drjenovai lelkész töltötte be, aki esperesként sokat tett a szarvasi főiskola megszervezése érdekében (Neumann 1922: 225). Irodalmi munkássága is jelentős: megjelent nyomtatásban egyházi beszédei mellett „Krestansko evanj. Katechyzmus” – (Pest, 1840); illetve „Priprawa ev. mladezi ku konfirmaciji” – (Szarvas, 1848) című műve.

---

⁵ A kiadványok a szarvasi Réthy-nyomdában jelentek meg, amely a vármegye első nyomdája volt. A nyomdában számos szlovák nyelvű anyag jelent meg 1847–1856 között. Kultúrtörténeti érdekesség, hogy a Jancsovics szótár könyvkötője Kner Izidor apja volt (Kner Izidor: Fél évszázad mezszyéjén, 17. p.).

A szarvasi istentiszteletek nyelve 1855-ig csak a cseh biblikus nyelv volt, ettől az évtől kerültek rendszeresítésre minden vasárnap és ünnepnapon a magyar nyelvű istentiszteletek is. Ezzel párhuzamosan született meg az 1855. évi augusztus 15-ei presbiteri ülésen az a döntés, hogy az addig csak cseh biblikus nyelven vezetett presbiteri ülési jegyzőkönyveket cseh biblikus nyelven és magyarul is vezetni fogják.

Az új másodlelkész 1871-től Áchim Ádám lett, aki 1878-tól 1896-ig esperes is volt. Ebben az időszakban az 1877-es canonica visitacio sérelmezte, hogy olyan hosszú a szlovák istentisztelet, hogy a magyar nyelvű megtartására nem marad idő.

A szarvasi evangélikus gyülekezet lelkészei tartották a kapcsolatot a Felvidék kompakt szlovák lakta településeivel is; ezt példázza, hogy a szarvasi szlovák evangélikus egyház imakönyveket, énekeskönyveket kapott Túrócszentmártonból (Martin) (Szarvasi Újság 1886. 4. szám). A helyi szlovák családok még az 1880-as években is nagy számban írták be konfirmációra a gyermekeiket. 1885-ben például a konfirmanduszok oktatását 320 (!) szlovák jelölttel kezdte meg Sárkány János lelkész (Szarvasi Lapok, 1885. március 29., II. évf. 13.sz).

1888-ban a templom felszentelésének 100. évfordulója tiszteletére megtartott ünnepségen, a templomban megjelenő 5000 hívón túl több ezren kívül rekedtek (!), így döntés született egy új templom építésére is. Az új templomot 1897-ben szentelték fel, első lelkésze Zvarinyi János lett. Ezzel alapvető változás következett be a szarvasi hitéletben: az eddigi tisztán szlovák, illetve cseh biblikus nyelvű istentisztelet (magyar nyelven eddig havi egy istentisztelet volt, amit Lányi Gusztáv gimnáziumi tanár tartott 42 éven keresztül) mellett a település, amely immár két evangélikus templommal rendelkezett, három lelkészt foglalkoztatott, akik közül az egyik ezután folyamatosan magyar nyelvű istentiszteleteket tartott.

Még a világháború előestéjén is az istentiszteletek 2/3-a szlovák nyelven hangzott el a két evangélikus templomban.

A más vallásúak – katolikus, izraelita, református – száma a vizsgált korszakban végig elenyésző volt a lakosság összlétszámához viszonyítva. A szlovák evangélikusok mellett a szlovák és magyar ajkú katolikusok aránya a legmagasabb⁶, illetve az izraeliták aránya

⁶ A szarvasi katolikus templomban 1885-ig tartottak szlovák nyelvű miséket.

érte el a lakosság öt százalékát, a többi vallási felekezet népességen belüli aránya elenyésző, nem éri el a két százalékot sem.

2. Az oktatás és a szlovák nyelv kapcsolata Szarvason

A településnek már 1723-ban volt iskolája, ezt az evangélikus egyház tartotta fenn, szlovák nyelven folyt az oktatás. Az evangélikus vallás hegemoniája 1800-ig korlátlanul érvényesült, ezt követően is meghatározó volt a vizsgált korszak végéig. 1723-ban még nem volt iskolaépület. Az első tanító – Deutschensmied Dániel – saját otthonában végezte az oktatást. 1740-től a fiúk oktatása délelőtt, a lányok oktatása délután folyt. A tantárgyakat a tanítók döntötték el, ami szűk keretek között mozgott: írás, olvasás, vallásismeret, éneklés: szlovák nyelven. A tanítás színvonala a tanító mellett a lelkészen múlt, mert a tanító a lelkésznek volt alárendelve a 18. században. Ismét ki kell emelni Tessedik úttörő szerepét (Zsilinszky 1873: 8):

„Készíttem a falusi gyermekek szükségéhez mért olvasókönyvet (a maga nemében elsőt a magyarországi evangélikus iskolákban), mely Pozsonyban a szerző és a szarvasi egyház költségein meg is jelent.”

Önéletírásában Tessedik azt írja, hogy ezzel célja a gyermekek értelmének megvilágosítása, és hogy a tanító és a tanítvány „hasznos és tanulságos beszélgetést kezdjen”. Ez a beszélgetés pedig csak olyan nyelven történhetett, amit a tanító és a tanítványok is ismertek, Szarvas esetében szlovákul.

Tessedik nem csak a tanulókra gondolt, a tanítók részére egyület alapított Szarvason 1804-ben – ez volt a vármegye első Tanító Egyesülete – Néptanítók Testvéri Szövetkezete néven (Tóth 1969: 19), melynek vezetője tanártársa, Skolka András lett. Az egyesület célja „a testületi szellem ápolása, s az iskolaügy és a népnevelés fellendítése.” Az egyesület 11 taggal alakult. Az egyesületet az evangélikus egyház szüntette meg hatalmi szóval 1815-ben.

1780-ban Tessedik elindítja a mezőgazdasági szakiskoláját. A tanítás nyelve a tananyag jellegétől, illetve a tanulók anyanyelvi összetételétől függően változott, így szlovákul is folyt. Tessedik maga állította össze iskolája tantervét (Csománé 2001: 86), a tankönyvek jelentős részét maga is írta. Az iskola 1806-ban megszűnt.

Az 1840-es években már hét egyházi elemi iskola volt Szarvason, négy alsóbb és három felsőbb. Az oktatás magyar és szlovák, illetve cseh biblikus nyelven zajlott.

Az 1844. évi II. törvénycikk rendelkezett a magyar nyelv államnyelvként való alkalmazásáról, ennek bevezetéséig az oktatásban helyi szinten a nemzetiségi nyelv használata volt általános⁷, így Szarvason is.

Az 1850-es években a működő kilenc iskola sem volt elegendő a 2112 tanulónak, további iskolák alapításáról határoztak a település vezetői.

A dualizmus idejében a szlovák, majd kéttannyelvű egyházi elemi iskolák nem szűntek meg Szarvason. A nemzetiségi törvény /1868. évi XLIV. törvénycikk./ engedélyezte, hogy a községek maguk választhassák meg iskoláik oktatási nyelvét, ez biztosította a jogi alapot a szarvasi szlovák nyelven folyó népiskolai oktatás számára. Az állami iskolák oktatási nyelve a magyar volt, de ezek esetében is a törvény szerint lehetőség szerint biztosítani kellett a nemzetiségi nyelven való képzést.

Az első tisztán magyar nyelven oktató iskola, két osztállyal, 1868-ban alakult. Ekkor 3000 tanköteles korú gyermek volt Szarvason, akik közül, a precízen vezetett presbiteri összeírások szerint 2462 jár iskolába (22 iskola van ekkor, egy tanítóra 150 gyermek jut).

A település tanítói a 19. században sokat tettek az ifjúság oktatása érdekében, álljon itt erre néhány példa: Horváth Károly evangélikus tanító, aki abc- és olvasókönyvet is írt magyar és szlovák nyelven, melyet több kiadásban kiadtak; Launer István tanító a szlovák nyelvű kultúra, oktatás elkötelezett híve, művei: „*Powaha slowanstwa*” – (Lipcse, 1847); „*Slovo knárodu swému*” – (Pest, 1847). A XX. század elején kiemelhetjük Opavszky Gábor és Molnár János⁸ evangélikus tanítók „Tót és Magyar nyelvű olvasókönyvét” – (Szarvas, 1902, amely több kiadást is megért). Molnár János tanító a helyi népkör könyvtárosa is volt, 1885-ben (Szarvasi Lapok, 1885, április 19., II. évf. 16.sz.). Molnár János evangélikus tanító „*Chorál-gyűjtemény*” cím alatt kiadja evangélikus énekgyűjteményét, melyben megtalálhatóak az ágostai hitvallású evangélikus egyház templomi, iskolai, temetkezési és magánhasználatú énekei, dallammal együtt

---

⁷ A rendelkezés egyébként nyelvtudással rendelkező tanítók nélkül nem volt azonnal végrehajtható, ezt már az 1847–1848-as országgyűlésen maga Kossuth Lajos mondta egy beszédében.

⁸ Benka Gyula 1893-ban megalapította a Szarvasi Helyi Tanító Egyletet, melynek 35 helyi tanító lett alapító tagja (!), az egylet jegyzője Molnár János volt.

magyar, német és szlovák nyelven (Szarvas és vidéke, 1890.december 14., I. évf. 25. sz.).

A települési képviselőtestület 1901-ben engedélyezte, hogy a községi iskolákban a vallásoktatást szlovákul tartsák, ezt a helyi rendelkezést hatályon kívül helyezte az 1902-ben megjelent országos érvényű miniszteri rendelet, mely a községi iskolákban magyarul rendelte a vallásoktatást megtartani.

A népoktatás mellett ki kell emelnünk a Mezőberényben 1802-ben létrejött evangélikus főgimnáziumot, mely 1834-ben Szarvasra települt, (és azóta is működik, jelenleg Vajda Péter Evangélikus Gimnázium néven). Az áttelepülés oka, hogy gróf Bolza József, gróf Bolza Antónia és gróf Schröfl Mansperg Jozefa együttesen az iskola javára adományoztak 305 hold szántóföldet, 2 szárazmalmot és 8 házhelyet iskolaépületnek (Nádor 1934: 11) azzal a kikötéssel, hogy a tanítás nyelve a magyar legyen. A gimnázium alapítását Klanyczay János békési esperes azzal indokolta, hogy:

„az ifjak a tót, német, és magyar lakossággal bíró helységben annál könnyebben sajátíthassák el az említett három nyelvet”.

A gimnázium első igazgatója, a Tessedik-féle gazdasági iskola tanára Skolka András lett (Benka 1895: 11). Az első évben az igazgató invitálására több, a mai Szlovákia területén lévő településről, többek között Bratislava (Pozsony), Modra (Modor), Kežmarok (Késmárk), Rožnava (Rozsnyó) is érkező 63 tanulóval kezdődött meg az oktatás. A szlovák nyelv oktatásában Kutzián György mezőberényi szlovák lelkész és Berey István lelkész vettek részt. 1815-ben Prešovból (Eperjes) meghívott Benka Ádám lett az igazgató, akinek vezetése alatt a tanulói létszám a kezdeti visszaesés után 200 főre emelkedett (Benka 1895: 21), annak következményeként, hogy az addig tantárgyként nem oktatott magyar irodalmat felvették a tárgyak közé. Az ő igazgatósága alatt a szlovák nyelv oktatásában a szlovákul irodalmi tevékenységet is végző Boszy Mihály látta el (pl.: Shakespeare több művét szlovákra fordította). Érdekes adalék – mutatja az iskola akkori nyelvi sajátosságait –, hogy báró Podmanyczky János felügyelő évente 50 körmőczi aranyat ajánlott fel annak a tanárnak, aki a legnagyobb sikerrel oktatja a magyar nyelvet (Benka 1895: 27). Kicska Dániel (a gimnázium tanára 1858–1887 között) szlovák nyelvtan könyvet írt, ami kéziratban maradt.

A Szarvason tartott, 1861-es egyházmegyei gyűlésen döntés született arról, hogy a vallásórákat a szarvasi gimnázium első két évfolyamában német nyelv helyett szlovákul, illetve cseh biblikus nyelven oktassák. Sőt az 1862/63-as tanévtől az alsóbb osztályokban minden evangélikus tanuló „kire nézve a szülők akaratja kivételt nem tett” heti két órában, s mindazon „felgimnazisták”, kik egyházi pályára készültek, szintén heti két órában tanulták a szlovák nyelvet. A nyelv oktatói között volt az iskola „polihisztor” tanára Lányi Gusztáv és a szintén korszakalkotó Koren István.

Ezzel párhuzamosan történt kísérlet egy egyéves teológiai tanfolyam indítására a főgimnáziumot elvégző, a papi pályára készülő diákok számára, ahol egyes tantárgyakat a gimnáziumi tanárok, míg egyházi diszciplinákat szlovákul, illetve cseh biblikus nyelven is a helyi lelkészek oktattak. A képzés 1864–1868 között működött.

A korszak lelkésze, Placskó István (a korábbi hasonló nevű lelkész fia), a tanítói pályára készülő gimnazista diákoknak az 1870-es években ingyen oktatta az éneket, a liturgiát, és a szlovák nyelvet. A gimnáziumba beiratkozott evangélikus diákok döntő többsége szlovák anyanyelvű volt (Chlebnický 2001: 40–45)⁹, a diákok jórészt Békés, Csanád, Arad megyékből származtak, de érkeztek szép számmal az északi vármegyékből is. Példaként a gimnázium tanulója volt Zsilinszky Mihály¹⁰ akadémikus és Melich János¹¹ nyelvész akadémikus is, aki az ELTE Szláv Tanszékén is oktatott. A gimnázium számos kiváló, híres tanára közül, most csak példaként, Ballagi Mór nyelvész akadémikust említem.

---

⁹ A kötetben megjelent Agustín Mařovčik „*Dejatelja Sarvaša*” című tanulmánya, amely 43 híres szlovák személyiséget sorol fel a Szlovák életrajzi Lexikon alapján, akik a szarvasi gimnáziumban tanultak, ezek közé tartozik például; Ondrej Áchim, Jan Čajak, Pavol Gajdác, Pavol Koreň, Pavol Mudroň, Michal Mudroň, Milan Rastislav Štefánik.

¹⁰ Zsilinszky Mihály (1838–1925): Békéscsabán született. Belső titkos tanácsos, államtitkár, főispán, országgyűlési képviselő, számos mű szerzője, melyek a szarvasi nyomdákban jelentek meg, szerkesztő, az Akadémia tagja. 1906-ban mint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára közbenjárt, hogy a szarvasi gimnázium épületének létrehozásához 210 000 korona állami támogatást kapjon. 1872-ben szlovákul is megjelentette Szarvas város története című művét.

¹¹ Melich János (1872–1963): Szarvason született, szlovák anyanyelvű. Nyelvész, az Akadémia tagja, az Akadémia főkönyvtárnoka, a pesti egyetem Szláv Tanszékének tanára, az Országos Széchenyi Könyvtár igazgatója, a Corvin-lánc kitüntetettje.

A magyar nemzeti érzelmű nevelés állami szándéka a dualizmus időszaka alatt a szarvasi gimnáziumban is érvényesült. Erre példa az iskola keretében működő szlovák diákegyesület leleplezése 1907-ben. A gimnázium és a tanítóképző tanári kara az északi vármegyéből itt tanuló szlovák diákok közül három gimnáziumi tanulót és öt tanítóképzőbeli tanulót, akik pánszláv együletet alapítottak és felvidéki pánszláv személyekkel tartottak kapcsolatot, az iskolákból kicsapott.

A szarvasi gimnáziumban zajló szlovák tanítás nem szerepelt az állami kimutatásokban, mivel az nem szervezetten a tanmenetben szerepelt, csupán önkéntes alapon, szakkör szerűen.

A település nemzetiségi összetételéből adódóan a tanítóképzés rendezése megoldandó kérdés volt. 1860-ban Tatay István gimnáziumi igazgató vezetésével terv készült arra, hogy a tanítónak készülő diákok számára a főgimnázium VI. évfolyamának befejezése után, a VII. évfolyamtól ennek megfelelő speciális szakképzések is legyenek. Ennek koordinátora Benka Gyula lett, akinek személyében a szarvasi szlovákság jó ismerője, nyelvük tudója, gimnáziumi tanár, majd igazgató lett a tanítóképzés megteremtésének atyja, aki „Ökölcsapás és simogatás” című írásában elítéli a korszak magyarosító államhatalmi intézkedéseit, és a követendő utat a simogatásban, azaz a nemzetiségekkel kapcsolatos türelemben látja.

A két „intézmény” – a gimnázium és a tanítóképző – szimbiózis hosszú évtizedekig fennmaradt, 1907-ben vált ki, és lett önálló a tanítóképző, ágostai hitvallású evangélikus Luther tanítóképző intézet néven (diákjainak száma 1862–1917 között 10–70 között mozgott). A tanítóképzés tantervében fontos szerepet töltött be a szlovák nyelv, hiszen a helyi, a tanyasi¹² és a környéki iskolákban jellemzően ezen a nyelven oktattak a tanítók.

---

¹² Az alábbi cikket, engedtessek meg nekem személyes indíttatásból idézem, mivel az üknagyapám oktatással összefüggő tevékenységével kapcsolatos. A városi képviselet 1892. március 12-én az alábbi előterjesztést tárgyalta: „Lestyan és társai tanyai lakosok egy külső iskola felállításában fáradozván, segély nyújtására esedeznek. Az iskola helyiségéül Maginyecz-féle tanyai 1100 négyszögöl terület lett megvásárolva. [...] a tervezett iskola felekezeti céllal elvontan e célra egyszersmindenkorra 150 forint segély nyújtása lett elhatározva” Szarvas és Vidéke, 1892. március 20, II. évf. 12. sz.

3. A helyi igazgatás és a szlovák nyelv kapcsolata

A település igazgatásának rendszere, akkor használatos kifejezéssel: az előljárásság, az 1722-es újratervezést követően az alábbiak szerint alakult. A városnak volt bírója, jegyzője, törvénybírója, továbbá 12 esküdt (a számuk 1748-tól egy rövid időre 24-re emelkedett), pénztárnok, városi gazda, kisbírók, malombírók, halászbírók, borbírók, székbírók, hadnagy, az előzőek felett álló „polgárok” és éjjeli őrök (Zsilinszky 1872: 36). A felsorolt tisztviselők évenként kerültek megválasztásra.

A település újjászületését követően a jogi intézmények között találunk olyanokat, melyek csak a megye szlovák szigetein fordulnak elő. Ezek közé tartozik a telekbíró; aki, amennyiben a szomszédok között a telkek határával kapcsolatban alakult ki nézeteltérés, döntött; az örökösödési felvigyázó; aki arra vállalt kezességet az örökhagyónak, hogy végrehajtja a végrendeletben foglaltakat; a lándzsások, akik a település őrőségét látták el, fizetésüket az előljárásságtól kapták. A hivatal felvételekor cseh biblikus nyelvű esküdt tettek melynek szövege:

„Ja .... Prisaham na Boha otca Sina i Ducha svateho ze ja na tento cas skrze panov predstav-wenicty za Utca Kapitana wivilwny me povinosti sluzebneho powolani meho jako se wihledawaty bugye podlye urygenja Wrchnosti, wzdi werne a sprawedlivekonati bugyem, a nado wsecko vnoci od wseliakehonestasti ohne, nebezpecsenstvy a zlich lidy. Obec tuto chránity a warowati se zavezujem. A wsicknypowinisti mé a na mna uverejne, pilne a statecnevikonávati, sám tak poctive porádne a statocne se sprawowati bugyem.Kremus mi sám pán Buch dopomáhaj Ámen¹³”.

Az eskü cseh biblikus szövege alátámasztja a már korábban kifejtett szoros kapcsolatot a helyi evangélikus egyház és a települési előljá-

---

¹³ A szöveg magyar fordítása (Dr. Maday Pál: Szarvas története, 186.p.): „Én, ... esküszöm az Atya, Fiú és Szentlélek istenre, hogy az adott időszakra vonatkozóan, mint az előljárásság által kinevezett Utcakapitány, szolgálati kötelezettségemnek – a hatalom rendelkezéseit betartva – hűen és tisztességgel eleget teszek. Mindezek mellett az éjszakák során mindenféle tüzesetre, veszélyeztetettségre, rossz szándékú emberekre igyekszem figyelmet fordítani. E település védelmét és őrzését megtartom. Minden rám bízott feladatot derekasan és szigorúan elvégzek, jómagam is példamutató, vitézi magatartást tanúsítok. Nyújtson mindehhez az Isten segítségét. Isten engem úgy segéljen. Ámen.”

róság között a 18. században, tekintettel az eskü egyházi imaszerű formára is¹⁴.

1773-ban az uralkodó Mária Terézia utasítására összeírták a magyarországi községeket¹⁵, az összeírás tartalmazta a lélekszámot, a vallási megoszlást és a nemzetiségi viszonyokat.

A Harruckern család férfiága 1775-ben kihalt, így az egész békés megyei Harruckern uradalmat a család női ága, az alapító dédunokái: Harruckern Mária Anna és Harruckern Jozefa örökölte. Illetve rajtuk keresztül a férjeik, úgymint gróf Stockhammer József és gróf Károlyi Antal. Ez az esemény a település rendjére is kihatással volt, mert ettől kezdve a lelkész szinte korlátlan hatalma – az előljáróság a lelkészt elismerte fejét és a templomban neki tett esküt – visszaszorult, majd megszűnt. Ennek egyszerű gazdasági oka volt. A Harruckernek Gyulán székeltek, onnan irányították a vármegyéni uradalmat, azonban a férfiág kihalásával az uradalmat a leány örökösök és férjeik (Gróf Stockhammer Antónia férje báró /majd 1808-tól/ gróf/ Bolza Péter) öt részre osztották. Az öt részből Szarvas volt az egyik (Zsilinszky 1872: 35). Így a kisebb területet már átlátta az adott birtokos – Szarvas esetében ez a gróf Bolza család¹⁶ – jószágigazgatója, akinek nem állt érdekében az egyház, illetve a lelkész széles társadalmi hatalmának fenntartása Szarvason. Ettől kezdve az ő döntése alapján kerültek kiválasztásra az előljáróság tisztviselői. Ez a családtörténeti esemény hozta a szlovák nyelv számára az első változást a településen. A szlovák nyelv eddigi teljes hegemoniája (1722–1775) a településen (egyház, iskola, igazgatás) megtört.

---

¹⁴ Ezek a szlovák jogintézmények a 19. század elején, de különösen az 1844. évi II. törvénycikk hatására, mely a közigazgatásban a magyart tette államnyelvvé, majd az 1848-ban az áprilisi törvények kiadásával, megszűntek és átadták helyüket a magyar polgári jogintézményeknek.

¹⁵ Lexicon Locorum, mely szerint 1773-ban a történelmi Magyarországon, Horvátország nélkül, a 8920 helységben a magyar nyelv volt az első 39%-os aránnyal, második helyen a szlovák nyelv állt 29%-os aránnyal, a többi nyelv 10% alatti arányt mutatott, Szarvas vonatkozásában 4940 lakost számoltak össze.

¹⁶ A Bolza család 1948-ig a városban élt, tevékenységükkel alapvetően befolyásolták a település fejlődését.

II. József, anyja Mária Terézia után 1780-ban lépett a trónra¹⁷, emellett 1765 óta már német-római császárként uralkodott. Rendeletileg kormányzott, majdnem 6000 rendeletet adott ki. Az uralkodói rendeleteket le kellett fordítani németről a nép nyelvére, amit aztán lovas futárok vittek tovább a járásokba, ahol azokat bemásolták a községek jegyzőkönyvébe, így elvben a szarvasiba is szlovák nyelven¹⁸.

A reformkorban (1825-től) alapvető változások indultak el. Az 1844. évi II. törvénycikk rendelkezett a magyar nyelv államnyelvként való alkalmazásáról. Eddig a közigazgatásban, bírászkodásban a nemzetiségi nyelv használata volt általános Szarvason.

A városi tanács 1848. március 17-én ülést tartott, itt döntés született, hogy a főbíró Mojsissovics vezetésével 1848. március 18-án Pestre követséget küldenek (Nádor 1962: 24). Szarvas volt a második város Cegléd után, mely követségén keresztül csatlakozását fejezte ki a márciusi eszmékhez (Neumann 1922: 67). A követséget Pesten Nyári Pál, Irinyi József, Klauzál Gábor, Irányi Dániel fogadta, akik nagyon örültek e csatlakozásnak, mert egy többségében szlovák település fejezte azt ki (Nádor 1962: 25).

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc alatt a minisztertanács 1848. június 6-án elfogadott egy nyilatkozatot, mely szerint a nemzetiségek teljes szabadságot élveznek vallásilag, igazgatásilag, oktatásilag, tehát ezen szabadságjogokat biztosítani fogják. A szlovákokkal, a szlovák nyelv használatával kapcsolatban jogszabályi szabályozás a 18. századtól a 19. század közepéig nem született. A szlovákokat is érintően 1849. július 28-án került kiadásra a nemzetiségi jogokat elismerő, nemzetiségi törvény, amely ugyan területi autonómiát nem biztosított, de biztosította a magyarországi nemzetiségek számára a szabad nyelvhasználatot a közigazgatásban a bíróságokon, az oktatásban és az egyházi vallási kérdésekben. Ez azonban már késve született.

¹⁷ Thirring Gusztáv kutatásai alapján, az 1785-ös lakosság összeíráskor Szarvas lakossága 7304 fő volt.

¹⁸ Ezt a rendszert, amennyire lehetett, a megyei nemesség igyekezett lassítani, lehetőség szerint elszabotálni a végrehajtást. II. József 1790-ben a türelmi, valamint a jobbágyrendeletét kivéve visszavonta valamennyi rendeletét és a rendeleti témák szerinti szabályozást visszahelyezte a Mária Terézia 1780-as rendelkezései szerinti állapotba.

Fényes Elek, 1851-ben megjelenő *Magyarország geographiai szótárában* (IV. kötet 67.p), Szarvast „magyarosodni kezdő tót mezővárosnak” minősíti. A 19. század híres statisztikusa e művében, a Békés vármegyei szlovák települések esetében, különböző megfogalmazásokat alkalmaz, jelezve ezzel az egyes települések eltérő nemzetiségi helyzetét¹⁹. Ezek a különbségtételek jól példázzák, hogy a szlovák nyelvszigetek között markáns különbségek kezdtek kialakulni már az 1830–1840-es években.

1867-ben a magyar kormány hatályon kívül helyezte az 1848. évi XVI. törvénycikk azon passzusát, mely szerint a megyei, városi képviselőtestületek és bizottságok csak a magyar nyelvet használhatták, ezzel párhuzamosan engedélyezte más nyelvek használatát, és jegyzőkönyvek is készülhettek más nyelven, így Szarvason szlovákul.

A nemzetiségi törvény /1868. évi XLIV. törvénycikk./ többek között biztosította a magyarországi nemzetiségek számára az iskolai/óvodai oktatáshoz-neveléshez való jogot. A törvény már preambulumban kimondta, hogy Magyarországon csak egy politikai nemzet van a magyar, azaz a nemzetiségeket, mint önálló politikai egységeket nem ismerte el, személy szerinti szabadságot biztosított a nemzetiséghez tartozó állampolgároknak. Így az egyenjogúság a közigazgatásban a törvény előtt, a felekezeti életben, az oktatásügy területén a nem magyar nemzetiségűekre csak mint egyénekre vonatkozott. A törvény alapján az egyén a községi gyűléseken, az egyházi gyűléseken anyanyelvén felszólalhatott, beadványt készíthetett. A beadványára a választ az általa használt nyelven kellett, hogy megkapja. A törvényhatósági gyűléseken, aki felszólalási joggal bírt szabadon használhatta anyanyelvét. Sőt a törvényhatósági, községi állami tisztviselők a törvény előírásai alapján a nemzetiségekkel való érintkezésben a nemzetiség nyelvét voltak kötelesek használni, azon levelezni. Az állampolgár az elsőfokú bíróságon anyanyelvén pereskedhetett, a fellebbviteli bíróságok állami költségen kötelesek voltak gondoskodni a magyar nyelvű ítélet fordításáról a peres fél

---

¹⁹ Csabát „tót mezővárosként” (Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*, I. kötet, 192. p.), Tótkomlóst „tót falunak” tartja (II. kötet, 244. p.), Kiskőröst „tót eredetűként” tünteti fel (II. kötet, 264. p.), Nyíregyházát, mely települést Szarvasról is elvándorolt szlovákok népesítettek be „tót ajkú néppel ujabban megtelepített” formában említi (III. kötet, 150. p.)

anyanyelvére. A községek maguk választhatták meg ügyintézési nyelvüket. A hivatalviselés kritériuma a megfelelő rátermettség, nemzetiségi hovatartozás nem képezhet hátrányt a törvény szerint. A törvényt meg kellett jelentetni az ország valamennyi nemzetiségének nyelvén hivatalos fordításban, ami nagymértékben hozzájárult a törvény szélesebb körű megismeréséhez. 1871-ig megfigyelhető a szlovákok által lakott némely vármegyében a megyei közigazgatás pozitív hozzáállása, hiszen rendelkeztek a közigazgatást érintő rendeletek szlovákra fordítása felől is /pl.: Nógrád vm./. A közigazgatási kisebbségi nyelvhasználatot a nemzetiség 20% lélekszámánál írta elő a törvény. Ilyen esetben az adott község, vagy járás hivatalos ügyvitele kétnyelvű lett. Ezt a gyakorlatot 1872 után lassan mellőzték, majd az 1876-os új bírósági szervezetre vonatkozó törvény kiadásának hatására, – mely előírta a magyar nyelv következetesebb használatát az ügyvédek és a bíróságok vonatkozásában – a szlovák nyelv a hivatalokban az 1870-es évek végére teljesen kiszorult (Benedek 2003: 36–41).

A törvényhatósági és községi tisztviselőkről szóló 1870. évi XLII. törvénycikk és a közegészségügyről szóló 1876. évi XIV. törvénycikk szerint az orvosoknak ismerniük kell a körzetükben élő nemzetiség nyelvét, így Szarvason a szlovák nyelvet.

A szlovákság helyi közéletben való súlyát jól mutatja, amikor 1870-ben törvényszéket akartak alakítani a városban, Darabos György községi képviselő 700 aláírással folyamodványt intézett az igazságügy miniszterhez, hogy csak olyan bírák kerüljenek kinevezésre a szarvasi törvényszékhez, akik szlovákul is tudnak. A képviselő testület ülésain az 1890-es évek jegyzőkönyvei szerint is több szlovák hozzászólást tartalmaznak a jegyzőkönyvek. Ezek a szlovák ajkú helyi képviselők az országos politika és a nemzetiségi újságokban megjelenő hírekre is fogékonyak voltak²⁰.

Az 1907. évi 2108-9 BM rendelet előírta, hogy a vármegyei tisztviselők közül a szolgabíráknak ismerniük kell a nemzetiség

---

²⁰ Az 180-as évek végén 13 szlovák nyelvű napilap létezett az Osztrák-Magyar-Monarchiában. Ebből szarvasi lakosok 3-felét járattak 48 példányban, úgy, hogy az összes, a településre érkező napilapok száma 422 volt. Amennyiben a nemzetiségi nyelvet egy témakörnek veszem, akkor összesítve ebből a témakörből rendelték a legnagyobb számú újságot Szarvason (!).

nyelvét – így Szarvason a szlovák nyelvet –, ennek a pozitív csengésű rendeletnek azonban nem sikerült mindenhol érvényt szerezni.

Kijelenthetjük, hogy a magyar közigazgatás rendszerében Szarvason a szlovák nyelv a 19. század közepétől már csak utóvédharcokat folytatott a megmaradásért. Győzni nem győzhetett, a jogszabályok törekvése az erőltetett asszimiláció felé hatott, az egyes jogszabályok nemzetiségek irányába megfogalmazott – fent részletezett – speciális rendelkezései vagy nem valósultak meg a gyakorlatban, vagy a legjobb szándék ellenére is el lettek szabotálva a helyi magyarosító törekvések által. Alapvető jelentőségű e tekintetben a 19. század közepétől kormányon lévő magyar politikai elit azon álláspontja, hogy a magyar nemzet oszthatatlan, azon belül a nemzetiségeknek csak mint személyeknek vannak jogaik, de mint közösségnek nincsenek²¹, és ez a közigazgatás rendszerére fokozottan érvényes.

4. Összegzés

Szarvason és a közigazgatásilag hozzá tartozó tanyavilágban a szlovákok a 18. századtól a 19. század végéig kompakt, zárt közösséget alkottak. A lelkészeik, tanítóik mind bírták a nép nyelvét így az intézményes keretek közötti szervezett találkozások (pl.: iskola, istentisztelet, házasság) mind fenntartották a nép és a (anya)nyelv közötti kapcsolatot. A népszámlálási adatok szerint 1890-ben is még a helyi lakosság $\frac{3}{4}$ tették ki a szlovákok. Az általuk 1722-ben létrehozott – a dolgozat szűk keretei között bemutatott – evangélikus egyházi, oktatási és közigazgatási területen a példák igazolják, hogy a szlovák nyelv a vizsgált korszakban jelen volt, sőt a 18. században homogénen a szlovák nyelvre épült. A változás a 19. század első harmadában kezdődött a közigazgatás területén, az 1870-es évektől itt a szlovák nyelv használata már nem volt jellemző. Ám az identitástudat megőrzésében (Gyivicsán 1993: 87) kulcsszerepet játszó evangélikus vallás és az evangélikus felekezet által felügyelt oktatás területén végig kikutatható a szlovák nyelv jelenléte a vizsgált korszakban, kezdetben egynyelvű módon, majd jellemzően a dualizmus kezdetétől 1918-ig az adott korszak országos politikai irány-

---

²¹ Az 1890-es népszámlálás adatai alapján Szarvas lakossága 24393 fő, ebből 17771 fő vallotta magát szlováknak, ez a lakosság 72%-a!

vonalanak megfelelően először egy párhuzamos egymásmellettiesség, majd a magyar intézmények előretörése figyelhető meg. Országos jelentőségű és ismertségű személyiségek mellett – akik tevékenységükkel beírták magukat hazánk történetébe –, helyi ismertségű tanítók, tanárok, képviselők, lelkészek, mint vezéregyéniségek (szerecsére Szarvas büszkélkedhet számos ilyen személlyel), szorgos, áldozatos munkával, a dolgozatban vázlatosan részletezett eredményekkel tartották magasra a vizsgált korszakban a szlovák nyelv fáklyáját a településen, ami napjainkban is lobog még.

Felhasznált irodalom

- Benedek G. 2003. *Képzési előírások a magyar közigazgatásban a 19. sz. második felében*. Budapest. Pannonica.
- Benka Gy. 1895. *A békési-ág hitv. ev. egyházmegye tulajdonát képező, s az általa fenntartott szarvasi főgymnasium története 1802–1895*. Gyoma. Kner Nyomda.
- Csománé Forgács E. 2001. *Tessedik Sámuel kora és tevékenysége* Pécs. Iskolakultúra folyóirat.
- Fényes E. 1851. *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik*. Pest. Nyomatott Kozma Vazulnál.
- Gyivicsán A. 1993. *Anyanyelv, kultúra, közösség a magyarországi szlovákok*. Budapest. Teleki László Alapítvány.
- Hellebrant J. 1822. *Értekezés Szarvas városáról, százados Ünnepe alkalmatosságával nov. 3-kán 1822*. Pest. Tudományos Gyűjtemény.
- Chlebnický J. 2001. *275 rokov v Sarvaši. Békešká Čaba. Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku*.
- Dr. Maday P. 1962. *Szarvas története*. Szarvas. Szarvas Község Tanács V.B.
- Dr. Nádor J. 1962. *Szarvas 1848-ban*. Szarvas. Szarvas Község Tanács V.B.
- Dr. Neumann J. 1922. *Szarvas nagyközség története*. Szarvas. Szarvas Község.
- Dr. Nádor J. 1934. *A Szarvasi Ág. Hitv. Ev. Vajda Péter gimnázium története*. Budapest. Szarvasi Öregdiákok szövetsége.
- Nyomárkay I. 2013. *Szláv szomszédaink*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Dr. Tóth L. 1969. *A szarvasi tanítóegyesületi mozgalom története*. Szarvas. Magyar Pedagógusok Szakszervezete Szarvasi Városi-Járási Bizottság.
- Zsilinszky M. 1872. *Szarvas város történelme és jelen viszonyainak leírása* Pest.
- Zsilinszky M. 1873. *Theschedik Sámuel önéletrésa* Pest.
- A „Szarvasi Újság” a „Szarvasi Lapok” és a „Szarvas és Vidéke” című periodikák és napilapok 1885–1892 közötti számai.

Élet és irodalom halmazállapotai (Cankar, Makovič, Kiš)

LUKÁCS ISTVÁN

DSc, egyetemi tanár, tanszékvezető, ELTE BTK,
Szláv Filológiai Tanszék,
Irodalomtudományi Doktori Iskola vezetője (Budapest)

...megtörtént vele ugyebár egy élet-jelenség, s aztán azt tükrözte az origóra...

„Faterkám, majd belőled is motívumot csinálok.” Nem folytatta. „Köszönöm, fiam.
Mit iszol?”
(Esterházy Péter: Termelési-regény)

Összekuszálódtak a szálak, túlságosan sok személyes „anyag” került belé, holott
ennek a prózának éppen hogy súrolnia, könnyedén érintenie szabad csak a nyers-
anyagot, mint a fregattmadárnak a tenger fölszínét.
(Kertész Imre: A végső kocsmá)

Absztrakt: A három szerző, Ivan Cankar, Zvonko Makovič és Danilo Kiš olyan műveit vetjük össze, amelyek e gazdag és kölcsönösen átszőtt kulturális area részeként élet és irodalom egymásba játszását jelenítik meg többnyire hasonló vagy rokon próza- és lírapoétikai megoldásokkal. Az összehasonlítás nyomán világossá válik, hogy kétségkívül a XX. századi irodalomnak a modernizmustól a posztmodernig terjedő korszakát végigkísérő irodalomontológia dilemmákról is szó van. Esterházy és Kertész mottóul választott néhány mondata is pontosan ezt tükrözi.

Kulcsszavak: élet, irodalom, Ivan Cankar, Zvonko Makovič, Danilo Kiš

Tanulmányunk címe Zvonko Makovič jeles horvát kortárs költő közismert, több antológiában is szereplő *Halmazállapot* (Agregatno stanje) című versének parafrázisa. Jelen esetben mellékes a tárgyalt művek keletkezésének időrendje, vagy pedig az alcímben megjelölt szerzők születési (és halálozási) évszáma. Kétségkívül olyan alkotókról lesz szó, akik egy szoros értelemben vett történelmi besorolás szerint akár még a jugoszláv/déli szláv (szlovén, szerb,

horvát) kulturális area reprezentánsai is lehetnének. Jelen esetben az ő nemzeti hovatarozásuk irreleváns, a hangsúly a szövegeken lesz, az ő szövegeiken, amelyek együtt egy egész évszázad irodalompoétikai történéseit és törekvéseit keretezik: a modernizmustól a posztmodernizmusig. Tárgyalt műveik strukturális elemei, azok belső, kohéziós egységet biztosító elrendezése, kapcsolódásaik úgy artikulálódnak, hogy egyúttal még a beszédmód szintjén is nyilvánvalóan az irodalmon kívüli kontextusra is utalnak és vonják be azt. Ami persze a lényegyet tekintve csupán látszat, hisz az irodalmi mű immanens létállapota sohasem sérül(het).

Miről is lesz szó, milyen *halmazállapotokról*? Olyan szereplők és hősök bolyongásairól, tévelygéseiről, akik az általános európai és nemzeti mitológiák archaikus rétegeiből kelnek életre, s akik a kortárs valóságot új esztétikai és etikai értékekkel töltik meg a XIX. és XX. század fordulójának zavaros korszakában (eszmei, ideológiai és esztétikai értelemben, így a szlovén Ivan Cankar). A lírai énről, aki önmagát metaforaként éli meg, s aki e fölismerés nyomán egy prózai gesztussal a kvázi/nem-irodalmat irodalomná transzformálja (a horvát Zvonko Maković). Végezetül arról a *halmazállapotról*, amely a fönti kettőnek, tehát a modernista és posztmodernista halmazállapotnak a vektori metszéspontjában (ld. E. P. origó!) helyezkedik el, egyszerre kétfelé irányul és kétfelé mutat (a szerb Danilo Kiš).

*

Ivan Cankar a szlovén modernizmus legjelentősebb alkotója, Josip Murn, Dragotin Kette és Oton Župančič mellett. A szlovén irodalomtörténet-írás a modernizmus „négyesfogató”, e négy alkotót, akik a XIX. és a XX. század fordulóján az európai új szeszibilitás jegyében új témákat, új irodalmi nyelvet és radikális poétikai megoldásokat hoztak, elkeresztelte „újromantikusoknak”.

Cankar hosszú ideig hazájától távol, Bécsben élve vett részt az otthoni irodalmi küzdelmekben. E földrajzi és szellemi distanciának köszönhetően még élesebben látta a honi kulturális és irodalmi viszonyok hiányosságait, elmaradottságát és lemaradását a modern szellemi áramlatoktól, ennek megfelelően kritikai észrevételei rop-

pant világosak és meglehetősen epések voltak. A szlovén naturalizmus legjelesebb szerzőjéhez, Fran Govekarhoz 1899. augusztus 24-én írott levelében nem csupán az a figyelemre méltó, hogy milyen maró gúnnyal illeti a hazai kulturális viszonyokat, hanem itt fogalmazta meg első alkalommal irodalmi programját: „Fizika undor fog el közönséges irodalmunk termékei miatt – a realista locsogás miatt, amely megöli a szellemet... Engem valójában az sem érdekel, hogy ti az én műveimben kizárólag álmodozást és különféle extravaganciákat kerestek, s észre sem veszíték a szatírát, ami valójában annak lényege, sem az iróniát, a legkevésbé pedig a költészetet.” (Cankar 1970: 137–138). Cankar valójában nem írt hosszabb regényt, mint az európai prózairodalom nagyjai. Rövidebb prózai szövegei alapját többnyire a benyomás, az impresszió és a hangulat adja (Kos 1968). Prózájának újdonsága abban áll, hogy a történetek középpontjába egy apró eseményt helyez, nincs széles panoráma, sem társadalmi, sem pedig lelki, vagyis hiányzik az ún. totalitás. Alapvető célkitűzése a hagyományokkal történő szakítás volt. Cankar esztétikai nézetei szerint a művész kivételes személyiség, akinek sorsa, életpályája önmagában is a művészetet testesíti meg, élet és irodalom egyek (Petré 1969).

Az általános eszmei, ideológiai és esztétikai káosz kellős közepén a múlt század fordulóján Ivan Cankar az egyetemes és a nemzeti mitológiai sémák, alakzatok, hősök (pl. a névszimbolikán keresztül) (Lukács 1999) és motívumok hol nagyon is tudatos, hol pedig teljesen spontán, de mindenképpen egyedi módon zseniális ábrázolásán és esztétizálásán keresztül adekvát válaszokat próbál adni a különféle dilemmákra. E bonyolult és tarka irodalmi televényből ez alkalommal – éppenséggel a Kiš *Manzárd*-jára való nyilvánvalóan szoros vonatkozathatóság miatt – az Orpheuszhoz köthető Dionüszosz-mítoszt és Kurent-mítoszt emelnénk ki.

Dionüszosz alakjával Cankar elbeszéléseiben, novelláiban, meditációiban, műmeséjében, drámájában és a karcolataiban is találkozhatunk – több mint egy évtizeden keresztül, 1900 és 1917 között írott számos művében. A mindvégig egységesnek nevezhető eszmerendszert megjelenítő Dionüszosz szinte kivétel nélkül az őt árnyékként követő Hiacinta vagy Jacinta női alak társaságában jelenik meg (Ld. erről Lukács 1999).

Az első tipikusnak nevezhető Cankar-mű, amelyben Dionizij felbukkan, a *Popótovanje Nikolaja Nikiča* (Nikolaj Nikič utazása) című elbeszélés. Ő itt a bohém művészt testesíti meg, akinek életcélja a „nagy mű” megírása, ám miként egész élete, hasonlóképpen művészete is befejezetlen marad. Áthidalhatatlannak bizonyul a szakadék a főhős, a Nikolaj Nikič által képviselt és megjelenített hétköznapi, békés polgári lét és a Dionizij által szimbolizált szabad világfölfogás között.

Hasonlóképpen épül föl a *V mesečini* (Holdvilágnál) című satirikus elbeszélés is, amely az ún. „Szent Flórián-völgyi történetek” (ez egyúttal a mű alcíme is) sorába tartozik (Cankar 1973: 97–139). A völgy lakóinak (adószedő, postás, tanító, plébános) nyugalmát Dioniz és Jacinta érkezése zavarja meg. Az adószedő eképpen mutatja be Dionizt: „Maga sem tudta, hogy ki az apja, csak egy bizonyosság van, hogy bűn és tisztátalanság gyermeke, már a neve is erről árulkodik, hisz ebben az országban egyetlen keresztényt sem hívnak így. Emberek, az ég szerelmére, Dioniznak *hívják*. *Amilyen a neve, pont olyan az élete. Sehol sem mutatkozott*, mert szégyellte magát, s végül némán tűnt el, hogy az emberek azt sem tudták, miképpen és merre csavargott a világban, egyszer itt bukkant föl, másszor amott, és a hazafiak szemében gyalázatos és ocsmány dolgokkal foglalkozott. Emberek, művészettel foglalkozott.” (Cankar 1973: 108). Dioniztól és Hiacintától függetlenül megjelenik a Gonosz is (kecskeszakállal), akiről aztán megtudjuk, hogy Dioniz régi jóbarátja, aki hevesen udvarolni kezd a csábos molnárnénak. Az elbeszélésben keveredik a valóság és a misztikum, föllazulnak a határvonalak a valóság és elbeszélés világa között. Dioniz és Hiacinta izolált világban élnek, otthonuk az erdő, absztrakt dolgokról elmélkednek (haza, művészet, magány, szerelem). A műfaji gazdagság az elbeszélés prózapoétikai síkján is megjelenik: a szövegbe drámai dialógusok ékelődnek. Ennek kapcsán fontos megjegyezni, hogy Cankar minden olyan szövegében, amely nyilvánvalóan mitológiai rétegekre épít vagy hoz felszínre, szinkretista törekvéseket látunk. Ebben a szövegben Dioniz a „kétés” származású művészt testesíti meg, aki kivált a társadalomból, teljesen izolálódott, s a Gonosszal együtt azért érkezett a Szent Flórián-völgyébe, hogy „megrontsa” a becsületes embereket. Cankar ebben az elbeszélésben a szigorú valóságot ütközteti az ideák világával.

A *Lepa Vida* (Szép Vida) című „drámai költemény” (a szerző műfaji definíciója) Dioniz sorsa szempontjából egyfajta végpontot is jelent. Ez Cankar utolsó olyan műve, amelyben a művészi tökély ambíciójával – ahol az irodalmi fikció a megszokottnál szabadabb értelmezést nyer, vagyis amelyben elmosódik a határ a valóságos külső világ és annak az író által történt megélése között – fordul ismét Dioniz felé. Cankar ebben a drámában alkalmazza először a szimbolista lírai dramaturgiát, vagyis a cselekményszál roppant szegényes. A dráma alakjai valójában azokat a társadalmi létformákat modellálják, amelyekkel a korábbi műveiben is foglalkozott. A „drámai költeményben” a Dioniz képviselte ősi „antikvitás” és a *Lepa Vida* megtestesítette szlovén nemzeti néphagyomány „találkozása” valósul meg (Pogačnik 1988)¹. Mostani elemzésünkben a drámai szöveg két komponense külön is figyelmet érdemel: Dioniz olthatatlan vágya *Lepa Vida* iránt, aki rajta kívül mások iránt is hasonló vágyat érez (ld. Eurüdiké teljesen azonos pozicionálását Kiš regényében), továbbá boldog találkozásuk a tavaszi virágos réten (ld. Kiš regényének utolsó fejezetét, amelynek címe: *Vasárnap, napfényes nap*).

Cankar a műveiben a görög polifonikus mitológiai alak, Dioniz összes egzisztenciájának minőségét ábrázolta: az életszerető, életigenlő, lelkek szabadítója az alvilágból, termékenység, szerelem és vágy, élőlények spiritualizációja, a rombolás erői...

A *Kurent* című „régésregi történetben” (a szerző műfaji megjelölése) Cankar a nomád művész és a haza viszonyának szimbolikus értelmezésével foglalkozik. *Kurent*nek a szláv mitológiában elfoglalt helye és az értelmezés kontextus alapján – a művészet iránti vonzalom, a bor mámore, bódulat, életigenlés – egyúttal mód nyílik Dioniz „lecserélésére”, azaz a korábbi antik görög mitológiai hős helyét alternatívaként szláv pogány alak foglalja el. A *Kurent* az önfeltárukozás első nagy szövege, itt következik be a teljes azonosulás egy irodalmi hőssel (Lukács 1996). A főhős, *Kurent* szövetségre lép az ördöggel, aki csodás hegedűvel ajándékozza meg, amellyel minden élethelyzetben vigaszt tud nyújtani az embereknek. *Kurent*

¹ A *Lepa Vida* című szlovén népballada a szlovén néphagyomány és magaskultúra egyik kulcsszövege. Ld. erről Jože Pogačnik: *Slovenska Lepa Vida ali hoja za rožo čudotvorno*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1988. 171–176.

minden egyes *leszállása* az emberek közé igazi bacchanáliává válik. Az utolsó fejezetben a hazájukat elhagyó, Amerikába vándorló emberekkel találkozik. Cankar a történet végére három magyarázó szonettet illesztett, amelyek az író szándéka szerint a mű értelmezését nyújtják. A harmadik szonett himnusz a mennyei glóriához: „Van a fény és van az Isten, az öröm és az élet!” E felismerés igazi fordulópontot jelent az író életútjában: a keresztény krisztusi út halálig történő vállalását.

*

Zvonko Maković (1947) kortárs horvát költő, irodalomkritikus és művészettörténész, eddig közel húsz önálló kötete jelent meg, versei megtalálhatók minden jelentősebb kortárs horvát antológiában. Az *Agregatno stanje* (Halmazállapot) című verse, amelyet dolgozatunk címében parafrazáltunk, igazi posztmodern vers, amelyben C. Milanja szerint „a konkrétság és a nyelvi „ámítások“, a faktív és a fiktív, a realitás és a kép, faktumok és artefaktumok strukturális, de ontológiai fluktuációjáig jutunk el.” (Milanja 2003: 168). Ennek első sora így hangzik:

Napokon át félelmet éreztem
a hotelszobában való tartózkodás miatt.

A lírai én egy hotelszobában tölti a napjait. Az idő „mellette folyik el”. Magányosságérzetét tárgyak infantilis érintésével enyhíti, ám a csönd egyre fojtogatóbb számára. Automatikus cselekvésekben keresi a menekvést. A tükörben önmaga képmását idegen képmásként látja. Leül az asztalhoz és írni próbál, ám képtelen rá, mert a szoba részletei foglalják le a figyelmét. Kimegy az utcára, céltalanul bolyong, betér a múzeumba, ahol Paramigianino önarcképének figyelmes szemlélése közben tudatosul benne, hogy „önmagát metaforaként éli meg”. E felismerés lázában a könyvtárba rohan és Flaubert *November* című művében megkeresi azt a részt, amelyre csak homályosan emlékezett:

Mindezek a költői rapszódiaik csupán rossz könyvek emlékei, retorikai túlzások – ezek a ti nagy fájdalmaitok. Vajon a boldogság maga nem csupán egy unalmas napon kiötlött valamiféle metafora?

A belső feszültség egyre csak nő benne. Beül az autóba, és a visszapillantó tükörben megpillantja a saját arcát. Miután visszatér a hotelszobába, papírt fűz az írógépbe és leírja az első *irodalmi* mondatot:

Napokon át félelmet éreztem
a hotelszobában való tartózkodás miatt.

Amint látható, az utolsó versmondat, amelyet a lírai én/elbeszélő *irodalmi* szöveggént jegyez le a hotelszobában, azonos a *Halmozállapot* című vers első mondatával. A különbség csupán annyi, hogy ez a mondat is, miként a Flaubert-mondat, kurzívban szerepelnek. Zvonko Maković posztmodern versében a hétköznapi banális események láncolatába váratlanul beékelődik a felismerés, hogy valójában ő maga is csupán metafora, majd pedig ugyanezeknek a banalitásoknak az újbóli felsorolása után – de már a korábbi felismerés nyomán – következik az a gesztus, amely a lét hétköznapi síkjait irodalommal (művészetté) alakítja/transzformálja:

Fölsétáltam a lépcsőn a második emeletre,
beléptem a szobába, leültem az asztalhoz és papírt fűztem
az írógépbe. Az első mondat, melyet leírtam, így hangzott:
Napokon át félelmet éreztem
a hotelszobában való tartózkodás miatt.

Ebben a nyelvi szempontból roppant áttetsző *halmozállapotú* szövegben az olvasó azt keresi, hogy valójában hol kezdődik az élet és hol az irodalom, hol végződik az egyik és hol a másik. Zvonko Makovićnak a bennünket elbizonytalanító dilemmára és kérdésre adott irodalomontológiai válasza világos: amint lejegyezzük hétköznapi létünk eseményeit, gesztusait vagy éppen eseménytelen életünk monoton és reflexszerű mozzanatait, azok óhatatlanul, végzettszerűen is irodalmi szöveggé válnak.

*

Danilo Kiš *Mansarda* (Manzárd) című kisregénye szerkezeti értelemben ugyanazt az elvet követi, mint Maković *Agregatno stanje* című verse. A prózai elbeszélő és barátja, Igor (másutt Kőszáli kecs-

ke/Ördög) között az Eurüdikéről folyó párbeszéd során Maković mondatához hasonló mondatot olvashatunk – „önmagamat metaforaként élem meg” –, amely súlyos transzformációs pontként generalja, kelti életre az irodalmat. Az elbeszélőnek, aki nem tud megbékélni az Eurüdikével kapcsolatos idealisztikus képpel, Igor a következőket válaszolja: „Mi lesz velünk, hogyha képtelenek leszünk az ideált *metaforikusan* fölfogni?” (Kiš 1990: 99). (A „metaforikusan” a regényben is kurzíválva van.) E dialógust követően a regényben előtérbe kerül a *Manzárd* című regényt író szerző, aki a keletkező műből olvas fel Osip nevű barátjának. Az elbeszélő által felolvasott részletek – pontosan úgy, miként Maković versében – teljes mértékben azonosak e rövid regény kezdő mondataival, s hasonlóképpen kurzívval vannak szedve: „*Hallgattam az éjszakában síró láthatatlan vonatokat és a rőt leveleket, ahogy körmükkel kapaszkodnak a fagyos talajba...*” (Kiš 1990: 110). A regény valójában az elbeszélő fokozatos illúzióvesztéséről szól. Lehetséges-e bármiféle menekülés, van-e reális kiút? Melyik az igaz történet? Az-e, amelyet „szatirikus poémaként” (a regénynek egyébiránt ez az alcíme) olvasunk, vagy pedig az elbeszélés az elbeszélésben, a mű, amelyet az elbeszélő ír, s amelyben a kezdő mondatok azonosak a „szatirikus poéma” kezdő soraival? Hol van itt az élet, és hol van az irodalom? Hol kezdődik az egyik és hol a másik? Hol ér véget az egyik és hol a másik?

Kiš saját műfaji megjelölése szerint az ő kisregénye „szatirikus poéma”. Ez a műfaji megjelölés olyan szinkretista konstrukciót jelöl, amely egyszerre két irányba mutat: a dramatizált dialógusokon és lírai *songokon* keresztül visszafelé, vagyis a modernizmus felé, a felsorolásokon, az egyértelmű szintaktikai kapcsolat nélküli prózai betéteken, étlapokon, lakónévsorokon és pontokba szedett feladatso-rokon stb. keresztül előre, vagyis a posztmodern felé. A töredezettség, hiátusok, megszakítottság, a hol líraian emelkedett, hol pedig szatirikus prózanyelv – ugyanúgy, mint Cankarnál – a „realista lo-csogás” (Cankar) ellen irányul. Az író többfrontos harcot vív: prózaja nyelvi megformáltságában tudatosan érvényesül a diszharmónia, történetét elemeire bontja le, dekonstruálja, a cselekményszálakat összekuszálja, egyszerűen, káoszt teremt, amelyből a kiutat föl is vil-lantja a végén, önmaga és az olvasó számára is (ld. *Vasárnap. Napfé-nyes nap* fejezetcímet).

A *Manzárd* ugyanolyan gondosan szerkesztett, részben pogány, részben keresztény mitológiai bázisra épül, mint Cankar azon művei, amelyek központi alakja Dioniz. Cankar Dioniz-Hiacinta, Dioniz-Lepa Vida kettősében ugyanazok a hol egymást átfedő, hol pedig egymást kizáró ellentétek feszülnek, mint Kiš Orpheusz-Eurüdiké párosában. A *Manzárd* elbeszélője keletkező művét a Marijára váró Josipnak mutatja be (utalás a bibliai József-re és Máriára), Igort Jarac-Mudrijaš-nak (Okoskodó Kőszáli Kecse, a gonosz), a sziget nyáját az Árgus nevű (utalás a mitológiai Argoszra) kutya őrzi stb. A valóság felé való fordulással (az utolsó két fejezet), amikor az elbeszélő feladatul tűzi maga elé, hogy le kell ereszkednie a csillagokról, az antik és keresztény mitológiai bázis semmivé foszlik, és ugyanúgy, mint Cankar *Kurentjében*, bekövetkezik a *népi fordulat*. Ennek kétségtelen jele a regényt lezáró intertextus, a gyermekét tartó anya népies dalának két sora:

Nem láthatod soha velem
A hajnalhasadást...

Danilo Kiš koszos manzárdja ugyanúgy, mint Cankar cukorgyára (Cukrarna)², azt a magaslati bázist jelenti, ahonnan a hősök elindulnak és ahová visszatérnek. E pontból szemlélve a tér, a távolság háttérbe, az időt pedig eonokban mérik. Kiš *Manzárd* című *kisregénye* mitológiai sémáival a múlt felé mutat (modernizmus), kompozíciós megoldásaival pedig már a *jövő felé* (posztmodern).

Felhasznált irodalom

- Cankar I. 1970. *Zbrana dela XXVI*. Ljubljana. Državna založba Slovenije.
Cankar I. 1973. *Zbrana dela XIII*. Ljubljana. Državna založba Slovenije.
Kos J. 1968. Proza Ivana Cankarja. *Jezik in slovnstvo* 1. 16–23.
Kiš D. 1990. *Mansarda*. Beograd. Beogradski izdavačko-grafički zavod.
Lukács I. 1996. Friedrich Nietzsche eszméinek hatása Ivan Cankar irodalmi munkásságára. *Filológiai Közlöny* 3–4. 208–209.

² A XIX. század végén már nem cukorgyárként működött. A szegény néptömegek zsúfolt lakóhelyéül szolgáló épületben élt egy ideig a szlovén modernizmus négy meghatározó szerzője: Josip Murn, Dragotin Kette, Ivan Cankar és Oton Župančič. Cankar számos művében azonosítható ez a helyszín, így a *Lepa Vida*-ban, de a *Cukorgyári Hamlet* című drámaterve is egyértelműen e helyszínre utal.

- Lukács I. 1999. Moč imena. Simbolika imen pri Miroslavu Krleži in Ivanu Cankarju. *Slavistična revija* 4. 469–481.
- Milanja C. 2003. *Hrvatsko pjesništvo od 1950. do 2000.* III. Zagreb. altaGAMA.
- Petré F. 1969. Motivi odtujenosti v Cankarjevem delu. *Dialogi* 1–2. 1–8.
- Pogačnik J. 1988. *Slovenska Lepa Vida ali hoja za rožo čudotvorno.* Ljubljana. Cankarjeva založba.

Csíki csoda

MANDICS GYÖRGY

matematikus, írástörténész, József Attila-díjas költő

Absztrakt: Ez a cikk, nem a Heineckennel csatázó sörfőzőkről, nem az ördögös jégkorongozókról, még csak nem is egy hős hadosztályról, hanem a Jenyiszej forrásvidékén talált ősi csík népről, s az ő rovásírásukról szól. Arról, hogy miként bukkantam rájuk, hogyan támadt fel a gyanúm, hogy ez lehet, nem véletlen, s hogy milyen döbbenetes következményei vannak annak, hogy ez nem véletlen.

Kulcsszavak: kám, csík, rovásírás

1. Kám nyomában csíkekre lelve

A rovásírásban meglelt ős Kám szöveg nyomán (II. Lajos énekeskönyve, 1515), amelyet a kovásznai őstörténeti találkozón mutattam be a kutatók előtt (2016), keresni kezdtem azokat a történelmi forrásokat, amelyek igazolják pontosan azt a periódust, amikor a Jenyiszej folyó felső folyását Kámnak/Kemnek nevezték. Egy 1971-ben megjelent angol nyelvű Vásáry-cikkben bukkantam a következő dátumozott adataira.

„Amikor huszonhat éves lettem, a csík és kirgiz nép lett ellenségem; átkelve a Kamon a Csíkek ellen hadat vezettem, Örän mellett megverekedtem, fegyvereseit szanaszét vertem.” Kül Tegin (681–731) (Mandics Gy. ford).

Ha 26 éves, akkor 707-ben történt. Ez a pontos. De honnan vette Vásáry? A sziglából kiderítem, hogy ez Thomsen híres orchoni felirat megfejtéséből származik, aki először olvasta el a türkök két híres kagánja Bilge Kagán és Kül Tegin sírfeliratát 1896-ban. Ezt idézte Sebestyén Gyula is, magam is átlapoztam hát Thomsent rovásenciklopédiám írása előtt, de miután megállapítottam, hogy jeleinek csak kis része azonos a magyar rovásírással, nem mélyültem el benne. Annál is inkább, hiszen tudtam, hogy Képes Géza teljes terjedelmében lefordította magyarra e szövegeket, s így ez kényelmesen olvasható, minden összefüggése kideríthető. Nem volt kicsi a meglepődésem, amikor a könyvnyi Képes Géza (Kőbe vésett eposzok,

Helikon, 1982) anyagban gyorsolvasással nem leltem sehol Kám nevére. Hát a csíkekre? Ez sem volt benne. Az utolsó kulcsszó a 26. Ezt már nagyon lassan kerestem, s ezúttal siker is koronázta kísérletemet: „Midőn Kül Tengin /huszonhat éves lett/ kirgizek ellen hadakozánk” (KVE,45).

Van tehát egy felirat, amiben szerepel Kül Tegin, szerepel a 26 év, s szerepelnek a kirgizek is. De eltűnt szőrén szálán a Kám folyó, s eltűntek a csíkek. Se szó, se beszéd, úgy kisiklottak a szövegből, mint a csík. Többször átolvastam a szöveget, de sem Kámnak, sem a csíkeknek semmi nyoma.

Megdühödtem: Talán valaki kivette ezt a passzust? Képes Géza: Az orhuni feliratok, in: *Fordított világ*, Budapest, 1973, 87-126; uő. *Kőbe vésett eposzok* (1982), ugyanezt a verziót közlik. A török irodalom kistükre Örök kőbe vésvé (1985) = TNIT, Kakuk Zsuzsa fordítása is így közli a feliratot, de ő is csíkek és Kám nélkül. Végső elkeseredésemben Kakuk Zsuzsa tudományos fordításait vizsgáltam át: A Magyarok elődeiről és a honfoglalásról = MEH, (szerk. Györffy György), 1958-ban (pp.27-43) nincs benne a csík passzus, bár magyar őstörténészek számára készült. Nincs benne a kézikönyv 1975-ben is megjelent történészek számára készült fordításában sem (57-74), s mi több, az Osiris kiadásában sem, amelyik a ma is hivatalos alapmű (MEH,2002, 55-76). A csík népnév, s a Kám mindegyikből hiányzik.

Mint annyiszor, lemásztam az alagsorba, ahol a ritkán használt közép-ázsiai irodalmat is őrzöm, s rátaláltam S. G. Ajdarov művére, amely az orchoni feliratok türk nyelvéről szól. (Jazyk orhonszkovo pamjatnika Bilge Kagana. Alma Ata,1966) A könyvben átfutva a felirat precíz közlését, hamar kiderült, hogy az idézett mondat létezik, nem kitaláció, s a felirat orosz és türk szövege alapján a 26. paragrafus. Ajdarov, 1966, 7. (fotó), 67. (jelek), 71. (türk szöveg), 77. (orosz ford.). A könyv alapját képező nyelvtörténeti részben megtudjuk, hogy a Kám-Kem szó a Jenyiszzej felső folyásának régi középkori elnevezése, s azt is, hogy a csík nemzetség az egykori középkori Mongóliában élt hajdani nép. Már Vásáry 1971-es cikkéből tudtam, hogy a mai orosz/mongol határ a forrást Mongóliába teszi, az eredő patak részt Bei Kámnak nevezik, ameddig találkozik egy másik patakka (Xua Käm). A kettő egyesülése után az eredő

patak Uluy Käm. Ez folyik át Mongoliából Oroszországba, ahol egy másik gyors patakkaal egyesül. Ez a Kämčik. E kettőből most Kämčik lesz, befolyanak egy szorosba Kämčik böm, a szoros végén a neve Jenyiszej. A Kämčik névben benne van a čik név = csík. Ez a csíkek Kämját jelenti a gyöknyelvészeti szerint, amelyet az indogermán nyelvészek nem hajlandók elfogadni, mert ez a képzésforma (nekik) ismeretlen, s akkor ez (nekik) elfogadhatatlan. A Csík nép tehát egykoron Mongoliában, a mai Oroszország földjén élt. Ez érthetetlen volt: Ha a felirat a Bilge kagán oszlopán van, mi van a Thomsen fordításban? Július 6-án kinyílt az Akadémiai könyvtár. Kikértem ismét Thomsen könyvét. Másnap előttem volt Thompsen 1896-os könyve. Benne a Bilge Kagán emlékoszlop, most is a II. Emlékmű. E leírás szerint a Keleti oldalon a II.E. 26. szakasz majdnem ugyanaz, mint amit a tulajdonomban levő Ajdarov kötetből idéztem.

„Dans ma trente-sixième année, le peuple des Tchik avec les Kitghiz devinrent (nos) ennemis. En passant le Kem (l'Inisséi) je fis une expédition contre les Tchik; je luttais à Eurpen et je vainquis leur armée (et asservis la) petit (peuple).” (Thomsen, 1896, 123)

Azaz:

„Harminchatodik évemben, a Csikok népe a Kirgizekkel lett a(mi) ellenségünk. Átkelve a Käm folyón (Jenyiszej) egy hadjáratot vezettem a Csik-ok ellen: Örpennél szétszórtuk a hadaikat (és szolgává tettük) az alacsony (rangúakat)” (M.Gy. ford.)

Ez a szöveg Thomsen szövegkiadásában a IIE 26(vagyis a II. Köszál, a Bilge Kagán emlékoszlop, Keleti oldala 26 paragrafusában van. Ezek ismeretében figyelmesen újraolvastam a hivatalos MEH fordítás kis előszavát, s a következő mondatra leltem:

„A Kül Tegin és Bilge Kagán felirata jelentékeny részben szó szerint egyezik, s így elégségesnek mutatkozik a teljesebb Kül tegin felirat fordításának közlése.” (MEH, Gondolat, 1958, 27).

A mondat, s a hozzáállás változatlan MEH,1975, 57; MEH, 2002, 55). Eltérő szöveg, újra fordítás csak 1985-ben a TNIT = Örök kőbe vésve. A régi török népek irodalmának kis tükrében, de ez a szöveg sem or-

vosolja a Csik-ok számkivetettségét, hiszen csak elhagyja az eredeti kiadások számozását, s irányjelzéseit, hogy a szövegek milyen sorban következnek. (déli, keleti, vagy keleti-déli oldalak stb.) A többi változás pusztán stiláris.

A két felirat hasonló, olyannyira, hogy elég az egyiket lefordítani, s máris kettő lesz belőle? Hasonlónak hasonló, hiszen két testvérről, közeli rokonról van szó, akik párhuzamosan uralkodtak: az egyik adminisztratív uralkodó volt (Bilga kagán a bölcs), a másik hadvezér (Kül Tegin), de a Bilge Kagánban feliratban szerepelnek a Csíkek, ők hová tűntek? Miért? Az alapkönyvekben Thomsen mellett, van egy „javított Thomsen is”, amit eddig nem olvastam. Ezért is rohantam át, a Keleti gyűjteménybe, hisz nem tudom, hol lehetne még a *Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Neue Folge, Band 3.(Band 73), 1934, 121–175*. Márpedig ez valamennyi magyarra fordított szöveg után az idézett hivatkozás. A könyvtáros elmegy, visszajön, „még keresem”, majd elmondja: van 1934-es évfolyam de nem *Neue Folge* (Új Sorozat), s az évfolyamszám sem vág egybe. Átlapozom, valóban nincs benne a cikk. Sorra veszem, nincs és nincs. A végén valami különös sárgás lapok bekötve, szinte gépirásos lapokkal. Atyáé! De hiszen ezek a *Neue Folge* fedőlapjai! És egyből világosság gyúlt a fejemben. A húszas években a gazdasági válság, a német egyetemek és társaságok elszegényedése, hát persze, ilyen kis füzetekben adták ki a kiadványokat, amelyeket később, amikor a könyvtárakban jobban ment már, füzetként egybekötöttek. De miért nincs itt a Thomsen-tanulmány? Elírás? Újra átolvasom mindegyik kiadást. Ha sajtóhiba, csak észrevette volna valaki 1934-től 2020-ig? De nem, *minden hivatkozás ugyanaz*. Vagy 1934 óta nem vette senki a kezébe ezt a tanulmányt, vagy valami bűzlik Dániában, ahogy a nagy Will mondta, pontosabban Koppenhágában, vagy még pontosabban valaki, aki nem akarja, hogy a Bilge kagán felirat, s benne a gyanús csíkek a magyar olvasók kezébe kerüljenek, s ezért a független magyar kutatók lustaságára épít? Akkor számolok. Ha ez a 3-ik új évfolyam, akkor a német kiadónál is 1921-ben illene, hogy az új nyomor-korszak kezdődjön (ez a csőd nekik is), tehát a 3. új évfolyam 1924, mert 22, 23, 24. A 24-es évet kérem, s kiderül: nyertem. Ebben van a Thomsen-tanulmány, nem 1934-ben, tehát, **aki a hivatalos és változatlan utalás alapján keresi, az azt**

a választ kapja majd, hogy nincs ilyen, valószínűleg a könyvtárban csak a hagyományos sorozat van, de nincs a *Neue Folge* sorozat sem. Ebbe bele kell nyugodni, vagy: külföldre utazni.

De vajon mi van ebben a tanulmányban, ami oly fontos, hogy majd száz év alatt nem történt helyreigazítás? Nos a tanulmány lényege: a két kagán szöveg oly egyeztetése, hogy a feliratok megfelelő részei egymást kiegészítsék. Például I. Déli (IS), a II. (Észak), majd I. Ny. (Nyugat), II. Kelet stb. Ezek egyeztetve sorról sorra meglehetősen a tanulmány 140-160. oldalain. Ez eddig rendben, de hol vannak a Csíkjeink? Nos, megvannak. A 151. oldalon, lábjegyzetben, mint a Bilge Kagánból átvett részek. Itt a lábjegyzetben hivatkozik Thomsen arra, hogy Kül Tegin 17 éves korától az események zöme megszlik a Kül Tegin és a Bilge Kagán felirat között. Van több olyan, mely *csak a Bilge Kagánban van meg*. A keresett német szöveg a következő:

„In meinem sechszundzwanzigsten Jahre wurde das Čik-Volk zugleich mit den Kirgisen uns feindlich; ich zog über dem Kem Fluss gegen die Čik. Ich kämpfte bei Örpän und besiegte ihr Heer.” (Thomsen, 1924, 151, lábjegyzet).

Biz ez ugyanaz, kivéve az évszámot: itt a 26. életévről beszélnek, s nem a 36.-ról! Még egy helyen, a 72. oldalon fordulnak elő a csíkek mint népnév. Egy bizonyos: **ez a szöveg nem jutott el soha Képes Gézához, őt megették azzal, hogy a két felirat azonos, s csak a Kül Tegin szövegből dolgozzon**. Ez ellenőrizni képtelen volt, mint mindenki más, aki 1958 után e szövegek közelébe keveredett, hiszen a *Neue Folge* sorozata nincs meg, vélték a könyvtárosok, akik egy párhuzamos kiadásra gondoltak, nem átszámozásra. E hibás átszámozás viszont óvta az akadémia vonalához hű turkológusokat az őket nyagगतó olvasóktól, a kukacoskodó magyar nyomkeresőktől, mint Képes Géza, aki a türk rovásírást a magyar rovásírás forrásának tartotta, s a magyarokat a nyugati türk birodalom részének "két és fél évszázadon át" (KVE = Kőbe Vésett Eposzok, 6.). Ő a türkökben közeli rokonokat látott, hiszen Yolog Téghint (Thomsen átirása, 1896, 121) Gyalu Teghinnek olvasta és a Gyalui havasokkal hozta kapcsolatba (KVE, 20). Mi több, kijelentette, hogy mindezt azért fordította le, mivel hitte, hogy az

„orkoni köfeliratokban rögzített versekhez hasonló hősi énekek és siratók hangozhattak el a honfoglalás előtt, alatt és után is, jó ideig a magyar fejedelmek udvarában és a nép közt.” (KVE, 27).

Hogy ezt a lelkes Képes Gézát megvezették, hogy ne találjon rá a csíkekről szóló szövegre, kerülje el a Bilge Kagán szöveget, s ne nézze át a teljes Thomsen-fordításokat, hanem az ő kivonataikat kövesse, az nem kis munka, s bizony szégyenletes munka, akárhogy nézzük. Hogy az akadémiaiával kapcsolatban álló turkológusok nem válhattak a „délibábos nyelvészkedők” segítőivé, s minden szálát el kellett vágjanak, amely a finnugor őshaza elmélettől eltérő utakra vezethetne, sajnos egy olyan feladat volt, mely **sok kutató tudósi becsület bizonyítványát bemocskolta**, s itt is ennek egy kis példáját láthattuk.

Bár nem mondta soha Vásáry, hogy a csíkekkel és Kámmal valami baj lenne, mégis Vásáry már 1971-ben kikérte a finnugor nyelvészek segítségét, hogy elhárítsa azoknak a próbálkozásait, akik a KÁM szóban valami magyar kapcsolatot vélnének, (Vásáry, in Ligeti, 1971: 376–480), valamint dolgozatának a 71. jegyzetében, úgy érezte, hogy köszönetet kell mondania Lakó professzornak, hogy megmutatta a finnugor nyelvészet által *követelt helyes utat*), mely szerint a KÁM egy szamojéd szó. Szibériai ősnelyv. *A magyar őstörténet kizárva*. A *csík* szó meg sincs említve. Ez valami vicc, rossz vicc lehet csak.

Az élém került magyar turkológiai szakirodalomban a csík 1971-ben csak Vásárynak egy angol nyelvű dolgozatában jelent meg, nyelvészetileg kendőzve, mellékjelesen (čik), majd Erdélyinél 1982-ben, 184 (immár csíkek formában), s Vásárynál 1993: 77 (csík formában, egy kendőző felsorolásban). Az sem lehet véletlen, hogy kinek a műveiben bújjik meg rejtve a csíkek neve: két olyan kutató művében, akik egyetemi tanulmányaikat a szovjet egyetemeken végezték: Erdélyi és Vásáry. No nem azért, mert ők ezért az igazság bajnokai lennének, hanem azért, mert a megjelent könyveiket sok orosz kutató kapta meg, s ha az orosz „elvtárs” a tartalmat nem is tudta megítélni, a szövegekben szereplő nevek az ismert türk szövegek idézeteiben azok ott kellett virítsanak a megfelelő helyen, hogy ne tartsák őket tudatlannak, s ne kelljen mentegőzni sem, de magya-

rázkodniuk sem. Ezek a kulcsszavak mint jeleztük, a KAM és a Csík nevek voltak. Ezt a cenzoroknak is figyelembe kellett venniük, s azt is, hogy e könyvek kevés nemkívánatos egyénhez jussanak el.

De mit jelent az a tény, hogy a Kam folyó mentén csík nevű népek laktak? Nem lehet ez véletlen? A nevükön túl, nem lehet, hogy valami valós közük van a magyarokhoz, hisz az akadémiai kutatók makacs rejtegetése, úgy tűnik, hogy valamit takargatni akar?

2. A csíkek és a rovásírás

1994-ben jenyiszeji írások egy típusúnak véltésége megszűnt, mivel ezen rovásírások kiadója, Vasziljev ezt csak úgy tudta megoldani, hogy egyazon jelre néha sok eltérő formájú jelet engedélyezett. Ezt egy másik orosz tudós, Kizlaszov oldotta meg 1994-ben, éppen akkor, amikor Harmatta János kijelentette, hogy eme több szakértő által felismert baj megoldhatatlan (RM, III, 219). A sikert egy új rovásírásos szöveghalmaz, a hegyi altáj (Gornij Altaj) rovásírásainak megtalálása tette lehetővé, ahol kiderült, hogy nem kevesebb, mint 28 epigráfiai emlék található, amelyek 53 rúnikus jelformával íródtak. E jeleket összevetve az eddig ismert jenyiszeji jelekkel elérte, hogy az egységesnek vélt jenyiszeji írásokat, két csoportra bontsa: egy délire és egy északira. (IO = Juzsnij = déli), E= jenyiszeji (észak-jenyiszeji).

1. kép (=99.kép)

A Vasziljev-féle jelanyag szétválasztása délire és jenyiszejire Kizlaszov, ld. XVI. tábla. A táblázat szerint 17 felirat van, amely eme írás 43 jelét tartalmazza, s ezek a térképen az alábbi 8 lelőhelyen, illetve lelőhelykomplexumon található.

2. kép (100.kép.)

A déli lelőhelyek térképe. 1. Szulek és az Ozernaja hegy. 2. Ujbat; 3. Szargol. 4. Ajmirlig, 5. Turán, 6. Edegej, 7. Csinge, 8. Salabolinszkaja jelcsoport.

I. L. Kizlaszov művének számunkra legnagyobb kijelentéséhez értünk: a dél-jenyiszeji rovásírás összefügg valahogy az európai rovásírás Róna-Tas által tisztainak nevezett változatával: a nagyszentmiklósi kincs feliratai, szar-

vasi tütartó. (Kizlaszov, 1994: 36–37) Mi több, e két végpont között híd is vonható, ha a sorba beillesztjük a közép-ázsiai, a kaukázusi, a kazár írások emlékeit, úgy, ahogyan azt mi a „rovott múltunk köteteiben” is tettük. Mert a rovásírás jelenléte útjelzőként halad át eurázsia teljes sztyeppe övezetén. S hol vannak a csíkek? Nos a folyók mentén, s Kizlaszov ki is mondja: a dél-jenyiszeji írás bizonyos része mellett egy furcsa tamga van, amit ő csík tamgának nevez. Fogalma sincs arról, hogy a csíkek kifejezésnek mély magyar jelentése van, ám azt tudja, hogy a türkök és kirgizek előtt itt csíkek és ázok (jászok) éltek.

Jelezzük, hogy Kizlaszov nem rovásfejtő, nem is próbálkozott e feliratok megfejtésével, de közli őket becsületesen, igazi nagy tudósként, könyve függelékében. Hogy hogyan lehetne ezeket megfejteni, ez rögtön kutatásunk központi kérdése lett. Számtalan próbálkozást tettünk az általa kijelölt negyvenhárom jelnek más és más jelértékeket tulajdonítva, míg egy napon felismertem, hogy a könyvében IO 18-as felirat lehet a kulcs, amelyet könyve első változatának elkészülte után ismert csak meg ő is. Ezért a könyv végig 17 dél-jenyiszeji feliratról beszél, így készültek a jelek összefoglaló táblázatai is, ám a megjelent könyvben van egy 18. felirat is, egy Karban nevű barlangból. Ezt 1988-ban B.I. Elin és E. P. Matocskin találták, egy barlang belső falára festve. A 17 jelből álló feliratban 15 különböző. Kizlaszov láthatóan nem ismerte fel e jeleket és ezek fontosságát, csak azt, hogy a két felfedező függetlenül is lerajzolta azt, amit látott, mert annyira eltért a hagyományos türk rovásoktól, amelyeket ismertek.

3. kép (123. kép)

Karban, graffiti egy barlang belső falán, IO18 Kizlaszov, 1994, 316,

A magyar rovásírás történetét ismerőnek azonban reveláció számba ment e pillanat, hiszen ezek a nikolsburgi ábécé jelformáiból képzett feliratot alkottak. A felső sort tekintve mérvadónak jobbról balra a következő nikolsburgi jeleket látjuk: N, Cs, ismeretlen, NY, ismeretlen, D, US, R, rom-

busz K, U, I, GY, C, NY, ismeretlen, SZ, megdőlt. A. Vagyis a 17 jelből 14 azonosítható, három nem. Ez azt jelenti, hogy a szöveg 84%-a azonosítható, mint magyar nyelvű jelsor. Ha második leíró nézzük, az ő 15 jeléből 13 azonosítható, ami 80%-os azonosíthatóságot jelent, ez esetben a két függőleges vonalkát (nem GY-nek, hanem elválasztó jelnek tekintve a leíró véleménye szerint). Mindkét esetben a 80%-feletti azonosítottóság bizonyossá teszi a Niklosburgi ábécé és e szöveg azonos eredetét, vagyis e szöveget magyar rovás-ként kell olvasni, mivel a nikolsburgi ábécét csak magyar rovásírásra használták. Nem áll fenn az a veszély, mint például a latin betűs írás esetében, hogy sok nyelv lehetséges akkor is, ha az ábécé bizonyos. A nikolsburgi ábécé története, s a megtalálás helye (Jenyiszej menti barlang) pedig szinte kizárja, hogy magyar hamisító kerüljön oda. S szinte szuggerálja, hogy a megfejtésnél a nikolsburgi ábécé anyagával való összehasonlítással kell kezdenünk. Ha most figyelembe vesszük Kizlaszov állítását, hogy ez az írás összefügg a tiszai ábécével, azaz a Nagyszentmiklósi és a Szarvasi tütartó ábécéjével, akkor még egy fontos lépést tettünk a helyes megfejtés felé. Ezen feliratokat több mint százan próbálták eddig megfejteni, de csak három kutató tudta eddig ugyanazon ábécével megfejteni mindkettőt: Vékony Gábor 1987-ben, Róna-Tas András 1996-ban, és Friedrich Klára 2017-ben. S Itt ütközünk az első komoly akadályba: mindhárom szerző eltérő jelértékekkel, s eltérő nyelveken olvasta el a két feliratot: Vékony több nyelven (türk, magyar, szláv; Róna-Tas türk nyelven, Friedrich Klára magyarul. Mivel Friedrich Klára a nikolsburgi ábécét tekintette mérvadónak, előre látható, hogy megfejtésünk az ő kísérlete irányával egyezik meg. Ami lényegi különbség: a jelek száma. Ezért sok olyan jelünk van, amely esetében nem ismerünk útmutatót, így próba szerencse alapon több megoldást kell kipróbálnunk. Az első próbák után a következő táblázatnál állapotunk meg, amelyet a Hétfolyó, Hétfőcsillag – a rováskrónika legősibb rétege című könyvünkben a napokban (2020. szept.) közöltünk először.

4. **kép** (Hétfolyó, 286–287. old.)

Ennek jelértékeivel az előző felirat így alakul (az aláhúzott jelek összerovások). NeCSUJ// NYeLD; US ISZIK// ÚJ; eCe eNYeD AD. Ez mai magyarsággal: *Ne lapulj! Nyeld. Ős iszik. Új(ból). Ez már enyhülést ad.* Egy másik feliraton ez olvasható: (3-as jenyiszeji felirat)

Hal ASZÓ MeCHoLO IRKoLL, azaz: HALÁSZÓ MEGHALÓ. IRKÁL. Vagyis aki él, mert halásznia kell, az halandó, meghaló. Csak irkál a sziklafalra, ahol e felirat is áll. (Szulek, Szibéria) S ez tükröződik a folyóvízben, mely a feliratot is elmosódottá teszi. Az emberi írás csak irkálás.

5. **kép** (106.kép)

A Szuleki sziklafal, s rajta a 10. felirat. Kizlaszov, 1994, 293. Ugyanerről a szuleki sziklafalról, ahol nem kevesebb, mint 10 felirat van, származik a hetedik, amely így olvasható: ILeSZD eG TeSZ, vagyis: Illeszd. Ég tesz. Ami ugyanazt a kettőséget tükrözi a halandó és a magasabb rangú szellemvilág között: Illeszd = ember, de aki Tesz, az az Ég.

6. **kép** (109.kép)

Minuszinszki múzeumban. IO 5a és b jelei. Kizlaszov, 1994, 299

A rövid szöveg a magyar rovásírás tudójának egyszerű. SZ ER, amelyben a kocka alakú R az egyetlen akadály. A SZeR ősi magyar szó és mindent jelent, ami az összetevéssel, öszszerakással kapcsolatos szerkezetet és szervezetet. Az orsógomb a ruhakészítéshez használt szövőfonalat gyártó szerkezet része. A peremre írt szöveg:

eLeRD eNyeLeLD: NyeCseLD;GeReReLD; eZeR SZÁLJKA; SZeDNYeD; Ez ÍR JAM.

Csak két jelértéket változtatva pl.Kizlaszov 10 nem R, hanem Ö, s Kizlaszov 15 nem G hanem T, a szöveg így alakul át:

ÖRVeNYÖLD; NyESeLD;TeReReLD; eRZER SZÁLKA;SZeDNYeD; Ez SZŐJeM.

A szöveg nem szorul magyarázatra, ma is tökéletesen érthető. Csak a szál-előkészítés műveletei hangzanak el, s a szövés, vagy a fonállal írás, mint végcél.

7. kép (111. kép)

Ujbat, Egy ezüst edény belsejébe írt jelek, IO 6; Kizlaszov, 1994, 303 (rajzok) és 288. (fotó)

Látható, hogy egy kurgánból 1925-ban kiásott edényen eltérő jelek vannak. Biztos egy tulajdonjel, mely egy papírsárkányhoz hasonló, rombusz K és egy Harsányi típusú kanyargó S. Két kereszt, vagy két B. A 4 jelből álló személynév? után a többi utólagos jelnek látszik. Bernstam átrajzolásai pontatlanok. Kizlaszov két lépéses bekarcolási elmélete látszik a legvalószínűbbnek. A Rombusz K jele nem vág egybe. Sokkal inkább a Ny. Akkor a kezdet EDeNy. Ha megmaradunk a rombusz K nál, akkor a lehetséges olvasat a táblázat szerint FeDeK. Ez is érthető és helyénvaló. Ha Kizlaszov edényrajzait vesszük figyelembe, úgy azonos a kis felirat EDeNY/FeDeK. Két oldalt B és B. Szerintem a Bogrács jelei a B-k. Középen a hal jele S alakú farokkal. Hálnak való edény jelzése. Kizlaszov szerint a kezdetben ennyi volt az edényen, erre egy későbbi korban karcoltak egy csomó jelet, melyek nem feliratszerűek, nem egy sorba valók, hanem függőleges, vízszintes és ferde jelek, melyek kétséges, hogy írásjelek, valóban tamgák (tulajdonjelölő jelek). Vonalak, háromszög, trapézforma. Lehet mágikus halászjelek. Karók, háló és varsa rögzítők = egyenes függőleges vonalak, háromszögek (emelő hálók), s trapézok (varsák).

8. kép (113.kép)

Aimirlig I., csontvéset, IO 8, Kizlaszov, 1994: 305

1971-ben A. M. Mandelstam és B. B. Ovcsinyikov az 52-es kurgán ásatása közben találta a Csa-Hol folyó partján az új csontmarkolatára vésve. (Vasziljev 1983, E 141 töredékes, 5 jelet azonosít.) Az első jel nyilván egy új stilizált jele. Benne a közepén a Hal= halál jele is. De az első két jel írása olyan laza, hogy ezt nehéz azonosítani. Lehet egy D vagy ő/ú is. A következő jel is kérdéses, zártan körülrajzolt C (talán egy képzett N?). Innen világos: HaL, egy rovás D, egy hegyes D, NY, SZ és B. Ebből csak a HaLaD értelmes, esetleg a vége: SZeB. Ha a NYÍL (tamga, ideogramma) NYI LoN(?) Összerovás?) HAL(Halál?) (ideogramma), aD, De eNY SZeB.

NYÍL NYILoN HALÁL aD, De eNY SZeB. Az eNY lehet „Igyen” jelentésű, de ovashatjuk a eNY-t pihenésnek, nyugalomnak is. Ha a mai D-t nem akarjuk belekeverni, akkor SZ+ R(kis R)-t használhatunk: NYIL NyILoN HAL-ál Szer, De eNY SZeB. Vagyis, a Nyílon a nyílvesztő halált hozó, de a nyugalom szebb. Ez csodálatosan szép és bölcs mondás a csíki nép lelkületéről.

9. kép (114.kép)

Aimirilig II, csontvéset, IO 9, Kizlaszov,1994, 305–306.

1971-ben kurgánásás közben találták, ugyanazok. Teljesen atipikus. Egyik jel sem illik a türk koncepcióba, 3 jel. 1988-ban illesztik be az új koncepcióba. (Vasziljev, 1983, E 142.)

Javasolt olvasatunk:

MeNN(J)! vagy MeNNJeN! (a távoli N-t is összetartozónak véve).

10. kép (115.kép)

Ozernaja II, sziklafalon, IO10, Kizlaszov,1994,307.

1977-ban V.F.Kapejko fedezte fel egy nagy sziklarajz szélén, 17 jel függőlegesen. Új jel a szárnyyszerű jel, mely az eddigi tapasztalat szerint egy összerovás. Két hegyes D rovódik össze szárny formában. Ezt nD-nek véljük. Az első jel az A/Ä kiegészítő párosa az O/U valamelyike.

U ND o K oNDo N; GoRK; oZ aTY; GoNDoS

A Rovásszótárból tudjuk, hogy a Gort /Gört kifejezés a gerjedés, a düh régi kifejezése. (Vö. RSZ 1073, SARGY VI, 385;) ugyanonnan való az UNDOKODIK is, amely az utálkozik egyik szinonimája (RSZ 1652, SARGY VI,488). Ha a kis vonalkát nem elválasztó jelnek, hanem a nikolsburgi eGG jelének = GY (két függőleges vonalka) előzményének véljük, akkor a szöveg: „UNDoKoNDoN egY GORK; EGyeZ (esetleg E GyOZ?) aTYa ;GOnNDoS Egy”. formát ölthet még. Mai magyarsággal: Haragszom magamra egy düh miatt. De kiegyezem az Atyával (Vagy: az Atya győz, meggyőz legyőz.) Mert ő egy Gondos Teljesség. Ez is káprázatosan mély és tömör életfilozófia.

11. kép (116.kép)

Turan III, sziklakarc menhíren, tamgával, IO11; Kizlaszov,1994,308.

Vaskori kurgánon álló menhíren, függőleges felirat. 1977, 19 jel. V.F. Kapejko fedezte fel. A Turan I és II sziklafeliratok jenyiszjeji írással (Vasziljev E 118.) Ez a Turán, az a Turán, az Irán elleni harcok földje, a szabad nomádok világa. A magyar Turanizmus reális szív-központja.

FeN; SePeR HALaN; SZeNA; eL éR; e(ú)R OG.

Egy OG nevű vezér (eR=úr) sírja felett seper a szél. A Széna jel két keresztire rakott kéve(!) fent a kőszálon tamgaként. A sors elér, mondja a felirat, hiába tartod magad nagyra. A csíki székely gondolkodás eredetiségének újabb bizonyossága.

12. kép (117.kép)

Edegej II, sziklán graffiti, emlékkertben, IO 12. Kizlaszov, 1994: 310.

Kizlaszov találta 1978-ban. Függőleges írás 11 jel.

CseNY; AJ eP; HaLáN ZeSZeG

Az Ajazat, az Aj ép. Tehát a halált be is csaphatnád. (kicselezhetnéd). De a Halált nem lehet, mert utad beszegte. AJ (RSZ,772.sz.; SARGY, VI, 334). A jelentés tehát: a Halál életét beszegte. Itt Ze-szegte.

13. kép (118.kép)

Edegej III, sziklavéset, emlékkertben, IO 13. Kizlaszov,1994,311.

Halotti sztéléken az eredeti kőoszlopon Függőlegesen, 3 sorban 7, 5,10 jel.

MÉCS DeLeL HAL DaNaD; US Ne HaLaLJ; HAL oN (Patkó)CS; Ö BeLe VeReTY

A Cs jele itt már a hagyományos magyar rovásírásbeli értékben. A nikolsburgi US jel még nem teljesen pontos. A P érték ívelt, Patkó forma. A szöveg a halott reménytelen útját jelzi az Őshöz, aki reméli, nem hal meg. A Halál hal-án a patkó igen különös és mély értelmű szimbólum, amely a harcos életmód magas értékelését jelzi a halászó életmód felett. Igen költői a halálba belevert patkó „Verety” nyelvi formája is.

14. kép (119.kép)

Csinge, Sziklafalon vésett, IO14. Kizlaszov,1994, 312.
1984-ben N.V.Leontyev fedezte fel a Csingé folyó mentén.
22 jel vízszintesen.

eReN US SZeLYK ZuLYaN SzeKeL FŐ ZUNT eND.

A Vizeren ős Szelyk=Zejk szunnyad el. Egy SZÉKELY FŐ szűnt meg, Halt meg, vagy szent—lett a NT későbbi nikolsburgi jel leggyakoribb alkalmazása szerint. A holttestét, avagy szellemét a Víz sodorja. Egy tipikus ősi székely név említése, (Zejk, s Szejke ma is forrásnév) s a SZÉKeLY FŐ első említése. Itt a K azosítása kérdéses csak, de Kizlaszov nagyon megbízható átrajzolásában világos a „villám K” felső szárának pontozott jelölése. Ha a szent-olvasatot elfogadjuk, akkor elismerjük a szent szó ősnyelvi eredetét, s azt, hogy a mai értelemben vett keresztény szentség előtt az ősökhoz megtérő FŐK is ezt a rangot kapták. „Szent FŐ”.

15. kép (120.kép)

Edegej, IV. graffiti egy halotti sztélén, IO 15, Kizlaszov,1994, 313

1987-ben Kizlaszov fedezte fel. 11 egész jel, s 4 töredékes.

.. RZA SzŐJ : KeBeLyeD eNYje; NeSze

Név, megszólítás: RÁZa. Vesd össze a Kaukázusi énekekben szereplő bátor RÁZ családdal. De lehet GeRZa, is. Ráz-nak, ha megszólal, akkor ígéri csak a boldog halál enyhét kebelének.(A Kaukázusi énekekben ő mondja magyarság letelepedése, vagy útra kelése napiparancsait. Lehet, hogy itt is hasonlóról van szó? Maradjanak a csíkek itt, vagy induljanak tovább?)

16. kép (121.kép)

Edigej V, graffiti egy sztélén, IO16 Kizlaszov,1994, 314,

1987-ben Kizlaszov, 23 függőleges jel egy sztélé oldaláról.

ÖRZO BeSzeD eZ O SzoRD ELd BeLCHeD ? N RD R? R

A feladat legcifrább része trapéz alakú jelbe illesztett kis trapéz. Ez a varsára hasonlít. Vajon a neve is? Varsa, merítő háló? Ha VAR-t veszünk akkor ez VARON éRD eR VARR lehetne. Az egész:

ŐRZŐ BeSzéD eZ. Ó, SZóRD, ÉLD. BöLCHED VÁRON éRD.
ER VARR.

Vagyis az Őrző beszédet kell élni, szórni, mert a bölcses-
ségre kell várni, mert ez elvarr, bevégez. Ez is egy filozófiai
hozzaállítás. Egyfajta székelv konfucianizmus.

17. kép (122.kép)

Edigej VI, graffiti, sztélén, IO17 Kizlaszov, 1994, 315,
1987-ben Kizlaszov fedezte fel, 3 jel.

eG eD eGY. Vagyis: EGED EGY, ha e nyitott latin F jelentése
G. Ha nem, úgy táblázatunk alapján értéke F. Olvasata FeD
EGY. Vagyis Egy, az Isten egyetemes takaró és Sír.

Ezennel a dél-Jenyiszej menti jelek végére értünk. Vagyis
ezek a csík jelek. Nem zárhatjuk le ezt a fejezetet a csík írás-
nak minősített három lelet nélkül. Kizlaszov ezeket az azo-
nos tamgajel révén tekinti „csík”-nek, meg azon az alapon
hogy az ábécéjük se nem jenniszeji, se nem orhoni.

18. kép (137.kép)

Csík íráspéldák. [Kizlaszov, 1996, 229.(37. kép)

Ami a tamgajelet illeti, érdekes, hogy ez a hármashalom
stilizált előzménye, amelynek csúcán egy jel. Ugyanaz
a stílus amit Chorezmben az ott vert pénzekben láthatunk,
meg később a Szent koronán. Mi több, Vékony Gábor Békés
Povádról közöl egy teljesen hasonló jelet, ami egy Ačičtaši
palcán is megtalálható, s ő ezért °q=lőj türk jelként olvassa
el. (Vékony, 1987, 106–107) Most már csak ezen írások ko-
rának kérdése maradt hátra. Ebben Kizlaszov nem nagyon
biztató, hiszen ő úgy gondolja, hogy 8–9 századi emléke-
ket mutat be (Kizlaszov, 1994, 50–51). Ezt a néhány sírban
talált tárgyra karcolt emlék korára alapozza. Kizlaszov. Ez
viszont gyökeresen ellentmond annak az alapfeltevésnek,
hogy a dél-jenyiszeji írás volt az, ahol még nem különböz-
tették meg a veláris és a palatális rendet, ezért nem létezett
a mássalhangzók megismételt száma, ami oly egyedivé
teszi a türk írásbeliséget. Mivel Orhonnál már ez megvolt,
akkor nem lehet a dél-Jenyiszejt az Orhon elé helyezni, (721,
de lehet már előbb). Megfordítva sem lehetséges. Amikor
a török ábécé hatását elemeztük a magyar rovásírás kiala-

kításában, akkor is ez volt a legkeményebb nyelvészeti érv. (RM, I, 252–256; III, 218) A hun-magyar írás minimum 200 évvel megelőzte a törököt, bár a folyamat azonos volt. Az arameus kiinduló pont, közös kezdet, vagy átjárás a két rendszer között csak a palatális/veláris megkülönböztetés előtti korban lehetséges. Mivel Zonghang Jue a kínai kronológia biztos adata szerint i.e. 175-ben ment a hunokhoz, ez az ábécé i.e. 150 körül kezdhetett terjedni, tehát a hun magyar rovás – ezt remélhetjük a most folyó nagy kínai, és kínai-mongol hun királysír ásátásoktól - i.e. 100- i.e.50 között már meg kell jelenjen e sírokbán.

A *Rovott múltunk* adatai még csak 100 körüli adatokat jeleznek (RM, II, 275 skk, illetve RM, III, 218 skk.) Elvileg e szövegek kora sem lehet több 300-nál, hogy a csíkekre vonatkozó adatoknak eleget tegyünk, s követhessük a csíkek zöme 300 körüli elvándorlását, amelyet Kizlaszov mint acsiktasi, majd iszfarinszkij íráscsoportok megjelenését mutat be. E jelek tovább vonulnak a Kaukázus előterébe, Kazáriába, majd a Kárpát-medencébe érnek.

19. kép (124.kép)

Az acsiktasi (téglalap) és az iszfariszki (félkör) lelőhelyek térképe. [Kizlaszov, 1994, 61.(7. ábra)]

Ezek megfejtési kísérletét egy másik alkalommal végezzük majd el, mivel itt újabb keveredések lépnek fel, s nem csak csíki jelek vannak. Általános jellemzőként az új írásokról csak annyi derült ki, hogy ebben az írásban keverednek a hang-írás és az ősi szó-írás elemei. Bizonyos figuratív elemek, mint a proto-írásban, még ideogrammaként működnek. Ilyenek a HAL, mely hol a HAL vízi élőlény, másfelől mint a HAL-lal homonim HAL-ál fogalom. Ez már B vagy M hang jele lesz az átvevő jenyiszeji és orkhoni türk írásokban. Ugyanígy a fordított U forma jel mely itt CHAM vagy CHUS jele (odú, forrás), a jenyiszeji türkben CH lesz. Hasonlóan az R, amely egy négyzet, a türk írásokban R jele lesz, míg a magyar rovásírás jele később a türk R1 jeléből alakul ki(kifordul N). A Hármas-halom jele, Vasziljev szerint a jenyiszeji írásban az M egy jelváltozata (Vasziljev, 23

jel, 20. változat.) A magyar rovásírásba nem került be, épp úgy, ahogy nem került be a „Csík” tamga sem, amely Kizlaszov szerint (XVI.tábla, 56.kép) egy Jenyiszej menti jel. (Vö. nálunk, 37. írásjel) Ugyanezen táblázaton láthatunk stilizált íjat, kilövendő vesszőkkel, stilizált szívet és vesét, stilizált patkót, kettős sátrat, varsát, akasztót, ágast, kampót, horgot. Ez azt sugallja nekünk, hogy a rovásábécé kialakulási folyamata nem volt oly egyértelmű, ahogyan azt véltem, a kínai elmélettel, hanem legalább kettős volt: az arámiból kialakított jelek mellett, amelyre Zhong hang Yue oktatta a hun udvari adminisztrációt, e mellett kialakult a helyi táltosok kevert írásrendszere a helyi jelanyagból. A Jenyiszej menti Csikeknél ennek tárgyi alapja a halászat volt. A Kárpát-medencében ebből a jelanyagból a ferencesek válogathatták ki azt az anyagot a Szárhegyi- majd a Csiksomlyói-kolostorban, amelyből a nikolsburgi ábécé, Marsigli ábécéje, Kájoni régi ábécéje, majd a csíki templomok feliratai származtak. Az udvarhelyi másolók ehhez képest csak alkalmazók. A csíki eredet a kulcs a teljes székelv rováscentrum kialakulása megértéséhez.

Csak villanásra ugrik be, hogy a csíkiek mennyire türelmesek lehettek, hiszen csapataik egy része valószínűleg már 250-300 körül elindult a hunokkal Nyugat felé, új helyeket keresni, új nagy hegyeket, ahol bővizű forrást találnak a völgyben, hol megmarad az állat és hazát lel az ember. Úgy ahogy a KAM forrását lelték a Jenyiszej mentén, a Minuszinszki medencében, úgy keresték az Olt forrását, a Csíki medencében. Mindig vízforrást kerestek, s a Nap ciklikusan visszatérő fényét figyelték. Ez volt Napkultuszuk alapja. Kőszállakat állítottak a Tászok-tetőn, ahogy azt Minuszinszki medencében tették, s várták a zivataros idők elvonulását. A Kárpát-medencében letelepedve, mint hun maradékok, jelenlétük helyét a távoli pannóniai kolostorokban dolgozó krónikások nem igen értették: hol ülnek a Csaba váró székelv? Nem létező Csigle-mezején? Pedig a félrehallás csekély volt. Ők a CSIK-LE mezején ültek. Így már értjük: ők a Csíki-medencében ültek LE, s körben a Kárpátok szorosaiban a Tölgyes hágónál, a Csomád tetőn, a Szertő tetőn s végig a Kár-

pátok vonulatán ott álltak a jeles kövek, a kőobeliszkek, s állnának ma is, ha fel nem robbantották volna őket a kincsvadászok. (RM, III, 9–20, és sok helyen I. és II. kötetben)., s a pénzéhes kincsvadászoknál gonoszabb helybéli gyűlölködők. Ők ugyanolyanok, mint amazok ott Ázsiában voltak. A gyűlölködésben nincsenek sem ország-, sem földrész-határok. Csak alkotó teremtmők, s a készet elirigylők, tolvajok vagy alkalom szülte rablók. A világtörténelem e kétfajta küzdelméről szól. Ezt tanítja a rováshagyomány erkölcsse.

Felhasznált irodalom

- Vásáry I. 1971. *An Early Samoyed name of Yenisey*, in: LigetL.(ed):Studia Turcica, Akadémiai kiadó, 1971.469–482.
- Vásáry I. 1993. *A Régi Belső-Ázsia története*. Magyar őstörténeti könyvtár. Szeged.
- Erdélyi I. 1982. *Ázsiai lovas nomádok*, Gondolat.
- Kizlaszov N. L. 1994. *Runicieszkie piszmenosztí evraziatszkíh sztepei*. Vosztochnaja literatura, RAN, Moszkva.
- Thomsen, V. (1842–1927) *Inscriptions de l'Orkhon desciffres par...*, Mémoires de la Soc. Finno-ougr..V,Helsingfors, 1896.
- Thomsen V.: *Alttürkische Inschriften aus der Mongolei* ZDWG Bd,78, Leipzig,1924 (ez a helyes, nem az 1934, amely az összes magyar forrásműben szerepel)
- Magyar Rovásírás:
- Friedrich K. 2015. 17. *Megfejtések könyve*. II Budapest (Nagyszentmiklós).
- Friedrich K. 2017. *"Mély titkú rovással..."*, Budapest 81.(Szarvas).
- Hosszú G. 2013. *Rovás Atlasz*, Budapest
- Róna Tas A. 1985. *A szarvasi túttartó felirata*. Nyelvtudományi közlemények, pp 225–243, (szarvas) 243–245 (Nagyszentmiklós), RM II,415, 487.
- Vékony G. 1987. *Késő népvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát medencében*. Életünk könyvek, pp 60–61. (Nagyszentmiklós-Szarvas)
- Mandics Gy. 2018. RO=Róvott múltunk, I–III, Irodalmi Jelen könyvek, 2010–2011; II. kiad, au NKA támogatásával
- Mandics Gy. SARGY =Somogy Antal Rovásírásos gyűjteménye, I–VI.kötet Magánkiadás, 2012(I), 2014(II), 2014(III), 2016(IV), 2018(V), 2018(VI)
- Mandics Gy. 2019. *A Kaukázusi magyarság a rováskrónika szerint*. Magánkiadás.
- Mandics Gy. 2020. *Hétfolyó hét csillag- A rováskrónika legősibb rétege*. Magánkiadás.

A képek megtalálhatók Mandics György *Hétfolyó hét csillag- A rováskrónika legősibb rétege*. c. könyvében. 2020.

„Sípbal, dobbal, nádi hegedűvel”: hangszerek a magyar és a bolgár frazeológiában etnomuzikológiai és nyelvészeti szemszögből

MENYHÁRT KRISZTINA

PhD, egyetemi adjunktus, ELTE BTK,
Szláv Filológiai Tanszék (Budapest)

Abstract: The aim of the present paper is the contrastive analysis of the idioms with the component musical instrument in Bulgarian and in Hungarian phraseology. The most typical Bulgarian folk musical instruments are the bagpipes, the drum and the flute, in Hungary most popular are also the bagpipes, the drum and the violin. In Hungarian phraseology were found ca. 80, in Bulgarian 60 terms, connected with musical instruments. The investigation shows typical cultural differences between the phraseology of Hungarians and Bulgarians with component musical instruments, the reason presumably is the different historical development of the Hungarian and the Bulgarian nation.

Keywords: phraseology, folk music, bagpipes, drum, flute

1. Bevezetés

Minden nép szellemi kultúrájának fontos része a népzene, a népdalok és a néptáncok rendszere. Ezen a módon jelennek meg a szélesebb néptömegek művészeti önkifejezés és az esztétika iránti törekvései, de lényeges elem még a szórakozási lehetőség és az öröm a hétköznapi és ünnepek idején. Az ének elválaszthatatlan részét képezte a falusi és a városi ember életének – daloltak a bölcsőtől a sírig, ének kísérte a munkafolyamatokat, meghatározva ritmusukat, örömet vagy szomorúságot fejezett ki, megadta az ünnep keretét. A dalok és különösen a táncok, illetve azok zenei kísérete általában konkrét eseményhez kötődött – a naptári vagy családi ünnepekhez, esküvőkhöz, búcsúkhöz, falusi multságokhoz, de még a temetésekhöz is. A hangszerek használatát egy adott népi kultúrában a helyi sajátosságok és azok a kulturális hatások határozzák meg, amelyeknek az adott közösség ki volt téve.

A jelen tanulmány témája a zenei motívumokat, konkrétan hangszereket tartalmazó frazeologizmusok vizsgálata a magyar és

a bolgár frazeológiában etnomuzikológiai és nyelvészeti szempontból. Ismertetjük a két népet ért kulturális és történelmi hatásokat, amelyek hatottak zenei kultúrájuk kialakulására, megvizsgáljuk milyen hangszerek szerepelnek a frazémáik között, milyen jelentéseket fejeznek ki ezek, milyen különbségek és párhuzamok figyelhetők meg azon bolgár és magyar szólások és közmondások között, amelyek főkomponense hangszer.

2. A magyar és a bolgár népzene sajátosságai

A bolgárok és a magyarok történelmi sorsa, bár számos közös vonást tartalmaz, egy lényeges mozzanatban különbözik – ez pedig a nemzeti arisztokrácia megléte vagy hiánya, amely többek között a zenei kultúrára is hatással volt, például abban, milyen hangszerek váltak ismertté és terjedtek el a szélesebb néprétegek között. Így, már a 18–19. század folyamán a magyar arisztokraták (Esterházy, Brunszvik család stb.) körében olyan meghatározó zeneszerzők dolgoztak zenészként és házi zenetanárként, mint Joseph Haydn vagy Ludvig van Beethoven (Brodsky 1979; Sólyom 1958). A magyar területek elhelyezkedése nemcsak a Kárpát-medencei népek zenei és dalkultúrájának egymásra hatását¹, hanem a hangszerek nagy változatosságát is eredményezte. Népi hangszerként Magyarországon összesen 12 fúvós hangszert (különböző sípok, furulyákat, dudát, illetve fuvolát és vadászkürtöt) találunk, emellett még 10 húros hangszert: hegedű, viola, cselló, nagybőgő, citera, cimbalom, tambura stb., 4 dobfélét – üstdob, nagydob, kereplő stb., amelyeknek regionális használata jellemző. Emellett ismertek és használtak 15 egyéb hangszert, mint a lant, szájharmonika, doromb, illetve háztartási eszközökkel (kanál, kanna, köcsög stb.) is zenéltek (Balassa – Ortutay 1979; Vargyas 1981). A zenélésre használt tárgyak sokszínűsége mutatja azokat a hatásokat, amelyeknek a magyar népzenei kultúra ki volt téve – a zenekari hangszerekkel párhuzamosan jelen vannak a háztartási eszközök, a sajátkezüleg kidolgozott sípok, furulyák is. A hagyományos falusi zenekarok hangszerei leggyakrabban azonban a hegedű, a cselló vagy nagy-

¹ Bartók Béla rendszerezése szerint a magyar népdalok 9%-a régi pentaton dallamokat tartalmaz, 30%-a ún. új dallam, 23%-a szerzői népdal, 38%-a pedig „idegen” dallam (Balassa–Ortutay 1979).

bőgő és a cimbalom, a ritmust pedig sokszor kanállal vagy kanával (köcsögdudával) hangsúlyozták. A népzenei hangszereket általában falusi mesterek készítették, de a 19. század végétől már a gyári hangszerek is megjelentek (Balassa – Ortutay 1979).

A bolgár népzene az ún. nevezett szabálytalan ritmusok jellemzők, amelyek megkülönböztetik a szomszédos népek zenei folklórájától (vö. Hrisztov 1913; Sztoin 1927; Bartók 1936). Bartók szerint a Hrisztov által lejegyzett példákra az 5/16, 7/16 vagy 8/16-os ritmus jellemző, emellett tempójuk is rendkívül gyors. Ezt az aszimmetrikus ritmust Bartók „bolgár” ritmusként határozta meg. Ezek a ritmikai sajátosságok, illetve az a tény, hogy az európai zenekari hangszerek viszonylag későn jelennek meg a bolgár területen, meghatározza a bolgár népzene hangszerkészletét. A magyar-bolgár zenei kapcsolatok érdekessége, hogy az első bolgár szimfonikus zenekart Sáfrány Mihály, a Kossuth-emigráció tagja alapította 1851-ben, Sumenben. A zenekarban összesen 10-12 bolgár fiatal zenélt, fellépéskor 3-4 hegedűs, 2 fuvolista és egy nagybőgős játszott, a karmester pedig maga Sáfrány volt. Ez az összetétel 1853-as távozása után is megmaradt. A zenekar repertoárjáról Sáfrány jegyzetfüzete, illetve a megmaradt kották árulkodnak. A zeneművek nagyrésze polka és keringő, könnyen megjegyezhető és előadható darabok, amelyekre táncolni is lehetett. Emellett számos forradalmi ihletettséggű dal is szerepelt a repertoárban – pl. a Rákóczi magyar induló, a lengyel Polka Szlavenszka vagy a Garibaldi-induló. Sáfrány Mihály maga is írt zeneműveket, többek között Lovassági induló, Huszárpolka vagy a „Civilizált bolgár keringője” címmel (Vaszileva 2020).

A bolgár falvakban használt hangszerek változatossága lényegesen kisebb, mint a magyar falusi területeké. A legjellegzetesebb népi hangszerek a furulya, a duda, a gadulka (sajátos bolgár húros hangszer), a tambura és a kétfenekű nagydob, amelyek az egész bolgár etnikai területen megtalálhatók. Fúvós hangszerek a különféle furulyák, a duda, a pásztorsíp, az okarina stb. Húros hangszer a gadulka, a tambura és a doromb, ütősök pedig a kétfenekű dob, darbuka és a különféle kolompok. A felsorolt hangszerek legnagyobb része meghatározott néprajzi régióra jellemző, a darbuka pl. a Pirin-hegységben használatos, míg a kolompok a rodopei területen fordulnak elő (Todorov 1973). A szimfonikus zenekarokra jellemző hegedű,

cselló vagy nagybőgő egyáltalán nem szerepel a bolgár népzenei kultúrában.

Azok a különbségek, amelyek a bolgár és a magyar népzenei hangszerkészlet között figyelhetők meg feltételezik a velük kapcsolatos frazeológiában megjelenő eltéréseket is (hasonló koncepciót követ Dudás (2019) cikke is, amely a tűz komponens megjelenését vizsgálja a magyar és a bolgár frazémákban). A nyelvészeti vizsgálat hipotézise kulturális különbségek megjelenését tételezi fel a hangszer komponenssel rendelkező magyar, illetve bolgár frazeológiai egységeknél. A vizsgálat forrásanyaga a Bolgár Nyelv Frazeológiai Szótára (Nicseva–Szaszova–Mihajlova–Csolakova 1974/ 1975), a Български фрази и изрази (Bolgár frazémák és kifejezések bolgár internetes oldal, illetve magyar szólások és közmondások gyűjteményes kötetei (T. Litovkina 2005; Bárdosi 2003, 2012; O. Nagy 2007; Karakas 2008).

3. A frazeológiai egységek (FE) elemzése

A bolgár anyagban mindegy 60 olyan frazémát találtunk, amelyeknek fő komponense hangszer, a hangszerfajták száma 6. A leggyakoribb a nagydob (*тъпан* – 22 FE) és a duda (*гайда* – 20 FE), ritkább a furulya (*кавал* – 8 FE), a dob (*барабан*) és egy másik furulyafajta (*дудук²*) 5-5 esetben fordul elő, míg a tipikusan bolgár népi hangszernek tekinthető gadulka (*гъдулка³*) csak egy közmondásban szerepel. A tánc és az ének is megfigyelhető idiómák komponenseként mind a magyar, mind a bolgár anyagban, de ezek nem képezik a jelen tanulmány tárgyát. A magyar frazeológiában kb. 80 olyan szó-lást találtunk, amelyekben hangszer szerepelt, leggyakoribb a duda (46 FE), a hegedű (16 FE) és a dob (13 FE). Mellettük még előfordul a lant, nagybőgő, citera, cimbalom, síp, zongora, furulya, fuvola, harang. A hangszerfajták száma a magyar anyagban 12, ami pontosan kétszer annyi, mint a bolgár nyelvűben. Közös vonás viszont, hogy a leggyakrabban előforduló hangszerek mindkét népnél a duda és dob.

²Hagyományos, 25-40 cm hosszú duplanádas fafúvós hangszer.

³Ósi formát őrző bolgár népi húros hangszer, amelynek három húrja van, teste csepp alakú és hangolókulcsai nem oldalra, hanem hátrafelé néznek (<http://www.folkinfo.hu/recefce/>).

3.1 A duda a bolgár és a magyar frazeológiában

A dudával kapcsolatos idiómák mindkét nyelvben tükrözik a hangszer fizikai jellemzőit, vezető szerepét a zenélés során, illetve a szakértelmet, amely ahhoz szükséges, hogy a duda szép hangon szólaljon meg. A duda kerek, felfújt és levegővel teli, amit a következő bolgár szólások örökítettek meg: *гайда ми е надута* (fel van fújva a dudám, vagyis jól meg nekem, jól vagyok); *надувам гайда* (felfújom a dudát – zajt csapok, panaszkodom); *не ме бива в гайда да духна* (még dudába sem tudok fújni – nagyon gyenge, beteg vagyok); *спяхнах като гайда* (összerogytam, mint egy duda – nincs erőm). A magyar anyagban még nagyobb számban találunk hasonló típusú FE-t: *úgy jóllakott, mint a duda* (sokat evett); *olyan, mint a duda* (kövér); *felfújja magát, mint a duda* (nagyképű, öntelt ember); *felfújták, mint az oláh dudát* (kis problémából nagy ügyet csinálnak); *Tele van szóval, mint a duda széllal* (sokat beszél); *dudaszél* (üres fecsegés); *csak dudából hallotta* (valótlan beszéd); *összemegy, mint a dudás szája*.

A duda zenei tulajdonságait a következő magyar szólások örökítik meg: *kesereg, mint a Baranyi dudája*; *nyöszörög, mint az oláh duda*; *úgy sír, mintha a dudát fúvna* – mind a duda magas, sípoló hangjára utalnak, a sajátos hangzás hiányát pedig a *Minek olyan duda, ami nem szól?* (jelentése: nem működő dologra nincs szükség) idiómában találjuk. Az a tény, hogy a duda leginkább szólóhangszer, a következő magyar szólásokban figyelhető meg: *két dudás nem fér meg egy csárdában/két dudás egy csárdában, két asszony egy konyhában meg nem fér*; *egy duda mellett sok jó táncolhat* (ahol egyetértés van, sok ember elfér) vagy *Amint dudálnak, úgy táncolj / Ahogy dudálnak, úgy kell táncolni!* (amit mondanak, azt kell csinálni), *egy dudára ugranak* (ugyanaz az ember parancsol nekik), *Amint a dudás fújja, Jancsi úgy járja!*. Ezek a FE közel állnak a bolgár *вървя (ходя, играя) по гайдата на някого* (valakinek a dudája után megyek, táncolok – vagyis teljesítem az akaratát).

A duda magas társadalmi pozíciót is kifejezhet, aki dudál, az határozza meg a hangnemet, vagyis azt, hogy mi történik: *както ми дойде на гайдата* (ahogy a dudámra jön – ahogy kedvem tartja); vagy *не ми иде (е) по гайдата* (nem a dudámra való – nem teszszik valami). Hasonló értelemben használatos a magyar *vigan dudál a portugál* (sem mire sincs gondja, nem fél semmitől). Részben vicces

a *Megtanítalak kesztyűbe dudálni!* figyelmeztetés, vagyis valami rossz fog veled történni, ha nem hallgatsz rám.

A hangszer fontosságát is kifejez, megszólaltatásához tehetség és tapasztalat szükséges, amelyek hiányát a következő bolgár idiomák fejezik ki: *Бил на хорото, га̀йда не видял* (táncolni volt, dudát nem látott – nem vette észre a leglényegesebbet), *виж му ума, че му купи га̀йда* (nézd meg, mennyi az esze, úgy vegyél neki dudát – tapasztalatlan, buta emberre nem szabad fontos munkát bízni), arról pedig, akinek irreális vágyai vannak, azt mondják *га̀ци (цървули) няма, га̀йда иска* (gatyája/bocskora nincs, dudát akar). A magyar anyagban (Karakas 2008) azonban olyan FE-k is előfordulnak, amelyek azt bizonyítják, hogy csak dudálásból nehezen lehet megélni: *szegény, mint a böjti dudás; kétségbe esett, mint a dudás ekéje* (a dudás zenél, és nem szánt) vagy *Nem a sok dudaszó, hanem a sok kapa termesztí a szőlőt.*

A duda hangja zenei élmény és öröm is hallgató számára, ahogy ezt a következő bolgár, illetve magyar szólások bizonyítják: *за̀нясям се като Мано у га̀йдите* (elandalodik, mint Manó a dudaszótól) vagy *úgy örül, mintha lábának minden ujján egy oláh dudás ülne.* Érdekes momentum az oláh dudás gyakori megjelenése a magyar frazémákban, ami arra utal, hogy a duda a magyar területen alapvetően a balkáni régió keresztül jelent meg. Találkozunk szerb/rác dudával is – *úgy be van rúgva, mint a rác dudája negyvennyolcban*, a közmondás pontos háttere ma már nem deríthető ki. Maga a duda szó a magyar nyelvben szláv eredetű, a családi nevek között pedig a Gajdos névben maradt meg a gajda (duda) szó töve (Balassa – Ortutay 1979). Emellett a bolgár frazeológiában a duda/*га̀йда* egyértelműen a falusi élethez kötődik, ami a következő kifejezésből is látható: *още ми мируше врата на га̀йда* (a nyakamnak még mindig dudaszaga van – falusi vagyok, bár már városban élek).

3.2 Frazémák **dob/nagydob** komponenssel

A nagydob (*тъпан*) fontos hangszer a bolgár népzeneben, mulatságot, táncot elképzelni sem lehet nélküle. A magyar népzeneben viszont szerepe marginális, kísérő hangszerként a magyar etnikai terület keleti részei fordul elő, pl. Erdélyben. A magyar frazeológiai anyagban előforduló dob tehát nem azonos a bolgárban megjelenő nagydobbal (*тъпан*), hanem a *барабан* (dob) fogalmának feleltethető meg.

A dob olyan hangszer, amellyel nagy zajt lehet csapni. Ezt a tényt a vele kapcsolatos szólások is megőrizték mind a magyar, mind a bolgár nyelvi területek: *става ми главата като тъпан* (olyan lesz a fejem, mint a nagydob – nem bírom tovább a zajt); *бия тъпан / барабан* (ütöm a dobot – közhírré teszek valamit); *да му бият тъпан на главата, пак няма да се събуди; спи като тъпан* (ha dobolnak a fején, akkor sem fog felébredni; alszik, mint a nagydob), magyar megfelelője, *ha ágyút sütnek el mellette, akkor sem fog felébredni*, jelentése nagyon mélyen alszik). Magyar szólás a *Dobbal nem lehet verebet fogni* (vagyis nem bölcs előre kihirdetni a szándékainkat); *dobbal megy nyulászni* (előre megmondja, mit fog csinálni); *nagydobra ver valamit/nem kell nagydobra verni* (köztudomásra hoz, illetve nem kell mindent köztudomásra hozni).

A dob meghatározza a ritmust és a tempót, ezért a hadseregben is használják, erre utal a *dobszóra megy ott minden*, vagyis nagy rend és fegyelem van, de a hasonlóan hangzó bolgár változat *като по барабан* (dobolva, mintha dobolna) jelentése, hogy valamit gyorsan, meggondolatlanul csinál. Az erősebb társadalmi pozíciója is megjelenik a következő bolgár szólásban: *дето гърми големият тъпан, малкият се не чува* (ahol a nagydob dübörög, a kicsi nem hallatszik).

A dobot ütik, verik, amit a frazémák is megőrkítettek: *ще го направя на тъпан* (dobot csinállok belőle – nagyon meg fogom verni), a magyar változat még ennél is konkrétabb: *úgy elver valakit, mint a kétfenekű dobot*.

A dob kerek formája összekapcsolódik az emberi testtel: *ставам като тъпан* (olyan leszek, mint a nagydob – felfúvódik, feldagad); *коремът му стана като тъпан* (olyan lett a hasa, mint a nagydob – tele ette magát); a magyar anyagban pedig ugyanazt jelenti a: *Megfeszítette hasát, mint dobos a dobot*. Buta emberre azt mondják a bolgárok, hogy nagy a dob, de üres (*голям е тъпанът, но празен*), aki szegény, az csupasz, mint a dob (*гол е като тъпан*), a magyarok pedig az alacsony, de erős emberről azt tartják, hogy *dobosnak termett*. Az olyan idiómák, mint a *живее като бълха в тъпан* (él, mint bolha a nagydobban – bizonytalanul); *ще събере дом, колкото тъпан прах* (úgy lesz otthona, mint por a dobon – vagyis soha nem lesz) egyrészt kötődnek a dobon való zenélés módjához, másrészt az emberi élet bizonytalanságára vonatkoztathatók. Dobbal hirdették az árve-

rést is, amit mindkét nép frazémái megőriztek: *Amit sípolva nyert, elvesztette dobolva* (a nehezen szerzett jövedelem könnyen elvesz); *dobra kerül (üt)*, vagyis elérverezik, ennek bolgár megfelelője: *ще ми чуеш тъпана* (meghallod, hogy nekem dobolnak – tönkre fogok menni). Akinek nincs szerencséje, azt mondja: *когато се хвана на хорото, тогава се пуква тъпанът* (amikor elkezdtem táncolni, akkor szakadt ki a dob); ha valami nem sürgős: *не ми е притупал тъпан* (nem sürget a nagydob); de ha valami régóta várható esett meg, azt mondták: *притупа и този тъпан* (ez a dob is megszólalt). A dobolásért kapott pénz úgy tűnik, nem volt túl értékes a bolgárok számára – *не ми трябва от тъпан парца* (nem kell nekem pénz dobolásból – nem akarok gyanús dolgokkal foglalkozni), de a dobverés a kihasználás jelképeként is megjelenik: *един бие тъпана, друг събира парцата* (egyik veri a dobot, más szedi a pénzt).

3.3 Frazémák egyéb hangszer komponenssel

A magyar anyagban gyakoriak a hegedű komponenssel rendelkező FE-k, a bolgár frazeológiában viszont ritkaság számba mennek. Az olyan idiómák, mint *az első hegedűt játssza* (bolgár megfelelője: *свиря първа цигулка*), illetve a *csak másodhegedűs* (bolgárul: *втора цигулка*) – vagyis vezető vagy alárendelt szerepet játszik – mindkét nép mondasai között, ugyanabban az értelemben szerepelnek. A szólások, amelyekben a hegedű jelenik meg, jól mutatják a hangszer sajátosságait és szerepét a hagyományos magyar társadalomban. A hegedű fontos eleme a vigadalomnak, de gyász idején nincs helye: *illik, mint halottasházhoz a hegedű* (vagyis egyáltalán nem illik); a hegedűsökről pedig azt tartják, hogy szeretnek iszogatni, ezért *ritkán vagyon hegedűsben bornemissza*. A szép, de ostoba emberre utal a következő magyar szólas: *Szépen szól a hegedű, mert üres belülről*; a gazdag örökösre pedig a *Könnyű annak táncolni, kinek apja hegedült*. A hegedű a verés, büntetés, illetve a hegedűszo az igazság szinonimájaként is szerepel a magyar anyagban: *bottal hegedülnek a hátán* (jól elverik); *elhegedüli a nótáját* (elintézik, megverik); illetve *Ki az igazat hangosan hegedüli, hamar vonóval a fejére ütnek*.

A hegedűvel az idősek iránt viszonyt is ki lehet fejezni: *öreg hegedű jobban szól* (a tapasztalt ember jobban tudja), azonban az *Öreg hegedűs minden nap egy nótát felejt*, az időskori hanyatlásról szól.

A magyar közmondásokban gyakran előforduló hangszer még a nagybőgő, a citera és a cimbalom, amelyek egyáltalán nem jellemzők a bolgár népzeneire, és ezért az idiómák között sem szerepelnek. A nagybőgő a féktelen mulatozás, italozás jelképe, a nagy vidámság közepette az ember *beugrik a nagybőgőbe*; ha valaki sokat iszik és jól bírja az alkohol, akkor [az ital] *megy beléje, mint bőgőbe a húszas*; *a részeg ember az eget is bőgőnek nézi*. A cimbalom kétszer fordul elő: *Néha a cimbalmosnak is elszakad az öreg húrja* (a legbékésebb embernek is elfogy néha a türelme), illetve *nehéz a cimbalomba keresni* (vagyis megélni zenélésből). A citera és furulya (flóta – fuvola) egy-egy kifejezésben szerepel: *citerázik az idegein* (idegesíti), illetve a *szerencsétlen furulyás* (flótás) (olyan ember, akinek semmi sem sikerül).

A bolgár frazémák között összesen tíznek a fő komponense a furulya vagy a hozzá hasonló duduk. A nem túl fontos vagy felesleges emberre azt mondják, hogy ő a furulya 9/utolsó lyuka (*девета/последна дупка на кавала/дудука*), arra pedig, aki messziről jött, hogy a furulya 9 lyukánál született (*роден е на деветата дупка на кавала*)⁴. Ha valakinek jó esélye van valami kellemetlen történéshöz, a következő szólásokat használták: *ще свиря мачка на дудук* (furulyázni fog a macska) vagy *бивольт на кавал ще засвиря* (a bivaly majd elkezd furulyázni). Hasonló kifejezést találunk soha (nem fog megtörténni) értelemben is: *когато засвирят биволите* (*бюлбюлите, славеите*) *на кавали* (amikor a bivalyok/csalogányok majd furulyán játszanak – egyik magyar megfelelője soha napján, kiskedden, de más változatban is előfordul). Érdekes tény, hogy az egyik legautentikusabb bolgár hangszer, a gadulka, csak egy kifejezésben szerepel: *разгласена ми е гдудлката* (elhangolódott a gadulkám: rossz a kedvem, beteg vagyok).

A síp mind a bolgár, mind a magyar idiómák között szerepel: *вървя (играя) по свирката на някого* (megyek/tancolok a sípja után, tartalmilag megfelel a *ходя му по гайдата* frazémának, magyar megfelelője: *úgy táncok, ahogy ő fűtyül*); *карам си на своята свирка* (a saját sípom után megyek, vagyis azt csinálom, ami nekem tetszik); *на сухо*

⁴ A bolgár furulya 3 részből áll, a középső részen található nyolc lyukon játszik a dalamot, az alsó részen található többi lyuk csak a hangmagasságot határozza meg, nem zenélnék rajtuk, ilyen értelemben a „kilencedik lyuk” nem fontos, távoli jelentést hordoz.

ми свири свирката (szárazon szól a sípom – nem megy nekem jól); *свири с габрова свирка* (gyertyánból készült sípon játszik – nem hallgat senkire, azt csinál, amit akar); *свири на еврејска свирка* (zsidó sípon játszik – önös céljai vannak). Rosszul vagy feleslegesen elvégzett munkára azt mondják: *всичката пара отива в свирката* (a teljes gőz a sípba megy), arra pedig, hogy nem mindenki alkalmas egy adott munkára: *от всяко дрво свирка не става* (nem minden fából lesz síp, pontosabb magyar ekvivalens pl. a *kutyából nem lesz szalonna*). A magyar területen a *síppal, dobbal, nádi hegedűvel* mondás azt jelenti, hogy minden lehetséges eszközzel (igyekszik elérni a célját), illetve régebbi idióma a *Madarász sípszóval, a halász horoggal csal halat és madarat* (vagyis mindenki a saját eszközével ér célt).

A magyar anyagban más hangszerek is előfordulnak, mint pl. a zongora: *zongorázik az idegein* (idegesíti, vö. citera) és a *zongorázni lehetne a különbséget* (feltűnően különböznek egymástól); a lant: *egy lantot pengetnek* (ugyanazt állítják); *Szamár arany lant mellett is számár nótát ordít* (a buta embert nem lehet megváltoztatni), a bolgár ekvivalense *магарето и на хаджилък да отиде, пак магаре си остава* – vagyis a számár, ha szentföldi zarándoklatra megy, akkor is számár marad, itt közös komponens az ostoba állatnak tartott számár. Hasonló a *Tud hozzá, mint lantos a tízparancsolathoz*, vagyis nem ért hozzá.

4. Összefoglalás

Azok a frazeológiai egységek, amelyeknek egyik komponense hangszer, viszonylag szűk szegmenségt alkotják a magyar és a bolgár nép frazeológiai kincsének, azonban fontos információkat tartalmaznak a népi szellemi, zenei kultúráról. A kulturális különbségek, amelyek a két nép eltérő történelmi sorsából fakadnak a hangszerekkel kapcsolatos frazeológiában is tükröződnek – a bolgár anyagban leggyakoribbak a tipikusan bolgár népi hangszerek, mint a nagydob és a duda (de furcsa módon nagyon ritka a tipikusan bolgár gadulka). A magyar frazémák között szintén gyakran előfordulnak a dudával és dobbal kapcsolatos elemek, de ott nagyobb számban jelenik meg a hegedű és a nagybőgő, amelyek nélkül a magyar népi együttesek szinte elképzelhetetlenek. Az elvégzett vizsgálat alátámasztotta a kiinduló hipotézist: jellemző kulturális különbségeket figyeltünk

meg a hangszer komponenssel rendelkező magyar, illetve bolgár frazémák között. Mindemellett nagyon kevés értelmi ekvivalenst találtunk, a közös elemek a különböző hangszerek formai, hangzás béli, illetve használati azonosságából fakadnak.

Felhasznált irodalom

- Balassa, I. – Ortutay, Gy. 1979. *Magyar néprajz*. Budapest. Corvina.
- Bárdosi, V. 2003. *Magyar szólástár*. Budapest. Tinta Kiadó.
- Bárdosi, V. 2012. *Magyar szólások, közmondások adatbázisa*. Budapest. Tinta Kiadó.
- Bartók, B. 1936. Az úgynevezett bolgár ritmus. *Énekszó* 6: 537–541.
- Brodsky, F. 1979. *Ludwig van Beethoven életének krónikája*. Budapest. Zeneműkiadó.
- Български фрази и изрази. Справочник на използвани фрази и фразеологизми. www.frazite.com. Letöltés ideje: 2020. 09. 29.
- Dudás, M. 2019. Két tűz között a magyar és bolgár frazeológiában. In: Dudás, M.–Menyhárt, K. (szerk.) *Szláv kulturális örökségeink: nyelv, folklór, irodalom*. Budapest. Bolgár Kulturális Fórum – ELTE BTK Szlav Filológiai Tanszék, 37–50.
- Hrisztov – Христов Д. 1913. *Ритмични основи на народната музика*. София. Държавна печатница.
- Karakas, Z. 2008. „...Majd megtanítalak kesztyűbe dudálni!”. Budapest. Dudaszó Hallatszík Alapítvány. http://www.dudazenekar.hu/dok/kesztyube_dudalni_kz.pdf
- Nicseva – Szpaszova-Mihajlova – Csolakova – Ничева, К. – Спасова-Михайлова, С. – Чолакова, К. 1974/1975. *Фразеологичен речник на българския език I–II*. София. Издателство на БАН.
- O. Nagy, G. 2007. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Akkord Kiadó.
- Sárosi, B. 1998. *Hangszerek a magyar néphagyományban*. Budapest. Planétás.
- Sólyom, Gy. 1958. *Joseph Haydn*. Budapest. Bibliotheca Kiadó.
- Sztóin – Стоин В. 1927. *Българската народна музика. Метрика и ритмика*. София. Издателство „Стайковъ”.
- T. Litovkina, A. 2005. *Magyar közmondástár*. Budapest. Tinta Kiadó.
- Todorov – Тодоров, М. 1973. *Българска народна музика*. София. Наука и изкуство,
- Vargyas, L. 1981. *A magyarság népzeneje*. Budapest. Planétás.
- Vaszileva – Василева К. 2020. *Оркестровото дело в Шумен от първия български оркестър до днес*. Шумен. Фабер.

Az első bolgár zenekar Sumenben, 1851 (középen Sáfrány Mihály)

Kariera mało znanej węgierskiej powieści o Armii Czerwonej w Polsce: *Syberyjski garnizon* Rodiona Markovitsa

LÁSZLÓ KÁLMÁN NAGY

CSc dr hab., Uniwersytet Jagielloński

Instytut Językoznawstwa, Przekładoznawstwa i Hungarystyki,
Zakład Filologii Węgierskiej (Kraków)

Abstract: Markovits Rodion's almost forgotten novel, the *Siberian Garrison*, is the first significant Hungarian work about Hungarian soldiers captured in Russia during the First World War, the birth of the Red Army and the Soviet dictatorship, and the period of the Russian Civil War. The third-person narrator depicts the events from the perspective of Hungarian prisoners. The novel has been translated into almost ten languages, including Polish, and has enjoyed enormous, albeit short-lived, popularity throughout Europe. In England, it was even published in sequels. Its fame and popularity in Poland is also due to its considerable sensitivity to Russian (and Soviet) themes on a historical scale. The work, despite many editions, is not well-known today, although it does not fit and is not worth forgetting for good. There is no chance of promoting it in Poland today.

Kulcsszavak: literature about Red Army, camp-literature, First World War / a Vörös Hadseregéről szóló irodalom, fogolytáborok irodalma, irodalom az első világháborúról

Tak zwani autorzy jednej książki zasługiwaliby na osobne konferencje naukowe bądź tomy omawiające ich niekiedy wybitne utwory. Takich autorów jest bardzo dużo zarówno w literaturze polskiej, jak i w węgierskiej. Znajdujemy wśród nich geniuszy, jak na przykład Brunona Schulza (1892–1942) – autora właściwie dwóch tomów opowiadań, *Sklepow cynamonomowych* i *Sanatorium pod klepsydrą* – bądź u Węgrów Imrego Madácha (1823–1864), twórcę jednego z najwybitniejszych dramatów węgierskich wszechczasów, *Az ember tragédiája* (1862) – *Tragedii człowieka* (1960, tłum. Lew Kaltenbergh, 2014, tłum. Bohdan Zadura). Z nieco dawniejszych epok do tego kręgu należy także József Katona (1791–1830), autor węgierskiego dramatu narodowego *Bánk bán* (1820, premiera w Peszcie 1848). Wiadomo, że dramat ten jako obowiązkowa lektura szkolna cieszy się wśród młodzieży raczej wątpliwą popularnością, za to

opera pod analogicznym tytułem, której kompozytorem był Ferenc Erkel (1810–1893), do dziś należy do ulubionych utworów miłośników muzyki poważnej.

W odróżnieniu od wspomnianych autorów dużo więcej jest takich pisarzy, którzy przez jakościowo skromny dorobek nie zasłużyli na to, by dostać się do panteonu naszych literatur narodowych. Są też tacy, którzy pisali dobre utwory, ale żyli zbyt krótko, by zdążyć zaistnieć we współczesnej kulturze. Szczególnie bogaty okazał się pod tym względem okres powojenny, kiedy w krajowej i emigracyjnej literaturze polskiej spod pióra ocalałych świadków masowo zaczęły się ukazywać książki o tematyce obozowo-łagrowej, poświadczające ekstremalne i tragiczne przeżycia ludzi w „czasach pogardy”.

Druga żona Władysława Broniewskiego (1897–1962), Maria Zarębińska-Broniewska (1904–1947) wróciła z obozu koncentracyjnego w Auschwitz ciężko chora, a jej *Opowiadania oświęcimskie* (1948) ukazały się dopiero po jej śmierci – i to wyłącznie dzięki staraniom męża, który dokonał adiustacji i ostatecznej korekty tekstu. Wspomniane utwory Zarębińskiej-Broniewskiej należą do grupy utworów martyrologiczno-mitotwórczych, więc bardzo lubianych przez polskich czytelników w okresie tuż powojennym. Mimo to nazwisko Zarębińskiej – ponieważ jest ona autorką jednej tylko książki oraz niedokończony powieści o tematyce wojenno-okupacyjnej pt. *Dzieci Warszawy* – nie występuje w opracowaniach historycznoliterackich. Podobnie nieznanym jest Andrzej Stocki, autor mitotwórczego opowiadania o tematyce łagrowej (*Barża*). Nawet nie wiadomo, czy jest to prawdziwe nazwisko czy pseudonim autora, którego jedyny znany utwór mógł się ukazać tylko na emigracji. Inny przykład polskiego „autora jednego utworu” to Ryszard Gert, którego opowiadanie obozowe *Trzeba głęboko oddychać* ma również wysoki poziom artystyczny, ale jego autor nie mógł zaistnieć w życiu literackim. Wspomniane opowiadanie należy do kręgu utworów reprezentujących przeciwstawną wobec ujęcia martyrologiczno-mitotwórczego koncepcję twórczą, czyli skrajnie demityzującą koncepcję „kamiennego świata”.

Wspomniani autorzy polscy nigdy nie znaleźli się w centrum zainteresowania czytelników czy w centrum życia literackiego, Nie doczekali się też przekładów swoich utworów na języki obce.

Mieli więc zupełnie inny i gorszy los niż ich węgierski kolega, poniekąd ich rówieśnik, Rodion Markovits (1884–1948), też „autor jednej książki” – powieści pt. *Szibériaí garnizon* (*Syberyjski garnizon*). Markovits doczekał się licznych tłumaczeń swego utworu m.in. na język angielski, chiński, fiński, francuski, hiszpański, holenderski, niemiecki i polski. Dzięki temu szybko zrobił karierę literacką również nad Wisłą. Jego popularność trwała wprawdzie niedługo, ale fakt, że się pojawił w życiu literackim w okresie międzywojennym w Polsce po raz kolejny potwierdza wyjątkową sympatię Polaków do Węgrów. Wskazuje to też na „szczęście” węgierskiego autora, który w pewnym sensie nie w pełni zasłużył na taką popularność. Warto bowiem wspomnieć o fakcie, że wybitniejsi od Markovitsa pisarze polscy nie mieli szans, by ich utwory mogły się ukazać na Węgrzech.

Rodion Markovits zajmuje osobne miejsce wśród „autorów jednej książki” i stanowi rzadki tego typu przykład w kulturze polskiej i węgierskiej. Napisał i wydał wprawdzie nieco więcej utworów, ale tylko jeden z nich, właśnie *Syberyjski garnizon*, odniósł niespodziewany, choć krótkotrwały sukces. Pozostałe jego utwory można uważać za zapomniane, mimo że – w odróżnieniu od wymienionych polskich dzieł – występują w opracowaniach encyklopedycznych, np. w *Leksykonie literatury węgierskiej w Rumunii*.¹ Natomiast wydany pod koniec lat dwudziestych *Węgierski leksykon żydowski*² nie wspomina jeszcze o wcześniejszych niż *Syberyjski garnizon* utworach.

W momencie ukazania się tej książki, czyli w roku 1927, autor był tak samo nieznan, jak prawie nieznan jest dziś. Pod koniec lat dwudziestych szybko się znalazł w centrum zainteresowania, ale później, od lat trzydziestych do końca życia nie mógł już powtórzyć sukcesu swej pierwszej powieści. Po kolejnej, ale mniej udanej książce zatytułowanej *Aranyvonat* (*Złoty pociąg*), która miała

¹ Dane biograficzne dotyczące Markovitsa pochodzą z trzeciego tomu elektronicznej wersji *Leksykonu literatury węgierskiej w Rumunii*. (*Romániai Magyar Irodalmi Lexikon I–IV kötet*). Wersja elektroniczna przygotowana została na podstawie czterech tomów wydanych w Rumunii w latach 1981–2002, ale została uzupełniona między innymi o te hasła i fragmenty, które z powodów ograniczeń cenzuralnych przed 1989 rokiem nie mogły się ukazać. Wersja elektroniczna stanowi więc dużo bogatsze i bardziej wartościowe kompendium niż oryginalne wydanie drukowane.

² Zob. Újvári Péter, 1929. 576.

być kontynuacją ...*garnizonu*, o Markovitsu właściwie zapomniano. Obecnie mało kto zna na Węgrzech jego nazwisko, mimo że *Syberyjski garnizon* wydano w tym kraju także w r. 1986, 2009 oraz 2010. (W okresie międzywojennym powieść wznowiono w 1930 r.).

Rodion Markovits miał na imię właściwie Jakab (Jakub). Pseudonim pisarski Rodion zapożyczył sobie z powieści Fiodora Dostojewskiego *Zbrodnia i kara* – jest to przecież imię głównego bohatera, Raskolnikowa. Inna sprawa, że wybór ten można uznać za bardzo niefortunny. Po pierwsze Węgrom imię to mogło się kojarzyć z nazwą najbardziej popularnego od lat dwudziestych do końca lat sześćdziesiątych XX wieku proszku do prania „Radion”. Wybitny pisarz i satyryk Frigyes Karinthy, wykorzystując slogan reklamowy właśnie proszku do prania, napisał kiedyś do Markovitsa: znasz slogan „Radion sam pierze?” A Twoja dewiza brzmi następująco „Rodion sam pisze”³. Po drugie – imię to w zestawieniu z tytułem analizowanego i tymczasem najważniejszego utworu Markovitsa brzmi trochę dziwnie. Ponieważ u Węgrów imię następuje po nazwisku, z nazwiska, imienia i dwóch słów tytułu powstaje nieudany rym i aliteracja: Markovits Rodion – Szibéria(i) garnizon.

Autor związany był z Siedmiogrodem, która to kraina po traktacie pokojowym w Trianon (1920) znalazła się po rumuńskiej stronie granicy państwowej. Markovits uzyskał doktorat z prawa na uniwersytecie w Budapeszcie. Tam też – w okresie sukcesu swej książki – mieszkał ze swoją żoną. W Rumunii pracował jako adwokat i dziennikarz. Będąc równocześnie pisarzem wbrew swej woli został po Trianon reprezentantem literatury węgierskiej uprawianej poza granicami kraju. Poza szokiem trianońskim Markovits przeżył dwie wojny światowe i Holocaust. Inny węgierski pisarz siedmiogrodzki żydowskiego pochodzenia o identycznym nazwisku – Ernő Markovits (1887–1944) – zginął w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu. Więc nie tylko *Syberyjski garnizon*, lecz także jego autora można uważać za szczęśliwego wybrańca losu. Panowie ci zapewne nie byli spokrewnieni, ale tożsamość nazwiska mogła przyczynić się także do tragedii Rodiona. Mimo że Jakub Markovits nie pochodził z rodziny ortodoksyjnej i w mieście Szatmárnémeti (dziś:

³ Tłumaczenie moje, LKN. Por.: Oszkárné Végh, *Utószó (Postowie)*. In: Markovits Rodion, 1986. 456.

Satu Mare) uczęszczał do gimnazjum reformackiego, jego żydowski rodowód w drugiej połowie okresu międzywojennego – delikatnie mówiąc – stanowił już poważną przeszkodę w drodze do sławy.

Z powodu właśnie żydowskiego pochodzenia autora w okresie nazizmu książka Markovitsa znalazła się w Niemczech na indeksie i istniejące egzemplarze zostały zniszczone podczas spalania tysięcy innych książek. W latach nieco wcześniejszych i w innych krajach utwór miał oczywiście więcej szczęścia. *Syberyjski garnizon* po raz pierwszy wydany został w Kolozsvárze (dzisiejszym Klużu) w 1927 roku. Wydania budapeszteńskiego powieść doczekała się już w roku następnym. Od razu stała się bestsellerem, jedną z najbardziej popularnych i poszukiwanych wówczas książek – i nie tylko na Węgrzech, lecz, jak wspomnieliśmy, także w Polsce oraz m.in. w Anglii, Finlandii, Francji i początkowo nawet w Niemczech. Pierwszy i ostatni polski przekład utworu ukazał się w Warszawie, w dwóch woluminach, w 1930 r. Pseudonim tłumacza to dr J. P. Zajczkowski. Był to pseudonim zbiorowo wykorzystywany w okresie międzywojennym w kręgach warszawskich literatów, więc nawet to powszechnie znane „nazwisko” mogło przyczynić się do popularności książki.⁴ Żaden węgierski utwór nie zrobił w Polsce w okresie dwudziestolecia porównywalnej kariery, i to zapewne dzięki dość specyficznej tematyce, jaką była sprawa pierwszej wojny światowej oraz przemian społecznych w Rosji, w tym wojna domowa, sowietyzacja kraju i powstanie Armii Czerwonej.

Syberyjski garnizon wyprzedził falę powieści wojennych tworzonych między innymi przez Ericha Remarque’a⁵ czy Ernesta Hemingway’a⁶. Angielski dziennik „Daily Mail” w odcinkach publikował tę powieść, mimo że nieco wcześniej wyszła ona już drukiem⁷. Na

---

⁴ Należy tu jednak dodać, że rodowici użytkownicy języka polskiego obecnie mają pewne zastrzeżenia do polskojęzycznej wersji powieści. W porównaniu z innymi przekładami z okresu międzywojennego język utworu wydaje się zbyt archaiczny, choć oryginał nie robi takiego wrażenia. Przekonałem się o tym podczas spotkań z polskimi czytelnikami – miłośnikami literatury węgierskiej.

⁵ *Na Zachodzie bez zmian*, 1929.

⁶ *Pożegnanie z bronią*, 1929.

⁷ Zob.: Hammerstein Judit, *Egy elfelejtett magyar világhíradalmi bestseller (Markovits Rodion: Szibériai garnizon)*. W: „Látó”, 2011 júnus. Wersja elektroniczna. <http://www.lato.ro/article.php/Egy-elfelejtett-magyar-vil%C3%A1-girodalmi-bestseller-Markovits-Rodion-Szib%C3%A9riai-garnizon/2092/>

tle tak dużej popularności dziwi fakt, że w ówczesnej prasie kulturalnej na Węgrzech ukazało się stosunkowo mało artykułów krytycznych, i brakuje przede wszystkim wnikliwych analiz literackich. Na łamach najbardziej opiniotwórczego czasopisma literackiego – „Nyugat”, czyli „Zachodu” – w roku 1928 i 1929 ukazały się tylko dwie interpretacje, akurat bardzo wychwalające tę powieść.⁸

Z powodu pewnych niedociągnięć warsztatu pisarskiego Markovitsa krytyka jednak dość ostrożnie się wyrażała o *Syberyjskim garnizonie* i o jego autorze, choć, o dziwo, akurat najwybitniejsi i najbardziej emblematyczni przedstawiciele ówczesnego życia literackiego, m.in. Frigyes Karinthy, Dezső Kosztolányi i Zsigmond Móricz wręcz zachwycali się tym utworem.⁹ Książka ma podtytuł *Kollektív riportregény*, czyli *Zbiorowa powieść reportażowa*. Tymczasem nie odpowiada cechom gatunkowym ani powieści, ani reportażu. Nie jest też wyznaniem „kolektywnym”, tj. zbiorowym, bo całą historię poznajemy z punktu widzenia i z opowiadań narratora trzecioosobowego – wszechwiedzącego. Bohater nie ma jednak imienia; jest *evrymanem*, więc może być nim każdy, jak też każdy – jak sugeruje autor – mógł tę książkę napisać.

W zależności od wydania powieść ukazała się w jednym lub dwu tomach. Węgierskie wydanie jednotomowe z 1986 r. liczy nieco ponad 450 stron. Składa się z osiemdziesięciu sześciu krótkich rozdziałów bez tytułów. Traktuje o przeżyciach głównego bohatera i innych żołnierzy węgierskich w czasie pierwszej wojny światowej. Fabuła najwyraźniej nawiązuje do życia samego Markovitsa, który na początku wojny dostał się do niewoli rosyjskiej i przebywał w różnych obozach jenieckich. Ponad siedem lat spędził w Rosji, więc tam przeżył okres rewolucji październikowej, wojny domowej, rozpad carskiej armii i tworzenie się Armii Czerwonej. Biografia autora zawiera kilka bardzo zaskakujących elementów. Mało tego, że pracował jako redaktor gazet węgierskich jeńców wojennych („Szibériai Újság”, „Amur Kurír”, „Kommuna” – „Gazeta Syberyj-

⁸ Zob.: Fenyő Miksa: *Szibéria garnizon*. „Nyugat”, 1928/19; Halász Gyula: *Szibéria garnizon*. „Nyugat”, 1929/3.

⁹ Ich zachwyt częściowo można tłumaczyć specyficzną tematyką *Syberyjskiego garnizonu*, która z powodu emocjonalnego zaangażowania Węgrów w sprawy Austro-Węgier, pierwszej wojny światowej oraz Trianon nie do końca pozwalała na ocenę utworu w kategoriach czysto estetycznych.

ska, „Kurier Amurski”, Komuna”), to dobrowolnie wstąpił do Armii Czerwonej i został komisarzem Pierwszej Brygady Międzynarodowej. W roku 1920 wstąpił też do partii komunistycznej i znalazł się wśród tych, którzy tak zwanym „złotym pociągiem” przewozili złoto carskiego banku narodowego. Wtedy skrzyżowała się jego droga życiowa z życiem Máté Zalki – byłego jeńca, późniejszego komunisty, rewolucjonisty i uczestnika hiszpańskiej wojny domowej oraz z życiem również byłego jeńca i późniejszego komisarza politycznego, Jaroslava Haška (1883–1923), autora *Przygód dobrego wojaka Szwajka podczas wojny światowej* (1921–1923). Markovits i Hašek chyba nie znali się osobiście, ale obaj panowie napisali swoją relację o perypetiach anty-żołnierza na wojnie światowej.¹⁰

Wielką zaletę artystyczną *Syberyjskiego garnizonu* stanowi ograniczona świadomość narratora, która bez przerwy konfrontowana jest ze świadomością historyczną czytelnika. W zasadzie jest to pamiętnik napisany niby na gorąco, bez perspektywy czasowej. Pod tym względem przypomina *Polską jesień* (1955) Jana Józefa Szczepańskiego (1919–2003), nazywaną przez historyków literatury „najlepszą książką o Wrześniu” – oczywiście o Kampanii Wrześniowej 1939 roku. Na „dziennikową” cechę utworu zwrócił uwagę na łamach czasopisma „Nyugat” jeden z ówczesnych krytyków, Gyula Halász. Oczywiście nie omawiał on powieści z punktu widzenia pozycji narratora, lecz podkreślił niezwykle „uchwycenie na gorąco niewiarygodnej historii”. Tymczasem wiadomo, że znaczny był dystans czasowy między przedstawionymi w powieści wydarzeniami a jej powstaniem. Tenże krytyk podkreślił jednocześnie potrzebę mówienia o „wielkiej wojnie” i wspominał też o przemilczanych książkach na temat obozów jenieckich na Syberii: o wspomnieniach Ervina Bokora *Menekülésem Szibériából*, (Ucieczka z Syberii) oraz o dzienniku Józsefa Fleissiga *Szibériai napló* (1920, Dziennik syberyjski)¹¹. Należy pamiętać, że sporo węgierskich utworów powstało wprawdzie na temat pierwszej wojny światowej, ale ze względu na udział Węgier po stronie przegranych mocarstw wkrótce starano się o niej zapomnieć – i jak stwierdza Halász – w dwunastą rocznicę „wybuchu pokoju” temat wojny stanowił w kulturze już temat niechciany, niemile widziany.

¹⁰ Zob. Hammerstein Judit, *op. cit.*

¹¹ Halász Gyula, *Szibériai garnizon*. In: „Nyugat”, 1929/3

Stosowany przez Markovitsa zabieg artystyczny powoduje, że sprawy ważne i nieistotne znajdują się na tej samej płaszczyźnie. Podczas gdy w Budapeszcie rozchodzi się wieść o zamordowaniu arcyksięcia Ferdynanda, pewnego Węgra w kawiarni interesują tylko ciastka, kawa, a wiadomości polityczne „spokojnie sobie przeczyta wieczorem w łóżku”. Na tle wiedzy historycznej o pierwszej wojnie światowej tragikomiczne wydają się dobre rady typu „uważaj na siebie na froncie, pij tylko wodę przegotowaną i zawsze miej przy sobie czekoladę”.

Książka jest niezwykle ciekawym dokumentem świata wojny, armii i obozów jenieckich. W każdym calu demityzuje ówczesne stosunki polityczne i interpersonalne, pozbawia złudzeń ludzi wierzących w Austro-Węgry i przekonanych o sprawiedliwości wojny. Pokazuje przepaść, która dzieli oficerów i szeregowców, absurd wojny, w której giną „reklamy dentystyczne”, czyli piękni chłopcy o zdrowych zębach. Pokazuje także sposoby przeżycia, swoistej zaradności i umiejętności urządzenia się w tym świecie. I nie tylko na froncie. W powieści poznajemy cywilów, którzy wykorzystują mnożącą się korupcję i za wszelką cenę chcą uniknąć służby wojskowej, choćby z powodu płaskostopia.

W centrum zainteresowania autora znajduje się okres, kiedy bohater wraz ze swoimi kolegami przebywa w obozach dla jeńców wojennych. Przedstawia on też drogę, która wiodła na front i do niewoli. Interesujące są także partie traktujące o czasach po rewolucji październikowej, kiedy czerwoni przejmują władzę i zaczyna się okres krwawej wojny domowej. *Syberyjski garnizon* jest nie tylko pierwszą węgierską „powieścią jeniecką”, lecz także pierwszym utworem, który odnotowuje działanie bolszewików i Armii Czerwonej poprzez pryzmat zdezorientowanych cudzoziemców, którzy bardzo mało rozumieją z tego, co wokół nich – wokół obozu jenieckiego nad rzeką Amur – się dzieje. Podczas gdy w odbiorze utworu nie przeszkadza, że bohater nie ma imienia, brak tytułów rozdziałów i dat powoduje, że czytelnik – tak jak jeńcy – traci orientację w czasie. Pewną cezurę czasową stanowi wzmianka o ważnym wydarzeniu, o zawarciu traktatu brzeskiego, po którym Rosja Sowiecka mogła skoncentrować swe siły na wojnie domowej.

O rewolucji październikowej jeńcy wcześniej dowiadywali się jakby mimochodem: poprzez kryzys gospodarczy, załamanie się

zaopatrzenia obozu, rozluźnienie dyscypliny w szeregach carskich żołnierzy pilnujących obozu. Dochodzą wieści o tym, że na zewnątrz dzieją się straszne rzeczy, Rosjanie mordują Rosjan. Z drugiej strony rewolucja w oczach jeńców miała otworzyć drogę do domu, więc większość Węgrów radośnie odbierała niepokojące wieści o anarchii. Żołnierze rosyjscy wycofujący się z frontu dokonywali rabunków na ludności cywilnej. Za głęboki kryzys polityczny, moralny i gospodarczy – jak autor stwierdza – odpowiedzialni są „bezduszni agitatorzy”, którzy nazywani są „bolszewikami” i są agentami Niemców. Według carskiej prasy rosyjskiej w przywracaniu porządku najważniejszym zadaniem było aresztowanie bolszewików. Wśród Węgrów nie było większego zainteresowania ani zamieszkami, ani później wojną domową. Do pewnego czasu uważali, że to sprawa Rosjan, bo to oni muszą zrobić porządek w swoim kraju.

W wielkim oczekiwaniu mijała zima 1917/18 roku. Plastikzne są opisy strasznej syberyjskiej zimy, która zwykle przychodzi po dosłownie kilkudniowej jesieni.

Zawarcie wspomnianego traktatu brzeskiego jeńcy przyjęli z mieszanymi uczuciami. Wydawało im się, że powrót z Rosji będzie oznaczał przrzucenie ich na front włoski lub francuski...

Rozdział 68. zawiera informacje o przyjeździe do obozu bolszewików. Komisarz – niejaki towarzysz Nasok – na pierwszy rzut oka duży kawał mało inteligentnego robotnika – zażądał zwołania zebrania dla jeńców węgierskich. Poinformował ich, że rewolucja w Rosji zwyciężyła, od dziś wszyscy będą braćmi, a nowa władza wyzwoli także jeńców z dotychczasowego obozu carskiego. Zebranie skończyło się wprawdzie pewnym niepowodzeniem komisarza, ale autor odnotowuje, że wielu jeńców było zachwyconych nowymi ideami.

Warunki podróży do domu stanowiły większy koszmar niż droga do obozu. Wtedy jeszcze działała administracja carska, był porządek, podstawowe prawa jeńców były zapewnione. Z powrotem ludzie jechali w kradzionych, zniszczonych wagonach bydłowych, wieźli ich ciągle pijani maszyniści, dni mijały w ciągłym strachu i niebezpieczeństwie. Po drodze często spotkali się bądź z białymi, bądź z czerwonymi gwardzistami, a także z Węgrami, którzy po-

stanowili pozostać w Rosji. Był wśród nich i budapeszteński malarz pokojowy, i robotnik czy bezrolny chłop. Jeśli szukamy jakichś paraleli literackich, to nastroje niektórych Węgrów porównać można z zachowaniem Cezarego Baryki w Moskwie, kiedy się zawahał, czy ma jechać do Polski, czy nie. Wielu Węgrów uległo propagandzie. Natchnęła ich idea rewolucji światowej i perspektywa bezgranicznej wolności. Także wśród komisarzy znaleźli się Węgrzy, np. pewien towarzysz Szilágyi, który był dowódcą stacji kolejowej. Markovits nie ocenia zachowania rodaków, żadnego wniosku nie wyciąga z takiej czy innej postawy politycznej.

Byli jeńcy przejeżdżają przez tereny i miasta, które opanowane już są przez bolszewików. Wszędzie przerażający jest chaos, brud i bieda. Przyjazd do europejskiej części Rosji nie przyniósł oznak cywilizacji. Jeńcy zatęsknili za bezpiecznym obozem... Długo tęsknić nie musieli, wkrótce znowu zostali aresztowani. Tymczasem trwała wojna domowa, ludzie ginęli po obu stronach, rosła przestępczość i mnożyły się choroby.

Na początku utworu carscy oficerowie przedstawiani bywali przez Markovitsa zgodnie z zakorzenionymi stereotypami o Rosjanach. Byli to ludzie dobronuduszy, uczuciowi, przestrzegali prawa. Bolszewicy zaś – to najczęściej okrutna masa bez twarzy, która stworzyła warunki do korupcji, do skrajnej deprawacji moralnej i fizycznej, której ulegali także jeńcy węgierscy. Autor niekiedy przedstawiał bolszewików jako ludzi sympatycznych, którzy „wcale nie są tacy straszni, jak o nich mówią”. Mimo to Markovits widział przede wszystkim wojnę domową, tyfus i spalone na stosie zamordowane ofiary przemocy.

Autor z gorzkim humorem konstatuje początek pokoju w Europie: narody uczą się nowej geografii. Rzeki i góry wprawdzie pozostały na swoim miejscu, ale niektóre z nich należą już do innych państw. Jest pokój, ale nie taki, który umożliwiałby jeńcom powrót do domu. Po strasznych perypetiach bohater w końcu trafia do swego domu, do rodziny.

Z punktu widzenia bohatera książka kończy się happy endem. Ale nie wiadomo, co on wyniósł z wychowania obozowego, jak zmieniła się jego psychika pod presją siedmioletniego lagrowania. Kiedy powieść się ukazała, Markovits przewartościował już swe poglądy na temat komunizmu.

Autor nie miał możliwości wykorzystania swej krótkiej sławy. Wedle Judyty Hammerstein jego krótki pobyt w Budapeszcie w roku 1928 oznaczał dla niego klęskę. Po prostu nie dorósł do roli sławnego pisarza. Śmiesznie się ubierał, nic go nie interesowało poza własną sławą. Nie miał ugruntowanego zdania na ważne tematy i ponoć bez przerwy powtarzał nieudane dowcipy o Żydach¹². Jego negatywny osobisty wizerunek niekorzystnie odbił się na ocenie jego dorobku. Nie udało mu się stworzyć nowej powieści o porównywalnych walorach artystycznych. Czytelnicy odwrócili się od niego, ale w tym odwróceniu niebagatelną rolę odegrał szalejący w latach trzydziestych antysemityzm.

Ostatecznie Markovits jest bardziej znany w Rumunii wśród mniejszości węgierskiej niż na Węgrzech. Ceniony jest jako pisarz węgierski i także jako pisarz żydowski. Warto nadmienić, że ostatnie dwa wznowienia *Syberyjskiego garnizonu* stanowią owoc współpracy rumuńskich i węgierskich wydawnictw. Cytowane w tym artykule nowe teksty krytyczne w pewnym sensie rzucają nowe światło na tę książkę. Mimo że *Syberyjski garnizon* – jak wspomnieliśmy – wydano także w 2009 i 2010 roku, z natury rzeczy nie może już on ponownie wejść do kręgu znanych w Polsce utworów węgierskich. *Złoty pociąg*, który na Węgrzech został ponownie wydany w 2012 r., nie był tłumaczony na język polski. Dlatego też nie można oczekiwać powrotu Markovitsa do kultury polskiej.

Na stronach Węgierskiej Biblioteki Cyfrowej (MEK) *Syberyjski garnizon* dostępny jest w wersji elektronicznej, a najnowsze opracowania o nim można znaleźć również na stronach internetowych poszczególnych pism literacko-kulturalnych. Można się zgodzić z opinią Istvána Nemeskürthyego, który w swej historii literatury węgierskiej napisał, że zapomniany utwór Markovitsa jest wybitny i nawet po pięćdziesięciu latach uderza świeżością.¹³ Dodać wypada, że książka na pewno nie zasługuje na całkowite zapomnienie.

---

¹² Zob. Hammerstein Judit, *op. cit.*

¹³ Por.: Nemeskürthy István 1993, 213.

Literatura

- Balogh E. – Dávid Gy. 1981, 1991, 1994, 2002 (eds.), *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon I-IV kötet*. ISBN 363 200 508 2. A Kriterion Könyvkiadó (Bukarest) és az Erdélyi Magyar Múzeum (Kolozsvár). kiadásai alapján. <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/> Link dostępný 21 wrzeńnia 2021 r.
- Fenyő M. 1928, *Szibériai garnizon*. „Nyugat”, 1928/19; <https://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> Link dostępný 21 wrzeńnia 2021 r.
- Halász Gy. 1929, *Szibériai garnizon*. „Nyugat”, 1929/3. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> Link dostępný 21 wrzeńnia 2021 r.
- Hammerstein J. 2011, *Egy elfelejtett magyar világirodalmi bestseller* (Markovits Rodion: Szibériai garnizon). In: „Látó”, 2011 június. <http://www.lato.ro/article.php/Egy-elfelejtett-magyar-vil%3%A1-girodalmi-bestseller-Markovits-Rodion-Szib%3%A9riai-garnizon/2092/> Link dostępný 21 wrzeńnia 2021 r.
- Markovits R. 1986, *Szibériai garnizon*. Szeged, Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó.
- Nemeskürthy I. 1993, *A magyar irodalom története 1-2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Újvári P. 1922, *Magyar zsidó magyar lexikon*. Wersja online: Nagy P. T. (ed.), 2006, ISBN 963 200 519 8 <https://mek.oszk.hu/04000/04093/html/> Link dostępný 21 wrzeńnia 2021 r.

Néhány posztszovjet fantomállam a lengyel tényirodalom tükrében

NÉMETH ORSOLYA

PhD, egyetemi adjunktus, Közép-Európa Intézet
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Lengyel Tanszék (Budapest)

Absztrakt: Lengyelországban a rendszerváltozást követően rendkívüli népszerűsége tett szert a tényirodalom műfaja, mára már óriási, és folyamatosan bővülő szövegekorpusszal állunk szemben. Sok szerző érdeklődésének került közép-pontjába a posztszovjet térség, amelyen belül az elmúlt években megfigyelhető egy olyan trend is, amely a vitatott státuszú államalakulatokra koncentrált. A közelmúlt eseményeinek okán az ukrán szakadárköztársaságokról született a legnagyobb mennyiségű anyag, ugyanakkor üdvözlendő a tény, hogy a többi, hivatalosan nem létező ország iránt is megindult az (irodalmi) érdeklődés. Jelen cikkben a tényirodalom lengyelországi jelentőségének ismertetése után, rátérek az egyes államok külön-külön való bemutatására a lengyel riportirodalom művei alapján. Ezek – az eddig megjelent, rendelkezésre álló irodalom alapján – a következők: Hegyi-Karabah, Abházia, a Dnyeszter-menti Köztársaság, Dél-Oszétia, a Donyecki és a Luhanszki Népköztársaság.

Kulcsszavak: tényirodalom, riport, posztszovjet, Moszkva, posztkolonializmus, határ, vitatott státusz

1. A tényirodalom jelentősége Lengyelországban

Lengyelországban évszázadok óta jelen van és fontos szerepet tölt be a tényirodalom, a szépirodalmi riport műfaja. Kezdetre erőteljesen összekapcsolódik az újszintén népszerű útirajzok hagyományával, de először az első világháborút követően vált igazán jelentőssé, miután a független Lengyelország visszakerült Európa térképére. A kommunizmus alatt az igazság elfedését szolgálta az írott szó, a riport műfajában pedig ez volt az úgynevezett kis realizmus időszaka, amikor lehetővé vált, hogy egy „vízcseppben meglássák a tengert”¹ (vö. Skwórz-Niziolek 2010: 294). A rendszerváltozás a riportirodalomban is nagy fordulatot hozott, egy pillanatra úgy is tűnt,

¹ Adam Michnik, a Gazety Wyborcza főszerkesztője fogalmazott így: „Azt mondtuk a riportról, hogy olyan művészet, amely lehetővé teszi, hogy egy vízcseppben meglássuk a tengert”.

megszűnhet létezni a műfaj. Azonban „csak” óriási változásokon ment keresztül a riportirodalom, egyfajta tematikai felszabadulás következett be a politikai fordulattal, már bármiről lehetett nyíltan írni. A riportter-írók pedig írtak, írnak is, az elmúlt harminc év témáit tekintve rendkívül színes a paletta, és tematizálni is igen nehéz e tényirodalmi köteteket. Két kivételt említhetünk: az egyik a lengyelség, a múlt és leginkább a múlttal való szembenézés témája, a másik a posztszovjet térség iránt megmutatkozó fokozott érdeklődés. Utóbbival kapcsolatban valószínűleg fontos faktor az egzotikum, a vonzó ismeretlen, ugyanakkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy véleményem szerint a lengyelek sokkal nyitottabbak (legalábbis a magyarokhoz viszonyítva), érdeklődőbbek a körülöttük lévő szűkebb és tágabb világ irányába. Ezen a témakörön belül is újdonságnak számítanak a vitatott státuszú fantomállamokkal foglalkozó riportok. A műfaj meghatározása, illetve besorolása (szépirodalom-e annak klasszikus értelmében), is bonyolult kérdés, nincs egy elfogadott definíciója, bár sokan próbálták már ezt megalkotni, maguk a riportter-írók és a különböző kézikönyvek szerzői egyaránt.

„A mai lengyel riport az események mögé néz, a felszín alatt kutakodik, oda igyekszik eljutni, ahova nem jutnak el a tudósítók mikrofonjai és kamerái. Rendkívül személyes, privát, szinte intím műfajja vált, ez okozza azt a hibriditást is, hogy valahogy a szigorú értelemben vett tényirodalom és a szépirodalom határán táncol – a riportterek azoknak akarnak a hangja lenne, akiktől elvették a hangjukat” (Németh 2019: 12)

2. A posztszovjet vitatott státuszú államok reprezentációja a lengyel tényirodalomban

Vitatott státuszú de facto államból és fantomállamból jó néhány akad a volt Szovjetunió területén. A Transzkaukázusban fekszik Hegyi-Karabah, Abházia és Dél-Oszétia (előbbi hivatalosan Azerbajdzsán, míg utóbbi kettő Grúzia része). Ezeken kívül a posztszovjet területeken található még a Dnyeszter-menti Köztársaság (Transzisztria), amely Moldova részét képezi, a Krími Köztársaság, a Donyecki és a Luhanszki Népköztársaság, melyeket a nemzetközi jog Ukrajna részeként tart számon. Utóbbi kettő 2017-ben meg is próbálta kikiáltani Malorosszját, vagyis Kis-Oroszországot, illetve

ki is kiáltották, de ez valójában egy eleve halva született kísérlet volt. Jelen cikkben ezek létrejöttével, történetével nem kívánok foglalkozni, azt viszont mindenképpen meg kell említeni, hogy Oroszország ezek közül Abháziát, Dél-Oszétiát és a Krími Köztársaságot ismeri el. Sokkal inkább arra fektetem a hangsúlyt, milyen kép rajzolódik ki ezen államokról a lengyel tényirodalom tükrében, lengyel szemmel, illetve mit látunk arra nézvést, hogyan viszonyulnak ezek az államalakulatok a szovjet érához, Moszkvához és egymáshoz.

Ami a posztszovjet vitatott státuszú államokat illeti, egyelőre nem mindegyik került a lengyel riporter-írók fókuszpontjába, és értelemszerűen az aktuális történések, konfliktusok, esetleges háborúk hatással vannak a megjelenő művek számára is. (Ugyanez elmondható a volt Szovjetunió többi tagállamáról is, érdekesség, hogy a balti államokról ezidáig például egyetlen riportirodalmi mű sem született). Ennek megfelelően az elmúlt néhány évben több olyan kötet is napvilágot látott, amelyekben nagy szerep jutott a Donyecki és a Luhanszki Népköztársaságnak (illetve egyáltalán Ukrajnának). Az egyetlen olyan riportkötet, amely összefoglalónak és így hiánypótlónak is tekinthető, az Tomasz Grzywaczewski: *Granice marzeń. O państwach nieuznawanych (Az álmok határai. Az el nem ismert államokról)*. Itt egy helyen jelenik meg Dnyesztermenti Köztársaság, Abházia, Hegyi-Karabah, Dél-Oszétia és Donyecki és Luhanszki Népköztársaság. Utóbbi kettőnek tetemes részt szentel még Paweł Pieniążek: *Pozdrowienia z Noworosji (Üdvözlés Új-Oroszországból)* című könyvében, illetve megjelennek Grzegorz Szymanik: *Motory rewolucji (A forradalom motorjai)* és Igor T. Miecik: *Sezon na słoneczniki (Napraforószezon)* riportköteteiben. Abháziának szentel egy egész riportkönyvet Wojciech Górecki (Abchazja), akinek egyébként is a Kaukázus áll az érdeklődésének középpontjában. Illetve nála is – ebből kifolyólag – előkerül Hegyi-Karabah kérdése, amellyel azonban elsőként Ryszard Kapuściński találkozikunk.

3. Hegyi-Karabah

Ryszard Kapuściński *A Birodalomban* (amely műben a még éppen egyben lévő Szovjetunió utolsó pillanatait igyekszik megörökíteni) ír hosszabban Hegyi-Karabahról, azon belül is a kilencvenes évek elején zajló háborúról. A következőt olvassuk a terület helyzetéről, egy helyi lakos szájából:

„Hegyi-Karabah van a legrosszabb helyzetben [...] Valamikor Örményország szerves része voltunk, de 1920-ban betörték ide a török csapatok, s egy szálíg kiirtották az örmény lakosságot, amely a mai Örmény Köztársaság és Hegyi-Karabah határa között lakott. A mi őseink viszont megmenekültek, mert elrejtőztek Karabah hegyeiben. [...] Így váltunk mi keresztény szigetté az iszlám Azerbajdzsán Köztársaság szívében. Ráadásul az azerbajdzsánok sítták, Khomeini követői, nem nyugszanak, míg le nem számolnak velünk” (Kapuściński 1993: 199)

Ezen a ponton kell megemlíteni, hogy Ryszard Kapuściński még egy másik, régebbi irányvonalat képvisel a mai lengyel riporter-írókkal ellentétben, általában madártávlatból látta az eseményeket. Emellett egyfajta „mesélés” jellemző riportjaira, illetve sok helyütt felmerült és többször be is bizonyosodott esetében a konfabuláció. A hegyi-karabahi jelenetben is jó példát látunk erre, amikor például az Aeroflot pilótájának öltözve jut be az országba, de többször a lebukás szélére kerül, például, amikor autóval viszik be a városba, vagy a visszaúton a reptérre. Azonban mindig megmenti vagy egy baseball sapka, vagy az, hogy részegnek tette magát, és ezeknek a gyakran kevésbé hihető jeleneteknek köszönhetően nem igazán olyan kép rajzolódik ki az országról, ahol éppen véres háború dúl két ősellenség – az örmények és azeriek – között. Tomasz Grzywaczewski 2017-ben megjelent riportjában ezzel szemben a 2016-os, úgynevezett négynapos hegyi-karabahi háború jelenik meg, és már egy jóval nyersebb, de ugyanakkor valószerűbb képet kapunk erről a térségről. (Ugyanakkor természetesen elképzelhetetlen, hogy ne kerüljön elő az 1991-ben kirobbant háború kérdése.) A négy évvel ezelőtt zajló rövid háborút illetően mindenekelőtt arra derül fény Grzywaczewski riportkötetéből, hogy teljesen váratlanul érte Hegyi-Karabah lakóit, annak ellenére is, hogy tudták, hadgyakorlatok zajlanak az azerbajdzsáni oldalon. Grzywaczewski Hegyi-Karabaha merőben más, mint Kapuścińskié volt, azonban még mindig átjárja a kilencvenes évek elején zajlott véres háború szelleme, hiszen gyakorlatilag nincs olyan család, amely ne vesztett volna el legalább egy férfit ezekben a harcokban. Azóta egy asszony, aki két fiát vesztette el, már múzeumot is nyitott, ami így néz ki:

„Arcok. Többszáz, több ezer arc. Fialatok és idősek. Szakállasok és simára borotváltak. Jóképűek és rútak. Mindegyik fekete-fehér, és szinte mindegyik férfiarc. A padlótól a plafonig beborítja a falat”. (Grzywaczewski 2018: 196)

Ehhez jönnek még a 2016-os háború áldozatai, és a helyiek szerint még több tucattal kell kitenni (most háromezer-ötszáz van).

4. Abházia

Abházia esetében mindenekelőtt azt fontos látni, hogy nagyon kevés az olyan ország, amely hivatalosan elismeri, Oroszország viszont ezek között van, ellenben például egyetlen európai állam sem tartja önállónak, Grúzia részének tekintik. (De jure az is, csak de facto létezik különálló államként).

Wojciech Górecki egy egész kötetet szentel e vitatott státuszú országnak. Elbeszéléstechnikája alapvetően nagyon egyszerű, kronologikus és mentes mindennemű riporterri ügyeskedéstől annak érdekében, hogy érdekesebbé tegye a szöveget. Górecki először akkor érkezik Abháziába, amikor az megnyeri a háborút, azonban az abházok, akikkel először találkozik „nem tűnnek győzteseknek. Dohánytól és citrusféléktől bűzlenek, áporodott szagúak” [...], Abháziában, azt beszélik, semmi sincs” (Górecki 2013: 19). A szerző a kaukázusi lélekről is tesz több fontos megállapítást, ezek közül is kiemelkedik, hogy az egyik legfontosabb dolog számukra a vendégszeretet, az együtt töltött idő. A kaukázusi embert ebben még a szegénység, a háború utáni állapotok sem gátolhatják meg. Jó példa erre az az eset, amikor a kilencvenes évek elején, az abház háború után nyugati humanitárius szervezetek érkeztek az országba, és elmentek egy faluba, hogy felmérjék a szükségleteket. Az ott lakók azonban inkább kölcsönkértek, hogy vendégül tudják látni a külföldieket, nehogy szégyent hozzanak Abháziára. Így viszont nem kaptak segílyt, mivel az odaérkezők nem voltak tisztában a helyi hagyományokkal, és nem látták szükségesnek a segítséget (vö. Németh 2019: 200). Ebből is jól látszik, mennyire erősek a kaukázusi ember gyökerei, milyen nagymértékben és a végsőig ragaszkodnak ahhoz, hogy a tradíciók és az országaik hírneve ne sérüljön. A mélyen gyökerező, szomszédok iránt érzett gyűlölet viszont az abházoknál is erőteljesen jelen van. Szemléletes példát hoz erre Górecki egy háborús veterán személyében, aki egyszer véletlenül egy grúz sérültet szállított, aki először abháznak mondta magát, de gyanús volt:

„Megállítottam az autót, előkaptam a pisztolyomat, és azt mondtam: te grúz vagy! Ő megpróbált kertelni, aztán az anyucikáját kezdte hívni, nyögött, mert ezek olyan gyávák, hogy mindig az anyjukat hívják a haláluk előtt. [...] Ott helyben elintéztem, aztán belöktem az árokba” . (Górecki 2013: 43)

Grzywaczewski viszont jóval messzebről, a 19. századból indítja a történetet, úgy érkezik meg a jelenbe. Az ő Abháziájáról is mindenekelőtt az derül ki – ami az egész Kaukázus fontos jellemvonása – hogy nagyon erősek a hagyományok és az etnikai hovatartozás. Előbbire jó példa, hogy a tánc nagyon fontos eleme az abház kultúrájának, a fiataloknak mind a mai napi meg kell azt tanulniuk táncolni, utóbbira pedig, hogy valaha olyan törvények uralkodtak, hogy egy abház nem adhatta el a földjét egy nem-abháznak, „minden a nemzetség és a nemzet kezében kell, hogy maradjon” (Grzywaczewski 2018: 88). Ami a kaukázusi népek közötti gyűlöletet, ellentétet illeti, egy abház férfi arra hívja fel a figyelmet, hogy például a grúzokkal szemben nem a gyűlölet a leglényegesebb kérdés, hanem az, hogyan tud ez a nép, az ország fennmaradni, mivel állítása szerint a grúzok folyamatosan berontanak Abháziába, mert képtelenek megérteni, hogy az nem az ő földjük (vö. Grzywaczewski 2018: 100).

Grzywaczewskinél új elem, hogy behozza a képbe a kurdotokat és a törököket, illetve a hozzájuk fűződő viszonyt – ennek kapcsán gyakran az derül ki, hogy e két nép iránt sokan sokkalta nagyobb ellenszenvet táplálnak, mint az oroszok felé. A nyelvkérdés viszont Abházia esetében is igencsak égető, hiszen a riporter-írók is azt tapasztalják, hogy a városokban a feliratok, a reklámok, és sok minden más oroszul vannak. A lakosok pedig azt nehezményezik, hogy a futball bajnokságon, amelyet mindenféle egzotikus népek között rendeznek, egy olyan banánköztársaság ellen kell játszaniuk, mint Szomáliaország, miközben ők egy létező állam (vö. Grzywaczewski 2018: 144-162).

A posztszovjet térség közös jellemvonása a mindenütt – bár országoként különböző mértékben – jelen lévő szovjetnosztalgia. A jelenség Abháziában leginkább azokban a képekben jelenik meg, amelyek leírják, milyen szép volt egy-egy hely a második világháború előtt és után, sőt még a nyolcvanas években is, de találkozunk azzal a már-már klasszikusnak tekinthető változattal is, hogy jobb

idők jártak a szovjet érában, amikor mindenki egy államalakulatba tartozott.

5. A Dnyeszter-menti Köztársaság

A Dnyeszter-menti Köztársaságot illetően csak Grzywaczewski riportkötetében találunk információkat, ez az államalakulat még nem keltette fel szélesebb körben a lengyel riporter-írók érdeklődését. Rögtön egy olyan tragikus, ugyanakkor nagyon jellemző jelenet tárul elénk, amelyben a háború kitörésekor az egyik testvért a dnyeszter-menti, a másikat a moldáv hadseregbe sorozzák be (Grzywaczewski 2018: 16). Ez itt ugyan csak egy kiragadott példa, de rengeteg ilyen esettel találkozunk a térséget feltérképező lengyel riporter-írók, amikor egy, a Szovjetunió romjain kirobbanó konfliktus családokat szakít ketté.

A posztszovjet térségre fókuszáló riportkötetek felépítését tekintve itt kell megjegyezni, hogy szinte minden esetben alapos történelmi háttérrel is kap az olvasó, amely azonban sohasem száraz tényközlés, a szerzők plasztikusan tárják elénk az adott államalakulat létrejöttének történetét. Továbbá fontos – és a legújabb lengyel riportirodalomra nagyon is jellemző – elem, hogy sohasem egyoldalúak ezek az írások. Grzywaczewski Dnyeszter-menti riportjában így szóhoz jutnak a moldávok is, akik számára, úgy tűnik, a nyelv az egyik legnagyobb kérdés, probléma (ez nem csak itt jellemző, nagyon erős tényező továbbá Ukrajnában és Fehéroroszországban is).

„Azt kérdezed, mi Moldova a moldávoknak? Beszéljünk a nyelvi ügyekről. Szinte már paranoia, hogy mi magunk sem tudjuk, milyen nyelven beszélünk... Sok honfitársam még mindig azt állítja, Moldávia egy mesterséges állam, a sztálini etnikai-társadalmi mérnökség találmánya” (Grzywaczewski 2018: 21) .

Illetőleg az is kiderül, hogy a parlamentben a mai napig orosz szinkrontolmacsolással zajlanak az ülések, mert hogy sokan nem tudnak moldávuul. (Ez sem egyedi eset.)

A Dnyeszter-menti Köztársaságról az a hír járta be a világsajtót, hogy „szovjetebb a Szovjetuniónál”, és mintha a lengyel riporter első tapasztalatai is ezek lennének, egy pályaudvari restiben ugyanis mindent megtalál, „amiről csak álmodhat egy valódi proletár-forradalmár” (ott van Lenin, Sztálin, de Marx és Engels is, a szojuz

térképe, valamennyi tagköztársaság zászlaja), de van például Kommunizmus utca is (vö. Grzywaczewski 2018: 26–27). Ugyanakkor, bár a terület sok lakójának gondot okoz az identitás meghatározása, és jelentős a szovjet-nosztalgia is, ami itt leginkább generációs kérdésnek tekinthető, Grzywaczewski végül is arra jut, hogy talán mindegy is, mivel „az egész egy olvasztótégely. Hiszen Dnyeszter mentén minden van. Itt van a Szovjetunió, a cári birodalom, de az új, éppen új életre támadó Oroszország is” (Grzywaczewski 2018: 34). Emellett a mai napig jelen vannak a román nacionalizmus démonjai (vö. Grzywaczewski 2018: 54), amelyet Tiraszpol (és valószínűleg a Kreml is) egyesén használ fel a dnyeszter-menti identitás kialakításában (tehát itt is, akárcsak Csecsenföld esetében, valami ellenében akarják meghatározni magukat).

6. Dél-Oszétia

Hasonlóképp csak Tomasz Grzywaczewski kötetében kap helyt Dél-Oszétia, amely a kilencvenes évek elején elsőként függetlenedő Grúziával szemben egyértelműen a Szovjetunió része szeretett volna maradni. Dél-Oszétiát – amely észak-déli irányban mindössze negyven, kelet-nyugati irányban pedig kilencven kilométer) – mindenekelőtt jól prosperáló üzletként jellemzi a riport, vagyis annak egyik alanya, ahova „széles patakokban ömlött a moszkvai pénz a háború utáni újjáépítésre”. Vagy másutt egy családi vállalkozás hasonlataként jelenik meg az ország leírása: „Dél-Oszétia olyan alapokon működik, mint egy családi cég, bár részvényeseit természetesen nem a vérkötelék, csak a közös érdek köti össze” (vö. Grzywaczewski 2018:242).

Ugyanakkor az ilyen és ehhez hasonló vélemények a ritkábbak, hiszen – mint az a riportkötetből kiderül – egy átlagos dél-oszét az Orosz Föderációhoz szeretne leginkább tartozni. Azt pedig itt is sokan felháborítónak tartják – a riportter-író ezzel még magát az elnököt is megsérti – hogy vitatott státuszú, vagy el nem ismert államként tartják számon az országot, hiszen „Dél-Oszétiát elismeri Oroszország, Venezuela, Nicaragua és Nauru” (Grzywaczewski 2018: 250).

7. A Donyecki és a Luhanszki Népköztársaság

A kelet-ukrajnai háború egyik kiemelkedően fontos momentuma volt a népszavazás a Donyecki és a Luhanszki Népköztársaság létrejöttéről. A szeparatisták és támogatóik ezzel gyakorlatilag két olyan fantomállamot akartak létrehozni, amilyenből van már néhány a volt Szovjetunió területén (ez a helyzet talán leginkább a Dnyeszter-menti Köztársaságéhoz hasonlít). Ezzel kapcsolatban Paweł Pieniżek Üdvözlés Új-Oroszországból című kötetében arra a jelenségre hívja fel a figyelmet, amit már korábban, a Dnyeszter-menti Köztársaság esetében is tapasztalhattunk. Nevezetesen, hogy a politika, az, hogy valaki ukrán- vagy oroszbarát, családokat szakít szét. A Kelet-Ukrajnában élőkre jellemző főként, hogy nem akarnak együtt élni a „fasisztákkal” (pontosabban azokkal, akiket a jól működő propaganda hatására fasisztáknak kiáltottak ki), míg a nyugati (jellemzőbben EU-párti) országrész lakói ugyanígy nem kívánnak közösködni azokkal, akik Oroszországot választották. A riporter ennek kapcsán arra emlékeztet, hogy még soha semmilyen megosztottság nem rázta meg ennyire a társadalmat, mint a mostani konfliktus. (vö. Pieniżek 2015: 115–117.)

Tomasz Grzywaczewski ezzel szemben sokkal inkább a kelet-ukrajnai háború „emberi” arcát akarja megmutatni, illetve, hogy a mindennapok szintjén mit jelent a két el nem ismert népköztársaság létrejötte. Több olyan – akár ellentmondásosnak is nevezhető – jelenetet találunk nála, ahol például kint, az utcán nagy erővel lőnek, lent egy pincében pedig éppen misét mondanak, vagy megáldja a pap a katonákat. Ezzel kapcsolatban azt is megállapítja, hogy „Pinszkben a háborús ökumenizmus uralkodik. Vállt vállnak vetve harcolnak együtt nyugat-ukrán önkéntesek, zsidók, grúzok, és olyanok, akik itt, a Donyecki-medencében születtek”. A háború emberi tragédiáját pedig szemléletesen festi le annak a fiúnak a beszámolója, aki a harcok kezdetén katonának állt, és mint kiderül, a szerelme is így tett, csak éppen a másik, oroszbarát oldalon (vö. Grzywaczewski 2018: 9–14).

Összegzésképpen ki lehet jelenteni, hogy a lengyel tényirodalomban legalább két évtizede fokozott érdeklődés mutatkozik a posztszovjet térség államalakulatai, népei, kulturái iránt. Azt, hogy mikor melyik

terület esik a riporter-írók fókuszpontjába, nagyban befolyásolják az aktuális események, a térségen zajló konfliktusok, háborúk. A területtel foglalkozó tényirodalmi művek között nővumnak számítanak azok, amelyekben a posztszovjet vitatott státuszú államok kerülnek górcső alá. E szépirodalmi riportköteteknek köszönhetően egy – a nagy többség számára – teljesen ismeretlen világba nyerhetünk betekintést. E szerzők munkájának hála valamelyest átláthatóvá, érthetővé válnak a roppant összetett posztszovjet világ konfliktusai, az egyes kultúrák ellentétei, ugyanakkor az újonnan létrejött államok gyakran csak kevésbé ismert története is. Fokozottan igaz ez a vitatott státuszú államokat illetően. Fontos munkát végeznek tehát a volt Szovjetunió utódállamai (legyenek azok hivatalosan létezők vagy sem), mivel – ahogy azt egy Svédországban élő lengyel riporter-író, Maciej Zaremba megfogalmazta – „A riporterek megpróbálják azonnal elvégezni azt, amit a történészek csak harminc évvel később tennének meg” (Wójcińska 2011: 892). Zaremba ugyan a rendszerváltás után jellemző múlttal való szembenézés, leszámolás kapcsán tette ezt a kijelentést, de esetünkben is megállja a helyét.

Felhasznált irodalom

- 100/XX. *Antologia polskiego reportażu*. Szczygieł, Mariusz. (ed.) 2014. Wołowiec. Czarne.
- Biblia dziennikarstwa*. Skwórz, Andrzej. – Niziołek, Andrzej. (eds.) 2010. Kraków. Znak
- Górecki, Wojciech. 2013. *Abchazja*, 2013. Czarne. Wołowiec.
- Grzywaczewski, Piotr. 2018. *Granice marzeń. O państwach nieuznawanych*. Wołowiec. Czarne.
- Kapuściński, Ryszard. 1993. *A Birodalom*. Budapest. Európai Utas-Századvég Kiadó, ford.: Szenyán Erzsébet.
- Miecik, Igor T. 2015. *Sezon na sloenczniki*. Varsó. Agora.
- Németh Orsolya. 2019. *Posztszovjet non-fiction. A volt Szovjetunió országai és a lengyel tényirodalom*. Budapest. Örökség Kulturpolitikai Intézet
- Pieniążek, Paweł. 2015. *Pozdrowienia z Noworosji*. Varsó. Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Szymanik, Grzegorz. 2015. *Zima na Ukrainie*. In.: Szymanik, Grzegorz: *Motory rewolucji*. Wołowiec. Czarne. 9–69.
- Wójcińska, Agnieszka. *A kigyó levedli bőrét*. In.: *Nagyvilág*. 2011/12. ford.: Pálfalvi Lajos. 891–900.

A *lánc* szavunk etimológiai vizsgálata „Úgy függ tőlem, mint szemről az arany lántzon a szem”¹

PACSAI IMRE – NAGY SÁNDOR ISTVÁN

főiskolai tanár, Nyíregyházi Egyetem – Hungarológiai Doktori

Iskola BBTE (Kolozsvár)/

Modern Filológiai Társaság ügyvezetője (Budapest)

Abstract: The etymological research is an important field of linguistics, as the vocabulary of a language reflects the linguistic and cultural relations of a given people. The Hungarian historical etymological dictionary examining the origin of the vocabulary cannot give clear answers to the origin of many Hungarian words, as many words are of unknown, controversial or uncertain origin. This study undertakes the etymological examination of a word with uncertain origin (*lánc* ‘chain’). The study reveals the importance of Polish, as the Hungarian *lánc* derives from the North Slavic languages.

Keywords: etymology, definitions, loanword, linguistic contact, cultural contact

Az etimológiai kutatás a nyelvtudomány fontos területét képezi, ugyanis egy nyelv szókinccse tükrözi egy adott nép nyelvi és kulturális kapcsolatait. Különös jelentősége van az etimológiai kutatásnak a magyar nyelv esetében, ugyanis a szókinccsünk eredetét vizsgáló történeti etimológiai szótárunk számos magyar szó eredetére nem tud egyértelmű választ adni. Igen sok szavunk mellett találjuk meg az *ismeretlen* eredetű, *vitatott* eredetű, *bizonytalan* eredetű utalást. E tanulmány az egyik bizonytalan eredetűnek tekintett szavunk további etimológiai vizsgálatát vállalja fel, ugyanis a nyelvészeti kutatás során több olyan adatra találtunk, amely a *lánc* szóval kapcsolatos megállapítások módosításának szükségességére utal. A vizsgálatban fontos szereppel bírt a lengyel nyelvi anyag, ugyanis *lánc* szavunkat északi szláv nyelvekből eredeztetik a kutatók.

Ezúttal mondunk köszönetet Bańcerowski Janusz professzor úrnak, aki több alkalommal segítette kutatásunkat. Ugyancsak köszönettel tartozunk Aneta Banaszek tanárnőnek, a katowicei

---

¹Baróti Szabó Dávid. A magyarság Virági. Komárom 1803. In: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*, 1890. II/516

Uniwersytet Śląski egyetem oktatójának, aki elküldte számunkra a fontos lengyel történeti etimológiai munkákat. Köszönetet mondunk Bárkányiné Márta asszonynak, aki lengyel anyanyelvű adatközlőnk volt, és az általa gyűjtött példákat eredményesen használtuk az elemző munka során.

A magyar nyelvnek számos olyan szava van, amelynek bizonytalan az eredete. Ezzel a tudományággal foglalkozó alapmű a Benkő Loránd főszerkesztésében kiadott *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (TESz), amely 1967 és 1984 között jelent meg az Akadémiai Kiadónál. A magyar nyelv szavainak történetével foglalkozó tudósoknak napjainkban számos olyan forrás áll rendelkezésére, elsősorban az adott nyelvek etimológiai szótárainak elkészülte, illetve digitalizálása révén, amelyeknek a segítségével egyes szavak eredetét részletesebben lehet vizsgálni.

Arra vállalkoztunk, hogy egyik olyan szavunk történeti-etimológiai vizsgálatát végezzük el, amelynek lengyel vonatkozásai is vannak.

Lánc szavunk etimológiájának szlavisztikai vonatkozásai

Lánc (TESz 1976: 714) szavunkat bizonytalan eredetűnek tekinti a történeti etimológiai szótár. Első írásos formáját 1263-ból találjuk „*de villa Lanczij*” formában, melyet követ az 1405-ből származó „*funitiu lanch*”. A TESz megállapítása szerint talán északi szláv eredetű, amit a ’lánc’ jelentésű cseh *lancúch*, szlovák *lancuch*, lengyel *łańcuch* szóval szemléltet. Példaként hozza a szó elterjedtségének igazolására az ukrán *ланцюг*, a fehérorosz, *ланцуг*, az orosz *ланцуга* szót is, s a forrásként feltételezett szláv szavakról megállapítja, hogy eredetük tisztázatlan. Etimológiai szótárunk említést tesz a román *lanțuș* ’nyaklánc’ jelentésű szóról is, ami a szó széles körű elterjedtségére utal. A román szót az északi szláv nyelvekből eredezteti. Ez érdekes megállapítás, ugyanis a román nyelvben elsősorban délszláv vonatkozású szavak szerepelnek a balkáni nyelvsvövetség következtében. A TESz azon megállapítása, miszerint a forrásként megjelölt szláv szavak eredete tisztázatlan, szükségessé tette az említett szláv szavak etimológiai vizsgálatát.

A 2006-os Etimológiai szótár átveszi a TESz értelmezését. (Zaicz 2006: 426), ott az 1405-ös forrást tekintik elsőnek.

Nyelvtörténeti szempontból fontos vizsgálni a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1890-ben megjelent Magyar Nyelvtörténeti Szótár *láncc* szóval foglalkozó szócikkét. Ebben a TESz-től eltérő példákat találunk (Szarvas, Simonyi 1890:515). Ezekből kiderül, hogy a magyar írott szövegekben a *láncc* szavunk a XVIII. századig *lánccz* formában, míg az 1748 utániakban *lánctz* formában található. Első írásos forrását az 1483-a Guary Codex datálja: „*Láncczezal meg kötözött: catenarius C. Zeretetnec erős lánccza*”. A XV. századi szöveg időrendisége megegyezik a TESz-ben szereplővel. A vizsgált magyar etimológiai források megállapításait úgy összegezhettük, hogy az első írásos formában a *láncc* szavunk a XIII. században jelent meg, szélesebb körben való elterjedése a XV. századtól figyelhető meg.

Elemzésünk első részében a TESz-ben szereplő lehetséges eredetszavakat vizsgáltuk. A román nyelv kivételével (amely nem csak szláv eredetűnek tartja a kifejezést) valamennyi szláv szó a régi középelnémet *lanne* szóból eredezteti az adott kifejezést. Ezért vizsgálatunkat ennek a szónak az etimológiai vizsgálatával kezdtük. A német etimológia szótárak a *lanne* kifejezésnek egyik jelentésében a *láncc*-ot adják meg. Matthias Lexer 1872-ben kiadott *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*-ban a *lanne* szó esetében a következőket írja:

LANNE stswf. láncc. Id. lanche. der brach die starken *lanne* (megtörte az erős *lánccokat*)², dô strebete her an de *lannen* (*lánccokra* törekszik) Roth 1046. mit iseninen *lannen* (vas *lánccokkal*) Lampr. Alex. 842. swer alten hunt an *lannen* leit der verliuset michel arebeit (aki az öreg kutyáját *lánccra* veri, az sok munkától szabadul meg) Vrid. 109.26. sam ein hund an einer *lannen* (egy *lánccra* vert kutyával együtt) MS. H. 3, 225. a. diu sünde dich bindet an ir *lan* (a bűn *lánccra* ver téged) Suchenw. 44.40. (Lexer 1872: 366)

Jacob und Wilhelm Grimm 1885-ös etimológiai szótára szerint:

lanne, f.

deichsel zum einhängen, worin das rindvieh unter einem doppeljoch zieht (Weigand); gabeldeichsel für ein pferd: (unter den in Ludwigsburg aufgestellten französischen geschützen befindet sich) eine ganz kleine, nur mit einer *lanne* für ein einziges pferd versehene kanone. Frankf. journ. vom 1. märz 1871. das mhd. *lanne* bezeichnete die kette als werkzeug und als

² a német nyelvű szövegek Nagy Sándor fordításai

schmuck, vgl. Lexer handwb. 1, 1821.

lanne, f.

vonóhorog akasztáshoz, amelyben a szarvasmarha kettős járom alá húzódik (Weigand); villa vonórúd ló számára: (a Ludwigsburgban felállított francia ágyúk között van) egy nagyon kicsi ágyú, amelyen csak egyetlen ló számára található *lânc*. Frankf. Journ., kelt 1871. március 1. A középfelnémet *lanne* szó a láncot jelölte szerszám és ékszer értelemben is, vö. Lexer Handwb. 1, 1821. (Grimm 1885: 188)

A vizsgált német adatokat összevetettük a szláv nyelvek etimológiai szótáraival. Fontos megjegyezni, hogy ezeknél, de a románnál is, csak egy esetben találtunk olyan dátum megjelölést, ami támpontot nyújthat abban, hogy mikor került át a német nyelvből az adott szó. A horvát etimológiai szótár annyit jelöl, hogy jövevényszó, német nyelvből, valószínű 1200 előtt.

A német nyelvi anyag vizsgálatához jelentős segítséget kaptunk Manherz Károly professzor úrtól, neves germanistánktól. Manherz professzor úr a középfelnémet nyelv vizsgálatával foglalkozó nyelvész, aki fontos ismeretekhez juttatott az adott kérdéskört illetően. Mindamellett, hogy a középfelnémet nyelvi lexikológiai munkák anyagával ismertetett meg, maga is vizsgálat alá vonta az említett etimológiai kapcsolatot. (Manherz, 2000)

Manherz professzor úr az adott etimológiai vizsgálat kapcsán említést tett Mollay Károly kutatásáról is, aki a *Lánycsók* településnév vizsgálatát végezte. A földrajzi név korábbi *Lanchuk*: 1093/1190/1338 alakja arra utal, hogy régi, Árpád-kori települést jelölt. Az említett név *Lacsuk*, *Lancsok* hangzású volt, amelyet a népi etimológia *Lánycsók* alakúvá változtatott. A német *Lanzug* alak kapcsán Mollay professzor megállapítja a német szó ismeretlen, tisztázatlan eredetét, ugyanakkor megemlíti a *lânc* szavunk etimológiájának bizonytalan voltát.

Ez felveti azt a lehetőséget, hogy a *lânc* szó nem szláv eredetű, hanem német. Ugyanis a közvetlen nyelvi érintkezés a két nép között a honfoglalás idejére vezethető vissza és azóta is különböző intenzitással folyik. A közvetlen nyelvi érintkezések időszaka lényegében 996-tól számítható. Az ófelnémettel való közvetlen érintkezés István fejedelemsége, majd királysága, Péter kétszeri királysága, Aba Sámuel és I. András korára esik. (Mollay, 1982)

A honfoglalás után a szlávhoz hasonló, bár – eleinte – kevésbé intenzív népi érintkezésem alapuló hatás érte a magyar szókészletet a német nyelv felől is. Az első néhány évtizedben nyilván lazább kapcsolatok a Szent István-i államalapítás idején és azt követően váltak szorosabbá, főleg a különböző német uralkodóházakkal létrejött dinasztikus kötődések következtében. Az ekkor kísérőként érkező lovagok és udvari emberek közül számosan birtokhoz jutva le is telepedtek Magyarországon. A XII. századtól kezdve a középkori Magyar Királyság városai jórészt a bevándorolt német polgárság tevékeny közreműködésével jöttek létre. A magyar nyelv a nagy kiterjedésű német nyelvterületnek főleg középső és – még szorosabban – déli (másként felnémet) térségi változataival állt kapcsolatban, de hatott rá az irodalmi nyelvváltozat is. (Kiefer, 2006) A korabeli német jövevényszavakat sokféleség jellemzi abban a tekintetben, hogy több területről kerültek a nyelvbe.

A magyar nyelv német jövevényszavakkal való gazdagodása a fent említett okokon kívül köszönhető még a magyarországi németiség közvetítő szerepének. A XVI. századig a német nyelvből átvett szavak száma mintegy 520 (Mollay, 1982), azóta viszont ez a szám a többszörösére nőtt. Ennek alapján az is feltételezhető, hogy a XIII – XV században német közvetítéssel került a *lánc* szó a magyar nyelvbe.

A TESz elemzésében forrásként szereplő szláv szavak alaposabb vizsgálatát szükségesnek tekintettük a lehetséges kulturális és nyelvi kapcsolatok szempontjából. A TESzben említett forrásszavak vizsgálatát a kiadvány megjelenése után kutathatóvá váló kiadványok segítségével végeztük.

A lengyel etimológiai munkák alaposabb megismerése révén sikerült a lengyel *łańcuch* szó eredetére fényt deríteni. Aleksander Brückner *Słownik etymologiczny języka polskiego* (1927). című etimológiai munkája megállapítja, hogy a lengyel *łańcuch*, *łańcuszek* szó a középfelnémet nyelvből került a XV-XVI. században a lengyelbe. A szót összetételnek tekinti, mely a *lanne* és a *zug* komponensekből áll (Brückner 1927: 306).

Wiesław Borys a *Słownik etymologiczny języka polskiego* (2005) című lengyel etimológiai szótára szintén a *łańcuch* szó német eredetét mutatja ki, amelynek átvételi időpontjaként a XIV-XVI. századot

jelöli meg. Wiesław Borys munkája számunkra fontos információt közöl, amikor a forrásnak tekintett német **lannzug* szót csillaggal jelöli meg, ugyanis ez arra utal, hogy csak feltételezhető a szó megléte, konkrét adat nem támasztja ezt alá. A lengyel etimológiai munkák döntő mértékben meghatározták az ugyancsak a forrásként említett orosz *ланицуга*, ukrán *ланицюг*, a fehérorosz, *ланицуг* szó eredtére vonatkozó elemzést.

Max Vasmer *Этимологический словарь русского языка* (1986) című orosz történeti etimológiai szótárában, a TESz által is említett *lánc* jelentésű orosz *ланицуе*/lancúg, illetve ukrán *ланицух*/lancuch származását vizsgálja. Megállapítja, hogy a középfelnémet **lannzug* szó átvétele révén alakultak ki a keleti szláv nyelvek szavai. Maks Vasmer munkája *csillaggal* jelöli a feltételezett német szót. (Vasmer 1986:458.)

Vasmer említést tesz arról, hogy az orosz szó *lengyel* közvetítéssel jött lére. Itt hivatkozik a lengyel nyelvész, Aleksander Brückner etimológiai munkájára, aki a németből átvett szó lengyelben való elterjedése időpontjaként a XV–XVI. századot jelöli meg. Brückner adata fontos útbaigazítást ad, ugyanis Vasmer nem közöl időpontot az orosz és ukrán szó kialakulásáról, semmilyen kronológiai adat nem szerepel munkájában.

ланицу́г: „цепь”, южн., зап.; укр. ланицу́ге, ланицу́х, блр. ланицу́ге. Через польск. łańcuch – то же, leńcuch, чеш. lancuch, lancouch из нов.-в.-н. *lannzug от ср.-в.-н. lanne „цепь”; см. Ми. EW 160; Корбут 405; Брюкнер 306; Бернекер 1, 689. (Vasmer 1986: 2458)

Az orosz nyelv esetében érdekes jelenségre figyeltük fel. Vasmer fentebb hivatkozott szótárában nem került elemzésre a *цепь* 'lánc' jelentésű szó, így nem áll rendelkezésünkre időponttal kapcsolatos adat, sem az adott szóval kapcsolatos etimológiai elemzés.

A *цепь* 'bot' оцепь 'kútgém' jelentésű szó etimológiáját részletesen elemzi. A *цепенеть* 'megmerevedik, megdermed' ige is elemzést nyer. A *цепить* I. 'hozzá kötődik' jelentésű szóról megállapítja, hogy Moszkva környékén a XVI–XVII században volt használatos, és a *цепь* 'lánc' szóval kapcsolatos. Ez már bizonyos másodlagos kronológiai jellegű információt szolgáltat. A *цепить* II. 'szór' jelentésű ige nem áll kapcsolatban a *цепь* 'lánc' jelentésű szóval, csak hangalakjában mutat hasonló vonást. (Vasmer 1986: 299)

Csak másodlagos információk alapján feltételezhető, hogy a XVII. század második felére tehető a lengyel szó átvétele. Nyikolaj Szergejevics Trubeckoj említést tett arról munkájában, hogy Alekszej Mihajlovics cár uralkodása idején jelentősen megnőtt a lengyel kultúra presztízse, s a cár udvarában számos lengyel származású, a lengyel kultúrához kötődő udvari ember volt jelen.

Az orosz *ленице* szó rögtön kiesik, mint forrás, ugyanis az orosz-magyar kapcsolatok jelentéktelenek a XIV. században, mikor is Oroszország tatár megszállás alatt van már 100 éve. A magyar szó 1405, 1425 évi írásbeli adatai kizárják az orosz szó szerepét az etimológiai kapcsolatot illetően.

Vasmer az orosz szó mellett utal az ukrán szó etimológiájára is, amelynek kialakulásában ugyancsak a *lengyel* nyelv játszott közvetítő szerepet, ahogy a belorusz szó esetében még fokozottabb szerepe volt.

A TESz-ben említett *ukrán* példa, a *ленице* szó felveti a tájnyelv kérdését. Az ukrán nyelvre is jellemző a tájnyelvi elkülönülés. A Kelet-Ukrajna és Nyugat-Ukrajna elkülönülése napjaink aktuális politikai problémája. A Kárpátalján élő ruszinok nyelve jelentősen különbözik a Kijevben, illetve a Kelet-Ukrajnában beszélt ukrán nyelvtől, ugyanis számos szlovák, magyar és német jövevényszót tartalmaz. A Kárpátokban élő ruszinok, akikről mint *ukránokról* tesz említést az etimológiai szótár, igen kevés szót adtak át nekünk. B. Gnatjuk (2001) kárpátaljai mesegyűjteménye, mely a mesemondók nyelvi sajátosságait is hűen megörökíti, arra utal, hogy a ruszinok vettek át jelentős mennyiségű magyar szót és nem fordítva:

варош (GNA 39, 57, 71,86) < város; *инаш* (GNA 203, 244, 293, 297) < inas; *катуна* (GNA 66, 213, 314) < katona; *кочии* (GNA 94, 292) < kocsis, *югас* (GNA 88, 290, 327) < juhász; *легінь* (GNA 67, 90) < legény; *совзабиріт* (GNA 329) < szolgabíró; *вашар* (GNA 87, 324) < vásár; *бовт* (GNA ГНА 265) < bolt; *орсаг* (GNA 261) < ország; *шарканьцьов* (GNA 306) < sarkantyú; *кантар* (GNA 213) < kantár; *балта* (GNA 48, 294) < balta; *бунда* (GNA 314) < bunda;

Ugyancsak ezt igazolja az ukrán dalok gyűjteménye is (1967), melyben számos magyarból és szlovákból átvett szó szerepel. Mindezek a történelmi és kultúrtörténeti adatok megkérdőjelezik *lác* szavunk ukrán eredetét.

Václav Machek cseh nyelvtörténész az *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského* (1957) című etimológiai szótárában a cseh *lancúch* szót ócseh eredetűnek tekinti, amelyről megállapítja, hogy a *lano* szóval kapcsolatos. Származását elemezve utal arra, hogy feltehetőleg a középfelnémet **lann-zug* átvételével alakult ki. Machek megemlíti, hogy a kialakulásában szerepet játszott a *lano* alak, mely a régi szláv **lanьць* szóval kapcsolatos. Megállapításának igazolására példaként említi az ugyancsak *lánc* (Kette) jelentésű szerb-horvát *lanac* és a szlovén *lanec* szót. V. Machek etimológiai elemzésének számunkra fontos tényezője, hogy mind a német **lann-zug* mind a régi szláv **lanьць* szót csillaggal jelöli, ami az említett alakok feltételezett, s konkrét adatokkal nem igazolható voltára utal. V. Machek etimológiai elemzése *kettős jellegű*, nem egyértelmű. Kísérletet tesz a szláv gyökök igazolására mindamellett, hogy említést tesz a németből való kölcsönzésről is.

A TESz említette cseh *lancúch* szó forrásértéke több szempontból is megkérdőjelezhető. A cseh szó nem szolgálhatott forrásként a magyar *lánc* szó kialakulása során, ugyanis jelentősebb cseh-magyar kapcsolatról nincs ismeretünk. A TESz a *lánc* szó írásos alakját az 1405-ben kelt dokumentumból idézi. A jelentősebb kapcsolatra a későbbi huszita háborúk szolgáltathattak volna lehetőséget. Ezen események nem a békés együttéléssel kapcsolatosak, kevésbé alkalmasak a nyelvi kapcsolatok erősödésére. A kapcsolat feltételezhető lenne a Mátyás király seregében szolgáló huszita harcosok miatt is, ám ezen események ugyancsak későbbi időszakra esnek.

A szlovák *lancuch* szó etimológiai vizsgálata ugyancsak fontos eredményt hozott, melyet Ľubor Králik professzor úr, a Szlovák Tudományos Akadémia munkatársa segítségének köszönhetően végezhetünk el. Az általa megküldött anyag, mely a *Historický slovník slovenského jazyka* című szlovák történeti szótár példáit tartalmazza, valamint az általa szerkesztett *Stručný etimologický slovník slovenčiny* (2015) című, a szlovák nyelv etimológiai szótár pontos adatokat szolgáltat a szlovák szó első írásos emlékééről, származásáról. A szlovák történeti szótárban a következő példák szerepelnek:

„**lancuch** z nem. reřaz: *lancuch* diamentovy ORLOVE 1625; geden okovami voz z *lanczuchami* PREŠOV 1697; do lancucha dávám sputnávam KS 1763; catulus: lancussek aneh retazečka KS 1763” (HS 1992: 193)

A szlovák történeti szótár adatai alapján az állapítható meg, hogy a szlovák nyelvi adatok jóval későbbiek, mint a TESz közölte magyar nyelvi adatok.

A TESz fontos történeti adatokat közöl az 1219-ben rögzített „de villa *Lanczij*” sz. hn. (VárReg 10.), 1263: *Lanch* hn. (Okl. Sz.) esetében. A Várad Regestrum és az Oklevélszótár hiteles adatai között szereplő helynevek a *lánc* szó korai, az Árpád-korban való használatára utalnak.

Az említett helyneveken kívül, amelyek nem utalnak a köznévként használatos *lánc* szóval jelölt denotátumra, ugyancsak régi példaként szerepelnek a fémből készült használati tárgyat jelölő szavak: 1405: *funitiū: lanch*; 1425: *laanch* (OklSz.); 1553: *lanchorwl* gr. (LevT. 1: 124).” (TESz 714), amelyek egymásba kapcsolt fémkariakából, vagy fémszemekből álló eszközt jelentenek.

Az első szlovák nyelvi példa 1625-ben került rögzítésre, míg a magyar kétszáz évvel korábban 1405-ben s 1425-ben nyert írásos formát. Figyelmet érdemel az 1763-ban adatolt *catulus: lancussek* aneh *retazečka* szlovák példa, melyben a *lancussek* ‘lánc’ szó magyarázataként az azonos jelentésű *retazečka* szerepel. Döntő jelentőségűnek tekinthető, hogy a Ľubor Králik szerkesztette *Stručný etimologický slovník slovenčiny* történeti etimológiai szótár, nem szerepelteti a *lancuch* szót. Nem szerepel a szlovák helyesírási szótárban sem, nem adatolja a szlovák – magyar, illetve a magyar – szlovák szótár sem. A szlovák etimológiai szótár az ‘erős vastag kötelék’ jelentésű *lano* (SES 317) ‘silný hrubý povraz’ szótári egységet elemezve utal arra, hogy a XVII. század óta használatos az adott szó. További fontos információt is szolgáltat a szótár, mikor rámutat arra, hogy a középfelnémet *lanne* ‘lánc’ jelentésű szóból ered a szlovák szó. (SES 317)

A nyelvi és kulturális kapcsolatok révén létrejövő kölcsönszavak kialakulása esetében figyelembe kell venni az időtényezőt. A lengyel szavak etimológiai vizsgálata során említésre került, hogy feltehetően a XV-XVI században lett átvételre a középfelnémet nyelvből az adott szó. A lengyelbe átkerült német szó meggyökeresedése nem ment végbe egyik óráról a másikra. A szlovák nyelvtörténeti szótár a XVII. század elején keletkezett nyelvemlékből mutatja ki első előfordulását. A lengyel etimológiai munkák arra utalnak,

hogy a szlovák *lancuch* szó XVII. században rögzített alakja valószínűleg lengyel közvetítés révén került a szlovák nyelvbe, ám nem honosodott meg, helyette a *refaz* szó jelölte a fémből készített tárgyat. Lubor Králik etimológiai szótára a szlovák *refaz* szóról megállapítja, hogy a XVI. századtól használatos, és feltételezhetően német eredetű. A német **reking* lehetett a szlovák szó forrása (SES 502) Az Alföldre került szlovákok tájnyelve sem alkalmazza a *lancuch* szót, mely a magukkal hozott XVII-XVIII. századi archaikus elemeket őrzi. A *Čabjanskí nářečovní slovník/Csabai tájszótár* (1993) című dialektológiai munka, mely Dedinszky Gyula lelkész, a békéscsabai szlovák tájnyelv kutatójának gyűjtését tartalmazza, nem szerepelteti a *lancuch* szót. Mindezek alapján arra lehet következtetni, hogy a *lancuch* szó nem tartozik a szlovák irodalmi nyelv szókincséhez. A nógrádi szlovák dialektus szókincséhez sem tartozik az adott szó, amit Ján Matejčík *Lexika Novhradu* (1975) című tájszótára is bizonyít. A tájszótárak szókincséből hiányzó *lancuch* szó a dialektusok közös elemének sem tekinthető. Ez különösen érdekes a békéscsabai tájnyelv vonatkozásában, ugyanis az Alföldre települő szlovák lakosok a XVII században használatos középszlovák tájnyelvet beszéltek az áttelepülés idejében, 1718 és 1723 környékén.

További fontos tényezőként jelenik meg az a tény, hogy a szláv eredetű szavaink többnyire *délszláv* nyelvekből kerültek nyelvünkbe. Ez a bizánci kontaktussal, és a keleti egyház hittérítésével magyarázható. Az Árpád-házi királyok idejében lengyelekkel nem volt intenzív nyelvi kapcsolat. A csehekkel jóformán nem álltunk kapcsolatban, kivéve mikor IV (Kun) László legyőzi Habsburg Rudolffal szövetkezve Otokár cseh király seregét. Egységes szlovák nemzeti nyelv csak a XIX században formálódott, addig csak erősen eltérő dialektusokról beszélhetünk. A horvát etimológiai szótárban a *lanac* kifejezést található a lánc esetében:

lánac, gen. *lánca*

Kao i sln. *lânc*, stara posuđenica (prijе 1200) iz srvnj. *lanne* „lanac, veriga“, sa slavenskím sufiksom -ъць

(Gluhak 1993:368)

A délszláv nyelvek etimológiai szótárai közül itt van utalás arra, hogy a szó a láncot vagy láncolatot jelentő német *lanne* kifejezésből

származik, és mint jövevényt is valamikor 1200 előtt került a horvát nyelvbe. Fontos vizsgálni a román nyelv esetében a lánca szó eredetét, melyet *lanț* (lánca)-ként használ, ugyanis a bolgár *ланец* és a magyar lánca szóból származtatja a Román Etimológiai Szótár (Dicționarul Explicativ al Limbii Române).³³ Kutatásunkat nagymértékben könnyítette, hogy az eddig megjelent etimológiai szótárakat digitalizálták, a neten szabadon elérhetőek (www.dexonline.ro). A bolgár forrás ezt valószínűsíti, hiszen szomszéd területek révén a népesség, és ezáltal a nyelvkapcsolat szoros volt a régi időkben is. A román történelem eseményeit figyelembe véve, kijelenthetjük, hogy Havasalföldön és Moldvában bolgár közvetítéssel, Erdélyben magyar közvetítéssel került a szó a román nyelvbe. De nem zárható ki a német *lanne* kifejezés átvétele, hiszen Erdélyben a német telepesek (szászok) első hulláma már a XII. században megtalálható. A nyelvészeti bizonyítékok alapján Rajna és Mosel vidékéről származó eredeti szászág részben közrendű parasztokból, részben lovagokból állt.

A román nyelvben a *lanț* kifejezést sok értelemben használják, de ez a legelterjedtebb szó a *lânca* megfelelőjeként. Ritka, régies változatai a *lanțag*, *lânțug*, *zale* (Máramarosban), *catenă*. Ez utóbbi áll legközelebb a *lancuch* szóhoz. Érdekesség, hogy a régi moldvai nyelvben a *lanț* kifejezést, az 1966-os Román Etimológiai Szótár szerint 'tetőfedő facserép' értelemben használják:

6. Șipci, stinghiii care formează scheletul acoperișului. Sl. *laniči*, prin intermediul mag. *lânca* (Miklosich, *Slav. Elem.*, 28; Cihac, II, 155; Tiktin; Drăganu, *Dacor.*, VII, 136; Rosetti, III, 93; Gáldi, *Dict.*, 93; împotriva der. directe din sl., cf. Procopovici, *Dacor.*, X, 145), cf. bg. *lanec*, sb. *lanac*, slov., rut. *lanc*, țig. *lâncos*.

A *lânțug* kifejezést 'kis méretű, értékes ékszernek való lánca; vékony dízlánca; zsebóra lánca; megköti, megakadályozza valakinek a szabadságát értelemben; terület hosszának mérésére szolgáló lánca, illetve láncpedal' jelentésekben használták.

A román forrás utal arra, hogy a 1929-ben kiadott Román Nyelv Egyetemes Szótára (Dicționar Universal al Limbii Române - szerkesztő Șăineanu Lazăr), a *lanț* kifejezést a szlovén nyelv ugyanolyan kifejezéséből származtatja. A Szlovén Nyelv Etimológiai Szótára a *lânca* szóra a *lanec* kifejezést használja:⁴⁴

³³ <https://dexonline.ro/definitie/lan%C8%9B>

⁴⁴ <https://www.fran.si/iskanje?All=lanec&IsAdvanced=True>

Sajátos kérdésként vetődik fel, hogy a szláv nyelvek mikortól alkalmazták a *lancuch*, *łańcuch*, *lancúch*, *лaнцyгa*, *лаңцyгa*, *лаңцyгa* hangsorból álló szót a „lánc” eszköz jelölésére. Ez a kérdés szorosan kapcsolódik a Bańczerowski Janusz professzor vizsgálta kérdéskörhöz, a világnyelvi képe problematikájához. A *lengyel-magyar kontrasztív szemantika* kérdéseit elemezve vizsgálja a lexikális ekvivalensek hiányának problémáját. Felvetődik annak lehetősége, hogy a kora középkorban a fémből készített kötelék nem volt elterjedt az északi szláv népek körében, ahogy a magyarság számára is ismeretlen denotátumot képezett a *bigos*, *žurek*, *sekacz* névvel jelölt tárgy. Bańczerowski professzor különösen fontos tényezőnek tekinti egy-egy nyelvi egység kialakulása esetében a kulturális és történeti tényezőket. (Bańczerowski 2008: 273–277).

Mindez az etimológiai érdekesség megerősíti azon meglátásunkat, hogy a délszláv nyelveknek valóban szükségük volt a feltehetően később használatossá vált fémeszköz elnevezésekor egy kölcsönzött szó alkalmazására.

A török nyelveket vizsgálva azt látjuk, hogy nem használják orosz *цепь* ‘lánc’ szót a lánc jelentésű tárgy elnevezésére. A tatár *зыңжыр* (ТаҘС 157), a baskír *сынйыр*, a türkmén *зыңжыр* (P-Турккм 837), a török *zincir* (M-Tör 169) közös gyökekre utal a ‘lánc’ jelentésű szavak esetében. A török szavak iráni eredetét figyelhetjük meg, amit a perzsa nyelv *zanjir* (ПИС 776) ‘lánc’ jelentésű szava igazol. Említést érdemel, hogy az iráni szót átvette a hindi nyelv is, amire a *zanjir* (KÓS 138) ‘lánc’ jelentésű szava szolgált példát. A török szavak etimológiája ugyancsak a nyelvi és kulturális kapcsolatokra irányítják a figyelmet, ahogyan a magyar lánc és szláv megfelelői is. Az említett, oroszral érintkező nyelvek számos orosz szót vettek át, amit *цех*, *чeмoдaн* szemléltet, ám a lánc orosz megfelelőjét nem vették át. A *цепь* ‘lánc’ jelentésű orosz szó nem kerül be sem a kazah, sem a kirgiz szókincsbe, ami sajátos kultúrtörténeti háttérre utal.

A szláv nyelvek körében végzett vizsgálat megerősítette a *lánc* szó további etimológiai vizsgálatának szükséges voltát. A szláv nyelvek etimológiája egyértelműen arra mutat, hogy további vizsgálatra van szükség, a középfelnémet nyelvre is ki kell terjeszteni az etimológiai vizsgálatot. A magyar etimológiai munkák (TESz, EWUng), melyek a magyar *lánc* szó végső forrásának a szláv nyelv-

veket tekintik, nem tesznek említést arról, hogy a forrásként említett szlovák, cseh, lengyel és orosz etimológiai munkák a *lánca* szavunk feltételezett megfelelőit a középfelnémetből átvett kölcsönzéseként mutatják be.

A lengyel nyelv esetében is figyelembe kell venni az areális vonatkozású kulturális és nyelvi kapcsolatokat. Geográfiai szempontból a Kárpátok vonulata, a Tátra és a Beszkidek nemcsak földrajzi tájegységeket különítenek el, hanem etnikumokat is. A lengyelek és a magyarok között sajátos szláv etnikumok helyezkedtek el, a görálok, lemkók, huculok, akik a közvetlen lengyel magyar kontaktusok elválasztói voltak. Tömeges kapcsolat nem alakult ki, a kapcsolatok dinasztikus jellegűek voltak (Hedvig, Ulászló, Bátor).

A középkorban tömeges lengyel-magyar kapcsolatról nem beszélhetünk. Bár dinasztikus kapcsolatok léteztek, amit Nagy Lajos király Hedvig lányának története igazol, ám Báthory Istvánt csak a XVI század második felében választották lengyel királlyá, ami megmagyarázná a kapcsolatok intenzitásának növekedését. A meglévő kereskedelmi kapcsolatok révén is csak a lakosság igen szűk rétege (a kereskedők) ismerkedhetett volna meg a lengyel szóval, mely kapcsolat területileg is jól behatárolható lenne. Elsősorban a borvidékekre korlátozódott volna az említett kapcsolat. A dinasztikus kapcsolatok nem magyarázzák meg a szó széleskörű használatát, ugyanis a néptömegek írástudatlanok, s a főnemesség nem érintkezett a pórnéppel. Az egyház nyelvezetétől idegen a szláv eredetűnek tekintett *lánca* szó, nem sorolható a *vecsernye*, *keresztység*, *zsolozsma* szavak szemantikai mezejéhez. Szókincsünkben alig szerepel lengyelből átvett szó, inkább a magyarból való átvétel figyelhető meg, amit a *bekecska* < bekecs, *gulász* (étel) < gulyás, *szabla* < szablya szemléltet. E szavaink lengyel közvetítéssel kerültek át az oroszba is. A lengyel *łańcuch* szó kapcsán merül fel, hogy nem szóösszetett képvisel, hanem szóképzést példáz az adott szó. A lengyel szókinccset vizsgálva az *-uch*, végződés több szóban is előfordul, ami szuffixum jellegére utal:

karaluch 'svábbogár', *kozuch* 'bunda', *leniuch* 'lusta ember', *małuch* 'kis gyermek, kis holmi', *pastuch* 'pásztor', *pieszczuch* 'dújócskázni szerető gyermek', *podmuch* 'fuvallat', *śmieciuch* 'szemét', *wierciuch* 'izgő-mozgó gyermek'

A *łańcuch* szóban is szereplő képző (az *-uch* szuffixum) felveti a magyarból való átvétel lehetőségét, ugyanis a lengyel *łańcuch* szóban a morfológiai elemzés során az *-uch* végződés a *łańc-* tőhöz kapcsolódik. Ez azért is tekinthető valószínűnek, mivel a feltételezett közép-felnémet forrás, a **lannzug* szó nem létezik a német lexikológiai és nyelvtörténeti munkák szerint.

Figyelmet érdemel a kínai nyelv *lián* (OSAN 615/6512) 'egyesít, összekapcsolódik, összeköt; kapcsolat' jelentésű lexikai egysége, amely fellelhető a *liánlo* 'kapcsolat', a *lianzhū* 'gyöngysor', *lianhuán* 'összekötő láncszem' szavakban. A magyar *lánc* szó a kínai *lianzā* 'lánc' lexémával teljes hangalaki és jelentésbeli azonosságot mutat. A kínai nyelvben használatos *liàn* (OSAN 615/6514) 'lánc, láncocská' jelentésű szó is hasonló jeltárgyat nevez meg, melynek ugyancsak van egy hasonló hangalakú *liànza* 'lánc' jelentésű változata. Az adott szót illetően fontos az 'egyesít, összekapcsolódik, összeköt' jelentésű igei elem, mely a *lánc* alapfunkciójára utal.

Érdekes kérdésként vetődik fel, hogy tulajdonképpen honnan ered a *lánc* szavunk, ha nem ősi uráli eredetű. A forrásnak tekintett szláv nyelvi példák vizsgálata azt eredményezte, hogy nyelvi kontaktus áll a szláv szavak eredete mögött. A latin nyelvcsalád nyelvei szintén nem jöhetnek számításba az etimológiát illetően. A török példák arra utalnak, hogy nincs meg a kapcsolat lehetősége a teljesen eltérő hangalakkal rendelkező török szavakkal, amelyek iráni eredetűek. A feltételezett középfelnémet nyelv átadó szerepe is szóba kerülhet.

Összefoglalás

Összefoglalásként az állapítható meg, hogy az összehasonlító etimológiai vizsgálat megerősítette *lánc* szavunk bizonytalan eredetére vonatkozó TESz által tett megállapítást, s rámutatott a forrásként megjelölt északi szláv nyelvekkel kapcsolatos etimológiai kérdésekre is. A magyar etimológiai munkák a forrásként megjelölt szláv szavak etimológiai vizsgálatát nem végezték el eddig részletesen, így kronológiai szempontú összehasonlításra nem került sor. Az adott vizsgálat során fény derülhetett volna arra, hogy a *lánc* szó nyelvünkben a szláv nyelveknél már jóval korábban jelen volt. Az etimológiai vizsgálat mellőzése miatt a magyar nyelvészeti munkák

nem utalhattak arra, hogy *lánc* jelentésű, hasonló hangalakú szavak nem őshonos, közös szláv szavak, hanem mindegyik átadónak tekintett szláv nyelv a középfelnémet nyelvet jelöli meg forrásként. Különös jelentőséggel bírt a lengyel etimológiai munkák megismerése, ugyanis a lengyel *łańcuch* szó motiválta az orosz, ukrán és belorusz szó kialakulását, amit M. Vasmer etimológiai vizsgálata bizonyít. Feltételezésünk és a megismert adatok alapján a szlovák *lan-cuch* szó is nagy valószínűséggel lengyel kapcsolat révén alakult ki, ahogy a cseh szó is. Ezt erősítik meg a kronológiai adatok. A lengyel nyelv *łańcuch* szava, amely az *-uch* végződésű szavak közé sorolható tulajdonképpen a *lánc* szavunkból alakulhatott ki, ami a magyar példák jóval korábbi használata alapján feltételezhető. A szláv nyelvek etimológiai vizsgálata ugyancsak érdekes problémára mutatott rá. A szót a szótárak csaknem valamennyi szláv nyelv esetében a régi középfelnémet *lanne* szóból eredeztetik. Az első ízben elvégzett etimológiai elemzésünk azt igazolja, hogy szóátvétel lehetséges a magyar nyelv esetében is. Igen érdekes a román nyelv esetében a magyar forrásnyelv használata. Az etimológiai szempontú elemzés az adott kérdés további vizsgálatát motiválja, újabb nyelvekre terjesztve ki a kutatást.

Felhasznált irodalom

- Benkő L. 1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 2. kötet. (TESz) Budapest. Akadémiai Kiadó. Bańczerowski J. 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Budapest. ELTE Szláv és Balti Filológiai Intézet.
- Bańczerowski, J. 2008. *A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság meta képe nyelvben és a nyelvhasználatban*. Budapest. Tinta Kiadó.
- Boryś W. 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków. Wydawnictwo Literackie.
- Brückner A. 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa. Krakowska Spółka Wydawnicza.
- Dedinszki, Gy. 1993. *Čabjanski nářečovi slovník /Csabai tájszótár*. Békéscsaba. Békéscsabai Önkormányzat Kiadása.
- ДЕЙ О. І. 1967. *Українські народні пісні*. Київ. Вид. „Музична Україна”. Наукова думка.
- Дейкова Х. 2012. *Български етимологичен речник*. Sofia. Marin Drinov Academic Publishing House. <https://ibl.bas.bg/en/ber/>
- Gluhak A. 1993. *Hrvatski Etimološki Rječnik*. Zagreb. August Cesarec. https://dlscrb.com/download/alemko-gluhak-hrvatski-etimoloki-rjenik_5a345082e2b6f5e-3728c46ed_pdf

- Grimm, J. W. 1885. *Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*. Leipzig. Hirzel.
- Hermann, H. 1909. *Etymologie der neuhochdeutschen Sprache/Darstellung des Deutschen Wortschatzes in seiner geschichtlichen Entwicklung*. München. Beck.
- Hermann P. 1897. *Deutsches Wörterbuch*. Halle. Verlag von Max Niemayer. Hermann P. 1913. *Mittelhochdeutsche Grammatik*. Halle. Verlag von Max Niemayer. Kiefer F. (szerk.) 2006. *A magyar nyelv*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Machek, V. 1957. *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha. Československé akademie věd.
- Majtán M. (red.) 1992. *Historický slovník slovenského jazyka*. K – N. Bratislava. Veda.
- Manherz, K. 2000. *Volkstrachten der Ungarndeutschen*. Budapest. ELTE Germanistisches Institut.
- Matejčík, J. 1975. *Lexika Novohradu*. Banská Bystrica. Osveta.
- Matthias L. 1872. *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*. Leipzig. Hirzel.
- Mollay Károly 1982. *Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Mollay, K. 1988. Das Wörterbuch des Frühneuhochdeutschen in Ungarn In: *Mittelhochdeutsches Wörterbuch in der Diskussion*. Tübingen. Max Niemeyer Verlag.
- Snoj M. 2015. *Slovenski etimološki slovar*. Ljubjana. Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša. <https://www.fran.si/>
- Stanisław U. 1977. *Słownik staropolski*. Wrocław – Warszawa. IJP-PAN.
- Szarvas G., Simonyi Zs. 1890. *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. Budapest. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- Трубецкой, Н. С. 1990. Общеславянский элемент в русской культуре. In: *Вопросы языкознания*. 1990/2. 121-139.
- Tvrđý, P. 1931. *Slovenský frazeologický slovník*. Trnava. Vydal Spolok Sv. Vojtecha.
- Vasmer M. 1986. *Этимологический словарь русского языка*. Москва. Прогресс. <http://vasmer.narod.ru/>
- Zaicz G. (szerk.) 2006. *Etimológiai Szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest. Tinta Kiadó. https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tinta/TAMOP-4_2_5-09_Etimologiai_szotar/adatok.html

A forrásművek időszakos rövidítése

EWUng = Benkő L. (főszerk.) 1993. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Budapest. Akadémiai Kiadó.

GNA = В. Гнатюк. 2001. *Казки Закарпаття. Ужгород*. Видавництво «КАРПАТИ».

HS = Majtán M. (red.) 1992. *Historický slovník slovenského jazyka*. K – N. Bratislava. Veda.

KÓS = Kós P. 1973. *Magyar-hindi szótár*. Budapest. Akadémiai Kiadó.

OSAN = Ошанин И. М. (ред). 1952. *Китайско-русский словарь*. Москва. Государственное издательство иностранных и национальных словарей.

SES= Králik, L. 2015. *Stručný etimologický slovník slovenčiny*. Bratislava. VEDA.

TESz = *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. Budapest. Akadémiai Kiadó.

БРС = Ураксин З. Г. (ред). 1996. *Башкирско-русский словарь*. Москва. Русский язык.

- MaPC = Васильев, В.М. (ред). 1991. *Марийско-русский словарь*. Москва. Русский язык.
- M - Tör = Dávid G. 1987. *Magyar-török újtisztár*. Budapest. Terra.
- РПС = Восканян Г.А. (ред). 1986. *Русско-персидский словарь*. Москва. Русский язык.

Adalékok egyes fák lengyel nyelvi képének rekonstrukciójához

PÁTROVICS PÉTER

PhD, habilitált egyetemi docens, tanszékvezető, ELTE BTK,

Lengyel Filológiai Tanszék,

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Szláv Nyelvtudományi Doktori Program vezetője (Budapest)

Abstrakt: Celem atykułu jest zaprezentowanie materiału pomocniczego do odtwarzania polskiego obrazu językowego niektórych drzew. Omawiane będą w nim informacje dotyczące dębu, lipy, brzozy i wierzby. Część artykułu stanowi fragment słownika kulturowego języka polskiego dla Węgrów będącego w przygotowaniu. Po krótkim wstępie traktującym o drzewie jako obiekcie będącym w ścisłym związku z człowiekiem i kierującym jego zwierzeniami i rytuałami, autor przytacza różnorodne dane kulturowe i językowe (mitologiczne, historyczne, literackie, leksykalne, w tym frazeologiczne) potwierdzające tezę, że do rekonstrukcji pełnego obrazu językowego danego obiektu nie wystarczy jedynie analiza leksykologiczna, niezbędna jest także głęboka wiedza o mitologii, literaturze i historii danego narodu.

Słowa kluczowe: JOS, lingwistyczne badania porównawcze, nazwy drzew, dąb, lipa, brzoza, wierzba płacząca, frazeologia polska, legendy polskie, mitologia

1. Bevezetés

A kognitív nyelvészeti irányzat az egyes emberi nyelveket a minket körülvevő világ reprezentációinak tartja. E felfogás szerint a világ nyelvi képe (VNyK) a hasonló tapasztalatokkal és értékfelfogással rendelkező nyelvhasználók által tapasztalt objektív valóság nem tudományos, naiv képe (Bańczerowski 2008: 139), amelynek vizsgálata elvezethet az emberi megismerés, a világ és a benne létező kultúrák mélyebb összefüggéseinek feltárásához, jobb megértéséhez. A nyelvi képben rögzült valóságról szóló információ rekonstrukciójára irányuló mai kutatásokban többféle törekvés is érzékelhető. A frazeológiai anyag gyakori bevonása mellett (Bárdosi 2016) egyre inkább előtérbe kerül a régebbi nyelvi rétegekben rögzült világkép formálódásának-változásának vizsgálatához fontos eszközt jelentő etimológia kutatásának az igénye is (Bańczerowski 2017: 54, 2019: 43–49). Weisgerber egyébiránt már 1939-ben felhívta a figyelmet

a szavak jelentésmezőinek történeti szerkezetmódosulásaiban is megmutatózó nyelvi világgép-változásra, amelyben szerinte a tudomány fejlődése komoly szerepet játszik (Weisgerber 1939/1973: 211). Magunk egy tanulmányban – a frazeológia és az etimológia fontosságának hangsúlyozása mellett – arra irányítottuk rá a figyelmet, hogy egy teljesebb, árnyaltabb VNYK-rekonstrukcióhoz nem elégséges csupán ezekre támaszkodni, hanem bizonyos esetekben további (pl. mitológiai, folklorisztikai, irodalmi, történelmi, kulturális stb.) ismeretekre is szükség van¹ (Pátrovics 2016: 144). Ezen háttérinformációk bevonása nélkül fennáll annak a veszélye, hogy az elemzés felületes leírásá silányul, amelyből csak az derül ki, amit eddig is tudtunk, míg az igazán lényeges összefüggések rejtve maradnak. A fentebb említett információk az etimológiai és a frazeológiai kutatások olyan kiegészítőiként jelenhetnek meg, amelyek árnyalják vagy akár jelentős mértékben módosítják, de mindenképpen befolyásolják az összképet. Balázs Géza a frazeológiával és a közmondásokkal kapcsolatban megjegyzi, hogy:

„...többségük nem az évezredek homályába vész, hanem az elmúlt néhány évszázad kulturális cserefolyamatainak a következménye. Nagyon sok szólás megtalálható a latinban, az angolban, a németben. A latin főleg a bibliai szólásokat közvetítette. A német különösen sok közmondást juttatott el például a magyarokhoz és az észtekhez”² (Balázs – Takács 2009: 109).

A fenti megállapítással kapcsolatban érdemes felhívni a figyelmet arra is, ami a világ nyelvi képének kutatóit olykor esetleg félreveheti, nevezetesen, hogy a különféle idegen eredetű szószervezetek, frazeologizmusok és közmondások soha nem az átvevő nyelv világgépét tükrözik, hanem mindenképpen az átadó, „a hatást kifejtő” nyelvben rögzült világgépet közvetítik (Nyomárkay 2011: 113). Sok esetben széles körű nyelvismeretet és olvasottságot, komoly filológiai

¹ Emellett szól az ún. holisztikus szemlélet, amely a VNYKa-ra irányuló kutatásokra vonatkoztatva úgy lenne értelmezhető, hogy az adott (jeleket) elemeket nem önmagukban vizsgáljuk, hanem velük kapcsolatban a teljes rendszert, ti. a kulturális jelrendszer minden elemét számba kell venni, mert csak így van értelme a kutatásnak. A széles körű – az etimológián kívül a mitológiát, a filozófiát, a tárgyhoz kapcsolódó irodalmi és művészeti alkotásokat, de még orvostörténeti információkat is feldolgozó - elemzésnek imponáló példáját adja a „pszükhé”, „koré”, „pupilla” és „anima” szavakra vonatkozóan Andrzej Szczeplik (2008: 59-86). Az antropológiai nyelvészet holisztikus szemléletére vonatkozóan l. (Balázs – Takács 2009: 74).

² De a lengyelekhez is, akiknek esetében többek között a francia nyelv hatását is meg kell említeni.

giai és kultúrtörténeti tudást feltételez egy-egy szószerkezet, vagy frazeologizmus pontos eredetének a megállapítása, adott esetben (ókori vagy modern nyelv(ek)ben fellelhető) előképeinek, esetleges jelentésváltozásainak a feltárása. Sajnos a mai korban divatos – csaknem kizárólagossá vált – (nyelv)oktatási gyakorlat, amelyet magam egy alkalommal „gyarmati (nyelv)oktatásnak” neveztem, egyre kevésbé nyújt megfelelő intellektuális alapot az ilyen jellegű vizsgálódáshoz. Erre irányítja rá a figyelmet Legutko professzor egy esszéjében:

„Ez a változás megmutatkozik a nyelvhasználatban, az érzékenységben, a gondolati sémákban és az általános kulturális formációban is. Figyelmen kívül hagyom azt a tényt, hogy a klasszikus nyelvek alkották e formáció egyik alapját, de ezek már szinte teljesen eltűntek az iskolákból, már nem játszanak komoly szerepet. A modern nyelvek nem töltik be az őket megillető szerepet, mert ezeket akkulturálisan tanítják, – céltudatosan, a világ minden táján –, vagyis elválasztják annak az országnak a hagyományaitól, ahonnan az adott nyelv származik. Ha egy fiatal ma angolt, franciát vagy bármilyen más nyelvet tanul, – ez rendszerint előfeltétele annak, hogy értelmiségivé váljon valaki –, az nem közeledik ettől az igazi értelmiségi státuszához, mert ez nem vezeti be az angolszász vagy a francia kultúra világába, tehát nem bővíti és nem teszi nemesebbé a tapasztalatait, hanem elemi szintű kommunikációs eszközt ad a kezébe. Azok a tartalmak, melyeket beépítenek az ilyen tanítás eszközrendszerébe, nem teszik lehetővé a fiataloknak, hogy ellenálljanak a közönségesség nyomásának, sőt nemegyszer erősítik azt. Az egész nyugati világra, Lengyelországra is jellemző az idegen nyelvek tanításának akkulturációs, néha pedig dekulturális funkciója. A lengyel értelmiségi hagyományban az idegen nyelvnek mindig olyan komoly szellemi értéke volt, amely az anyanyelv értékéhez mérhető. Ma már nem ilyen érték az anyanyelv, az idegen nyelvek szellemi értékéről meg tudatosan lemondtak” (Legutko 2019: 142–143).

2. A fa mint általános motívum

Mielőtt rátérnénk a lengyel kultúra szempontjából releváns, konkrét fafajtákkal: a tölgygel, a hárssal, a nyírral és a szomorúfűzzel kapcsolatos információk tárgyalására, célszerű néhány szót szólni magáról a fáról is mint szimbólumról. A fák kitüntetett szerepének magyarázatát még a történelem előtti pogány időkben találjuk, amikor az Európában és a más kontinenseken élő természeti népeknél különös tisztelet övezte a szellemek és a lelkek házában tartott fákat. Az emberek a fákkal a történelem során mindig szoros kapcsolatban álltak, egyes képviselőiket, mint például a tölgyet a görögök, a rómaiak, a szlávok és a germánok egyként szentnek tartották, a kőrís-

fát pedig a skandinávok körében övezte különös tisztelet. A cukorjuhar Kanadában ma is a fák királyának számít, Indiában viszont a mangófát tisztelik szentként egyes helyeken, termése az istenek, a szeretet és az öröm gyümölcse, amelyetérésének egész szezonjában ünnepelnek. Míg az arab zodiákus hagyomány a tizenkét ágú „kozmosz” gyümölcsfa termésének tartja a csillagokat és a csillagképeket, a taoista hagyomány a Nyugati Paradicsom közepén álló őszibarackfa gyümölcsének tulajdonít halhatatlanságot biztosító erőt.

Számos mitológiában és vallásban (azték, kelta, skandináv, egyiptomi, hindu, samanizmus, taoizmus) megjelenik a fa mint világfa, világtengely (*axis mundi*) vagy életfa képe (Pál – Újvári 2001: 135–137). A keresztény tanítás szerint a teremtéstörténetben szereplő, halhatatlanságot biztosító élet fája (Ter. 2,9.) az ember számára éppen a tudás fájáról származó tiltott gyümölcs elfogyasztása, a „bűnbeesés” miatt veszett el; a bűnös ember megváltására a világra jött Jézus Krisztus származását mutató Jessze-vessző is faábrázolás; és a megváltás műve is fán, a kereszt fáján teljesedett be, amely ettől kezdve egyben életfa, mert Krisztusnak az ember számára örök életet szerző, megváltó tettét szimbolizálja. A nyugati kereszténységben ezt az életfát jelképezi a karácsonyfa, amely hagyományosan örökzöld fenyő. (A fenyő a germánoknál már a kereszténység előtti időkben is az újjászületés szimbóluma volt.) A magyarság hit- és mondavilágában szereplő égig érő vagy eget tartó fa (Pátrovics 2008: 8, Varga 1999: 181–182), amelynek csúcsa a főisten lakhelyéig nyúlik, ágai között pedig ott ragyog a Nap és a Hold, belső-ázsiai eredetű motívum, amely az ott élő török népek körében közismert. A világfa a tárgya az „Égig érő fa/paszuly” meséjének is, amely különféle változatokban csaknem minden európai nép mesekincsében megtalálható, az angol gyerekek például *Jack and the Beanstalk* címen (Bart 2018: 174) ismerik.

A fa megjelenik a népkarakterológiában is. Így lehet a tölgy a germánok, a hárs a szlávok, a fűz tipikusan a lengyelek vagy a juhar – legalábbis Ady szerint³ – a magyarok fája. A fa metaforát gyakran használjuk származási viszonyok szemléltetésére is (l. a történeti nyelvészet családfa-elméletét). Az antropológiai nyelvészet észre-

³ Ady *Ihar a tölgyek közt* című versében nevezi a juhart a magyarok fájának: „Száradjon ki az iharfa, / A büszke fa, a magyar fa...”

vételezi, hogy az „útra” gyakran tekintünk úgy, mint egy fa síkra vetített képére, amit a magyar „útelágazás” kifejezés (és ennek néhány más nyelvben fellelhető megfelelője) is alátámaszt vö.: ném. *Abzweigung*, le. *rozgałezienie (dróg)*, bolg. *разклонение на път*.⁴

3. Adalékok néhány fajtája lengyel nyelvi képéhez

dąb ‘tölgy(fa)’ (latin *quercus*) a tölgy az északi féltekén honos, magasra növény, igen hosszú életű lombhullató fa, amely a nyugati és közép-európai erdők uralkodó fája, a nagyság, az erő és keménysége miatt a halhatatlanság szimbóluma. A tölgy a szlávok, közelebbről Perun pogány szláv főistenség és Szentovit (*Światowid*) szent fája, hiszen a villámokat vonzó, magasra növény tölgyet általában az ég- és viharistenekkel asszociálták (vö. a germán mitológiában Thor isten szent fája). A magányos tölgy az ősi időkben gyakran szolgált pogány vallási szertartások színhelyéül (ez a motívum megjelenik a rogalini tölgyekről szóló lengyel mondában is), ezért a keresztény ábrázolásokon a kidöntött tölgy rendszerint a pogányok megtérésére utal.

1. ábra: Kocsányos tölgy – Stejar *Quercus robur* L.

Forrás: <https://mek.oszk.hu/00500/00544/html/zarva/kocsanyos.htm>

⁴ Ennek a metaforának az eredőjét valahol az ősi, történelem előtti időkben találjuk.

A tölgyet azonban nemcsak a régi szlávok és germánok tisztelték szentként, hanem már az ókori görögök is: Zeusz és Héra szent fája volt, leveleinek susogásából jósoltak Dodonában. Rómában a Nemi tó partján lévő tölgyes Jupiter szent ligete volt. A tölgyfára a kelták világtengelyként (*axis mundi*), életfaként tekintettek, amely közvetítő szerepet tölt be az égi és a földi világ között. Ez az elem megtalálható a sámánhitben is. Mivel a keresztény hagyomány szerint Krisztus keresztje tölgyfából készült, a fa az örök élet jelképe is, a fán elhelyezett Mária-kép zarándokhelyek kultikus központját mutatja (a motívum szerepel a Licheñi Istenanya és a Jaworzyni Istenanya legendájában). Abban, hogy a tölgyfa az ókori görögök, az ősi szlávok (és a germánok) szemében szentnek számított, szerepe lehet annak, hogy nagyon hosszú ideig (akár évszázadokig is) él, fáját és annak termését pedig sok dologra fel tudták használni: a törzséből csónakot vájtak, gerendát, ajtót, faragtak belőle, kergét a cserzőműhelyekben hasznosították, a makkjával sertéseket hizlaltak. A tölgyfa a lengyel nyelvben több mondásnak és kifejezésnek is eleme, pl.: *dać dęba* 'elfut, kereket old', *włosy na głowie stanęły dęba* 'égnék állt a haja', *staje dębem* 'ellenkezik, megmakacsolja magát'. Erős gyökerei és természetes növése miatt a tölgyfa a népdalokban és a költészetben a férfi princípiumot testesíti meg szemben a nőieséget szimbolizáló hárssal. Władysław Broniewski (1897–1962) lengyel költő *Dąb* 'Tölgyfa' címen írt verset, amelyben a fa mint az ő megszemélyesítője jelenik meg. Lengyel földön ma több, védelem alatt álló őstölgy (*Dąb Bartek*, *Dąb Chrobry*) található, melyek köré legendák fonódnak, s amelyeket a helyiek tisztelete övez.

Dąb Bartek Lengyelország leghíresebb és egyben az egyik legöregebb ősfája Zagnańskban a Szentkereszt-hegységben, Kielce közelében. A tölgyfa, amelynek korát a hagyomány 1200 évre becsüli, a legújabb vizsgálatok szerint "csupán" mintegy 625 éves. Törzsének átmérője 14 m. 1954-től kezdve áll védetség alatt. Egy helyi legenda szerint Ferdeszájú Boleszláv király is megpihent a fa árnyékában, III. Sobieski János egy szablyát és egy demizson bort helyezett a fa törzsébe, amikor Bécsből hazafelé tartott, felesége pedig, akit a lengyelek csak Marysienkaként ismernek, kincseket rejtett el ágai között.

Dąb Chrobry Lengyelország legnagyobb és legöregebb fája (a híres *Dąb Bartek*nél mintegy 100 évvel idősebb, így kora 750 év lehet, tehát a fa 1260 körül kelhetett ki). Az alsó-sziléziai erdőkben, Piotrowice közelében álló tölgy törzsének átmérője 10 m, magassága pedig 28 m. Nevét onnan kapta, hogy a legenda szerint e fa alatt találkozott egymással az első lengyel koronás fő, Bátor Boleszláv és III. Ottó német-római császár. A valóságban azonban a lengyel király és a német-római császár találkozására mintegy 250 évvel azelőtt került sor Szprotawában, hogy az őstölgy szárba szökkenett volna.

lipa 'hársfa', amelynek Európában több változata: a kislevelű (latin *Tilia cordata*), a nagylevelű (latin *Tilia platyphyllos*) és az ezüst hárs (latin *Tilia tomentosa/argentea*) is ismert.

Gyógyteának a kislevelű és a nagylevelű hárs virágai egyaránt alkalmasak, az ezüst hárséi azonban az allergiát okozó csillószőrei miatt nem, bár méze ennek is ugyanolyan értékes. A hársfa a szlávoknál (így a lengyeleknél is) gyakori, a népkarakterológiában a szlávok fája, amelyet megbecsült, értékes, sőt szent fának tartottak, innen ered a július hónap lengyel neve, a *lipiec* is. A lengyeleken kívül a hársat még a germán és a balti népek is szent faként tisztelték: alatta ülésezett a népgyűlés, alatta hoztak törvényeket. A szív alakú levelekkel rendelkező hársfa alapvetően a női princípium (a báj, a szerelem, a boldogság) megtestesítője, ilyen értelemben ellentétpárja a férfias tölgy. Az ősi szlávoknál a hársfa virágját fizetőeszközként is használták, aminek emlékét őrzi, hogy ma is *lipa* 'hárs' a horvát váltópénz neve. A lengyelben – talán a hársvirágnak a különféle szórímékhez képest csekélyebb értéke miatt – a *lipa* szónak van 'badarság, kacsa, komolyan nem vehető dolog' jelentése is: *mówił, że mi dużo zapłaci, ale to lipa* 'azt mondta, sokat fog fizetni, de ez csak mese'. A legenda szerint Szent Kinga gyakran ment gyalogszerrel Ószandecből a Peninek-hegységbe elmélkedni. A hosszú úton botjára támaszkodott, ahol megpihent, az út mentén hársak nőttek. A reneszánsz lengyel költőfejedelem, Jan Kochanowski külön versben *Na lipę* (A hársfára) énekelte meg a hárs dicséretét, amelynek árnyékában Czarnolasban lévő birtokán pihenni szokott. Talán különösnek hat, de a *na lipę* kifejezés a mai lengyel köznyelvben azt jelenti 'látszatra', ami talán onnan ered, hogy a kommunista Lengyelország időszakában a hársfa levelét gyakran teapótlékként is használták.

brzoza 'nyírfa' (latin. *Betula pendula*) ez volt az ősi erdőlakó szlávok egyik legfontosabb szent fája: a néphit szerint nyírfába nem csap villám, a nyírfavesszővel való megcsapkodásnak rontásűző és gyógyító hatást tulajdonítottak, ágait ajtóra, bölcsőbe rakták, hogy megvédjen a rontástól. A nyírfa az öröm és a nőiség (a lengyel *brzoza* szó is nőnemű) szimbóluma. A keleti, pravoszláv területeken a templomokat és az otthonokat pünkösdi ünnepén zöld nyírfaágakkal szokás díszíteni. Ugyancsak a nyírfa nyár végén aranysárgába váltó lombkoronája adja az „arany ősz” jellegzetes színét. A nyírfa anyagát rendkívül sokféle módon hasznosították/hasznosítják: régebben a lengyelek bocskort készítettek puha kérgéből (*tapcie*), de ma is készülnek belőle faragványok, ajándéktárgyak és bútorok is, a nyírfaék csapolásával nyert nyírvíz a régi szlávok frissítő- és gyógyitala volt egyben, s a lengyel bio-boltokban ma is kapható (ezt ismerték nemcsak a szlávok, de a románok, a lappok, a svédek, az észtek, a baskírok, a régi magyarok és több szibériai nép is).

2. ábra: Közönséges nyír – *Betula verucossa*

Forrás: <https://mek.oszk.hu/00500/00544/html/zarva/bibiracs.htm>

wierzba płacząca ‘szomorúfűz’ (latin *Salix babylonica*) általános vélekedés szerint ez a „leglengyelebb” fa, többek között a mazóviai vidék egyik jellemző fája. Mivel a Łazienki-parkban álló szecessziós Chopin-emlékmű is egy hatalmas nyírfa alatt ülve ábrázolja a zeneszerzőt, nevezik Chopin fájának is. A nyírfa (és a vele rokon *iwa* ‘fűz’ (lat. *Salix*)) is megjelenik a lengyel költészetben, többek között Jarosław Iwaszkiewicz (1894–1980) *Garść liści wierzbowych* (Egy maréknyi fűzfalevél) című versében, amelyben a költő magát “fűzek fiának, nászának” nevezi. A lengyel mondák szerint még a “népi ördögnek” tartott *Rokita* is fűzfában, igaz kosárfűzben lakik. A fűzfa azonban nemcsak lengyel, hanem már az ókori mitológiákban is ismert, ősi jelkép: a halál, a szomorúság szimbóluma. Maga a latin *Salix* név is kelta eredetű lehet, egyes források szerint a *sal* ‘közeli’ és a *lis* ‘víz’ jelentésű szavak összetétele, ami a fa természetes előfordulási helyére utal. A kelta hitvilágban a fűzfa az elhunyt lelkét őrzi és ahogyan a fa növekszik, a lélek is együtt nő vele. Babilonban a megújuló természetet képviselő Tammuz isten fája, a görögöknél pedig a víz egyetemes határjelkép, az élet és a halál mezsgyéjét jelöli, ennek révén a víz közelében növvő fűzfa maga is szimbólum. A legenda szerint Kirkének, a varázslónőnek volt egy fűzfákkal teli folyóparti temetője, amelyet Hekaténak szentelt. Magának a fűz fafajának az elterjedését Napóleonnal szokás kapcsolatba hozni, aki Szent Ilona szigetén egy ilyen fa alatt kívánt nyugodni. A temetés után a résztvevők mindegyike letört emlékebe egy-egy ágat a fából, amely elültetve könnyen ereszt gyökeret, s így terjedt el a fa Európa-szerte. Nem kizárt, hogy a Napóleonnól szóló történetnek is lehetett némi hatása a Łazienki-park Chopin-szobrát készítő szecessziós művészre, Wacław Szymanowskira.

Jelen tanulmányunkban csupán néhány fa lengyel nyelvi képének rekonstrukciójához kívántunk segítséget nyújtani, teljes nyelvi képük feltárására azonban e keretek között nem vállalkozhatunk. A fentebb felsorolt fákról szóló, főként kulturális természetű információkat mindössze nyelvi képük teljesebbé tétele érdekében, egy készülő lengyel-magyar kulturális kislexikon tartalmi elemeiként közöltük.

Felhasznált irodalom

- Balázs, G. – Takács, Sz. 2009. *Bevezetés az antropológiai nyelvészetbe*. Celldömölk – Budapest, Pauz-Westermann – Inter – PRAE.HU.
- Bañcerowski, J. 2008. *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Bañcerowski, J. 2017. *Az etimológia szerepe a világ nyelvi képének rekonstrukciójában*. In: *Világkép és etimológia. Írások Nyomárkay István 80. születésnapjára*. Nyomárkay I.– Papp, A, (szerk.) Budapest, Modern Filológiai Társaság, 54–60.
- Bañcerowski, J. 2019. *Van-e szerepe az etimológiának a világ nyelvi képének elemzésében?* In: *Király Péter 100 Tanulmánykötet Király Péter Tiszteletére I.*, Császári É. – Imrichová M. (szerk.), Budapest, ELTE BTK, Szlav Filológiai Tanszék, 43–49.
- Bárdosi, V. (szerk.) 2016. *Frazeológia az emberi világkép tükrözője*. Budapest, Modern Filológiai Társaság – Tinta Könyvkiadó.
- Bart, I. 2018. *Angol kulturális szótár*. Budapest, Corvina.
- Legutko, R. 2019. *Esszé a lengyel lélekről*. Budapest, Rézbong Kiadó
- Nyomárkay, I. 2011. *Egy érdekes nyelvi kölcsönhatás*. In: *Tegnap filológiának mai szemmel*. Bárdosi V. (szerk.), Budapest, Tinta Könyvkiadó, 111–113.
- Pál, J. – Újvári, E. 2001. *Szimbólumtár*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Pátrovics, P. 2008. *In hoc signo... Ősi magyar jelképeinkről*. Polisz 111. február, 4–14.
- Pátrovics, P. 2016. *A 'torma' képe a lengyel és az osztrák frazeológiában*. In: *Frazeológia az emberi világkép tükrözője*. Bárdosi, V. (szerk.), Budapest, Modern Filológiai Társaság – Tinta Könyvkiadó, 139–145.
- Szczeklik, A. 2008. *Koré avagy az orvoslás lelke*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Varga, G. 1999. *A magyarság jelképei*. Budapest, Írástudató Intézet.
- Weisgerber, L. 1939. *Vom inhaltlichen Aufbau des deutschen Wortschatzes*. In: 1973. *Wortfeldforschung. Zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes* Schmidt, L. (szerk.), Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 193–225.

A magyar és a lengyel nyelv eponimáinak szemantikai, stilisztikai jellemzői

RÁDULY ZSUZSANNA

PhD. habil., ny. egyetemi docens, ELTE BTK,
Lengyel Filológiai Tanszék (Budapest)

Absztrakt: A tanulmány az eponimák (tulajdonnévből keletkezett szavak) szemantikai és stilisztikai jellemzőit mutatja be. A szavak és kifejezések jelentéstani csoportokba rendszerezve kerültek bemutatásra. Az első csoportot alkotják azok az eponimák, amelyek általános emberi tulajdonságot, cselekedetet, jellemvonást fejeznek ki. Külön kiemelészt kaptak a férfiak és nők jellemző tulajdonságai. Az utolsó témakör a szerelemmel, csábítással kapcsolatos szavak gyűjteménye.

Kulcsszavak: eponima, szemantika, stilisztika, emberi jellemvonások, cselekedetek, szerelem, csábítás

Az *eponimák* tulajdonnevekből – leggyakrabban személynevekből (valóságos és fiktív alakok), földrajzi nevekből, illetve bármilyen más tulajdonnév típusból (pl. márkanév, intézménynév) – köznevesült és azokból képzett szavak, kifejezések és frazeologizmusok, amelyekben maga a tulajdonnév, illetve a belőle köznevesült szó szerepel.

A szókinccstörténet talán egyik legérdekesebb fejezete a tulajdonnevekből keletkezett szavak vizsgálata. A tulajdonnevek közzóvá válása a nyelvfejlődés egyes szakaszaiban minden nyelvben megfigyelhető. Az ily módon alkotott szavak és kifejezések legtöbbször nem korlátozódnak csupán egyetlen nyelv szókinccsére, hanem kisebb vagy nagyobb mértékben eltérő formában megtalálhatók az ún. nemzetközi szókinccsben is. Az eltérések az egyes nyelvekbe való beilleszkedésüknek megfelelően fonetikai vagy helyesírási különbségekben jelentkeznek.

Az eponimákat a hétköznapi kommunikációban is gyakran használjuk. Annak ellenére, hogy nagy részük idegen nyelvből származik, már úgy beilleszkedett a magyar és a lengyel nyelv rendszerébe, hogy legnagyobb részük az átlagos beszélő számára már nem is tűnik idegennek. A hétköznapi nyelvhasználó a szavak eredetével csak ritkán van tisztában.

Szemantikai szempontból a kifejezések nagy részének jelentése kibővül és gyakran bizonyos külső és belső tulajdonságokat, cselekedeteket, állapotot fejez ki. A személynevekből (antropónimák) alakult szavak gyakran valamely konkrét tulajdonságot fejeznek ki, pl. *júdás* – lengyel *judasz* (a bibliai *Júdás*) főnévhez az 'árulás' fogalma; *mentor* – lengyel *mentor* (*Mentór* Homérosz *Odüsszeiájának* egyik alakja) kifejezéshez az 'idősebb pártfogó, jóakaró, megbízható tanácsadó, atyai jóbarát' jelentés társult. A Bibliából származó szó, a *matuzsálem* – lengyel *matuzal* olyan embert jelöl, aki nagyon magas életkort élt meg. A lengyel nyelvben a szó csak emberre vonatkozik, a magyarban viszont találkozhatunk a *matuzsálemi korú autó*, *matuzsálem autó* kifejezéssel is, ami jó példa a jelentésbővülésre.

Az eponimáknak több jellegzetes tulajdonsága van, ezek közül feltétlenül ki kell emelni a nyelvi ökonómiájukat. A tulajdonévből közszóvá vált szavak és szókapcsolatok általában rövidek, lehetővé teszik az általuk leírt tárgy vagy jelenség gyors és egyszerű azonosítását.

Az irodalomban jártas személy számára pl. teljesen egyértelmű, hogy az *alkaioszi strófa* – lengyel *strofa alcejska* vagy *szapphói versszak* – lengyel *saficka strofa* milyen versformát jelöl, nem szükséges felsorolni az egyes verssorok jellemzőit.

Ha valakire azt mondjuk, hogy *donhuán/donzsuán* – lengyel *donzuan*, akkor a közismert irodalmi és zeneirodalmi alak, *Don Juan* nevéből alkottunk köznevet, amellyel szemléletesen és érzékletesen fejezzük ki, hogy akiről beszélünk, könnyelmű nőcsábász, szoknyavadász. A *donzsuán* szó megmozgatja fantáziánkat, magunk elé képzeljük a kalandvágó lovagot. Ha valakiről azt mondjuk, hogy egész *odüsszeiát* – lengyel *odyseja* vagy *kálváriát* – lengyel *kalwaria* járt be, akkor ezzel az eponimával azt is közöljük, hogy hanyattatásokon, viszontagságokon ment át. Ha azt mondjuk valakiről, hogy *mefisztói mosoly* – lengyel *mefistofeliczny uśmiech* ül az arcán, akkor rögtön hozzákapcsoljuk tudatunkban Goethe *Mefisztóját*, tehát ezzel a jelzővel, költői képpel fejezzük ki, hogy akiről beszélünk kárörvendő, rossz szándékú, gonosz személy. Anatómiai szakkifejezéssé vált az *Achilles-ín* – lengyel *ścięgno Achillesa*. Ebben az esetben is a nyelvi ökonómia kerül előtérbe, mivel ez az eponima helyettesíti 'a felüle-

tes lábszárhajlító izmok ina' megjelölést, a mindennapi nyelvhasználatban már hangulati jelentés nem tapad hozzá. Természetesen más a helyzet, ha valakinek az *Achilles-sarkáról* – lengyel *achillesowa pięta* beszélünk, hiszen ezzel tulajdonképpen az illető legérzékenyebb, legsebezhetőbb pontját említjük, ahhoz azonban, hogy ezt megértsük, klasszikus irodalmi ismeretre van szükség.

Az eponimák jelentős részének a nyelvi gazdaságosságra való törekvés mellett kimondott expresszív funkciója is van. Ha egy nőről azt mondjuk, hogy ő bizony aztán egy igazi *hárpia* – lengyel *harpia*, más hangulati tartalma van, mintha azt mondanánk, hogy veszekedő, házsártos asszony. Vannak azonban olyan szintén metaforikusan használt eponimák, amelyekhez csak korlátozott mértékben kapcsolódik expresszivitás. Ha valaki azt mondja, hogy *figaróhoz* megy, színesebben fejezi ki magát, mintha egyszerűen csak azt mondaná, hogy borbélyhoz megy. Az ilyen típusú szavak legnagyobb része bibliai alakok, irodalmi és mitológiai hősök, híres történelmi alakok, kisebb része pedig bibliai vagy más helynévből származik. Ezek a személy- és helynevek egy része már magában is, anélkül, hogy egy másik, közelebbi tulajdonságra utaló szó járulna mellé, személy- és helynévi jelentését csaknem elvesztve, tulajdonságra utaló szóvá vált. Dolgozatomban a magyar és a lengyel nyelv olyan eponimáit mutatom be, amelyek különböző emberi – külső és belső – tulajdonságot, érzelmet, állapotot, cselekedetet fejeznek ki.

1. Az első csoportot az általános (pozitív és negatív) emberi tulajdonságokat, jellemzőket, cselekedeteket jelentő szavak és kifejezések alkotják

Az *emberi értelem* kifejezésére szolgál az *abderita* (Tótfalusi 2004: 1), lengyel *abderyta* (Kopaliński 2004: 7) 'bárgyú, korlátolt, buta ember' jelentésű szó. *Abdéra* trákiai görög város nevéből származik, amelynek lakóit az ókorban igen ostoba embereknek tartották. Különösen Christoph Martin Wieland (1733–1813) német költő, elbeszélő és műfordító regénye „Az abderiták története” tette a nevet elterjedtté. A szerző a kis- és nyárspolgári világot voltaire-i kegyetlenséggel gúnyolja ki. Az abderitizmus korlátolt hóbortosságot, kisvárosiaságot jelent.

A fentivel ellentétes, pozitív jellemvonás a *szellemóriás*; *különleges alkotóerejű és képességű személyiség* jelentésű szó, a **titán** (Tolcsvai Nagy 2007: 1030), lengyel **tytan** (Kopaliński 2004: 272), illetve a **titáni** (Tolcsvai Nagy 2007: 1030), lengyel **tytaniczny** (Kopaliński 2004: 272), melynek jelentése *emberfeletti, óriási, különleges képességű*. Az átvitt értelmű (modern) jelentés kialakulásának alapja az, hogy a Titánokat óriási termetű lényeknek képzelték. A görög mitológiai *Titánok* nevéből, akik Uranosz és Gaia gyermekei voltak.

Feddhetetlen, megkérdőjelezhetetlenül becsületes jellem a **catói** (Tolcsvai Nagy 2007: 162), lengyel **katon** (Kopalińsk 2004: 145–146): *Cato* ókori római szenátor nevéből, aki a közélet tisztaságáért meg nem alkuvó módon küzdött.

A hitetlenkedő személy a **(hitetlen) Tamás** (TESz 1967–1992 3: 835), lengyel **(niewierny) Tomasz** (Kopaliński 2004: 267). Szent *Tamás* nevéből, aki az apostolok egyike volt. Amikor a feltámadás után Jézus megjelent a tanítványainak, Tamás nem volt együtt a tanítványokkal, s mikor elmondták neki, hogy látták Jézust és beszélt hozzájuk, Tamás ezt nem hitte el nekik. Ezért nevezték hitetlen Tamásnak.

A család vagy szélhámós ember a **köpenicki kapitány** (Tolcsvai Nagy 2007: 588), lengyel **kapitan z Köpenick** (http://pl.wikipedia.org/wiki/Kapitan_z_K%C3%B6penick). Az elnevezés forrása *Köpenick* berlini városrész, ahol egy szélhámós a hatóságokat sokáig orránál fogva vezette. A „köpenicki kapitány” néven elhíresült cipészmeister, eredeti nevén Wilhelm Voigt egy szép napon megunván az élet mérhetetlen igazságtalanságát, elindult rendet tenni. Kivett a jelmezkölcsönzőből egy rendőrtisztit egyenruhát, majd felszólított néhány utcán járőröző közrendőrt, hogy segítsenek hivatalos teendői elintézésében. Ilyen díszes kísérettel aztán bemasírozott a városházára, ahol letartóztatta a polgármestert, majd ezt követően magához vette a kasszát. A *kétszínűség, alakoskodás, ingatagság* szimbóluma a **Janus-arc** (Győri 1992: 58), lengyel **janusowe oblicze** (Kopaliński 2004: 130). *Janus* ősi itáliai istenség nevéből, aki később a római mitológiában változatos szerepet kapott. Két arccal ábrázolják, így egyszerre lát előre és hátra, a jövőbe és a múltba. Ő a kapuk, bejáratok, utak és általában a kezdet és a vég istene. A Forum Romanumon lévő templomának kapuja békeidőben zárva, háborúban pedig nyitva volt.

A határozatlan embert a *Buridán számara* (Tolcsvai Nagy 2007: 152), lengyel (*osiołek*) *Buridana* (Kopaliński 2004: 45) kifejezéssel illetik, ami Jean *Buridan* középkori francia skolasztikus nevéből alakult ki, akinek egyik példázatában szerepelt egy számár, amely azért pusztult el, mert nem tudott dönteni, előbb egyen vagy igyon.

Valamely cselekvést, tevékenységet ismeretlen ok miatt hirtelen abbahagyó, és azt folytatni minden biztatás ellenére sem akaró ember a *Bálám számara* (Bakos 1973: 85), lengyel (*oślica*) *Balaama* (Kopaliński 2004: 27). A Bibliában említett *Bálám* nevéből, aki mágus és látnok volt. A moabita király, *Bálák* arra kérte őt, hogy átkozza meg Izrael népét. *Bálám* elindult, hogy teljesítse kérését. Útközben *számara* megállt és háromszori verés ellenére sem ment tovább, hanem lefeküdt.

Negatív konnotációjú szavunk a *csirkefogó, vagány, garázda; bandázó fiatal* jelentésű *huligán* (Tótfalusi 2004: 400), lengyel *chuligan* (Kopaliński 2004: 54). A szó 1888 körül alakulhatott ki először Angliában, egy ír eredetű *Hooligan* családnévből. E család tagjai a londoni Southwark lakóit háborgatták. Többek szerint az alvilágban járatos családról, vagy családnevet viselő személyről van szó, így érthető a negatív jelentéstartama a szónak: már akkor is a brutalitás kifejezésére használták.

Elemi erővel kitörő, szűnni nem akaró nevetés a *homéroszi kacaj* (Tolcsvai Nagy 2007: 443), lengyel *homeryczny śmiech* (Kopaliński 2004: 122–123). A kifejezésben lévő jelző onnan ered, hogy *Homérosz* két eposzában több olyan jelenet van, amely harsány nevetést vált ki az istenek egy-egy csoportjából. Az elnevezés a szerző, *Homérosz* nevéből származik. Görcsös, erőltetett, torzan gunyoros nevetést a *sardonikus* (Tótfalusi 2004: 851), lengyel *sardoniczny* (Kopaliński 2004: 241) jelzővel illetjük. A szó *Szardínia* sziget nevére vezethető vissza, pontosabban egy ott termő mérges növény nevével hozható összefüggésbe, amely az arc görcsös eltorzulását okozta. A sátáni, ördögi személyt, mosolyt a *mefisztói* (<http://epa.oszk.hu/00800/00835/00049/567.html>), lengyel *mefistofeliczny* (Kopaliński 2004: 187) jelzővel illetjük. *Mefisztó*, *Mefisztófelész* (Tolcsvai Nagy 2007: 663) nevéből, aki a sátán, az ördög Goethe: *Faust* (1808, 1832) című drámájában.

Hatalmas, átható, messzire elhallatszó *emberi hang* a *sztentori hang* (Tolcsvai Nagy 2007: 996), lengyel *stentorowy głos* (Kopaliński 2004: 252). A trójai háborúban részt vevő görög harcosok egyike, – Homérosz Iliász című eposzában – *Szentór* nevéből, aki azzal tűnik ki a többiek közül, hogy olyan erős hangja van, mint ötven embernek együttvéve.

A *könyörületes ember vagy önkéntes betegápoló* az *(irgalmas) szamaritánus* (Tolcsvai Nagy 2007: 963), lengyel *(miłosierny) samarytanin* (Kopaliński 2004: 239). Az ókori Palesztína *Szamária* tartományának nevéből keletkezett.

Az *emberi szenvedés, lelki fájdalom* kifejezője a *golgota* (TESz 1967–1992 1: 1069), lengyel *golgota* (Kopaliński 2004: 107). *Golgotha* annak a dombnak a neve, amelyen – az evangéliumok szerint – Krisztust keresztre feszítették.

Az *emberek életkorára* vonatkozó kifejezések közül az első a családban, csoportban, kisebb közösségben a *legkisebb fiú Benjámín* (Tolcsvai Nagy 2007: 124), lengyel *beniaminek* (Kopaliński 2004: 34). Az Ószövetségben Jákob legkisebb fia, *Benjámín* nevéből származik.

Az *igen magas életkor* pedig a *matuzsálemi kor* (Tolcsvai Nagy 2007: 659), lengyel *matuzalemowy wiek* (Kopaliński 2004: 184). Az ótestamentumi pátriárka, *Matuzsálem* nevéből, aki a legenda szerint 969 évig élt.

Szintén *idős korra* és egyúttal *bölcsességre* utaló szó a *nesztor* (Tótfalusi 2004: 642), lengyel *nestor* (Kopaliński 2004: 202), aki valamely testület legidősebb tagja, bölcs és megbecsült örege. Homérosz Iliász című eposzában egyik szereplője Pülosz királya, *Nesztór*, aki a Tróját ostromló vezérek tanácsában a legidősebb, legtekintélyesebb és a legbölcsebb személy, az ő nevéből származik a kifejezés. *Igen éber, mindent észrevevő szemek* az *árgus szemek* (Bakos 1973: 60), lengyel *argusowe oczy* (Szymczak 1994 1: 78). *Argosz*, a görög mitológiai százszemű óriás nevéből származik. A féltékeny Héra istennő őt tette meg Zeusz halandó kedvesének, a tehénne változtatott lónak őrzőjévé. *Szigorú, barátságtalan ajtónálló, portás; őr* a *cerberus* (Tótfalusi 2004: 145), lengyel *cerber* (Kopaliński 2004: 50). *Cerberus* (görögül Kerberosz), az Alvilág kapuját őrző görög mitológiabeli háromfejű kutya nevéből. *Főnök, kiskirály* másodlagos jelentésű szó a *cézár* (TESz 1967–1992 1: 424), lengyel *cezarsza* (Kopaliński

1999: 129). Caius Julius Caesar római hadvezér és diktátor (i.e. kb. 100–44) melléknevének köznévvé, méltóságnévvé válása már az ókori latinban bekövetkezett azáltal, hogy az első római császár, Octavianus Augustus (i.e. 63–i.sz. 14) és utódai, saját nevük mellé felvették az egyébként valószínűleg etruszk eredetű *Caesar* nevet is. A folyamat Diocletianus alatt fejeződött be.

A *szélmalomharc, délibábkergetés, értelmetlen és kilátástalan küzdelem* jelentésű szó a *donquijotteria* (Tótfalusi 2004: 228), lengyel *donkiszoteria* (Kopaliński 2004: 70). Miguel de Cervantes Saavedra (1547–1616) kalandos életű spanyol regény- és drámaíró főhőse, *Don Quijote* nevéből.

Az árulás, áruló szimbóluma a *júdás* (TESz 1967–1992 2: 283–84), lengyel *judasz* (Kopaliński 2004: 134). *Júdás*, a 12 apostol egyikének nevéből, aki elárulta Jézust. A szó mindkét nyelvben az árulás jelképévé vált. A lengyelben van a szónak második jelentése is: az ajtón lévő kis kerek, kukucskáló ablak.

Fősvény, zsugori, fukar ember Harpagon (Tolcsvai Nagy 2007: 417), lengyel *harpagon* (Kopaliński 2004: 116). Molière főhőse, *Harpagon* nevéből. Molière híres darabja, *A fősvény* 1668-ban készült el. Témája a fősvénység, a pénzimádat, s annak torzító hatása, mely Molière más műveiben is megjelenik. Ez a téma a különböző korok szerzőit is megihlette, például Csokonai Vitéz Mihályt *Zsugori uram* című versében. *A fősvény* főhőse *Harpagon*, akinek egyetlen mozgatórugója a pénz. Betegesen fél a tolvajoktól, állandóan a pénzét ellenőrzi, hogy megvan-e még, s amikor felfedezi, hogy pénzes ládikáját ellopták, szinte esztét veszti. Még az öngyilkosság gondolata is megfordul a fejében. Így vált a neve a zsugoriság jelképévé.

Az álszent, képmutató embert szimbolizálja Tartuffe (Tolcsvai Nagy 2007: 1011), lengyel *tartuffe* (Kopaliński 2004: 264). Molière *Tartuffe* című drámájának azonos nevű főhőse nevéből. A szerző *Tartuffe* című drámáját 1664 májusában mutatták be a királyi udvar előtt, ekkor még csak három felvonásból állt. A jezsuita Oltáriszentség Társaság közbenjárására a király betiltotta a darabot. Molière a döntés ellen fellebbezett, és tovább dolgozott művén. Hosszú harcok után a király végül 1669-ben feloldotta a tilalmat, s az ekkor már öt felvonásossá kiegészült darabot hatalmas sikerrel játszották. A darab érzékeny és aktuális problémát érint, hiszen a jezsuiták és a vi-

lági lelki atyák visszaélései felháborították a kor emberét. A címadó főhős, *Tartuffe* az álszentséget és a törtetést testesíti meg. A bigott vallásosságot használja álcaként, így hálózza be és fosztja ki az Orgon családot.

Átvitt értelemben *hallgatóg, titokzatos, kifürkészhetetlen ember* a *szfinx* (TESz 1967–1992 3: 747), lengyel *sfinks* (Kopaliński 2004: 244). *Szphinx* nevéből, aki női felsőtesttel, szárnyas oroszlántörzssel ábrázolt szörnyeteg volt a görög mitológiában, aki megölte azt, aki a földott talányt nem tudta megfejteni.

Semmittevésben elpuhult, fényűző életmódot folytató, élvezethajhász ember a *szibarita* (Tótfalusi 2004: 862), lengyel *sybaryta* (Kopaliński 2004: 254). *Szübarisz* ókori görög gyarmatváros nevéből, akinek lakói főleg virágzó kereskedelmük révén óriási gazdagságra tettek szert, és a nagy jólét elpuhultakká, a rafinált élvezetek rabjaivá tette őket (Győri 1992: 102).

Élmunkás a kommunista munkaversenyben a *sztahanovista* (Tolcsvai Nagy 2007: 995), lengyel *stachanowiec* (Kopaliński 2004: 251). Alekszej *Sztahanov* (1905–77), egy Donyec medencei tárna munkásának nevéből. Alekszej Sztahanov egy műszak alatt 227 tonna szenet bányászott, a napi átlag többszörösét. A szovjet rezsim Sztahanov személyén keresztül próbálta a népet motiválni, és a világot meggyőzni a szovjet gazdaság lendületes fejlődéséről.

Dúsgazdag ember a *krózus* (Tótfalusi 2004: 531), lengyel *krezus* (Kopaliński 2004: 153). *Kroiszosz* (*Krózus*), latinosan Croesus, a kis-ázsiai Lüdia utolsó királya nevéből, aki i.e. 560–546 között uralkodott, s csaknem egész Kis-Ázsia az uralma alá került. Mesés gazdagsága miatt neve fogalommá vált, roppant gazdag embert jelent.

A derűs, jó kedélyű, nyájas ember jelzője a *joviális* (TESz 1967–1992 2: 281), lengyel *jowialny* (Kopaliński 2004: 133). A *Jupiter* genitivusából, a *Jovis* istennéből képzett szó. Végső forrása a latin, k. latin Jovialis 'Jupiterhez tartozó' (< latin Jovis 'Jupiter'). Modern jelentése 'a Jupiter bolygó kedvező befolyása alatt született' jelentésen át fejlődött ki. A Jupiter bolygót ugyanis az emberi derű, kedély okozójának tartották.

A tömören fogalmazó embert a *lakonikus* (TESz 1967–1992 2: 711–12), lengyel *lakoniczny* (Kopaliński 2004: 156–57) jelzővel illetjük. *Lakonia* görög tartomány nevéből származik, a lakóniaiak szűkszavú emberek hírében álltak, innen az elnevezés.

Bőkezű, támogató ember a *mecénás* (TESz 1967–1992 2: 869), *mecenas* (Kopaliński 2004: 186). Az elnevezés Caius Cilnius *Maecenas*, (i.e. 70–8) Augustus császár barátja és tanácsadója nevéből származik, aki ősi, előkelő etruszk család sarja volt. Gazdagsága és műveltsége lehetővé tette számára, hogy maga köré gyűjtse és anyagilag is jelentősen támogassa kora legjobb költőit. Közülük Horatius, Vergilius és Propertius voltak a legkiemelkedőbbek. Művészetpártoló tevékenysége tette nevét fogalomná (Győri 1992: 73).

Az idősebb pártfogó, jóakaró, megbízható tanácsadó, atyai jóbarát a *mentor* (TESz 1967–1992 2: 981), lengyel *mentor* (Kopaliński 2004: 189). *Mentór* Homérosz Odüsszeiájának egyik alakja, Odüsszeusz barátja, s fiának Télemakhosznak nevelője. Amikor Odüsszeusz a trójai háborúba indult, rábízta egész házát, így a követelőző kérők ellen is ő lépett fel. Amikor Télemakhosz a trójai háború befejezése után apja keresésére indult, Pallasz Athéné istennő *Mentór* képében kísérte el őt veszedelmekkel teli útjára.

Tudatlan vagy rossz orvos, kuruzsló a *sarlatán* (TESz 1967–1992 3: 494), lengyel *sarlatan* (Kopaliński 2004: 259). Valószínűleg *Cerreto* olasz város nevéből ered, mert lakói arról voltak híresek, hogy vándorárusként hamis orvosságok eladásával foglalkoztak. Végső forrása az olasz ciarlatano, melynek régi jelentése 'vásári kikiáltó; szélhámós, sarlatán'. Ez feltehetően az olasz *cerretano* 'szélhámós, csaló' változata az olasz *ciarlare* 'fecseg, össze-vissza beszél' hatására.

Uzsorás jelentésű szó a *Shylock* (Tolcsvai Nagy 2007: 926), lengyel *szajlok* (Kopaliński 2004: 258). William Shakespeare „Velencei kalmár” című darabjának főszereplője, *Shylock* nevéből.

Kétkelkező, gyámoltalan, balsors üldözött ember a *slemil* (Tótfalusi 2004: 825), lengyel *schlemihl* (Kopaliński 2004: 242). Adalbert von Chamisso (1781–1838) francia származású német író és botanikus 1813-ban írt „Peter *Schlemihl* csodálatos története” című meséjének főhőse nevéből.

Beszélőtehetség, ügyes könnyed beszédképesség a *sváda* (TESz 1967–1992 3: 638), lengyel *swada* (Szymczak 1994 3: 375). *Suada*, az ékesszólás ókori latin istennőjének nevéből.

Nőkkel erőszakoskodó garázda férfi a *szatír* (Tótfalusi 2004: 851), lengyel *satyr* (Szymczak 1994 3: 182). *Szatürosz* (*Szatír*), Hermész fiának nevéből származik, aki a hegyi, erdei termékenységdémon.

Lapos, tömpe orrú, kecskefülű és szarvú, borzos hajú lény volt. Haszontalan és pimasz, csak a bort szerette és büntetlenül szerelmeskedett a nimfákkal. Kielégíthetetlen nemi vágyának bizonyítéka a megszámlálhatatlanul sok utód, a Szatüroszok, amelyekkel a nimfák ajándékozták meg.

2. A második csoport a férfiak külső tulajdonságaira vonatkozó szavakat tartalmazza

A *férfiszépség* egyik szimbóluma *Adonisz* (Bakos 1973: 10), lengyel *adonis* (Kopaliński 2004: 9). A görög mitológiában szereplő kisázsiai eredetű félisten, *Adonisz* nevéből. Ő csodálatos szépségű ifjú, akit egy vadkan vadászaton megölt; szeretője, Aphrodité kérésére Zeusz megengedte, hogy az év egyik felét ne az alvilágban, hanem a földön töltsé (az évszakok váltásának egyik jelképes megszemélyesítése). A másik szimbólum pedig *Apolló* (Bakos 1973: 55), lengyel *apollo* (Kopaliński 2004: 17–18). A pusztító és jótévő, nyilazó és látnok, gyógyító és zenész isten, *Apolló* nevéből származik. A fentiek ellentéte a *fizikai és morális csúnyaság* megtestesítője *Quasimodo* (<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-irodalmi-alakok-lexikona-F7D7A/q-F825E/quasimodo-F825F/>), lengyel *quasimodo* (Kopaliński 2004: 228). Victor Hugo A párizsi Notre-Dame című regényének főhőse, *Quasimodo* nevéből.

A *mezítelenség* jelképe, rendszerint férfiről szólva, az *ádamkosztüm* (TESz 1967–1992 1: 96), lengyel *strój adamowy* (Kopaliński 2004: 8). A bibliai Ádám nevéből. Ez a 'pucérság, mezítelenség' jelentésben alkalmazott tréfás eufemizmus tulajdonképpen egymástól függetlenül több nyelvben, így a magyarban és a lengyelben is létrejöhetett a bibliai történet alapján, amely szerint az első emberpár a bűnbeesés előtt mezítelenül élt a paradicsomban.

Magasságot, erőteljes testalkatot több eponima is kifejezheti, ilyen a *gigász* (TESz 1967–1992 1: 1059), lengyel *gigant* (Kopaliński 2004: 104), amely a test nagysága mellett szellemóriást, különleges szellemi képességű ember is jelenthet. Gaia teremtményei, a kígyólábú óriások, a *Gigászok* nevéből, akik az Olümposz lakói ellen harcoltak a görög mitológiában.

Hatalmas termetű férfi a góliát (Tótfalusi 2004: 352), lengyel *goliat* (Kopaliński 2004: 107) amely *Góliát* ótestamentumi óriás nevéből származik, akit Dávid legyőzött.

Félelmetes, gigantikus, egyszemű ember a küklopsz vagy ciklopsz (Tolcsvai Nagy 2007: 601), lengyel *cyklop(owy)* (Kopaliński 2004: 56). A görög mitológiai *Küklopszok* nevét őrzi. Nevük kerek szeműt jelent, mert óriás termetük ellenére homlokuk közepén csak egyetlen egy óriási szem ült. Ezzel a kifejezéssel illetik a félszemű embert. A fentiekkel ellentétes jelentésű a *liliputi* (TESz 1967–1992 2: 771), lengyel *liliput* (Kopaliński 2004: 163), jelentése *apró, parányi, törpe, törpe növésű*. A *Liliput* főnévből keletkezett, amely a törpe lények mesebeli országa. Jonathan Swift (1667–1745) angol író *Gulliver utazásai* című, 1726-ban megjelent művéből vált ismertté.

A *férfiúi erő, erős testalkat* kifejezője a *herkules, herkulesi* (Tolcsvai Nagy 2007: 424); lengyel *Herkules, herkulesowy* (Kopaliński 1999: 307; Kopaliński 2004: 119). A kifejezés *Herkules* (görögösen *Héraklész*), rendkívüli erejű görög mondai hősre utal.

3. A harmadik csoportba kerültek, a női külsőt, elsősorban a női szépséget jelentő szavak

Az egyik a különleges, *keleti szépségű hölgy, a Sáron rózsája* (<http://vfk.vfmk.hu/00000023/01.html>), lengyel *róża Saronu* (Kopaliński 2004: 241) j. *Sáron* (Száron) nevéből, amely Palesztina termékeny rónamezősége Jaffa és a Kármel-hegy között, különösen pompás legelőiről volt nevezetes. „Én a Sáronnak rózsája vagyok, a völgyek liliuma” – olvassuk a bibliai Énekek énekében (2, 1). Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a rózsát, ezt az illatos, színpompás növényt a Biblia földjén egyáltalán nem ismerték, Izraelben ugyanis nem volt őshonos, noha nem messze onnan (Kis-Ázsiában, Észak-Afrikában és a Vörös-tenger arabiai partjain) egy-egy fajtája előfordult. A rózsának ez az egyetlen bibliai előfordulása mégis szállóigévé tette a *Sáron rózsája* kifejezést, holott a rózsa itt voltaképpen a bibliafordítók sajnálatos tévedéséből ered.

A másik pedig a *szép, fiatal, gyermekes nő, a madonna* (TESz 1967–1992 2: 810), lengyel *madonna* (Szymczak 1994 2: 86). Régebbi nyelvhasználatban a férjezett nők tiszteletbeli megszólítása Olaszországban, illetve Szűz Mária képzőművészeti ábrázolása. A Szűz Mária neveként használt *Madonna* tulajdonnévből származik.

A *bájos, kecses, jóindulatú szép nő a grácia* (TESz 1967–1992 1: 1093), lengyel *gracja* (Kopaliński 2004: 108): 'báj, kecs, kellem; jóindulat, kedvesség; kegy, kegyelem, bocsánat'. A *Gráciák* nevéből,

akik a kellem és báj istennői, megszemélyesítői a római mitológiában. Közös nevük a *három Grácia*. A magyarban tréfás használatban a *három grácia* három szép nőt jelent.

Magas és telt, szépséget és büszkeséget sugárzó (női termet) júnoi (Tótfalusi 2004: 453), lengyel *juno(na)* (Kopaliński 2004: 134)'. *Júnó* nevéből, aki Jupiter felesége, az ég istennője, a házasság és a születés védnöke az ókori római mitológiában.

4. A negyedik csoport a női tulajdonságokat vette górcső alá

A *harcias*, férfias nő az *amazon* (TESz 1967–1992 1: 146) lengyel *amazonka* (Kopaliński 2004: 14). A szó minkét nyelvben három jelentésben fordul elő: 1. legendás ókori nép tagjai, amelyben csak a nők hadakoztak, a férfiakat szolgáskorban tartották; 2. *harcias*, férfias nő, 3. sportlovasnő. Az *amazon* jelentése 'mell nélküli': a nők leégették a jobb mellüket, hogy könnyebben tudják használni az íjat és a lándzsát. Az *Amazonok* területükön fogadták a harcosokat, majd nászuk után megölték őket. Így jártak el a fiú újszülöttekkel is, így népeségük kizárólag asszonyokból állt.

A *züllött, erkölcstelen, könnyűvérű nő* a *Messalina* (Tolcsvai Nagy 2007: 670), lengyel *mesalina* (Kopaliński 2004: 190). Claudius római császár züllött erkölcsű harmadik felesége, Valeria *Messalina* nevéből, kinek erkölcstelenségeit az írók a legrikítóbb színekkel rajzolják; furfangjait pedig, melyekkel férjét megcsalta, a satíráírók örökítették meg. Hasonló jelentésű másik szavunk a *jezabel* (Tolcsvai Nagy 2007: 507), lengyel *jezabel* (Kopaliński 2004: 131–132): 'kicsapongó, züllött, könnyűvérű nő'. Achab zsidó király felesége, *Jezabel* nevéből, akinek hatására a Jahve-kultuszt a föníciai Baál-kultusz váltotta fel a Bibliában.

A *veszekedő, házsártos asszony* jelentésre több eponimánk is van. Az egyik a *fúria* (TESz 1967–1992 1, 989), *furia* (Kopaliński 2004: 96). A *Furia*, *Furiák* nevéből, aki/akik a bosszúállás istennője, illetőleg istennői az ókori római mitológiában. A másik hasonló jelentésű szó a *hárpia* (TESz 1967–1992 2, 63), lengyel *harpia* (Kopaliński 2004: 116). A *Hárpia*, *Hárpiák* nevéből, akik eredetileg a görög mitológia szárnyas női szörnyalakjai, madártesttel, női fejjel, más ábrázolás szerint: szárnyas nőalakok madárfejjel, akik a halottak lelkét kísérték az alvilágba. Csapatostól röpködve az emberek ártalmára tör-

tek. A harmadik az örökösen veszekedő, rosszindulatú nő a *megéra* (Tolcsvai Nagy 2007: 664), lengyel *megiera* (Kopaliński 2004: 187). *Megaira*, a három Erinnusz egyikének a nevéből. Az Erinnuszok Uranosz lecsepegő vére és Gaia egyesüléséből születtek meg, a boszszúállás, az átok és a lelkiismeretfurdalás alvilági istennői. Hárman voltak: Alléktó, Teisziphóné, és *Megaira*. Feladatuk a véres bűntettek, a rokongyilkosságok megtorlása, a gyilkosok üldözése volt. Sűrű ködbe burkolózva járták a világot és a bűnösöket örültséggel sújtották, városról városra, országról országra kergetve, míg meg nem tisztultak bűnüktől, vagy míg meg nem haltak. Az Alvilágban is ők kínozták a bűnösöket. Vérteljes, fekete ruhájuk volt vörös övvel, szemük vérben forgott, hajukban kígyók tekergőztek, kezükben rézszöges ostort és fáklyát tartottak. Negyedik hasonló jelentésű szavunk a *Xanthippé* (Tolcsvai Nagy 2007: 1090), lengyel *ksantypa* (Kopaliński 2004: 154). átvitt értelemben. *Xantippé*, a nagy athéni filozófus, Szókratész (469–399) felesége nevéből. A hagyomány szerint, házsártos, veszekedő természetű asszony volt.

A fentiekkel ellentétes, pozitív jelentéstartalmú, átvitt értelmű szó a *nagyon erényes, szűzies nőt* jelentő *Vesta-szűz* (Tolcsvai Nagy 2007: 1073), lengyel *westalka* (Kopaliński 2004: 282) Eredetileg Vesta-nak igen nagy tiszteletben álló, önmegtartó életet élő papnője, aki az istennő templomában állandóan égő tüzet társnőivel együtt gondozta; *Vesta* ókori római istennő nevéből, aki a házi tűzhely, a családi élet tisztaságának védelmezője volt.

5. Az utolsó csoportot a kiemelkedően magas számú, szerelemmel és csábítással kapcsolatos szavak alkotják

Az *ifjú szerelmes ideálja Rómeó* (<http://mek.niif.hu/00400/00492/00492.htm>), lengyel *romeo* (Kopaliński 2004: 234). William Shakespeare (1564–1616) *Rómeó* és Júlia című drámájának férfi főhőse nevéből.

A *szeretett nő* szimbóluma *Dulcinea* (Bakos 1973: 202), lengyel *dulcynea* (Kopaliński 2004: 71). Eredetileg Cervantes Don Quijote című regényében a főhős szerelmének neve, ma már elavult szónak számít.

Érzékiségtől mentes eszményi szerelem a *plátói (szerelem)* (Tótfalusi 2004: 725), lengyel *platoniczna (miłość)* (Szymczak 1994 3: 687), ami szoros érzelmi kapcsolat férfi és nő között, amely a felek

szellemi, és jellembeli értékeinek kölcsönös tiszteletén alapul. Az elnevezés *Platón* (427–347) nagy görög filozófus nevéből származik, akinek „Lakoma” című párbeszédese művében olvasható a szerelem ilyen eszményi felfogásának meghatározása. Platón szerelem-felfogása összefügg idea-tanával, és az érzékiségtől megfosztott szerelem eszményével, amely a lovagkor és a reneszánsz költészetére is hatással volt.

A *nők egymás közti szerelmére* két kifejezés utal, amelyek között szoros kapcsolat van. Az egyik a *leszbikus* (Tótfalusi 2004: 552), lengyel *lesbijka* (Kopaliński 2004: 161. *Leszbosz* sziget nevéből származik. A másik pedig a *szaffhói szerelem* (Tolcsvai Nagy 2007: 965), lengyel *safizm* (Kopaliński 2004: 237). *Szaffhó* (i.e. 612–550) görög költőné nevéből, aki előkelő lányokat gyűjtött maga köré, s őket tanította kardalokra, illemtanra, az asszonyok feladataira. Verseinek legnagyobb részét e lányokhoz írta, olykor a leplezetlen szerelemtől vezérelve. Vö. *leszbikus*.

Három híres *csábítót* ismerünk irodalmi tanulmányainkból. Az egyik híres *nőcsábász, szoknyavadász*, kalandos életű és a nők elcsábításához értő férfi *Casanova* (Tolcsvai Nagy 2007: 161), lengyel *Casanova* (Kopaliński 2004: 47–48). Gian Giacomo Geronimo *Casanova* (1725–1798) híres velencei kalandor nevéből származik. A másik pedig a szintén elhíresült *donzsuán* (TESz 1: 662), *donhuan* (Tótfalusi 2004: 228), lengyel *donzuan* (Kopaliński 2004: 70), a híres nőhódító, *Don Juan* nevéből keletkezett. *Don Juan* figurája az ún. sevillai krónikában bukkan fel először, a róla szóló első dráma szerzője a 17. századi spanyol drámaíró, Tirso de Molina. A *sevillai csábító és a kővendég* című komédiája élő alakról, egy kalandvágyó, lányszöktető nemesről szól. Sevillában élt a nemes spanyol lovag *Don Juan* Tenoris, akinek a szoknya volt a szenvedélye. Vonzotta őt minden nőnemű teremtés, aki lehetett csúnya vagy szép, ifjú vagy idősebb, fekete, barna vagy szőke, lehetett bármilyen származású, ő mindenkire kivetette hálóját. *Don Juan* témáját különböző nemzetiségű és műfajú írók és költők dolgozták fel. Molière a 17. században, E. T. A. Hoffmann és Grabbe pedig a 19. század elején írt a spanyol hősről. Később – a romantika korának szerzői – Dumas, Byron és Puskin is írt róla műveket, majd a modern irodalomban is felbukkan alakja Baudelaire, Mérimée, Maupassant és Shaw munkáiban. Figurája

megihlette Wolfgang Amadeus Mozartot is. A *zs-s* ejtés mindkét nyelvben francia közvetítésre utal. Nevéből származik továbbá a *donzsuánkodás* (Bakos 1973: 198), lengyel *donzuaneria* (Szymczak 1994 1: 427) 'nőcsábítás, szerelmi hősködés' jelentéssel. A harmadik a kevéssé ismer *szeladon* (Tótfalusi 2004: 855), lengyel *seledyn* (Kopaliński 2004: 243), az *epekedő szerelmes, udvarló, széptevő; nőhódító, szívtipró*. Honoré d'Urfé 1607-től kezdte publikálni *L'Astrée* című terjedelmes regényét, mely a legtökéletesebb francia pásztorregény. Cselekménye az 5. századi Galliában játszódik, főhőse *Celadon* a folyóba öli magát, mert *Astreé*, a pásztorlány megharagszik rá. Szerencsére azonban egy nimfa kimentti őt, így a szerelmes ifjú több könyvön keresztül epekedik szerelmese után, s térden állva esedezik bocsánatáért. A szó a főhős nevéből származik.

Nemcsak csábító férfiakat, hanem *csábító nőket* is számon tart az irodalom.

Az egyik a Bibliából elhíresült *Putifárné* (<http://www.kereso.hu/yrk/Fmbgne/10834>), lengyel (*żona*) *Putyfara* (Kopaliński 2004: 226). *Putifárné* nevéből, aki Putifárnak, a Fáraó testőrparancsnokának felesége, aki szerelemre gyűlt urának kedvelt szolgája és bizalmasa, a zsidó József iránt. Nyílt felajánlkozását József elutasította, a megsértett asszony pedig bevádolta férjénél, hogy erőszakot akart tenni rajta. Putifár a feleségének hitt, és Józsefet börtönbe vettette. A másik pedig *lolita* (Tolcsvai Nagy 2007: 632), lengyel *lolitka* (Kopaliński 2004: 165–66), aki korban ugyan még gyermek, de testileg és viselkedésében már asszonyos, egyszerre ártatlan és ravasz, csábító lány. Vlagyimir Nabokov (1899–1977) orosz származású amerikai író *Lolita* című regényének címadó hősnője nevéből.

Összegzés

A fentebb bemutatott szavak tekintetében a magyar és a lengyel nyelv eponimái szemantikai szempontból teljes egyezést mutatnak. Adaptációjuk tekintetében mutatkoznak csak kisebb-nagyobb eltérések. Az eponimák fő jellemzője, hogy mivel köznévvé váltak, általában a kisbetűs helyesírás vált általánossá. A bemutatott szavak esetében ez nem teljesen igaz, több szó esetében megőrződött a nagybetűs és/vagy a kisbetűs írás. Ez talán azzal magyarázható, hogy az ilyen típusú írásmód a köznévvé válás átmeneti fázisával

van kapcsolatban. A két nyelv közötti teljes egyezés egyáltalán nem meglepő, hiszen mindkét nyelv az európai kultúra és szellemiség képviselője, ezzel magyarázhatók – egyebek között – szókincsük egyező vonásai is. Ez nemcsak az eponimákra, hanem a szókincs más területeire is vonatkozik, itt elsősorban az ún. europeizmusokra, nemzetközi jövevényszavakra és tükörszavakra gondolok (a különböző tudományterületek, a kultúra szókincse, vagy a frazeológia jelentős része).

A bemutatott szavak és kifejezések jelentős része kapcsolatban áll a hagyománnyal, a történelemmel, az ókori klasszikus kultúrával, az irodalommal, a Bibliával és a mitológiával. Az eponimák kutatása különösen izgalmas feladat, hiszen keletkezésükhöz gyakran érdekes történetek fűződnek, amelyek megismerése általános kultúrtörténeti ismereteinket is szélesítheti. Megfeleelőiket szép számban megtaláljuk más népek nyelveiben is, ami azzal magyarázható, hogy történelmi fejlődésük során ezeket a népeket – kisebb vagy nagyobb mértékben – hasonló kulturális hatások érték.

Felhasznált irodalom

- Bakos F. (szerk.) 1973. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Balassa I., Gál György S. 1956. *Operakalauz*. Budapest. Zeneműkiadó Vállalat.
- Bodrogi T., Dobossy L., Dömötör T. 1978. *Mitológiai ábécé*. Budapest. Gondolat.
- Csizmadia K. 1990. *Bibliai eredetű szállóigék, szólásmondások, közmondások*. Győr. Hazánk Könyvkiadó Kft.
- Györi Gy. 1992. *Ariadné fonala. Antik eredetű kifejezések, szókapcsolatok – magyarázatokkal*. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Hajdú M. 2003. *Általános és magyar névtan*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Kopaliński W. (szerk.) 1999. *Podręczny słownik wyrazów obcych*. Warszawa. Oficyna Wydawnicza Rytm.
- Kopaliński W. (szerk.) 2004. *Słownik eponimów czyli wyrazów odmiennych*. Warszawa. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Köpeczi B., Pók L. (szerk.) 1976. *Világirodalmi kisenciklopédia 1–2*. Budapest. Gondolat.
- Mitológiai ábécé*. (lektorálta Hahn I.) Budapest. Gondolat.
- Panini P. G. 1996. *Mitológiai atlasz*. Budapest. Elek és Társa Könyvkiadó.
- Szymczak M. (szerk.) 1994. *Słownik języka polskiego 1–3*. Warszawa. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- TESz. Benkő L. (főszerk.) 1967–1992. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Tolcsvai Nagy G. (szerk.) 2007. *Idegen szavak szótára*. Budapest. Osiris Kiadó.

Tótfalusi I. 1973 *Operamesék*. Budapest. Zeneműkiadó.

Tótfalusi I. 2004 *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.

Internetes hivatkozások

http://pl.wikipedia.org/wiki/Kapitan_z_K%C3%B6penick

<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-irodalmi-alakok-lexikona-F7D7A/q-F825E/quasimodo-F825F/>

<http://vfe.k.vfmk.hu/00000023/01.html>

<http://mek.niif.hu/00400/00492/00492.htm>

<http://www.kereso.hu/yrk/Fmbgne/10834>

<http://epa.oszk.hu/00800/00835/00049/567.html>

Kategorie sensualne w przekładzie (z języka węgierskiego)

JERZY SNOPEK

DSc, egyetemi tanár, lengyel irodalom- és kultúrtörténész, fordító,
a Lengyel Tudományos Akadémia professor extraordinarius, a
Lengyel Köztársaság Budapesti Nagykövete

Pole znaczeniowe sensualności zakreśla się niekiedy dość szeroko, wykraczając poza kategorie, które odnoszą się ściśle do wrażeń płynących z pięciu zmysłów. Jest to możliwe, gdyż owe wrażenia są konstytuowane i koordynowane przez mózg. Rola pierwiastka racjonalnego w doznaniach zmysłowych jest tym większa, im bardziej je nuansujemy i różnicujemy w obrębie kategorii podstawowych. Mechanizm „dostrzegania” przez członków danej wspólnoty kulturowej i językowej pewnej jakości zmysłowej w kilku wariantach niedostrzegalnych dla osób z zewnątrz bywa na ogół paradoksalny. Znaczy to, że percypujemy rzeczywistość w taki czy inny sposób nie wskutek specyfiki naszych zmysłów, lecz dlatego, że w naszym odwiecznym otoczeniu, pośród zjawisk wyjątkowo nam bliskich, znajdujemy wcielenia szczególnych – nie występujących powszechnie – ingrediencji podstawowych jakości sensualnych. I dajemy im nazwy, a zatem je obiektywizujemy. Nie chodzi tu więc o wyróżnianie przez analityków sensualizmu np. subiektywne „idee dodatkowe”.

Dzięki temu możemy porównywać kategorie sensualne występujące w różnych językach. Taka komparatystyka ma z reguły charakter kontrastywny, gdyż w gruncie rzeczy skupia się na rozważaniu różnic. Poszukując ich źródeł i przesłanek możemy dojść nawet do tez na temat specyfiki odbioru rzeczywistości przez poszczególne wspólnoty narodowe, czy – kulturowo-językowe, ale przy formułowaniu takowych tez należy zachować szczególną ostrożność. Bardziej spektakularne różnice, także w przedmiocie, który nas tutaj interesuje, można zapewne znaleźć, gdy materiał porównawczy pochodzi z radykalnie odmiennych kręgów kulturowych (przyupo-

mnijmy słynne przykłady kilkunastu nazw odcieni bieli śniegu występujących w języku Eskimosów czy brak kategorii czasownikowych w mowie jednego z plemion afrykańskich). Chciałbym jednak podkreślić, że godne uwagi są wszelkie międzyjęzykowe zróżnicowania kategorii sensualnych. Pośród kilku uzasadnień takiej potrzeby badawczej praktyczne problemy translatorskie mają tu istotne znaczenie. Pojawiają się bowiem w formie takiego na przykład pytania: jak przełożyć słowo, skoro brak jego ścisłego odpowiednika w języku docelowym (by posłużyć się określeniem stosowanym w translatoologii)? Czy zadowolić się redukcją do występującego w owym języku wyrazu bliskoznacznego, czy też szukać rozwiązań niekonwencjonalnych mających na celu zachowanie możliwie największej ilości sensów i smaków zawartych w oryginale?

Niniejszy szkic, oparty na przykładach zaczerpniętych z obszaru polsko-węgierskiego, ma charakter rekonesansowy. Ogranicza się do prezentacji problematyki odnoszącej się do kategorii sensualnych w ich ścisłej postaci i elementarnych funkcjach. Znaczy to, że na przykład nie będziemy uwzględniać kategorii niesprowadzalnych bezpośrednio do któregoś ze zmysłów (przy oczywistym zastrzeżeniu, o którym była mowa na początku), odnoszących się natomiast do sfery emocjonalnej, innymi słowy – irracjonalnych lub pozaracjonalnych. Znaczy to również, że nie będziemy zatrzymywać się na dłużej przy stricte kulturowych – metaforycznych, symbolicznych – zastosowaniach danych kategorii sensualnych.

Nieprzystawalność niektórych pojęć polskich i węgierskich, także w obrębie sensualności i sensualizmu, nie jest niczym wyjątkowym. Pojawia się już na poziomie ogólnych terminów używanych przez badaczy sensualizmu. Wystarczy tu przywołać jedno z podstawowych: wrażenie. Jak wiadomo, w języku polskim obciążone jest ono dwuznacznością. Co innego znaczy w sformułowaniu zrobić dobre wrażenie, co innego – w wyrażeniu wrażenie dotykowe. W języku węgierskim obie te sfery znaczeniowe, obsługiwane w polszczyźnie przez wrażenie (w sensie drugim zastępowalne przez doznanie) zostały niejako radykalnie rozdzielone; do pierwszej odnosi się wyraz *benyomás*, do drugiej – *érzet*. *Érzet* ma przy tym wymiar wyłącznie sensualny i nie może być zastosowany (w przeciwieństwie do naszego „doznania”) nawet do sfery sąsied-

niej – estetycznej. Ale podobna, ograniczona koherencja terminów czy pojęć jest, jak wspomniałem, zjawiskiem naturalnym i niekiedy przysparza tłumaczom kłopotów (wystarczy przypomnieć wstęp tłumaczki do polskiego wydania Condillaca).

Bardziej interesujące wydają się wyrazy stanowiące konkretyzacje poszczególnych wrażeń zmysłowych. Także na gruncie węgiersko-polskim znajdziemy liczne przykłady ich swoistości i niekoherencji. Wprawdzie, jak sądzę, pośród ludzkich zmysłów miejsce naczelną przypada dotykowi, jako że wszystkie pozostałe są w gruncie rzeczy jego wariantami, jednakże każdy z nich, wychodząc ze wspólnego „dotykowego źródła”, objawia się jako sfera zjawisk autonomiczna i wyrazista. A wzrok jest źródłem szczególnie bogatych i zróżnicowanych wrażeń ściśle sensualnych, jak również doznań bardziej złożonych. Za pomocą tego zmysłu postrzegamy świat nie tylko w jego aspekcie kolorystycznym, ale też w wymiarze – form przestrzennych. Przy tym postrzeganie barw jest ściślej związane z percepcją czysto sensualną aniżeli postrzeganie kształtów. Ograniczymy się tutaj do tej pierwszej sfery.

Charakterystyczną przypadłością języka węgierskiego, stanowiącą poniekąd świadectwo postrzegania rzeczywistości przez Węgrów, jest duża liczba wyrazów określających odcienie poszczególnych barw podstawowych. Są to w większości wypadków wyrazy złożone, mające niekiedy odpowiedniki polskie. Zacznijmy od bieli. Nawet ten kolor może mieć różne odcienie (vide język Eskimosów i stary przebój Procol Harum). Także w potocznej mowie Węgrów można spotkać podobne rozróżnienie. Co prawda, wyraz hófehér, którego polskim odpowiednikiem jest śnieżnobiały, oznacza podobnie jak w polszczyźnie bielszy odcień bieli, tejfehér (mlecznobiały) już takiego znaczenia nie ma, a główna funkcja tego zestawienia bieli z mlekiem ma w obu językach – jak się zdaje – wymiar stylistyczny. Ciekawszy jest przypadek dwóch form, których w języku polskim nie ma; otóż kolejne określenia węgierskie odcieni bieli to habfehér, co po polsku można oddać za pomocą porównania „biały jak piana”. Na opisowe zestawienia bieli z pianą można się w polszczyźnie natknąć, ale podobny do węgierskiego przymiotnik trudno sobie wyobrazić nie tylko z powodów słotwórczych, lecz także – co istotniejsze – semantycznych. W jeszcze większej mierze odnosi

się to do kolejnego węgierskiego przymiotnika, funkcjonującego od niedawna, patyolatfehér (biały jak pralnia).

Barwa czarna ma również w języku węgierskim pewne określenia niuansujące, dla których brak prostych odpowiedników w polszczyźnie. Trzeba jednak przyznać, że podmioty niejako ucieleśniające czern, zarówno jej szczególną głębię (sadza, smoła, kruk), jak jej odcień (heban) wspólne są obu naszym narodom i językom. Tyle że węgierszczyzna dysponuje również w tym przypadku przymiotnikami łączącymi czern z sadzą (kormos, koromfekete) czy smołą (szurokfekete), których polskie ekwiwalenty mogą mieć tylko formę porównania. Z kolei określenie ébenfekete (dosłownie: hebanowoczarny) ma w polszczyźnie odpowiednik - hebanowy - nie odsyłający wprost do barwy czarnej, choć taką funkcję też spełniający (zob. metaforyczny tytuł książki Kapuścińskiego o Afryce). Jak wspomniałem, głębię czerni oddaje się w obu językach przez wskazanie na barwę kruka. Wskazanie to przyjmuje także dobitną postać przymiotnikową (hollófekete - kruczoczarny), ale jej „zasięg konotacyjny” jest w polszczyźnie bardzo ograniczony. Określenie to odnosi się przeważnie - o ile nie wyłącznie - do barwy włosów.

Interesujące elementy znajdujemy wśród językowych świadectw węgierskiej percepcji barwy niebieskiej. Węgierszczyzna rejestruje wiele wariantów tej barwy. Jej podstawowa nazwa (kék) nie odsyła wszakże do barwy nieba (nieboskłonu), jak w polszczyźnie, ale odwołuje się do tego „źródła” dla oddania odcieni jasnoniebieskich (égszínkék, azúrkek). Dodajmy, że brak w węgierszczyźnie bezpośredniego odpowiednika „koloru granatowego”, choć, jak się rzekło, wszelkie warianty barwy niebieskiej mają w niej swoją reprezentację. W niektórych przypadkach nietrudno wskazać polskie ekwiwalenty: búzavirágkék = chabrowy; tintakék = atramentowy), ale w kilku innych jest to zgoła niemożliwe, np. molnárkék, királykék = (dosłownie) młynarskoniebieski, królewskoniebieski. Zaskakujące jest odwołanie się do morskiego odcienia barwy niebieskiej (tengerkék), jako że „kolor morski” (tengerszínű) znaczy w języku węgierskim odcień zieleni. Cóż, morze bywa zmienne, a nasi bratankowie, choć pozbawieni do niego stałego dostępu, musieli to do brze zaobserwować.

Skoro jesteśmy przy zieleni, to zauważmy, że różne jej warianty Węgrzy zamknęli w przymiotnikach złożonych, w których członem porównania są kolejno (oprócz morza): trawa, liść, mech, pistacja, szpinak, oliwka i – co może nas zdziwić – olej. My znamy kolor oliwkowy, również szpinakowy, również seledynowy (który jest bodaj najbliższy węgierskiemu pistacjowemu), jednakże zieleń w odcieniu olejowym, mchowym/mszanym (mchy kojarzą się nam raczej z dotykowym wrażeniem miękkości), liściastym czy trawia-
stym (zwłaszcza gdy wydaje się nam, że rozmaitym liściom należałoby przypisać rozmaite odcienie zieleni) jest dla nas trudne do pojęcia i wyobrażenia.

Także barwa brązowa mieni się w oczach Węgrów zadziwiająco wieloma odcieniami. Obok rejestrowanych przez polszczyznę (kawowy, kakaowy, orzechowy, kasztanowy) znajdziemy w języku węgierskim takie określenia tej barwy (n.b. nazwa podstawowa – barna – jest wolna od odniesień do konkretnego pierwiastka rzeczywistości) jak: dohánybarna – tytoniowobrązowy; őzbarna – sarniobrązowy; négerbarna – negrobrazowy (bardzo szczególnie wyraz „realizmu wzrokowego”). Kolor jasnobrązowy występuje z kolei w następujących odmianach: fahéjszínű – cynamonowy; zsemleszínű – bułkowy; homokszínű – piaskowy. Piaskowy można spotkać również w polszczyźnie, ale my widzimy go raczej w tonacji jaśniejszej, bliższej żółci niż brązu, albo (jak Bułgarom) – bliższej złota niż brązu. Podobny jest przypadek percepcji koloru, który my określamy jako rdzawy; dla nas sytuuje się on raczej w pobliżu koloru rudego, który dla Madziarów jest odmianą czerwieni, podczas gdy w języku węgierskim występuje wyłącznie w nierozdzielalnym związku z barwą brązową w postaci przymiotnika rozsdabarna (rdzawobrązowy).

Barwa czerwona z kolei ma w języku dwa równorzędne określenia. Powszechniej używane to piros, rzadziej – vörös. Dzieli je również swoista repartycja w zakresie łączliwości z określonymi rzeczownikami (np. czerwone wino to wyłącznie vörösbor, czerwona flaga natomiast może być tylko piros. Wyraz vörös został utworzony od veres (krwawy, krwisty), ale w toku rozwoju języka zleksykalizował się do tego stopnia, oderwał się – także poprzez zmienioną pisownię – od swego „krwawego źródła” tak bardzo,

że aby zaznaczyć, że chodzi o odcień krwisty czerwieni, Węgrzy dodają doń przedrostek vér- (krew), tworząc przymiotnik złożony, poniekąd pleonastyczny: vérvörös. Zresztą oba przymiotniki określające w węgierszczyźnie kolor czerwony mają liczną rodzinę wyrazów nazywających różne jego odcienie bądź stopnie intensywności. Z ciekawszych przykładów należących do pierwszej grupy wyrazowej wymienimy paprikapiros (paprykowoczerwony). Intensywność, żywość, ostrość czerwieni wyrażają przedrostki utworzone od ognia, płomienia itp.

Sporo określeń kolorów pochodzi w obu językach od nazw owoców i warzyw, ale nie zawsze się one pokrywają. O ile pomarańczowy czy cytrynowy nie budzą wątpliwości, to wspomniany paprykowoczerwony jest dla Polaków nieznanym, podobnie zresztą jak marchewkowy dla Węgrów; utworzenie prostego odpowiednika w węgierszczyźnie napotyka niebagatelne trudności już choćby z tego powodu, że marchewka to po węgiersku sárgarépa, czyli „żółta rzepa”, która to nazwa w sposób drastyczny ignoruje jej kolorystyczną swoistość. Interesujący materiał porównawczy stanowią też charakterystyczne nazwy maści zwierząt, zwłaszcza koni, i określenia koloru włosów (w tej sferze nieco większą inwencją zdaje się odznaczać polszczyzna).

Język węgierski natomiast góruje mnogością i subtelnością różnic głosów i odgłosów natury. Dla przykładu nadmieńmy, że po polsku żaba tylko kumka, po węgiersku brekeg, ale również kuruttyol, po polsku mruczy zarówno kotek, jak i niedźwiedź, podczas gdy dla Madziarów ten pierwszy dorombol, drugi zaś brummog. Nawet morze – bliższe nam przecież niż Węgrom – po polsku szumi i huczy, a po węgiersku jeszcze dodatkowo morajlik, co jest określeniem obejmującym i niejako syntetyzującym wszystkie możliwe odgłosy morza, na polski nieprzetłumaczalnym.

Poprzestańmy tu z konieczności na tych kilku przykładach i przejdźmy do krótkiego omówienia węgierskich i polskich świadectw językowych odnoszących się do wrażeń węchowych i smakowych. Co się tyczy zmysłu powonienia, to polskie wyrazy: zapach, woń, aromat, mają swe odpowiedniki węgierskie (szag, illat, aroma), ale jedynie ostatnie z trzech wymienionych odpowiadają sobie ściśle. Należy przy tym pamiętać, że illat oznacza wyłącznie

zapach przyjemny, waloryzowany dodatnio (Węgier nigdy jednak nie powie, że ten czy ów zapach jest piękny, w węgierszczyźnie może on być tylko dobry). Język węgierski zawiera także wszystkie odpowiedniki polskich określeń ogólnych odnoszących się do przykrych doznań węchowych (śmierdzi, cuchnie, zaduch etc.). Oferuje ponadto przymiotnik *dögletes*, utworzony od *dög* = padlina, oznaczający skrajne stężenie smrodu. Konkretyzacje całego spektrum doznań węchowych odwołują się w obu językach do podobnych źródeł owych doznań, a ewentualne różnice nie stanowią problemu translatologicznego.

Sfera zapachów i aromatów łączy się z całą gamą doznań smakowych. W tej dziedzinie podstawowe określenia są wspólne polszczyźnie i węgierszczyźnie, a niewyczerpalne ingrediencje i kompozycje poszczególnych smaków zyskały w obu językach całe – chciałyby się rzec: barokowe – bogactwo określeń i porównań, niekiedy wysoce zmetaforyzowanych (na ogół też uroczo, dla niektórych – irytująco, enigmatycznych) dzięki niebywalej erupcji rozmaitych koneserskich (z ważną odmianą kiperską) opracowań kulinarnych.

Pozostał nam jeszcze najbardziej elementarny spośród zmysłów – dotyk. Wrażenia z nim związane obejmują w istocie niemalże całość ludzkich doświadczeń. My skupimy się na kilku z nich – najbardziej podstawowych. Należą do nich te, które łączą się z temperaturą otoczenia lub dotykanych obiektów. W języku wyrażają się w zasadzie za pośrednictwem niewielu określeń: lodowaty, mroźny, zimny, chłodny, letni, ciepły, gorący, parzący. Są one obecne – jak się zdaje – we wszystkich językach (choć niektórych mogło/ może nie być w narzeczach ludów z obszarów tropikalnych). To, co rzuca się w oczy w węgierszczyźnie (w kontekście polskim), to występowanie przymiotników złożonych oddających temperatury ekstremalne. Odpowiednikiem *jéghideg* jest lodowaty (acz w węgierszczyźnie mamy tu jeszcze np. *farkasordító hideg*, czyli: tak bardzo zimny, że zmuszający wilki do wycia), natomiast *tűzforró* (dosłownie: ogniściegorący) prostego ekwiwalentu nie ma. Wspomnijmy jeszcze o bogactwie węgierskiej synonimiki w zakresie określeń faktury obiektów, np. wilgotny to *lucskos*, *nyirkos*, *nedves*; ziarnisty – *érdes*, *rücskös*, *reszelős*; gładki – *sima*, *hamvas*, *simogató* (także np. *bársonyos* czyli jedwabisty). Z dotykiem łączą się też doznania na

osi przyjemność-rozkosz-ból. Mają one ściśle węgierskie odpowiedniki, jednakże rozkosz to nie tylko gyönyör, lecz także kék, ból – to fájdalom, ale też gyötrellem i kín. Te dwa wyrazy oznaczają większe nasilenie bólu bądź jego nieustępliwość, bliższe są cierpieniu (szenvedés). Warto wspomnieć, że szenvedés (cierpienie) to wyraz z tego samego pnia (podstawy słowotwórczej), co szenvedély, czyli namiętność, często związana z rozkoszą, ale niekiedy także z cierpieniem. Te dialektyczne subtelnosci nie mają w polszczyźnie tak bezpośredniego i prostego odbicia. Podobnie rzecz się ma z węgierskim rozróżnieniem miłości na szerelem i szeretet. Jedyne ta pierwsza ma aspekt seksualny, druga odnosi się do miłości rodziców do dzieci i vice versa, do miłości braterskiej (i siostrzanej), oznaczać może również miłość ojczyzny, czy zgoła – ludzkości.

Wybrana bibliografia

- Allan, Keith 2009. The connotations of English colour terms: Colour based x-phemisms, w: *Journal of Pragmatics*, 41, s. 626–637.
- Berlin, B. – Kay, P. 1969. *Basic Colour Terms: Their Universality and variation*. Berkeley, University of California Press, Berkeley
- Koutny, I. 2007. Mennyire magyar színű a piros-fehér-zöld? Kontrasztív frazeológiai vizsgálat. w: Maticsák Sándor (red.) *Nyelv, nemzet, identitás II*. Debrecen-Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, s. 229–238.
- Sobczak, A. 2017. A piros és vörös jelentése egy kérdőíves vizsgálat fényében, w: *A hungarológia ma: nyelvészet, kultúra és oktatás*, Bibliotheca Hungarica V, Poznań.

O rzeczownikach zakończonych pierwotnie na spółgłoski wargowe miękkie we współczesnej standardowej polszczyźnie

WIESŁAW TOMASZ STEFAŃCZYK

PhD, hab., prof. UJ, Uniwersytet Jagielloński,
Wydział Polonistyki, Katedra Języka Polskiego jako Obcego (Kraków)

Abstract: Nouns with soft labial rhyme, such as *gołąb*, or *krew*, historically formed a large group of lexemes. Late in the 16th century, the process of their *depalatalization in the final position was observed*. By the 18th century, soft pronunciation was a dead phenomenon already. Historical softness of labial consonants has been preserved in the declination of nouns that originally featured labial consonants in their final position, e.g.: *gołąb* – *gołębia*, *modrzew* – *modrzewia*, *krew* – *krwi*, *cerkiew* – *cerkwi*, *Radom* – *Radomia*. Such nouns are untypical of contemporary Polish; therefore, their number gradually decreases. Some of such lexemes have disappeared altogether, e.g.: *rukiew*, *małgiew*, while other, affected by the frequency of use, adopt the paradigm of declination typical of nouns ended with hard consonants: *głąb*, *potraw*, take-on feminine suffixes: *-ka* or *-ina*, e.g.: *konew* – *konewka*, *głąb* – *głęбина* (*głębia*), or entirely change their grammatical gender, e.g.: *sitow* – *sitowie*, *ślep* – *ślepie*. Due to absence of clear morphological rules, foreigners learning Polish must simply memorise this group of lexemes. Some regularities only occur within the group of masculine proper names.

Keywords: noun, soft labial consonants, hard labial consonants, rzeczownik, spółgłoski wargowe miękkie, spółgłoski wargowe twarde.

W polszczyźnie – podobnie jak w innych językach – występują leksemy rzadkie, izolowane bądź wycofujące się z użycia. W zakresie rzeczownika za takie formy można uznać m. in. rzeczowniki rodzaju nijakiego zakończone na *-e*, np.: *imię*, *zwierzę*, rzeczowniki rodzaju żeńskiego zakończone na *-i*, np.: *prorokini*, *znawczyni*, rzeczowniki rodzaju żeńskiego zakończone na spółgłoski funkcjonalnie miękkie, np.: *noc*, *sprzedaż*, rzeczowniki rodzaju żeńskiego zakończone na spółgłoski miękkie (inne niż *-(o)ść*), np.: *postać*, *darń* czy wreszcie rzeczowniki rodzaju męskiego i żeńskiego zakończone na spółgłoski wargowe twarde, pierwotnie miękkie, np.: *gołąb*, *karp*, *krew*, *cerkiew*. Przedmiotem niniejszych rozważań jest ostatnia grupa wymienionych leksemów.

Cudzoziemcy uczący się języka polskiego często zadają pytanie, dlaczego rodowici użytkownicy polszczyzny z jednej strony mówią *jadę do Krakowa, Tarnowa, Lwowa, kupuję kilo bobu*, z drugiej natomiast *jadę do Wrocławia, Jarosławia, kupuję kilo drobiu*? Dlaczego pewne wyrazy mają odmianę twar-dotematową, a inne miękkotematową, choć w przypadku niezależnym wszystkie kończą się na spółgłoskę wargową twardą? Czy istnieją reguły użycia jednej z dwu występujących form?

Podobne pytania nurtowały zarówno badacze obcych (Grappin 1956), jak i polskich (Reichan 1975).

Ostatnie badania dotyczące wskazanego zagadnienia pochodzą sprzed kilkudziesięciu lat, uznałem więc za zasadne, aby je zweryfikować i przedstawić stan współczesny.

Wszystkie dane liczbowe zawarte w artykule wyekscerpowano z *Uniwersalnego słownika języka polskiego* pod red. St. Dubisza (Dubisz, red. 2003). Dla celów porównawczych posłużono się również *Słownikiem języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego (Doroszewski, red. 1958–1969), rejestrującym starszą warstwę słownictwa, poprzedzającą 200 lat powstania leksykonu.

Specyfika omawianej grupy rzeczowników tkwi w zaniku palatalności wygłosowych spółgłosek wargowych *p*, *b*, *w*, *m*. Miękkość tych spółgłosek utrzymuje się do dziś w języku rosyjskim, por. np. *голубь, кровь, церковь, марковь*.

Leksemy o wygłosie labialnym miękkim, obecnie twardym stanowią w okresie historycznym znaczną grupę wyrazów, reprezentowaną przez rzeczowniki, np.: *gołąb'*, *krewni'*, czasowniki w trybie rozkazującym, np.: *zrób'*, *kup'*, liczebniki *siedm'*, *ośm'*, a także izolowane formy przysłówkowe *oslep'* i zaimkowe *hayw'* (Reichan 1975: 19).

Z końcem XVI stulecia nastąpił proces dyspalatalizacji wygłosowych spółgłosek *p*, *b*, *w*, *m*, miękkość zachowała się jednak w odmianie tych wyrazów.

W XVIII wieku nie było już wymowy palatalnej (Reichan 1975: 20–24). Wygłosowa wymowa palatalna utrzymywała się przez długi czas w dialektach, zwłaszcza północnopolskich.

Miękkość omawianych leksemów oznaczana była niekonsekwentnie. Źródła historyczne poświadczają oznaczanie palatalności

spółgłosek wargowych i w ogóle miękkości wszystkich spółgłosek za pomocą litery *y*, np. *curpy* 'Kurp'. Tak oznaczana miękkość występuje we współczesnym języku węgierskim, por. np. *nyul, tányer, tyuk, gyár*. W XVIII wieku rozpowszechniła się ortografia wprowadzona przez Onufrego Kopczyńskiego, tj. stosowanie znaku miękkości, np.: *gołąb', żółw'*.

Część omawianych leksemów miała pierwotnie wygłos labialny twardy, np.: *ołów, paw, jastrząb*, czego dowodzą poświadczony formy przypadków zależnych tych leksemów typu *ołowu, pawy, jastrzęby*, por. ros. *ястружь*. Z czasem jednak, być może pod wpływem analogii, uległa zmiękczeniu (Reichan 1975).

Uniwersalny słownik języka polskiego uwzględnia ok. 40 rzeczowników zakończonych na spółgłoski wargowe twarde, pierwotnie miękkie. Tę niewielką liczebnie grupę tworzą zarówno rzeczowniki rodzaju męskiego, jak i żeńskiego. Rodzaj męski egzemplifikują następujące rzeczowniki: *drób, jastrząb, wab, korab, kielb, gołąb, gap, drop, karp, Kurp, cietrzew, modrzew, nów, ołów, szczaw, paw, żółw, żuraw, (głowo-)tułów*. Rodzaj żeński reprezentują leksemy *krew, cerkiew, brew, marchew, chorągiew, warząchew, żągiew, stągiew, krokiew, driakiew, rzodkiew, brzoskiew, bukiw, brukiew, panew, konew, ostrew, płatew, mątew, kotew, ostew, szłap*.

Słownik języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego uwzględnia ponadto uchodzące dziś za archaizmy rzeczowniki męskie typu *głąb, siłow, potraw, ślep* oraz żeńskie *głąb* (dziś *głębia, głębina*), *małgiew, rukiew*.

Listę tę uzupełniają, nieliczne zresztą, nazwy własne rodzaju męskiego typu *Wrocław, Jarostaw, Bytom, Radom, Oświęcim, Okocim* oraz żeńskiego, np.: *Żółkiew, Narew, Korzkiew, Gołdap*.

Omawiane rzeczowniki podlegają ustawicznie zmianom jakościowym i ilościowym. W analizowanym materiale zaobserwowano następujące tendencje:

1. zanik pewnej grupy rzeczowników, np.: *rukiew, małgiew* bądź zastępowanie ich poprzez inne leksemy, np. *warząchew* 'chochla, chochelka';
2. zmiana paradygmatu odmiany na wzór dominujących liczebnie rzeczowników twar-dotematowych, np. *głąb, głąbia - głąb, głąba, potrw, potrawiu - potraw, potrawu*;

3. zmiana rodzaju męskiego na nijaki, np.: *ślep* – *ślepie*, *sitow* – *sitowie*;

4. przejmowanie żeńskich sufiksów *-ina*, *-ka*, czemu towarzyszy zmiana paradygmatu odmiany, np.: *głęb* – *głębina* (*głębia*¹), *rzodkiew* – *rzodkiewka*, *marchew* – *marchewka*, *konew* – *konewka*, *panew* – *panewka*. *Słownik frekwencyjny polszczyzny współczesnej* (Kurcz et al. 1990) uwzględnia jedynie kilka rzeczowników zakończonych na spółgłoski labialne twarde, pierwotnie miękkie. Są to: *gołąb*, *karp*, *krew*, *cerkiew*, *marchew*. Dane liczbowe ewidentnie wskazują, że jest to grupa rzadka, niemniej nadal żywa, ustawicznie wymagająca badań i wprowadzania nowych uściśleń.

Z punktu widzenia niniejszych rozważań szczególnie istotna jest odmiana tych wyrazów. W gramatykach współczesnego języka polskiego leksemy te traktowane są na równi z rzeczownikami miękko tematowymi i nie stanowią osobliwości (Klemensiewicz 1984, Orzechowska 1998).

W ujęciu glottodydaktycznym leksemy te są kategorią osobliwą, wyjątkową, wymagającą ze względu na swą specyfikę odrębnego ujęcia.

Poniżej zamieszczam schematy odmiany analizowanych leksemów – w pierwszej kolejności rzeczowników pospolitych, a następnie nazw własnych. Obie grupy charakteryzują się bowiem odrębnymi właściwościami morfologicznymi.

Rzeczowniki rodzaju męskiego mają następujący schemat odmiany:

Liczba pojedyncza				
Mianownik	gołąb	modrzew	szczaw	ołów
Dopełniacz	gołębia	modrzewia	szczawiu	ołowiu
Celownik	gołębiowi	modrzewiowi	szczawiowi	ołowiowi
Biernik	gołębia	modrzewi	szczaw	ołów
Narzędnik	gołębiem	modrzewiem	szczawiem	ołowiem
Miejscownik	gołębiu	modrzewiu	szczawiu	ołowiu
Wołacz	gołębiu	modrzewiu	szczawiu	ołowiu

1 Formy kazualne rzeczownika *głęb* typu *w głęb*, *w głębi* uległy adwerbializacji (Linde-Usiekiewicz 2000, Milewska 2006).

Liczba mnoga		
Mianownik	gołębie	modrzewie
Dopełniacz	gołębi	modrzewi
Celownik	gołębiom	modrzewiom
Biernik	gołębie	modrzewie
Narzędnik	gołębiami	modrzewiami
Miejscownik	gołębiach	modrzewiach
Wołacz	gołębie	modrzewie

Rzeczowniki rodzaju żeńskiego odmieniają się według następującego schematu:

Liczba pojedyncza			
Mianownik	kwę	cerkwę	chorągiew
Dopełniacz	krwi	cerkwi	chorągwi
Celownik	krwi	cerkwi	chorągwi
Biernik	kwę	cerkwę	chorągiew
Narzędnik	krwią	cerkwią	chorągwią
Miejscownik	krwi	cerkwi	chorągwi
Wołacz	krwi	cerkwi	chorągwi
Liczba mnoga			
Mianownik	cerkwie	chorągwie	
Dopełniacz	cerkwi	chorągwi	
Celownik	cerkwiom	chorągwiom	
Biernik	cerkwie	chorągwie	
Narzędnik	cerkwiami	chorągwiami	
Miejscownik	cerkwiami	chorągwiami	
Wołacz	cerkwie	chorągwie	

Przedstawione wyżej schematy odmiany wymagają dodatkowych komentarzy:

1. rzeczowniki niepoliczalne rodzaju męskiego otrzymują w dopełniaczu liczby pojedynczej końcówkę *-u*, np. *ołowi*u, *szczawiu*u, *drobiu*, *nowiu*u, natomiast policzalne zakończenie *-a*, np.: *modrzewia*, *tułowia*. Cecha ta odróżnia je od innych rzeczowników niepoliczalnych za-

kończonych na spółgłoski miękkie *ś, ź, ć, dź, ń* mających w dopełniaczu konsekwentnie końcówkę *-a*, np.: *jęczmienia, wapienia, tłucznia, chlebusia*. Jedynymi wyjątkami są formy *dziegciu, mahoni, tytoniu, budyniu* (Stefańczyk 2007);

2. izolowane rzeczowniki męskoosobowe *gap, Kurp* mają w dopełniaczu i bierniku liczby mnogiej końcówkę *-ów*, tj. *gapiów, Kurpiów*;

3. rzeczownik rodzaju żeńskiego *brew* ma w mianowniku, bierniku i wołaczu liczby mnogiej osobliwą końcówkę *-i*, tj. *brwi*, wobec dominującego zakończenia *-e*, np.: *cerkwie, chorągwie*.

Nazwy własne rodzaju męskiego odmieniają się według następującego schematu:

Mianownik	Wrocław	Okocim	Radom
Dopełniacz	Wrocławia	Okocimia	Radomia
Celownik	Wrocławowi	Okocimiowi	Radomiowi
Biernik	Wrocław	Okocim	Radom
Narzędnik	Wrocławiem	Okocimem	Radomem
Miejscownik	Wrocławiu	Okocimiu	Radomiu
Wołacz	Wrocławiu	Okocimiu	Radomiu

W rodzaju żeńskim nomina propria mają następujący paradygmat odmiany:

Mianownik	Narew	Żółkiew	Gołdap
Dopełniacz	Narwi	Żółkwi	Gołdapi
Celownik	Narwi	Żółkwi	Gołdapi
Biernik	Narew	Żółkiew	Gołdap
Narzędnik	Narwią	Żółkwią	Gołdapią
Miejscownik	Narwi	Żółkwi	Gołdapi
Wołacz	Narwi	Żółkwi	Gołdapi

W grupie nazw własnych rodzaju męskiego można wyodrębnić trzy typy formacji słowotwórczych:

1. derywaty z sufiksem *-im*, np.: *Oświęcim, Okocim, Pcim*;

2. derywaty z sufiksem *-om*, np.: *Radom, Bytom, Stradom*, w tym także egzonim *Ostrzyhom* (dziś częściej *Esztergom*);

3. złożenia z drugim członem *-ław/-stów*, np.: *Wrocław, Jarostów, Wodzisław*.

Jedynie izolowana nazwa *Zagrzeb* – w przeciwieństwie do języka chorwackiego – ma odmianę miękko tematową (por. chorw. *Zagreb, Zagreba*).

Jak zaznaczono omawiane rzeczowniki stanowią grupę peryferyczną, ustawicznie zmieniającą swą postać morfologiczną bądź wycofującą się z użycia. Z synchronicznego punktu widzenia odmiana tych wyrazów jest nietypowa dla języka polskiego. Wygłosowa spółgłoskowa wargowa twarda w zdecydowanej większości przypadków implikuje odmianę twardą, por. *ząb* – *zęba*, *chleb* – *chleba*, *klub* – *klubu*, *sklep* – *sklepu*, *stup* – *stupa*, *staw* – *stawu*, *rękaw* – *rękawa*, *dom* – *domu*, *spam* – *spamu*. Pod wpływem frekwencji część analizowanych leksemów zmieniła paradygmat fleksyjny z pierwotnie miękkiego na twardy, por. *głąb*, *potraw*. Nietypowe dla współczesnej polszczyzny są wszystkie rzeczowniki rodzaju żeńskiego. Swą postacią fonetyczną i morfologiczną przypominają rzeczowniki rodzaju męskiego, por. *krew* – *szew*, *marchew* – *zalew*. Trudno się więc dziwić, że część tych rzeczowników przybiera typowe dla rodzaju żeńskiego sufiksy *-ka*, *-ina* i zmienia paradygmat odmiany charakterystyczny dla feminimów, por. *panew* – *panewka*, *konew* – *konewka*. Na zakończenie warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt, mianowicie w związku z brakiem jakichkolwiek wyznaczników wskazujących na odmianę miękką, a także gramatyczny rodzaj żeński cudzoziemcy uczący się języka polskiego muszą opanować pamięciowo tę grupę leksemów. Pewne prawidłowości występują jedynie w grupie toponimów rodzaju męskiego.

Literatura

- Doroszewski W. (red.) 1958-1969. *Słownik języka polskiego*. Warszawa. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dubisz S. (red.) 2003. *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Warszawa. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grappin H. 1956 *Histoire de la flexion du nom en polonais*. Wrocław. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Klemensiewicz Z. 1984. *Podstawowe wiadomości z gramatyki języka polskiego*. Warszawa. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kurcz I. – Lewicki A. M., – Sambor J. – Szafran K. – Woronczak J. 1990. *Słownik frekwencyjny polszczyzny współczesnej*. Kraków. Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.

- Linde – Usiekniewicz 2000. *Określenia wymiarów w języku polskim*. Warszawa. Wydawnictwo Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Milewska B. 2006. *Przyimki wtórne we współczesnej polszczyźnie*. Gdańsk. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Orzechowska A. 1998. *Rzeczownik*, w: Grzegorzczukowa R., Laskowski R., Wróbel H. (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego*. Warszawa. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Reichan J. 1975. *Zmiany we fleksji rzeczowników męskich zakończonych pierwotnie na spółgłoski wargowe palatalne: w języku polskim na tle słowiańskim*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk. Ossolineum.
- Stefańczyk W. T. 2007. *Kategoria rodzaju o przypadku polskiego rzeczownika. Próba synchronicznej analizy morfologicznej*. Kraków. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Szanowny Jubilacie, drogi Januszu!

KONRAD SUTARSKI

były przewodniczący OSMP na Węgrzech poeta, eseista i tłumacz,
(Bethlen Gábor és József Attila-díjas lengyel költő,
esszéista, műfordító)

Jak ten czas szybko upływa! Poznaliśmy się w latach dziewięćdziesiątych już ubiegłego stulecia, – co ja mówię ubiegłego tysiąclecia, kiedy my, Polacy żyjący na Węgrzech, zaczęliśmy tworzyć daną nam przez państwo węgierskie samorządność, zaś Ty od kilku lat byłeś już kierownikiem jakże ważnej placówki naukowej, Katedry Filologii Polskiej, promieniującej na całe Węgry.

Wspólnie zakładaliśmy w styczniu 1996 roku – przy Ogólnokrajowym Samorządzie Mniejszości Polskiej – Forum Twórców Polonijnych na Węgrzech, skupiające artystów, muzyków, pisarzy i naukowców, polską elitę intelektualną w kraju naszego zamieszkania.

Ty dawałeś przykład, do czego można dojść w kraju co prawda zaprzyjaźnionym z naszym rodzinnym, ale nam, przybyłym z Polski, jednak początkowo jeszcze obcym. W obecnej, zmieniającej swoje dotychczasowe oblicze, Europie, sekularyzującej się, przyjmującej obce ludy, dążącej do federalizacji typu Stanów Zjednoczonych Europie, właśnie tacy ludzie jak Ty wskazywali – poprzez język, bo w języku narody żyją – jaka powinna Europa pozostać, ze swoją tradycją, historią i prawdziwą przyjaźnią naszych dwóch narodów. Obyś drogi Jubilacie żył wśród nas jak najdłużej, jak najdłużej wskazywał, dawał przykład.

Nasz Polak w kontekście wybranych utworów Móra Jókaiego i Kálmána Mikszátha

ELŻBIETA SZAWERDO

Phd, adiunkt, Uniwersytet Warszawski,
Wydział Neofilologii, Katedra Hungarystyki (Warszawa)

Abstrakt: Polacy często występowali w węgierskich utworach okresu romantyzmu, zdarzało się, że byli ich głównymi bohaterami, jak np. Kázmér Negrotin w powieści Móra Jókaiego „Nasz Polak” (*A mi lengyelünk*) czy tytułowy bohater z opowiadania „Fili” Kálmána Mikszátha. Jókai stworzył postać wyidealizowaną, typowo romantyczną. Negrotin ucieleśnia wszystkie najlepsze cechy, angażuje się w węgierską Wiosnę Ludów i wspiera Węgrów w ich dążeniach do uzyskania wolności. Polacy przedstawieni przez Mikszátha - Szaniszló Pruzsinszky z utworu „Oblężenie Bystrzycy” (*Beszterce ostroma*) i wspomniany Fili – wiodą wygodne życie przebywając na węgierskich dworach a upływa ono głównie na zabawie i uczestnictwie w spotkaniach towarzyskich. Żaden z nich nie prezentuje pełnego obrazu polskiego szlachcica, Polaka na węgierskim dworze. Jedno jest pewne, czuli się na Węgrzech dobrze, doświadczali sympatii i gościnności. Ale czy na pewno byli rodowitymi Polakami?

Słowa kluczowe: cudzoziemiec, ojczyzna, *lengyelkedik*, romantyzm, przyjaźń polsko-węgierska

Tytuł powieści Móra Jókaiego „Nasz Polak” (*A mi lengyelünk*) może skłonić do refleksji nad kwestią: kiedy cudzoziemiec – może być uznany w kraju, w którym żyje jako „swój”, zaskarbić sobie określenie „nasz”? Kiedy on sam w otoczeniu cudzoziemców czuje się jak u siebie? Rozważań tych nie można zamknąć jedynie w jednej epoce – romantyzmu (której poświęcony jest niniejszy artykuł), choć bezsprzecznie XIX wiek, za sprawą udziału Polaków w walkach narodowowyzwoleńczych 1848/49, przyczynił się do umocnienia ich pozytywnego wizerunku w węgierskiej literaturze. Wiek XX przyniósł kolejne ważne przykłady przyjaźni polsko-węgierskiej, a sympatia, jaką darzą się oba narody wciąż trwa.

Na pewno łatwiej jest zaadaptować się w „cudzym” kraju tym, którzy wybierają go dobrowolnie, a nie udają się na przymusową emigrację lub opuszczają swoje ukochane krainy, miasta w wyniku

repatriacji, jak miało to miejsce po II wojnie światowej. Adam Zagajewski w jednym ze swoich esejów przedstawił Zbigniewa Herberta jako podróżnika, którego „bezdomność była aktywna i niecierpliwa, woził ją jak wielki czarny kufer z jednego miasta do drugiego”. Poza ukochanym Lwowem ciężko mu było zaadaptować się gdziekolwiek tam, gdzie na jakiś czas zakotwiczył (Zagajewski 2003: 105). Tęsknota za krajem rodzinnym pozostaje zawsze, ale jeśli życie za granicą wybierane jest dobrowolnie, kiedy cudzoziemiec idzie za głosem serca bo np. znajduje tam miłość swojego życia, to na pewno nie jest ona tak dotkliwa. Zaciera się różnica między „twoim” i „moim” krajem i powstaje „nasz” – zbudowany na wspólnych przeżyciach, które po latach stają się cennymi wspomnieniami. Polak mieszkający na obczyźnie przestaje być „marzycielskim poszukiwaczem przeszłości” sięgającym tylko do kraju rodzinnego, czy krain z dzieciństwa (Zagajewski 2003: 163). Dobrych wspomnień szuka też w kraju „zyskanym”, który z biegiem przeżytych tam lat coraz bardziej zostaje przez niego zawłaszczany. Wiek XXI przyniósł pojęcie „otwartej Europy”, mieszkańcy kontynentu, jak przedstawił to Artur Becker w zbiorze esejów, wyruszali, wyruszają „w poszukiwaniu europejskiego domu”. Przybliżył czytelnikom pojęcie Kosmopolski i Kosmopolaków – neologizmów stworzonych przez polskiego pisarza, eseistę Andrzeja Bobkowskiego. W tej nowej, globalnej rzeczywistości Polak staje się „nieustraszonym obywatelem świata” (Becker 201: 27). Czy podobnymi „obywatelami” byli Polacy na Węgrzech w dobie romantyzmu?

1. Czy tylko Polak *lengyelkedik*?¹

Analizując wybrane utwory Móra Jókaiego i Kálmána Mikszátha można wnioskować, że Polacy na Węgrzech w XIX wieku czuli się niemal jak u siebie, to tam znaleźli swój drugi dom. Nie tęsknili

¹ dosłownie – od słowa Polak (lengyel) – „polakować” (choć takiego słowa w języku polskim nie ma). W dalszej części artykułu to wyrażenie będzie występować w języku węgierskim. Fried podaje formę *lengyeleskedni* (Fried 1986: 83) Nie można go przetłumaczyć na „polaczyć” – bo ten wyraz obecnie już funkcjonuje i ma zupełnie inne znaczenie – pejoratywne (oznacza: być wiecznie niezadowolonym, narzekać, wytykać wszystko i wszystkich dookoła, stosować zasadę nie znam się to się wypowiem, cechuje ją arogancja i prostacktwo) <https://www.miejski.pl/slowo-Polaczy%C4%87> [dostęp dn. 30.09.2020 r.]

za konkretnym skrawkiem swojej ojczyzny... jeśli już, to mówili o całkowitej jej utracie. Nie bardzo wiadomo, z którego regionu Polski pochodzili... W literaturze tego okresu pojawiło się pojęcie *lengyelkedik*, *lengyeleskedik*. Ten neologizm, który w języku polskim nie ma swojego odpowiednika, pochodzi z końca wieku XVIII, a na dobre został spopularyzowany głównie w regionie Górnych Węgier w wieku XIX, po klęsce powstania listopadowego i styczniowego. Nawiązywał do Polaków, którzy na węgierskich dworach szukali schronienia, ukrywali się przed represjami (Kosa 2003). Zgodnie z danymi statystycznymi o ludności Węgier, pochodzącymi z roku 1906, na 19 254 559 mieszkańców tego kraju 26 834 to byli Polacy, którzy osiedlili się głównie w Budapeszcie oraz komitatatach: Zemplén, Szepes i Sáros, leżących w północnych Węgrzech (Alexa 2004). Wybór regionów nie był przypadkowy, z jednej strony najbliższej Polski, a z drugiej (pewnie istotniejszej) na tamtejszych dworach Polakom łatwiej się było porozumieć – po słowacku. László Kósa podkreślał, że pojęcie *lengyelkedni*, które z czasem nabierało pejoratywnego charakteru, odnosiło się głównie do tych Polaków (albo tych, którzy się za Polaków podawali), którzy jeszcze długo po klęskach powstań nie mieli lepszego pomysłu na życie niż pomieszkiwać na dworach, czy kuriach węgierskich. Można powiedzieć, że niemal na stałe „byli w gościach”, na ogół nie posiadali własnych majątków, starali się umilać czas gospodarzy zabawą, rozmową i często zmieniali miejsce pobytu licząc na wikt i opierunek. Czasem trochę pomagali stąd stwierdzenie, że byli „wpół przyjaciółmi, wpół służącymi” (Alexa 2004). Z góry było wiadomo, że przyjmujący ich gospodarze nie mogą liczyć na odwzajemnienie gościny (Kosa 2003). Niestety bywało, że z czasem goście ci stawali się ciężarem (Fried 1986: 86). Z czasem słowa: *lengyelkedik*, *lengyeleskedik*, kojarzyły się ze specyficznym sposobem na życie, odnosiły się już nie do Polaków, ale do ubogich krewnych, którzy nie chcieli podejmować żadnej pracy, albowiem wygodniej było im wpraszać się do swoich węgierskich rodaków, dalszej rodziny (Fried 1986: 85). W węgierskim słowniku znaczeniowym, pod hasłem *lengyel* (Polak) z dopiskiem „dawniej” czytamy, że jest to – „zubożały węgierski szlachcic mieszkający w domu przyjaciół” (MÉSz 1985: 845). Na ile to pojęcie utrwaliło się w języku węgierskim, może świadczyć fakt,

że w dwudziestym wieku posłużył się nim chociażby Sándor Márai. W swoich zapiskach w dzienniku pisał: „nie mogę przecież pojechać do Sztokholmu, aby tam *lengyeleskedni*, jakkolwiek byłbym do tego poważnie namawiany przez gospodarza z północy”² (Márai 1992: 225).

2. Polak idealny w powieści Jókaiego

W węgierskich powieściach romantycznych Polacy najczęściej pojawiali się w utworach Móra Jókaiego. Nie należały one jednak do arcydzieł, były mniej znane (Mazurkiewicz 1960: 145). O postaciach polskich w twórczości tego czołowego węgierskiego powieściopisarza okresu romantyzmu pisał między innymi József Nacsády. Podkreślał, że Jókai nazywał Polaków „wędrownymi ptakami wolności” (Nacsády 1969: 360). Postacie, które ożywały w jego historycznych powieściach pochodziły z różnych pisanych źródeł i kronik. Nacsády wspominał także, że węgierski pisarz już w młodości „nauczył się szanować i cenić naród polski”, należał do tej grupy średniej szlachty, która „organizowała akcje pomocy dla Polaków, przyjmowała i ukrywała polskich uciekinierów” (Nacsády 1969: 356). Ponoć w swoim domu rodzinnym w Komárom poznał polskie pieśni wolnościowe, które cytował później w swoich utworach. Jako młody pisarz był świadkiem bohaterstwa polskiego legionu, a postać generała Józefa Bema opisał między innymi w utworze „Mały szary człowiek” (*Kis szürke ember*) w cyklu „Obrazy bitewne” (*Csataképek*). Według Józsefa Nacsádyego Polacy w oczach Jókaiego:

„już z natury posiadają tę dodatkową cechę, że na obcej ziemi z prawdziwie zadziwiającą odwagą przelewają krew za wolność. Opisując wady ludzkie i słabości swoich węgierskich bohaterów, przypisuje Polakom (...) znacznie więcej niemal mitycznych cech” (Nacsády 1969: 358).

Jest to chyba najbardziej widoczne w powieści „Nasz Polak” (*A mi lengyelünk*), którą napisał w ostatnim okresie życia. W 1901 roku pismo *Pesti Hírlap*, w którym Jókai publikował wiele swoich utworów, zrezygnowało ze współpracy z pisarzem, uważano, że jego powieści przestały już być atrakcyjne (Szabó 1904: 198). Wspomniana

² „...nem mehetek el lengyeleskedni Stockholmba, akármilyen komolyan invitál is az északi vendéglátó”

powieść jako ostatnia pojawiła się na jego łamach. Nie spotkała się ze zbyt entuzjastycznym przyjęciem. Niewiele miejsca poświęcono jej także w „Historii Literatury Węgierskiej” pod redakcją Istvána Sőtéra. Dość lakoniczna informacja wskazuje, że obok „Kamienego serca” (*Kőszívű ember fiai*) także autorstwa Jókaiego, jest to kolejna powieść traktująca o wydarzeniach Wiosny Ludów, ale jej nie dorównuje (1965: 299). Bardziej zwraca uwagę krytyczny obraz węgierskiego szlachcica w osobie Tihaméra Lippayego i problem małżeństwa osób różnych wyznań, niż wyidealizowana postać Polaka – Kazméra Negrotina (1965: 311).

Kázmér Negrotin, przedstawiony przez Móra Jókaiego, jest bohaterem idealnym. Niezwykle słowny, szlachetny i oddany, jest wspaniałym, bohaterskim żołnierzem. Dowiódł tego m. in. swoją postawą w bitwie pod Turą, którą Jókai przedstawił na początku powieści. Była ona przykładem wspólnej walki oddziałów węgierskich i polskich z Kozakami. Markietanka Katka, dbająca, aby żołnierzom nie zabrakło żywności i picia śpiewała: „Wenger, polyák dwa bratanki: Jak do szabli jak do szlanki” (Jókai 1969: 10), w ferworze walk co jakiś czas słychać było okrzyki brzmiące po polsku np. „igyes do pekla”, do Katki żołnierze zwracali się „moja Kohanycska” (Jókai 1969: 10,11). Jókai wskazuje na szlachetność i oddanie Negrotina, który dla ratowania rannego Tihaméra Lippayego i jego narzeczonej – Natalii był gotów zrezygnować z życia żołnierskiego i w przebraniu duchownego chronił ich przed represjami po przegranej bitwie. Jókai podkreślał, że dla Negrotina było to ogromne wyrzeczenie, ale zgodził się bez namysłu. W rozmowie z prawosławnym biskupem Negrotin wyraźnie popierał idee węgierskiego powstania. Biskup bardzo cenił Polaka i wierzył w jego uczciwość, bez obaw powierzył mu okazały posąg Natalii, albowiem jej narzeczonemu, Lippayemu za bardzo nie ufał (Jókai 1969: 26). Od początku powieści sympatia czytelnika stoi po stronie Negrotina i można powiedzieć, że Polak wręcz zaskakuje swoją pozytywną postawą. Inaczej jest z Tihamérem Lippayem. Bohaterski żołnierz, ranny w bitwie pod Turą okazuje się być egoistą, łowcą posagów, zazdrośnikiem, hazardzistą, kłamcą a nawet zdrajcą. Wspaniałomyślny Negrotin wielokrotnie ratuje go z opresji, ale często jego uczynki podyktowane są oddaniem i platoniczną miłością do Natalii. Nata-

lia traktowała Negrotina jak dobrego przyjaciela, na którego zawsze mogła liczyć, „Zawsze on, nasz Polak, nasz dobry przyjaciel” (Jókai 1969: 74)³. Podczas jednej ze wspólnych kolacji, widząc smutnego przyjaciela, zaintonowała „Estye Polszke nye zginyela!”. Jedna z części powieści odnosi się, do okresu, kiedy cała wspomniana trójka wraz z mariatanką Katką przebywała w Komárom, ostatniej ostoi walk Wiosny Ludów, kiedy na placu boju pozostały tylko oddziały generała Györgya Klapki. W drodze do Komárom Negrotin natknął się na oddział Polaków, z którymi walczył jeszcze w armii austriackiej, zanim przeszli na stronę Węgrów. Wspomniana została polska pieśń legionów, którą ułani zaśpiewali „Schnuricskámí pántlicskámí” (Jókai 1969: 103).⁴ Na uwagę zasługuje także pismo *Komáromi Lapok*, w którym bardzo pochlebnie przedstawione są dokonania generałów Józefa Bema, Henryka Dembińskiego i Józefa Wysockiego (Jókai 1969: 125).

Negrotin potrafił mądrze zainwestować część majątku Natalii. Mimo bardzo trudnych czasów, represji po Wiośnie Ludów, pomógł jej posag. W powieści wielokrotnie podkreślana jest uczciwość Negrotina. Natalia z podziwem patrzyła na jego zaradność i oddanie. Na kilka dni przed ślubem z Lippayim, nawet przyszła jej do głowy myśl, że „warto byłoby ubiegać się o względy tego Polaka” (Jókai 1969: 130)⁵, który na każdym kroku tak bardzo się o nią troszczył. Negrotin traktował kobiety z należyтым szacunkiem, Jókai w tym kontekście, pisał o polskiej uprzejmości (*lengyel udvariasság*) (Jókai 1969: 146), ale nie wyjaśnił, na czym ona polegała. Podczas pobytu w Komárom Negrotin był uznawany za bohatera, który troszczy się nie tylko o powierzoną jego opiece Natalię i jej małżonka, ale także o wszystkich mieszkańców miasta. Żywo interesował się sytuacją na Węgrzech i wspierał oddziały generała Klapki, które, mimo iż dawno już umilkły echa walk Wiosny Ludów, to jeszcze do października 1849 r. broniły twierdzy Komárom. Na ile działania Negrotina były doceniane świadczy fakt, że po występie trupy aktorskiej w tamtejszym teatrze jej członkowie wstali i śpie-

³ „Mindig ő a mi lengyelünk, a mi jó barátunk”

⁴ to prawdopodobnie fragment „Krakowiaka”: Pętliczkami, sznureczkami, /Troiste-mi kłapczkami, /Moja kochaneczka, dokolusieneczka!

⁵ „ennek a lengyelnek érdemes volna udvarolni”

wali (w języku węgierskim) znane wszystkim Polakom pieśni: „Smuci się Polak nad losem ojczyzny” (*Búsul a lengyel hona állapotján*), oraz Mazurka Dąbrowskiego⁶. Słysząc było także okrzyki „Niech żyje Negrotin, niech żyje nasz Polak” (Jókai 1969: 152)⁷. Na uwagę zasługuje też postawa Negrotina i innych Polaków, kiedy wiadomo było, że Komárom, jako ostatni bastion węgierskiej Wiosny Ludów niebawem upadnie, a o zwycięstwie nie można już było marzyć. Jókai w powieści mówił o wyborze między dwiema możliwościami „Pełna chwały walka do ostatniej kropli krwi podobna tej, którą stoczył Zrínyi pod Szigetvárem ku wiecznej pamięci potomnych, albo korzystne ułożenie się z władzą dla dobra dnia dzisiejszego i nadziei na lepsze jutro.” (Jókai 1969: 199).⁸ Polacy, w tym także Negrotin, optowali za pierwszą możliwością i ta nieugięta, rycerska postawa była przez Jókaiego doceniona. Wiadomo jednak, że historia potoczyła się inaczej. Przy wszelkich naradach, jakie odbywały się w oblężonym mieście, w obecności także i niemieckich oficerów, to polscy oficerowie okazywali się być „najbardziej walecznymi” (Jókai 1969: 210).⁹

Po kapitulacji Komárom Natalia z mężem i Negrotin przenieśli się do zaniedbanego majątku Lippayich. Trochę czasu upłynęło, aż pałacyk doprowadzono do takiego stanu, aby można było w nim zamieszkać. Negrotin, który został mianowany zarządcą majątku, zadbał o to, aby przynosił on zyski. Polak okazał się bardzo dobrym organizatorem, miał mnóstwo pomysłów, między innymi na otwarcie gorzelnii i tuczarni. Po tym, jak odkrył na terenie majątku źródło, postanowił wybudować kąpielisko i rozlewnię wody mineralnej. Do tego potrzebna była huta szkła, aby przygotować butelki. Czytając te plany mamy wrażenie, że Negrotin był jednym z najdoskonalszych biznesmenów XIX wieku. W zestawieniu z nieudol-

⁶ „Nincs még oda Lengyelország, sorsa él bennünk: tört hatalmát visszaszerzi győztes fegyverünk”

⁷ „Éljen Negrotin, éljen a mi lengyelünk”

⁸ „Győzelemre nem volt kilátás. Álmodni sem lehetett róla. Választás csak két esély között lehetett. Dicsőséges elvérzés, mint Zrínyi Miklósa volt Szigetvárnál, örök emlékül az utókorak; vagy hasznos megalkuvás a hatalommal a mai nap javára s a holnapi nap reményére. A lengyelek az előbbi mellett tüzeskedtek; Negrotin is”

⁹ „A honvédtisztek nagy része német volt, egynehány lengyel, ezek voltak a legharciasabbak”.

nością Tihaméra Lippayego, który był typowym przedstawicielem węgierskiej warstwy *gentry*, doskonałość Negrotina brzmi niemal nieprzyzwoicie. Szczególne zdolności Polaka, jego gotowość pomagania innym, zaczęły niektórym przeszkadzać. Dobrze ocenił Negrotina bankier Windstill. Widząc jego dokonania i doskonały zmysł do interesów zaproponował mu nawet, aby mówili sobie na „ty”, argumentując to następującymi słowami: „my dwoje należymy do jednej kategorii, do ligi ludzi mądrych” (Jókai 1969: 331)¹⁰. Poza tym podkreślił, że minęły już czasy, kiedy każdy szanujący się wielki pan musiał mieć na swoim dworze błazna, „teraz każdy mądry człowiek powinien mieć za swojego pana błazna”, dopiero wówczas może realizować swoje plany (Jókai 1969: 331)¹¹. Co jakiś czas w powieści przedstawione jest, jak Negrotin roni łzę za swoją ojczyznę, ale nie jest przywołana konkretna kraina, miasto... Nie wiemy nawet, z jakiego regionu Polski pochodził. Dokonania Polaka zarówno w czasach Wiosny Ludów jak i jego przedsiębiorczość po jej upadku są ukazane głównie z perspektywy Węgrów, którzy traktowali go jak swojego. Stąd także i tytuł powieści.

Jakkolwiek Jókai przedstawia Negrotina w jak najlepszym świetle, to w usta węgierskich szlachciców włożył też krytyczne uwagi dotyczące Polaków mieszkających na węgierskich dworach, w nawiązaniu do wspomnianego już określenia *lengyeleskedni*. Negrotin był świadkiem rozmowy prowadzonej przez węgierską szlachtę, kiedy jeden z jej przedstawicieli powiedział, że „Najzacniejszy ten majątek pański, w którym węgierski pan ma swojego Polaka”.¹² Na próżno inny, próbował bronić honoru Polaków mówiąc, iż „są takimi samymi panami, jak my”¹³ (Jókai 1969: 340). Rozmowa, która głęboko dotknęła Negrotina, zakończyła się kpiącym stwierdzeniem, że majątki Polaków „oczywiście leżą na Kamczatce”¹⁴ (Jókai 1969: 340). Słowa te zapadły mu w pamięć, po opuszczeniu towarzystwa jeszcze przypominał sobie takie zdania jak: „Nasz Polak jest uzupełnieniem pańskiego gospodarstwa (...) Niezbędną podporą dla głowy rodziny/ Rekompensatą za pewne niedostatki” itp. (Jókai

¹⁰ „De mi az ördögért uramozzunk mi egymást, mikor mind a ketten egy osztályhoz tartozunk: az okos emberék ligájához”

¹¹ „úgy most minden okos embernek azon kell lenni, hogy legyen egy úri bolondja”

¹² „Legnagyobb uraság, mikor egy magyar úr saját lengyelt tart magának”

¹³ „A lengyel csak olyan úr, mint mi vagyunk”

¹⁴ „A birtokai persze Kamcsátkában fekszenek”

1969: 341).¹⁵ Było to ewidentne odniesienie do stereotypowego obrazu Polaka na węgierskim dworze. Jókai bardzo wyraźnie podkreślał, że Negrotin był tutaj wyjątkiem. Na zaimek „nasz” zasłużył sobie przede wszystkim swoją altruistyczną postawą wobec bratanków. W trakcie rozmowy węgierskiej szlachty wynikała dość dwuznaczna opinia na temat wynagrodzenia Polaka na dworze, że niby we wszystkim „dostaje swoje procenty”. Negrotin, który, jak przedstawił to Jókai, kierował się szlachetnością i wszystko czynił bezinteresownie, poczuł się głęboko dotknięty. Od tego momentu jego życie zmieniło się, postanowił wyprowadzić się z dworu Lippayich i żyć na własny rachunek. Wyjątkowość Negrotina przejawiała się także w tym, że na zakupionej ziemi, którą nazywano „bez chleba”, bo była bardzo nieurodzajna, także potrafił zbić majątek. Odkrył bogate złoża bogactw naturalnych, wybudował kopalnię i hutę. Niebawem stał się bardzo bogaty, nie znalazł jednak szczęścia w miłości. W powieści Jókaiego niemal od początku, mimo iż nie jest to podane wprost, wiadomo, że Negrotin darzy uczuciem Natalię. Nie ujawnia jednak swoich emocji, wiedząc, że kobieta całym sercem kocha Lippayego. Usuwa się w cień. Jak podkreślał w jednym ze swoich artykułów István Fried „postawa Negrotina w całej powieści jest niepojęta, taką dozą dobroci, poświęcenia, wierności nie byli obdarzeni bohaterowie powieści powstałych nawet w «złotym okresie» twórczości Jókaiego.” Z drugiej strony, żaden z bohaterów tego powieściopisarza nie był tak pasywny jeśli chodzi o życie osobiste.¹⁶ (Fried 2008: 58) Jak podkreślała Alicja Mazurkiewicz: „zbyt wyidealizowana postać Polaka jest nawet słabością tej powieści” (Mazurkiewicz 1960: 147). Negrotin jest bohaterem bez skazy, zawsze gotowy pomóc, nawet Tihamérowi Lippayemu, ze strony którego niejednokrotnie spotykały go upokorzenia. Po jego śmierci nie mógł jednak zawiązać się z Natalią. Na drodze do szczęścia stanęła kwestia wiary. Jókai wyraźnie podkreślił, że los dla Negrotina okazał się niesprawiedliwy, pod koniec powieści wymienił jego najważniejsze zasługi:

---

¹⁵ „A mi lengyelünk kiegészítő része az úri háztartásnak (...) Nélkülözhetetlen gyámloltója a családapának/ Kárpótlás bizonyos nélkülözésekért (...)”

¹⁶ „Negrotin magatartása az egész regény folyamán érthetetlennek tetszik, ennyi jószággal, ennyi önfeláldozással, ennyi hűséggel még a „fénykor” Jókai-regényeinek hősei sem rendelkeztek, igaz, ennyi (ez az állandó aktivitás árnyoldala) magánéleti passzivitással sem.”

„oto mężczyzna, który kocha tę kobietę, uwielbia, który przez lata był jej wier-
nym opiekunem, bez żadnej grzesznej myśli; mężczyzna idealny, pełen chwały
wojownik w bitwach, w boskiej walce narodowowyzwoleńczej; ponadto wielki
obronca tych, których powierzono jego opiece – nasz Polak nie jest tym, którego
zadaniem jest zabawianie dworu, na którym przebywa, który hulając gotów jest
ze swoim panem dopuścić się wszelkich szaleństw, ale jest tym, który dzięki ro-
zumowi i doświadczeniu potrafi doprowadzić do porządku podupadający ma-
jątek, który ziemianina idącego na zgubę wciąż wyciąga z otchłani śmiertelnego
niebezpieczeństwa, który śmiałym zmysłem do interesów, wiedzą naukową na
pustyni kamieni otwiera kopalnię dla cierpiących niedostatek mieszkańców, dla
całego kraju(...) [Polak] który jest wzorem męskich cnót” (Jókai 1969: 428).¹⁷

Jókai w tej typowo romantycznej powieści wyraźnie przeciwstawił
obraz Negrotina powszechniejszej wizji Polaka na dworze węgier-
skim, tak znamiennej dla okresu w którym żył. Stworzył bohatera
idealnego, który był uosobieniem wszelkich cnót rycerza, był szla-
chetnym, dobrym człowiekiem. Przedstawił go głównie z perspek-
tywy otaczających go Węgrów. To oni stworzyli jego wizerunek, to
oni uznali go za „swojego”. Mało dowiadujemy się o osobistych
przeżyciach Negrotina, o tęsknocie za ojczyzną.

3. Polacy (?) w wybranych utworach Kálmána Mikszátha

Spośród Polaków, których przedstawiał w swojej twórczości Kál-
mán Mikszáth najczęściej wymieniany jest Szaniszló Pruzsinszky¹⁸
z utworu „Oblężenie Bystrzycy” (*Beszterce ostroma*). Powieść Mik-
szátha, która po raz pierwszy była publikowana w odcinkach w *Pes-
ti Hirlap* w 1894 roku, w odróżnieniu od przytoczonej powieści Jó-
kaiego, była bardzo popularna. Doczekała się nawet wersji scenicz-
nej. Pierwszy spektakl odbył się w teatrze *Vígyszínház* w Budapeszcie

---

¹⁷ „itt van az a férfi, aki ezt a nőt szereti, imádja, aki hű pártfogója volt éveken át,
egy bűnhöz hasonló gondolat nélkül; egy eszményi férfi, dicsőséges viador a harc-
ban, az isteni szabadságharcban; azontúl is hatalmas védelmezője azoknak, akiknek
a pártfogása lelkére bízott – nem az a mi lengyelünk, akinek hivatása egy úri házat
mulattatni, dőzsölve, minden bolondságot a gazdájával végig elkövetni, hanem aki
ésszel, tapasztalattal rendbe tud hozni egy megrigázott ősi birtokot, aki a veszni in-
duló nagybirtokost újból meg újból kiragadja a végveszély örvényéből, aki merész
vállalkozó szellemével, tudományos ismereteivel a sziklasivatagban kincsbányát
nyit meg a vidék înséges lakosságának, az egész országnak,(...) aki mintaképe a férfi-
úi becsületnek”

¹⁸ W tłumaczeniu Camilli Mondral z 1952 r. – Stanisław Prużyński

w styczniu 1929 roku. Na podstawie powieści powstały dwie ekranizacje filmowe, pierwsza w 1948 r. w reżyserii Mártona Keletiego oraz czteroczęściowy serial w 1976 r. wyreżyserowany przez Évę Zsurzs. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych XX w., w teatrze *Madách* w Budapeszcie wystawiono nawet musical, który powstał na kanwie tego utworu, z muzyką László Tolcsvayego. Głównym bohaterem powieści Mikszátha jest hrabia István Pongrác, pan na zamku w Nedec. We wstępie autor podkreśla, że hrabia nie był postacią fikcyjną, Mikszáth nawet nie zmienił jego imienia. Opowiadał mu o nim pewien przyjaciel, poseł, Károly Pongrác. Historia dziwna, dla którego czas się zatrzymał, który nie przestrzegał obowiązujących praw, którego zamek i włości były średniowieczną wyspą w dziewiętnastowiecznych Węgrzech, zdawała się być wręcz nieprawdopodobna. Mieszkańcy dworu znosili dziwactwa swego pana, wszyscy chętnie uczestniczyli w turniejach rycerskich, musztrach, które regularnie odbywały się na zamku. Na życie u boku Pongrácza nie mógł narzekać także Szaniszló Pruzsinszky, Polak, który dotrzymywał towarzystwa swojemu panu i pomagał mu w realizacji często niedorzecznych pomysłów. Jaka była według Pongrácza rola Polaków na dworze widać wyraźnie w dialogu, który prowadził z pewnym węgierskim baronem, który splukawszy się z majątku szukał dla siebie miejsca na zamku w Nedec. Na pytanie Pongrácza „co potrafi?” –odpowiedział, że wszystko. Pan na zamku skwitował to słowami: „To znaczy nic, a więc nadawałbyś się na Polaka. Ale Polaka to ja już mam” (Mikszáth 1957: 26)¹⁹. Ciekawe jest, że ten krótki fragment nie znalazł się w tłumaczeniu książki na język polski.²⁰ Został pominięty... Być może podyktowane to było tym, by polscy czytelnicy nie poczuli się urażeni. W dalszej części powieści Pruzsinszky przedstawiony jest głównie jako towarzysz Pongrácza, który dobrze się bawi, nie stroni od wina i zapewne także i innych trunków. To właśnie Pruzsinszky, jeśli odnieść do wspomnianego wyżej cytatu z powieści Jókaiego, miał za zadanie bawić swojego pana, spędzać z nim dużo czasu, dotrzymywać towarzystwa, głównie przy wspólnych biesiadach. Pruzsinszky był egoistą, dbał głównie o swoją wygodę. Spełnianie zachcianek i po-

¹⁹ „Azaz semmihez. Tehát lengyelnek volnál alkalmas. De lengyelem már van”
20 tłum. Camilli Mondral z 1952 r.

mysłów swego ekscentrycznego pana traktował jak dobrą zabawę. Na stwierdzenie Pongrácza: „właśnie rozmyślałem o tym, że powinniśmy się rozłączyć” Pruzsinszky zaskoczony, a zapewne i trochę przerażony zapytał: „To znaczy ja i pan hrabia?” i z ulgą przyjął odpowiedź, że „Nie, ja i świat”, Pruzsinszky wzruszony wybełkotał „Cóż bym ja zrobił bez ciebie?”, mając na myśli zapewne rozstanie z dostatnim życiem na dworze.²¹ (Mikszáth 1952: 59–60).

Pongrác dobrze się czuł w towarzystwie Polaka, poufale zwracał się do niego „stary kamracie” (*vén cimbor*) i chętnie popijał z nim wino. Wśród toastów nie zabrakło też tych na intencję Polski, co Pruzsinszkyego doprowadzało do łez, biadolił nad jej losem „droga moja ojczyzna biedna Polska”. Po kolejnych pucharach wina Pongrác obiecywał, że przywróci przyjacielowi jego kochaną ojczyznę (Mikszáth 1952: 60).²² Czy ojczyzna była dla Pruzsinszkyego aż tak ważna? Tu można mieć wątpliwości. Kiedy chciał się wyrwać na kilka dni do Żyliny i Cieszyna prosił hrabiego o kilka dukatów pożyczki. Pongrác przypomniał mu, by nie był lekkomyślny, gdyż jak mówił: „musimy grosz do grosza składać na wielki cel, jeśli chcemy wyswobodzić twoją ojczyznę”, w końcu „stało na tym, że raczej Polska niech nie będzie wyswobodzona, byleby hrabia pożyczył chociaż pięć dukatów” (Mikszáth 1952: 61)²³.

Pruzsinszky nie był typem walecznego rycerza, dla niego liczyła się przede wszystkim dobra zabawa. Kiedy mieli wyruszyć na Bystrzycę, aby odbić Estellę, Polak nie zasiadł na koniu, jak inni rycerze, tylko jechał na wozie z zaopatrzeniem dla armii „jest tam beczka wódki, stos chleba i kilka worków ziemniaków. Na samym wierzchu drzemie Prużyński” (Mikszáth 1952: 67).

Kiedy zatrzymali się w Żylinie, zadaniem Pruzsinszkyego było powstrzymać podstępem Pongrácza przed najazdem na Bystrzycę. Polak doskonale wywiązał się ze swego zadania, wykazał się pomy-

²¹ [Pongrác] „Majd Pruzsinszkyhoz fordult s barátságosan veregette meg a vállát.

²² „Szegény édes hazám, szegény Lengyelország – zokogta egyre keservesebben Pruzsinszky.”.

²³ „Hová gondolsz, Szaniszló? Ne légy, kérlek, olyan könnyelmű. Minden garast öszsze kell raknunk a nagy célra, ha vissza akarjuk állítani a hazádat.

Pruzsinszky azonban könnyelmű volt, s sok rábeszélés és huzavona után (mert készpénzt nem szeretett kölcsönözni István gróf), akként lett meg az alku, hogy adjon hát legalább öt aranyat – és inkább ne állítsa vissza Lengyelországot.” (Mikszáth 1957: 46–47)

słowością i zmysłem organizacyjnym. Pobudki jego działania były jednak dość oczywiste: zatrzymać pewne status quo, zawrócić do zamku i wieść dalej spokojne życie w oderwaniu od rzeczywistości. Przywiązanie Polaka do Pongrácza było podyktowane egoizmem, co doskonale obrazuje jedna z ostatnich scen powieści. Hrabia podupadał na zdrowiu a rozgoryczony faktem, że musi oddać zakładniczkę, Apolkę, którą pokochał jak własne dziecko, chciał pożegnać się z życiem. Na myśl, żeby powiadomić rodzinę o stanie zdrowia Pongracza, Polak wyraźnie zaprotestował: „różni krewni położą natychmiast łapę na zamku i nas stąd wypędzą. Ja zaś nie mam najmniejszej ochoty znaleźć się zimą na gościńcu.” (Mikszáth 1952: 186)²⁴ Niebawem, kiedy stan hrabiego jeszcze się pogorszył, Pruzsinszky obawiając się o swoją przyszłość postanowił uciec z zamku. Pod pretekstem podróży do Lwowa, gdzie miał się udać na pogrzeb swojego krewnego, wyłudził od Pongrácza kosztowności i opuścił warownię Nedec. Mikszáth skwitował to słowami: «Mm, szczur ucieka z okrętu. Polak ma rozum i dobrego nosa. Polak czuje zbliżające się niebezpieczeństwo, jak żaba deszcz»(Mikszáth 1952: 223).²⁵

Jak widać obraz Pruzsinszkyego jest wyraźnie negatywny. Widzimy go jako pasożyta, który dotąd trwa przy swoim panu, dopóki czuje się bezpiecznie i może się dobrze bawić przy węgierskim winie. Można mieć wątpliwości, czy Pruzsinszky rzeczywiście był Polakiem, czy też komediantem z trupy aktorskiej, którego prawdziwe nazwisko brzmiało László Tarcsay i który szukając dla siebie bezpiecznego miejsca postanowił tylko zagrać rolę Polaka. Można to wywnioskować z jego rozmowy z jednym z aktorów w Żylinie (Mikszáth 1957: 98). Ciekawostką może być fakt, że obaj Polacy przedstawieni we wspomnianych powieściach mówią poprawną węgierszczyzną. Negrotin czasami powiedział coś po polsku, z ust Pruzsinszkyego nie słyszymy polskich słów, ale za to używa dużo wyrazów obcych np: *skandalum, megvan a raptus* itp.

---

²⁴ „a rokonok rögtön ráteszik a kezüket Nedecre és elkergetnek bennünket. Nekem pedig semmi kedvem sincs tél idején az országu ton találnom magamat.” (Mikszáth 1957: 142)

²⁵ „Hm, a patkány menekül. A lengyelnek esze van és orra van. A lengyel megérzi a veszedelmet, mint béka az esőt” (Mikszáth 1957: 171)

(Mikszáth 1957: 35). We wspomnianych adaptacjach filmowych „Oblężenia Bystrzycy” Pruzsinszky mówi z lekkim akcentem, nie widać wyraźniej różnicy między „a”, „o” i „á”. Kilka polskich słów, lub raczej polskobrzmiących słów możemy usłyszeć w musicalu, m. in. w śpiewanej przez Pruzsinszkyego piosence np. „bárdzo”, „tu-táj”, „nyehces táncováty”, „nogá”, „escse ráz, escse ráz”, „bárdzo dobzse! Bárdzo pjenknyje»²⁶ Warto dodać, że we wspomnianym musicalu obraz Pruzsinszkyego był raczej pozytywny. Nie opuścił Pongrácza aż do śmierci, okazał się prawdziwym przyjacielem, czego na podstawie powieści Mikszátha nie moglibyśmy o nim powiedzieć.

Kálmán Mikszáth ma też w swym dorobku utwór, który po raz pierwszy został opublikowany (w 1903 r.) pod tytułem „Nasz Polak” – identycznym jak powieść Móra Jókaiego (Kósa 2003). Jókai, z powodu konfliktu z redakcją, w 1902 r. musiał zaprzestać publikacji swojej powieści w *Pesti Hirlap* „na jego miejsce «wskoczył» Mikszáth, który nieco niestosownie takim samym tytułem «ochrzcił» swoje najładniejsze opowiadanie, *Fili*” (Alexa 2004). Ten krótki utwór przez jakiś czas nosił też tytuł „Podwójny Polak” (*Kétszeres lengyel*)²⁷, ale ostatecznie znany jest jako „Fili” z podtytułem „Szkiec z dawnego świata” (*Rajz a régi világból*). Jeśli szukać utworu Mikszátha, w którym pojęcie *lengyeleskedni* byłoby najwyraźniej przedstawione, to obok „Oblężenia Bystrzycy” byłyby to właśnie ten. Tytułowy bohater – Fülöp Lengyel, jak wspominał go z czasów dzieciństwa narrator opowiadania, pomieszkiwał na dworach szlacheckich i „nie znając się na niczym od lat spędzał czas w gościnie” (Kósa 2003). Był „wybitnym prototypem ubożego krewnego” (Mikszáth 1960: 10) Odznaczał się niebywałą siłą, ale nigdy nie skalał się żadną pracą. Jedynie co podnosił to kieliszki z trunkami na weselach, na które był zapraszany (Mikszáth 1960: 10). Traktowano go jak krewnego z elitarnym rodowodem, jego ojciec, jak mawiano, był królewskim konsyliarzem, a matka była wielką damą (Mikszáth 1960: 12). W spadku nie dostał żadnych dóbr materialnych, ojciec przekonał go, że zapewnił mu coś znacznie cenniejszego – grono

²⁶<http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/9365/beszterce-ostroma-musical/hip-hop-podzabucski-zeneszoveg.html> [dostęp: 30 września 2020 r.]

²⁷ Główny bohater jest Polakiem, który ma na nazwisko Lengyel (Polak) – stąd tytuł

krewnych i przyjaciół, którzy na pewno się o niego zatroszczą, tylko musi się ich trzymać. Fili nie był zbyt bystry, nigdy nie starał się być w centrum uwagi. Tą swoją niebywałą skromnością zjednywał sobie ludzi. Tam gdzie był, starał się być pomocny, ale miał się tylko drobnych prac domowych, czasem bawił dzieci. Wędrował od domu do domu odwiedzając „krewnych”. Nie nadawał się do wykonywania poważniejszych prac, nie chodził też na polowania. „Bardzo łatwo było go urazić – ale któż chciałby skrzywdzić biednego Filiego” (Mikszáth 1960: 17)²⁸. Za plecami jednak go krytykowano, chociażby za to, że nie ułożył sobie życia, że nie ma żadnego porządnego zajęcia, ale w oczy nikt mu nie chciał tego powiedzieć. Kiedy podczas pewnego towarzyskiego spotkania każdy opowiadał historie swojego życia okazało się, że Fili nie ma nic do powiedzenia. Uznano to za ogromnie smutne (Mikszáth 1960: 19). Nigdy się nawet nie zakochał, obawiał się, że przez to może stracić miłość krewnych, a wraz z tym swój sposób na życie. Jak mniemał: „miłość krewnych jest jak okruch chleba – a zakochanie jest niczym kadz miodu, w której okruch nie powinien się zanurzyć, ponieważ i okruch przepadnie i miód skwaśnieje” (Mikszáth 1960: 20–21)²⁹. Mijały lata a Fili wciąż wędrował od dworu do dworu, od kurii do kurii i jakkolwiek powszechnie znana jest węgierska gościnność, to zaczął się już trochę naprzykrzać. Jak to Mikszáth zaznaczył, ludzie nie są istotami doskonałymi, po latach „nudzi im się żona, mają też dość odgrzewanej kapusty faszerowanej, to jak mogliby nie mieć dosyć naszego Polaka?” (Mikszáth 1960: 21).³⁰ W końcu Fili na dłużej osiadł u pewnej wdowy, gdzie zajmował się głównie jej dziećmi licząc na głębsze uczucie z jej strony, ale nic nie robił, aby to uczucie wzniecić. Krewni postanowili odmienić jego los zapewniając mu pokaźny spadek, ale Fili nie chciał go przyjąć. Wręcz przestraszył się, że przez to będzie musiał zmienić swoje przyzwyczajenia. Nie mógł liczyć już na gościnę u wdowy, która wysłała go na poszukiwanie roju pszczoł do lasu. Błąkał się po okolicy, bał się wrócić,

²⁸ „Nagyon könnyen meg lehetett sérteni - de ki bántotta volna a szegény Filit?”

²⁹ „a rokoni szeretet kenyérmorzsa - és hogy a szerelem egy kád méz, de abba amorzsának nem szabad belevegyni, mert a morzsa is elvész és a méz is megsavanyodik”

³⁰ „Hiszen az emberek tökéletlen lények voltak már azelőtt is. (...) Megunták a feleségüket, megunták talán még a töltött káposztát is, hát hogyne unták volna meg a lengyelüket?”

jeszcze go widywano w różnych miejscach, aż wreszcie słuch po nim zaginął...

W tym krótkim, liczącym niespełna dwadzieścia stron opowiadaniu Mikszáth rysuje postać Polaka z dużą dozą sympatii. Fili jest co prawda nieudacznikiem, jest uzależniony od innych i nie chce tego zmieniać, a jednak zyskuje przychyłność czytelnika. Czytając ten utwór mamy jednak wątpliwości, czy Fili rzeczywiście jest polskiej narodowości, czy został „uznany” za Polaka ze względu na swój sposób na życie, określaną właśnie mianem *lengyeleskedik*. Za swoją ojczyznę nie tęsknił, ani razu o niej nie wspomniął, czuł się dobrze u swoich węgierskich przyjaciół i krewnych, choć można wnioskować, że bardzo dalekich. Opowiadanie jest pesymistyczne... Tak jakby Mikszáth żegnał się z odległymi czasami swojego dzieciństwa, które minęły bezpowrotnie i gdzieś się zagubiły w gąszczu wspomnień, niczym biedny Fili, który zaginął. Nieprzypadkowo pisarz dodał podtytuł sugerujący, że wraca do dawnego świata i czyni to z pewną nostalgią.

* * *

Iluż było tych „Naszych Polaków” w węgierskiej literaturze? Według Károlya Alexy czterej pisarze przyznają się do tych tytułów. Oprócz Jókaiego i Mikszátha pojawił się też u Viktora Rákossiego, który opisał historię zasłyszaną od rodziny o pewnym polskim uchodźcy. Wędrował od dworu do dworu, potrafił opowiadać piękne baśnie, a w zamian za gościnę malował portrety. Czwartym pisarzem był Gyula Krúdy, który u schyłku życia, pod pseudonimem Szigeti Remete napisał felieton literacki o takim tytule (Alexa 2004).

Jeżeli przytoczymy znane, już trochę wyświechtane powiedzenie: „Polak, Węgier dwa bratanki...” to można by wysnuć wniosek, że z bohaterów przedstawionych wyżej utworów – dzielny Negrotin był głównie do szabli, a rubaszny Pruzsinszky i nieco nieudolny Fili – głównie do szklanki. Żaden z nich nie prezentuje pełnego obrazu Polskiego szlachcica, Polaka na węgierskim dworze. Jedno jest pewne, czuli się na Węgrzech dobrze, doświadczyli sympatii i gościnności. Parafrazując słowa Beckera przytoczane na początku artykułu Polacy byli „nieustraszonymi obywatelami Węgier”. Z czasem słowo Polak w języku węgierskim, w kontekście hi-

storycznym nabierało coraz więcej znaczeń: „kojarzyło się z wolnością, kurucowskim uporem, pewną północną urodą, okazałą postawą, znanymi rolami, wieczną tymczasowością, pejzażami, wreszcie z tym światem, który kiedyś był w bezpośrednim sąsiedztwie, że nawet granica nie była potrzebna...” (Alexa 2004).³¹ Wraz z wpływem lat te konotacje odchodzą w zapomnienie, rodzą się nowe... ale sympatia obu narodów pozostaje.

Bibliografia

- Alexa, K. 2004. *Magyar alakok*. In: Kortárs. 48/8. 1–19., <http://epa.oszk.hu/00300/00381/00084/alexa.htm>
- Becker, A. 2019. *Kosmopoliska i Kosmopolacy. W poszukiwaniu europejskiego domu*. Dąbrowski J. (tłum.). Kraków. Universitas.
- Fried I. 2008. *Jókaíról – egy kicsit másképpen*. In: Alföld. 59/5. 53–68.
- Fried I. 1986. *A lengyel-magyar művelődési kapcsolatok jellegéhez*. In: Tiszatáj. 40/1. 82–88.
- Jókai M. 1969. *A mi lengyelünk*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- MÉSz – 1985. *Magyar Értelmező Szótár/Węgierski Słownik Znaczeniowy (A-Ly)*. Juhász, J. – Szőke, I. et al. (eds.) Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Kósa L. 2003. *Nemesek, polgárok, parasztok: néprajzi, történeti antropológiai és művelődés-történeti tanulmányok*. Budapest. Osiris Kiadó. (<https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/nemesek-polgarok/index.html>)
- Kovács K. 1965. *Mikszáth Kálmán*. In: *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Sötér, I. (ed.). Budapest. Akadémiai Kiadó. 700–761.
- Márai S. 1992. *Ami a Naplóból kimaradt. 1945–1946*. Toronto. Vörösváry Publishing.
- Mazurkiewicz, A. 1960. *Polska i Polacy w utworach M. Jókai*. In: *Przegląd Humanistyczny*. IV/6. 145–153.
- Mikszáth K. 1957. *Beszterce ostroma*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Mikszáth K. 1960. *Fili, Mindenki lépik egyet, A siprica*. In: Mikszáth Kálmán összes művei. 15. Bisztray Gy., Király, I. (ed.). Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Mikszáth K. 1952. *Obłężenie Bystrzycy*. Mazurkiewicz, A. (tłum.) Kraków. Czytelnik.
- Nacsády J. 1969. *Ważniejsze cechy postaci polskich utworach Jókai*. In: *Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych*. Reychman, J. (ed.). Wrocław – Warszawa – Kraków. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. 355–375.
- Szabó L. 1904. *Jókai élete és művei*. Budapest. Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újságválalata.
- Zagajewski, A. 2003. *Obrona żarliwości*. Kraków. Wydawnictwo a5.

---

³¹ A lengyel: „utalhat a szabadságra, a kurucos dacra, valami északi szépségre, délceg alakokra, ismerős szerepekre, az örök ideiglenességre, tájakra, hovatovább arra a világra, amely egykor úgy volt a közvetlen szomszédunk, hogy szinte határra sem volt szükség”.

źródła internetowe:

<http://www.zenezoveg.hu/dalszoveg/9365/beszterce-ostroma-musical/hip-hop-podzabucski-zenezoveg.html> [dostęp dn. 30.09.2020 r.]

<https://www.miejski.pl/slowo-Polaczy%C4%87> [dostęp dn. 30.09.2020 r.]

Dąb, drzewo mocne i dające oparcie

KRYSTYNA SZCZEŚNIAK

DSc, Instytut Studiów Klasycznych i Sławistyki,
Uniwersytet Gdański (Gdańsk)

Wstęp: Artykuł został niejako wywołany zaproszeniem do publikacji. Tak się składa, że od pewnego czasu na tego typu zaproszenia staram się znaleźć takie drzewo/kwiat, który kojarzyłby się z daną osobą. Tym razem, wybrałam dąb. I Osoba, której ten tekst jest dedykowany i Zapraszający wiedzą, co zdecydowało o moim wyborze. Materiał pochodzi z wielu źródeł polskich, rosyjskich i białoruskich, stąd konieczność zastosowania pewnych skrótów z literatury podmiotu, rozwiązywanych na końcu.

Nazwy

Dąb, błrs. дуб, ros. дуб, *Quercus* (W 13). Ros. дуб черешчатый, дуб обыкновенный, дуб черешчатый. Błrs. дубец, дуб звычайны, дубіна, дубініна, дубок, дубнятка, летнік, дуб звычайны, летнік, *Quercus robur*, L. (LR 124). Błrs. дуб, дубок, дубец, дубнятка (deminutiwum), дубіна, дубініна, лень – дуб (gatunek, który różno rozwija liście), лянiвы дуб, нелень (dąb, który nie zrzuca liści na zimę), нялен, нялін, глухі дуб (dąb, który nie zrzuca liści na zimę), лядны дуб (dąb o szczególnie twardym drewnie), лётнік (dąb o szczególnie twardym drewnie), лёгка дуб (dąb, który zrzuca liście na jesieni), мікольнік, како́ра (niski, rozgałęziony dąb, rosnący na błotach), крэ́пкі дуб (różno rozwija liście, nie zrzuca ich na zimę) (RS 19). Białoruskie nazwy lasu dębowego: дубро́ва (nazwa występująca głównie na zach. płn. i płdn. wsch. Białorusi), дубра́ва (płn. wsch. Białorusi), дубняк, дубнік, дубнік, дубоўнік, дубоўка, дубіна́, дуб, дубы, дуб’ё, дуб’ё, дуб’е, дубо́вы лес (RS 344). Ros. дуб глухой, дуб летний, дуб ранний, дуб черешчатый, калиш, нелинь, осинчук, стежар (Lager 83). Nazwy ludowe: ajśle i aśle (zmodyfikowane zapożyczenie z języka niemieckiego, Kujawy), dąb, dąbek, dębina, dębczak, dębak (Wi 76). Dąb szypułkowy, dąb, dąmb, dąb pospolity, dąb zwyczajny, *Quercus robur* L. (Spólnik 15). *Quercus* (z różnymi członami dookreślającymi), dąb (VP 155).

Dęby tworzą obszerny rodzaj złożony z ponad 450 gatunków drzew, głównie klimatu umiarkowanego półkuli północnej. Żołę-

dziami i buczyną karmiono świnie, które dziko spասano w lasach (m.in. Saksoni; znane na Półwyspie Iberyjskim). Żołędie mielono i dodawano do mąki (wypieki) lub prażono i robiono zeń zastępczy ekstrakt kawy, zaś z kory niektórych gatunków pozyskiwano barwniki do garbowania skór.

Najgrubszym drzewem w Polsce do roku 2010 był Dąb Napoleona, rosnący w Zaborze koło Zielonej Góry, którego obwód miał prawie 11 metrów, a wysokość liczono na 22 metry. Drzewo to miało blisko 700 lat, kiedy spłonęło podpalone przez wandali (była to kolejna próba podpalenia, tym razem niestety udana). Nazwa związana była z legendą głoszącą, że podczas wyprawy na Rosję w 1812 odpoczywał pod nim Napoleon Bonaparte. W roku 1811 spłonął z kolei ponadtysiącletni Baublis, wspominany przez Adama Mickiewicza w IV księdze *Pana Tadeusza*.

Dąb w przeszłości był poświęcony bogom nieba i piorunów, takim jak słowiański i nadbałtycki Perun/Perkun, nordycki Thor, saksoński Donar i celtycki Taranis, zaś w Grecji zwano go drzewem Zeusa, a w Rzymie – Jowisza. Nazywano go też świętym drzewem burzy, grzmotu, nieśmiertelności. Powszechnie ceniono jako drzewo wyjątkowo płodne „przez podobieństwo do żołędzi męskiego członka dąb jest również emblematem męskości” (Na początku było drzewo, 2011: 126). Pod dębem zbierali się druidzi i magowie galijscy, a zakazywano tam wstępu postronnym ludziom. Źródła podają też, że stawianie figurek świętych na starych dębach jest próbą „pozbawienia tych drzew magicznej aury tajemniczości i przeciągnięciu ich na stronę cywilizacji chrześcijańskiej” (Na początku... 2011: 127). Znane są powszechnie legendy związane z tym drzewem w Anglii (też Wielkiej Brytanii), wśród Celtów i ludów skandynawskich (Hageneder 175–177). Znane są też z historii święte dęby Obodrytów, do których mieli prawo wstępu tylko żercy i książęta. Wierzono, że ich liście, żołędie i całe gałęzie, odpowiednio przygotowane i opatrzone *zamowami*, leczyły wrzody, kołtuny, kurzę ślepotę i *drygawicę oczu*. Miały one też ponoć moc wskrzeszania wisielca. Używano tego drzewa do rzucania uroków, przenoszenia chorób na wybrane osoby, wykrywania złodzieja, odchudzania i do straszenia dzieci (Z 68, 69). Białorusini czcili dąb jako

drzewo życia, męski początek¹, stąd przy *zamowach* chorego człowieka częściej odsyłano do czasu, gdy był zdrowy, młody, a czego uosobieniem w przestrzeni bywał właśnie dąb i jego konary. Korzenie tego drzewa łączyły ludzi z przodkami, w ich sąsiedztwie (jak wierzono) znajdowało się wejście do trzydziętego królestwa², czyli - krainy umarłych. Na Radunicę wieszano na nim białe ręczniki i przynoszono pod niego ofiarną strawę, zatem to drzewo było jednocześnie symbolem śmierci.

Wykorzystanie dębu w medycynie oficjalnej i ludowym leczeniu
Żołądździe i inne elementy dębu (kora, hałasy, gałązki, liście) szeroko były - i są - wykorzystywane w ludowym leczeniu Słowian. I tak w prawie całej Słowiańszczyźnie odwarem z kory młodych gałązek (ze względu na jej właściwości ściągające, przeciwzapalne i przeciwkrwotoczne) płucze się gardło i usta przy stanach zapalnych (anginy, pleśniawki, zapalenia dziąseł), a także używa się do okładów przy oparzeniach. Medycyna ludowa oraz homeopatia zaleca też picie odwaru z kory przy zaburzeniach menstruacyjnych, chorobach wątroby, śledziony, chorobie alkoholowej. Zewnętrznie stosowano je przy nadmiernej potliwości, do obmywania krwawiących hemoroidów i ropnych ran, usuwaniu przykrego zapachu z ust, a nawet - do usuwania odcisków. Napar z kory pito przy zaburzeniach gastrycznych, wrzodach żołądka, zapaleniu jelita grubego, bieguncie i cholerze, a w formie okładów zalecano go przy chorobach skóry, odleżynach, używając też w formie wlewów

¹ Do tego w swoisty sposób nawiązuje zwyczaj zapisany przez M. Toeppena, polegający na wygaszaniu wieczorem w przeddzień św. Jana we wsi wszystkich ogni, a potem wbiciu w ziemię pała dębowego, na który nakłada się koło, należy tak długo nim kręcić, aż (tę czynność wykonują, zmieniając się często, młodzi chłopcy, parobcy) pal zatli się od silnego tarcia. Wówczas każdy zabiera z sobą do domu rozżarzoną głownię i w taki sposób roznieca się znowu we wsi ogień (Toe 90).

² W oryginale *тридцѣтѣе царство*. Pierwsze znaczenie tego zwrotu w *Wielkim słowniku rosyjsko - polskim*, autorstwa A. Mirowicza, I. Dulewicz, I. Grek-Pabis, I. Maryniak (t.2., s. 1307) z kwalifikatorem *potoczne*, to: za (*siedmioma*) *górami*, za (*siedmioma*) *lasami*, zaś drugie: za *dziewiątą górą*, za *dziewiątą rzeką*. W obu wypadkach oznacza to „coś, co znajduje się bardzo daleko”. Ciekawe jest tu zastąpienie magicznej rosyjskiej *trójki* i jej wielokrotności 3, 9, $3 \times 9 = 27$, co daje $2 + 7 = 9$) polską magiczną *siódmką* (a w drugiej wersji *dziewiątkę*). Tenże słownik notuje też hasło *тридцѣтѣи*, które tłumaczy „hen, w dalekim kraju za (siedmioma) *górami*, za (siedmioma) *lasami*.” Jest to jeden z typowych frazeologizmów kulturowych.

- przy hemoroidach, zaś przy chorobach kobiecych polecano kąpiele. Wiedzano też, że liście (napary i odwary) zatrzymują krwotoki zewnętrzne i likwidują stany zapalne organizmu, zaś sok z nich - obniża zawartość cukru w organizmie. Galasy wykorzystywano do okładów przy bólach żołądkowo-jelitowych, oparzeniach, ropnych ranach, liszajach, egzemach i gruźlicy skóry. Zmielone i starte na proszek żołądziej do dziś pije się zamiast tradycyjnej kawy - przy zapaleniach jelita grubego, zaś odwary z nich i nalewki (także sok z żołądziej) - polecane są przy anemii, nerwicach, cukrzycy. Maść z kory i tłuszczu stosowano przy oparzeniach i odmrożeniach. (Hageneder 175, Lager 83, Mow 76).

W Polsce (Międzyrzec) płukano chore gardło odwarem z kory dębowej (J 80), zaś w Załęczu Wielkim tegoż odwaru używano przez kobiety przy upławach (J 82). Gotowana kora dębu w postaci okładów przynosiła ulgę *chorym nogom* (Szczepreszyn, N 112) ludzi i zwierząt (Kawęczynek, N 112), a także *wyciągała spuchliznę* (Dzierążnia, N 112) oraz poprzez płukanie - łagodziła bóle zębów (Kawęczynek, Dzierążnia, N 113). Wywar z kory stosowany był powszechnie nie tylko w polskim lecznictwie ludowym (Wi 76), a w wypadku dodatku żołądziej miało to być doskonale antidotum przy zatruciach (Hageneder 175). Zwierzęta okadzano dymem z żołądziej w celu ochrony przed *złym* (Chróścina Opolska, N 113).

Dąb w zamowach i wierzeniach

Wierzono, że w dąb biją pioruny, gdyż w jego dziuplach chowają się różne gady. Motyw węża (żmiji), chowającego się pod dębem znany jest także z białoruskich *zamów* i baśni. Te uwarunkowania dębu powodowały, że wiele z drzew (nie tylko na Białorusi) miało swoje imiona (BM 154). Z długiego pozostawiania zeschniętych liści na dębie wróżono długowieczność osobom starszym w rodzie, a zrzućcie dużej gałęzi przez drzewo wróżyło śmierć kogoś znacznego. Jeśli jego liście brązowiały (a potem czerwieniały) szybciej niż zwykle i równie szybko opadały - miało też zapowiadać w okolicy zagrożenie pożarami (Z 70). Zasuszone liście dębu zatknięte w ścianę domu tego, któremu źle życzą, sprowadzały na domowników choroby po wypowiedzeniu zaklęcia *Jako te liście uschły, tak z całym domem niech schnie gospodarz i dzieci* (MKZ 24). W niektórych regionach wierzono, że tylko człowiek, który zmarł pod dębem (lub zo-

stał tam przeniesiony), może przejść do królestwa zmarłych (Su 99). Wieniki, miotłki, zrobione z gałązek dębowych, używane w *bani*, miały zdaniem Słowian wschodnich moc wyganiania z *zauroczo-nych, oczarowanych* ludzi wszelakiej *nieczystej siły* (Ak 230), ale jednocześnie inne źródła donoszą, że w szczególnie wielkich dębach miały przebywać *siły nieczyste*, stąd też wystrzegano się sypiania pod nimi z obawy przed chorobą lub postradaniem zmysłów (Sm 567). Słowianie wschodni znali też swoistą zamowę, *modlitewkę*, która pozwalała przenieść niewyjaśniony płacz niemowlęcia płci męskiej na to drzewo (u dziewczynki przenoszono ów płacz na brzozę). Podobnie, jak kobiety *przeciągano przez brzozę*, tak mężczyzn przeciągano przez rozwidlony (rozłupany) konar dębu, ufając, że to uleczy ich z suchot czy kiły.

Niekiedy dąb występuje w *zamowach* jako element rysowanej w niej sytuacji, wykazującej prawdziwy i poprawny obraz rzeczywistości, tak jak dzieje się to w mazurskiej *zamowie* od bólu zębów: *Bożą pomocą, Pana Jezusa pomocą. Dąb w boru, kamień w morzu, księżyc na niebie, że póki te trzy bracia mocni się pospołu nie zejną, tak długo mię zęby niech nie bolą. Przez Pana Boga moc, Syna Bożego i Ducha Świętego pomoc i Anioły święte, Jego ciało chwalebne i przez Trójcę świętą. W imię Boga Ojca i Syna i Ducha Świętego. Amen. Amen, Amen*³ (Toe 67). Z kolei u Słowian wschodnich, jeśli matka przestraszyła się czegoś (bę-dąc brzemienną), wówczas (podejrzewając, że ów *przestrach* udzielił się dziecku) zalecano wzięcie po garstce ziemi spod trzech drzew (dębu, klonu i osiny), usadzenie narodzonego już dziecka twarzą na wschód, i położenie przed nim ziemi na jakiejś tkaninie, a do ręki danie zapalanej świecy i czytanie następujących *słów*: *Псалом поют, молитву читают, Господа славят, свечу зажигают. Огонь огнем запалится, страх страха не боится, вода водой не захлебнется, испуг от раба (имярек) откачнется. Пока эта земля у людей есть, страх раба (имярек) не будет есть. Во имя Отца и Сына и Святого Духа. Аминь* (Kara 35).

Dąb jest drzewem wielokrotnie przywoływanym w tekście *zamów* białoruskich: jako coś, do czego się odwołuje *zamawiający* (Паляўнічая, Za 2, Паляўнічая, Za 9; Перад ад'ездам у дальнюю дарогу, Za 53; У дарогу, Za 55; Ад нячыстай сілы, нарадкі, Za 73;

³ Potrójne *zaaminowanie* miało szczególną moc. Zob. K. Szcześniak, *Wschodniosłowiańskie zamowy jako przykład tekstu rytualnego*, [w:] *Rytuał – Język – Religia*, red. R. Zarębski, Łódź 2005, s. 505–518.

Ад злога духу, *Za 77*; Замова на карову, *Za 97*; Ад злога чаравання, *Za 102*; Каб карова сама пасцілася, *Za 119*; Пры выгане скаціны першы раз, *Za 120*; Як скаціну першы раз выганяюць на пасту, *Za 128*). Jest też drzewem przywoływanym również jako desygnat, występujący przy obrzędzie, spełnianym przed wygłoszeniem właściwego tekstu *zamowy* białoruskiej (Як выганяюць тавар першы раз на пашу, *Za 133*⁴).

Zwykle stoi on на моры (Ад ляку, упуду, сцені, *Za 1058*), **сінянь-моры** (Ад крыжаўніка, *Za 229*), на сінем моры (Ад начніцы, *Za 1157*), на сінім моры (Паляўнічая, *Za 2*; Ад змей, *Za 333*; Ад гадзюкі, *Za 378*; Ад гадзюкі, *Za 405*; Ад зубішча, *Za 661*; Ад валасня, *Za 749*; Ад грыжы, *Za 768*; Ад ліхаманкі, *Za 859*; Ад прымаўкі, *Za 914*; Ад уроку, *Za 916*; Ад прымаўкі, *Za 923*; Ад урокаў, *Za 997*; Ад укушення змяі, *Za 418* – tu *dębów* jest 12), **на моры на сінім** (Ад гадзюкі, *Za 351*), на сінім на моры (Ад шалу, *Za 453*), ля сіняга мора (Ад уроку, *Za 919*), **на сінім моры – велікаморы** (Ад гагдзюкі, *Za 346*), **на сінім моры на зялёнам** (Ад хвароб жывёл, *Za 230*), **на сінім моры – акіяне** (Ад змяі, *Za 336*), **на кіяні – моры** (Ад зубнога болю, *Za 598*), **на сінім моры на ціхім акіяне** (Ад крывацёку, *Za 509*), **на сінім моры, на лукамор’і, на востраві** (Ад уроку, *Za 919*), на сінім моры на востраві (Ад хвароб жывёлы, *Za 226*), на сінім морэ на лукаморэ (Ад скулы, *Za 674*), на сінім моры на лукамор’і (Ад хвароб жывёлы, *Za 236*), на моры (Ад зубнога болі, *Za 604*; Ад грыжы, *Za 761*; Ад грызі, *Za 767*, Прысушка, *Za 1300*), на моры, моры, на лукамор’і (Ад звіху, *Za 552*), **на сіяні – моры і на лукамор’і** (Ад болі; ад нячыстай сілы, нарадкі, *Za 1226*), на моры на лукамор’і (Ад хвароб жывёл, *Za 232*; Ад змяі, *Za 326*, Ад зубішча, цемянніка, *Za 637*; Ад зубішча, цемянніка, *Za 641*), і на моры і на лукамор’і (Ад зубішча, цемянніка, *Za 653*), **на моры на палуморы, на каморы, на выспі** (Ад хвароб жывёлы, *Za 234*), на моры на лукаморы (Прысушка, *Za 1293*), на лукамор’і (*Za 2*),

⁴ W tym konkretnie tekście występuje ona jako zamiennik *dębu*. Sama *zamowa* jest poprzedzona słowami *От, к прымеру, я з вечора перад варотамі ховаю дубчык (вярбу) свенчаны, замкнула замочка, поклала каменячка, поклала сякеру і бяру той дубчык, і тым дубчыкам тры разы сваю карову трэба ўдарыць*. Dopiero po tym trzykrotnym (magiczna trójka) następuje wypowiedzenie tekstu *zamowy*. W uzupełnieniach do pracy (*Za*, strona 411) podano, iż tekst został zapisany przez H. Bartaszewicz i A.M. Łapkowską w roku 1982 we wsi Казлы Ельскара u В.П. Сурак, ur. w roku 1910.

у лукамор'і (Ад грыжы, За 757), у лукаморы (Любоўная, За 1292) albo над лукамор'ем (Ад хвароб жывёлы, За 223), **на моры на каламоры** (Ад ляку, За 1024), на моры – акіяне (Ад звіху, За 553), на моры на акіяне (Ад уроку, За 890), **на моры на акеяне** (Ад хінцухі, За 865), на моры на кіяне (Ад агню, За 28; Ад ваўкоў, За 140), **на моры на кіяні** (Ад пералогаў, За 208; Ад патніцы, За 210; Ад хвароб жывёлы, За 222; Ад розных хвароб, За 233; Ад змяі, За 304; Ад змей, За 313; Ад змей, За 332, Ад зубішча, цемянніка, За 644; Ад ліхаманкі, За 864), на моры – кіяні (Прысушка, За 1291), **на моры на кіяні, на востраві на Буяні** (Ад змей, За 381; Ад гадзюкі, вужакі, сліўня, За 393, Ад крывацёку, За 473), на моры на кіяне, на востраві на Буяні (Ад хвароб жывёлы, За 223), на моры – акіяне, на востраве Буяне (Ад вужакі, За 352; bez powtórzenia drugiego na, Ад падвею, За 1008), на сінім моры – акіяне, на востраве Буяне (Ад розных хвароб, За 1231).

Czasem rośnie on na wyspie, leżącej na моры, на кіяні (Ад гадзюкі, вужакі, сліўня, За 347), **на wyspie, która leży na на сінім моры** (Ад уроку, За 915), на Сіяньскам моры, узлукамор'і (За 73), **на Сіяньскам моры, на злукамор'і** (Ад скулы, За 686) lub **у чыстым полі** (Замова на карову, За 97, Ад вужа, За 370; Ад рожы, За 718), **на полі, на кіяньскім, кала Сіяньскага мора** (Ад хвароб жывёлы, За 216) lub на полі (Ад зубнога болю, За 597; Ад зубішча, цемянніка, За 646; Ад вяхі, За 219, Ад крыві, ад ціску, За 465), у полі (Ад зубнога болю, За 604; Ад скулы, За 670, Ад рожы, За 728; Ад вяхі, За 219, Ад крыві, ад ціску, За 465), **на такавым полі** (Ад усяго, За 1225), czy też **у чыстым полі, на сінім моры** (Ад вужакі, За 316; Ад змей, За 317) lub над морам (Ад зубнога болю, За 618), *на полі на кіяні* (Ад ліхаманкі, За 864), *на сінім моры, на чыстым полі* (Ад звіху, За 571).

Wyjątkowo rośnie on на сіянь – полі (Ад радзімца, За 1192), **у чыстым полі, на Сіяньскай гарэ** (Ад шалу, За 430); *на Сіяньскай гарэ* (Замова на сон, За 1156) lub *на Саянскіх гарах, на недаўскіх землях* (Ад бешанага сабакі, За 449), *на Ярдані, на рацэ, на Сіяньскай гарэ* (Ад зубішча, цемянніка, За 645), *на гары* (Ад каўтуна, За 831), *крутая гара* (Прысушка, За 1294). **Rzadko też zamoży umieszczają go przy drodze** (Ад хваробы жывата, За 215), **czasem dookreślonej: на крыжавой дарозе** (Ад змей, За 381). **Jednostkowo zapisano, iż takowy dąb stoi на краńcu mostu** (Ад вужоў, За

356) i to, że rośnie on *у Києве на кіяне* (На захаванне кахання, Za 1319). Wyjątkowo też stoi on pod kamieniem *Латыром* (Ад хвароб жывёлы, Za 217) **lub rośnie na kamieniu**: *на моры камень, на камяні дуб* (Ад хвароб жывёл, Za 280), *на моры – амары, на сінім камені стаял дуб* (Ад хваробы свіней, Za 290), *ёсць у свеці сінія мора, на тым сінім моры ляжыць камень, а на тым камні стаіць дуб* (Ад змяі, Za 303⁵), *на сінім моры камянь, на тым камяні дуб* (Ад уроку, Za 924), *на моры на сінім там белы камень ляжыць; на тым камені стаіць дуб* (Ад уроку і падзіву, Za 963), *на сінім моры ляжыць белы камянь, на тым камяні стаіць дуб* (Ад падвею, Za 1007), *на сінім моры, на белым камені стаіць дуб* (Ад ўсяго, болей ляку, Za 1025).

Niekiedy w tekście zamów pojawiają się zapisy, typu: у полі рэчка, сухі дуб, сырое карэнне (Ад крыксаў, Za 1149), *на рацэ на Смуродзіні стаіць калінавы мост, на калінавым масту стаіць дуб* (Ад змей, Za 337). Podobna nazwa rzeki pojawia się w innej zamowie (Ад змяі, Za 305), gdzie wstęp jest stylizowany na początek baśni (zob. też Za 303): *на сінім моры ды на востраўі бягіць рака Смародзіна; чэраз тую раку ляжыць дуб гнілы, дуплянясты, а ў том дубі сядзіць змяіны цар Сакатый*.⁶ **Jedno z nadłuższych określeń miejsca rośnięcia dębu znajduje się w zamowie 2. wspomnianego zbioru (Паляўнічая), gdzie rośnie on на сінім моры, на беражочку, на жоўтым пясочку** i w tekście 234 (Ад хвароб жывёлы): *на моры, на палуморы, на каморы, на высні*.

Stosunkowo rzadko, co wydaje się z jednej strony dziwne, bo to miejsce naturalne rośnięcia tego drzewa (z drugiej zaś strony staje się oczywiste, gdy przypomnimy o miejscu, tekście, w którym dąb występuje) rośnie on *у лесе* (Ад зубнога болю, Za 598; Ад зубнога болю, Za 604; Ад валасня, Za 754), *у цёмнам лесе* (Ад ляку, Za 1058), *у лесе на верасе* (Ад начніц. Вотначы, Za 1162), *у цемным лесе стаіць гара высокая, там растуць дубы вячыстыя* (Ад унутраных хвароб, Za 1231) **lub на зямле** (Ад зубнога болю, Za 609), *на землі* (Ад зубішча, цемянніка, Za 652). **Wyjątkowo rośnie on на заходзе сонца** (Ад крыксаў, плаксаў. На ноч, Za 1160).

⁵Tu warto zwrócić uwagę na wstęp, który jest bardzo podobny do tego, który spotykamy w baśniach ludowych.

⁶Jest to jedna z nielicznych *zamów*, w której występuje dąb leżący, przeważnie rośnie on na...

Przeważnie jest on zялёны (Za 2, Ад гадзюкі, Za 378; Ад зубнога болю, Za 597; Ад грыжы, Za 757; Ад прымаўкі, Za 914; Ад уроку, Za 916; Ад урокаў, Za 997, Ад зубішча, Za 661; pod nim leży zielony wąż, Ад гадзюкі, Za 397; Ад прымаўкі, Za 923), **зялёны, кудравы** (Ад рожы, Za 718), **зелян** (Ад зубнога болю, Za 604) lub **зеляной** (У дарогу, Za 55), **czasem czarny** і wtedy **чорны дзед go rąbie, odczytując uroki** (Ад урокаў карове, Za 172), **сіні** (Ад зубнога болю, Za 609) lub **сухі** (Сухая кроў худобы, Za 251; **rośnie on na mchach, błotach i tam odsyłana jest zamawiana choroba**, Ад чэмеру, Za 175; Ад зубішча, цемянніка, Za 651; Ад начніц; вотначы, Za 1154 – tu jest rąbany przez trzech dzwajrey; Ад начных прыпадкаў⁷, Za 1247). **Czasem jest dodatkowo dookreślony: сухі дуб, сырое карэнне** (Ад крыксаў, Za 1149), а такжэ: **стар** (Ад хвароб жывёлы, Za 223; Ад змей, Za 381; Ад гадзюкі, вужакі, сліўня, Za 393), **дуб таўсты** (Ад зубнога болі, Za 598), **дуб кудравы** (Ад шалу, Za 453), дуб сухой (Ад звіху, Za 556), **дуб курганаваты, бурганаваты** (Ад гадзюкі, вужакі, сліўня, Za 347), **дубы вячыстыя** (Ад унутраных хвароб, Za 1231) lub **дуб мамырські** (Za 9), **дуб на тры і дзевяць** (Za 28), **дуб без макушкі, без вярхушкі, без сучкоў, без ражкоў** (Ад хвароб жывёлы, Za 226), albo też **на дванцацаў какатоў** (Za 73), **дуб – какацішча** (Ад хвароб жывёлы, Za 177), **дуб дубаваты** (Ад гадзюкі, Za 351), **дуб – дрэво**⁸ (Ад уроку, Za 968), **дуб – бартнік** (Ад хвароб жывёлы, Za 21) lub **дуб шыракаліст** (Ад змей, Za 317), **дуб ад веку пасаджоны, ад веку параджоны** (Прысушка, Za 1303), **дуб Ракітан**⁹ (Ад змей, Za 332) lub **дуб Ракітані** (Ад хвароб жывёлы, Za 216; Ад ліхаманкі, Za 864), **дуб Міллян, без макушкі, без голля** (Ад хвароб жывёл, Za 227) lub **дуб Меляной** (Ад змей, Za 337), **дуб Кракаў** (На захаванне каханья, Za 1319), **дуб Даніло** (Ад зубішча, цемянніка, Za 648), **дуб Пракурон** (Ад змей, Za 331), **дуб Якуб** (Ад вужакі, Za 352), **дуб Лебядзін** (Ад начніц, крыксаў, Za 1171). **Wyjątkowo jest gniły** (Ад змяі, Za 305).

⁷ Ciekawy eufemizm, zwany w tekście *zamowy* też *czarnym nieszczęściem, wielkim nieszczęściem*, które wzywani po imieniu święci (Abram, Ivan, Adam) mają zabrać do suchego dębu (Za 1247).

⁸ Warto tu przypomnieć, iż w baśniach ludowych *dąb* często jest synonimem *drzewa*. Zob. I. Kośnicka, *Dąb w baśniach ludowych*, tekst wygłoszony na konferencji w Gdańsku w grudniu w roku 2008.

⁹ Pod tym dębem rośnie krzew rokitnicy (zob. Za 332).

Na дэбце могу знаходваць ся розныя прадметы (*крываць, на той крываці пярэна, на той пярэні ляжыць змя Кацярына і вуж Сімён*, Ад змяі, За 304; poduszka puchowa, на ктorej ляжыць змяя *серанавая*, Ад гадзюкі, За 405; *залатая кара, сярэбраная, там гулялі цараняты, паняняты*, Ад зубішча, За 661; *храпа*, Ад уроку і падзіву, За 963), людзі (тры дзявіцы, Ад крыві, ад ціску, За 465, *цар месік*, Ад уроку, За 890), жывёл і птакі (ма там сядзіць *чорны воран*, Ад зубішча, цемянніка, За 644; *чоран воран*, Ад розных хвароб, За 233, lub uwіć sobie gniazdo *чорны воран*, За 73; сядзі *пціца Галіца*, Ад хвароб жывёл, За 222; *дванаццаць арлей*, Ад ўсяго, болей ляку, За 1025; lub *тры – дзевяць катой*, Ад злога духу, За 77; **jest gniazdo, w którym znajduje się цар лішышча, цар грызішча, ктoры wesoło сь баві, педзі bimber, nalewa wina do kubków – do niego odsyłane są antropomorfizowane choroby zwierzęce**, Ад хвароб жывёл, За 177; w гніездзе можа сядзіць *воран*, Ад чэмеру, За 225; *воран*, – *сам чорны*, Ад хвароб жывёл, За 226; *чоран воран*, Ад хвароб жывёл: *пералог, патніца, чэмер*, За 224; *чорны воран*: Ад хвароб жывёл, За 227; Ад хвароб жывёл, За 227; *цар – воран*, Ад хвароб жывёл, За 222;), стада пташ (Паляўнічая, За 9¹⁰).

Рзадзей в овым гніездзе знадудя сь інне створы, звierzęта, lub рзечы, np. вуж- вужаница і гад-гаданица, бęдący najwіększym władcą, carycą wężów (Ад вужакі, За 316, wаў w злотым гніездзе- Ад вужакі, За 352), змяя, *усім змяям царыца* (gniazdo jest również złote; Ад гадзюкі, вужакі, сліўня, За 347). Мога быць **тры змije** (Ад гагдзюкі, За 346), тры węże, *тры цары* (Ад вужоў, За 356), а wуяткowo w гніездзе **знадудало сь яіцо, у том яіце зайц** (Ад звіху, За 571), **lub заяц** (Ад грызі, За 767).

W *zatomie* 1007. (Ад падвею, За 1008) **na дэбце zamieszkują wichry w dużej liczbie 1488** (12 razy 12 razy 12), przy czym warto dodać, że suma poszczególnych cyfr daje 21, również magiczną liczbę w świecie wierzeń ludowych. **Czasem na дэбце siedzi czarownica, do której odsyła się zamawianą chorobę** (Ад патніцы, За 210) lub *na том дубу сідзяць тры дзявіцы* (Ад зубішча, цемянніка, За 653) **czy też дванаццаць какатой, a na tych какатах дванаццаць патніц** (Ад хвароб жывёл, За 216), a niekiedy

¹⁰ Zamiast дэбу можа w wypowiedzi występować явар (zob. За 7), ктoрą to nazwą określano na obszarze Białorusi nie tylko klony, ale również tatarak, ajer.

na tych 12 *какатах* stoi jeden dom, w którym *сам Господзь жыл і Прачыстая* (Ад хваробы свіней, За 290) lub stoły cisowe, przy których siedzi 12 *скул – сясцёр* (Ад скулы, За 674). Wyjątkową sytuacją jest obecność *у старшым какаце (jednym z dwunastu)* – osoby, określanej nazwą *старшы пеўнік*¹¹ (Ад начніцы, За 1157). Liczba 12 pojawia się też przy wielu innych zamowach, np. Ад хваробы жывата (За 215), gdzie mówi się o *дэбіе на дванаццаць каранёў, на дванаццаць какатоў, на дванаццаць вяхоў, на którym dodatkowo znajduje się дванаццаць гняздоў, а ў тых гняздах на дванаццаць пціц, które zaopiekować się mają chorobami zwierząt*. Cztery razy 12 występuje również w tekście 1008 (Ад падвею, За 1008), gdzie jest wspomniany *дąb на дванаццаць каранёў, на дванаццаць какатоў, на тых какатах на дванаццаць гняздоў, у тых гняздах на дванаццаць віхроў*¹². Z kolei potrójnie 12 mamy również w zamowie 916. (Ад уроку, За 916), gdzie na *дэбіе* jest *дванаццаць сукоў, дванаццаць какатоў, дванаццаць дзевак*, też w tekście 217 (Ад хвароб жывёлы, За 217), gdzie *дąb* ma *дванаццаць сукоў, на których jest дванаццаць гняздоў, у тых дванаццаці гняздах дванаццаць вуціц* i zamowie 228., gdzie *дąb* ma *дванаццаць какатоў, на тых какатах дванаццаць гняздоў, а у тых гняздах дванаццаць вараноў* (Ад хвароб жывёлы, За 228) zaś w zamowie 552. w tychże 12 gniazdach siedzi 12 *арлоў* (Ад звіху, За 552), *дуб на дзвянцаццаць какатоў, там стаяла дзвянцаццаць сталоў. За тымі сталамі сядзела дзвянцаццаць пісароў* (Ад ляку, За 1024). **На дэбіе можа też być дванаццаць какатоў, на какатах дванаццаць янгалій, званых też пціцы янгалі (маją one być р-мосне w usunięciu choroby; Ад вяхі, За 219), дванаццаць какатоў, на тых на дванаццаці какатах дванаццаць Цяцюх** (Ад ліхаманкі, За 864), *дуб на дванаццаць какатоў, на тых какатах дванаццаць пасцелей, на тых пасцелях дванаццаць дзевушек* (Ад хінцухі, За 865), *дуб на дванаццаць какатоў, там бывал дзед на дванаццаць галоў* (Ад бешанага сабакі, За 449). W kolejnej *zamowie* pojawia się *дванаццаць сукоў, на których jest дванаццаць кокатоў, на тых какатах на дванаццаць варановых гняздоў* (Ад крыжаўніка, За 229), zaś w zamowie 645. jest to *дąb на дванаццаць какатоў, на дванаццаць*

¹¹ Zamowa związana jest z niespaniem dziecka, budzeniem się go po nocach, płaczem

¹² Występuje tu tylko formalnie 12 razy cztery, bo w rzeczywistości jest to: 12 korzeni, 12 *какатоў*, 12 *разу 12 гняздоў* i 12 *разу 12 разоў 12 віхроў* (nieco mniejsza liczba występuje w zamowie 1007). W tym samym tekście 1008 pojawiają się oddzielnie 3 dęby.

варатоў (Ад зубішча, цемянніка, За 645). Potrojenie 12 występuje też w *zamowie* 1007., gdzie występuje дąб на дванаццаць какатоў, дванаццаць ангалоў, держаць яны на дванаццаць пругоў сталяных¹³ (Ад падвею, За 1007) oraz w tekście 1294, gdzie występuje дąб на дванаццаць какатоў, на дванаццаць крыжнёў, дванаццаць атросткаў (Прысушка, За 1294). **Сiekawy zabieg został zastosowany w zamowie 1293., gdzie пад дубам стаіць дванаццаць какатоў, пад тымі какатамі ляжыць дзікі камянь, на том камяні стаіць дванаццаць братцаў**¹⁴ (Прысушка, За 1293). Podwójna dwunastka występuje w *zamowie* 918. (Ад уроку, За 919): дванаццаць кокатоў і дванаццаць буслоў; дванаццаць какацей, на тых какацях дванаццаць арлей (Ад ўсяго, болей ляку, За 1025) i w kilku innych tekstach: дванаццаць какатоў, на тых какацях дванаццаць вараноў (Замова на сон, За 1156), на тым дубу дванаццаць кокатоў, а пад тым дубам дванаццаць галубоў¹⁵ (Прысушка, За 1295), двінаццаць какатоў, двінаццаць каранёў (Ад начніцы, За 1157), дзвінаццаць какатоў, дзвінаццаць дубцоў¹⁶ (Ад усяго, За 1225), дванаццаць чартоў і дванаццаць получарткоў (Прысушка, За 1291), дванаццаць какаткоў, дванаццаць чартоў (Любоўная, За 1292). Czasem występuje tylko jedna 12: дванаццаць какатоў (Ад грыжы, За 768), на тым дубе сядзіць дванаццаць братоў (На захаванне каханья, За 1319). **Часем 12 przeplatana jest w tekście z 9, jak w wypadku zamowy 218. (Ад хвароб жывёл: пералог, патніца, чэмер, За 218), gdzie дąб jest на дванаццаць какатоў, на дзевяць каранёў.** Pojedynczo występuje дąб на дванаццаць какатоў, на дванаццаць парасткаў (Ад вужакі, За 352). W *zamowie* 915. występuje дąб на дванаццаць сукоў, дванаццаць гняздзён, там разныя пташкі райскія песні пяюць (Ад уроку, За 916). **Niekiedy на 12 какатоў знайдуе ся́ едно гняздо (Ад змей, За 333), часем dookreślone: воронва гняздо, у том гнязде цар – воран сядзіць, który ma przylecieć i zabrać**

¹³ Wprawdzie w tekście występuje potrójnie leksem дванаццаць, ale w efekcie, jeśli każdy z 12 aniołów trzyma 12 prętów, to mamy do czynienia z kwadratem tej liczby, czyli mamy 12 какатоў, 12 ангалоў i 124 пругоў.

¹⁴ Zbudowano tu ciekawą sytuację – trzymając się tego opisu bracia staliby obok какатоў, skoro stoją на каменіу.

¹⁵ W *zamowie* zarysowano sytuację równoważącą: pod dębem i на дэбіе знайдуе ся́ така сама liczba desygnatów. Warto podkreślić, że tekst ten jest klasyczną *prisušką*.

¹⁶ Sama dwunastka jest zapisywana różnie: дванаццаць, двінаццаць, дзвінаццаць, со świadczy, iż teksty zostały zapisane на obszarze różnych gwar.

chorobę z krowy (Ад хвароб жывёлы, Za 223), lub też w tymże gnieździe znajduje się *чоран воран без касьцей, без мажджэй, без жыл, без пажыл, без усякіх жыватоў* (Ад вяхі, Za 231; w zamowie 553. jest 12 *какатоў*, na nich 12 gniazd, a tylko w jednym gnieździe siedzi *чорны воран*, Ад звіху). **Wyjątkowo na tych 12. какатах pojawia się nitka** (Ад крывацёку, Za 473) **lub змяіны гроб, у том грабу змяя Шкурапея над усімі старшая, бальшая, над усім гадам** (Ад змей, Za 317). **W zamowie 418. (Ад укушення змяі, Za 418.) pod 12 дэбамі стоі дванаццаць папоў lub дванаццаць панове гуляюць** (Ад прымаўкі, Za 914). **Rzadziej pojawia się spotykana w baśniach liczba трыдзевяць: каранёў і какатоў** (Ад хвароб жывёлы, Za 222), *трыдзевяць: каранёў, на тых какатах трыдзевяць гнёздаў, к тым гнёздам прылятала, прыбягала трыдзевяць змей*¹⁷ (powtórzenie trzykrotne tej magicznej liczby ma wzmacniać jej moc, Ад змей, Za 313). **Podobna struktura pojawia się w zamowie 378. (Ад гадзюкі) i текście 924., gdzie występuje wspomniana liczba aż czterokrotnie: трыдзевяць каранёў, трыдзевяць какатоў, трыдзевяць гняздоў, трыдзевяць гадюк oraz w текście 326. (Ад змяі, Za 326), gdzie oprócz трыдзевяць какатоў, на których znajduje się трыдзевяць гнёзд, на самым szczycie drzewa jest белая палата, у тых палатах змяя Скарупея.** W текście 924. jest to *трыдзевяць какатоў, трыдзевяць гняздоў, трыдзевяць сарок, трыдзевяць урок* (Ад урока, Za 924). **Niekiedy zapis wspomnianej liczby wygląda inaczej: тры і дзевяць сукоў, тры і дзевяць сарок** (Ад ляку, упуду, сцені, Za 1058). **Wyjątkowo w zamowach pojawia się liczba 28** (*дуб на дваццаць восем сукоў, на którym siedzi арол на дваццаць восем вачей, на дваццаць восем вушей*, Ад хвароб жывёлы, Za 237). **Rzadziej pojawiają się inne liczby, jak na przykład два: у том дубу два какаты, а ў том какату два зубы** (Ад зубішча, цемянніка, Za 640) **lub trzy: дуб на тры какаты, і на том дубу сідзяць тры дзвяіцы** (Ад зубішча, цемянніка, Za 653), *тры дубяняткі, на тых дубянятках сідзяць тры галубяняткі* (Ад зубішча, цемянніка, Za 654; Ад начніц; вотначы, Za 1154 – tu jest rąbany przez trzech

¹⁷ W dalszej części tej zamowy wymieniane są owe żmije: кутоваая, печавая, бярноваая, гнаявая, падтынная, крапіўная, гаравая, палявая, межавая, куставая, вадзяная, бярозавая, асінавая, крушынавая, ляжэнька, бяжэнька, лятучая, паўзучая, серанавая, жоўтая Шаўра, шкурапея Хаўра. W sumie jest to 21 тырów жміі. Podobną liczbę podają zamowy 320–322; 344, 347, 366, 373, 377, 378, 405, 408, 409 (Za).

дзвярей), сем какатоў, у тых какатах сем калубеняий¹⁸ (Ад начніц, Вотначы, За 1162). Niekiedy liczba czegoś, co znajduje się na dębie (pod nim lub w jego wnętrzu) nie jest bliżej określona, jak to miejsce w zamowie 1231., gdzie *стаіць дуб з какатамі* (Ад розных хвароб, За 1231).

Pod nim też znajdują się często dziwne przedmioty, jak *chata sześciowęglowa* (За 28), *белы камянь; на белым камяні стаіць прастол; на прастоле Сус Хрыстос сядзіць* (За 9), *сталы дубовыя* (На поспех у судзе, За 1351), *Латыр – камень, над тым камнем ляжыць чорная руна, а у той руне жывец змяя, змяя Скурапея, сястра яе Палагея, Сцепаніда, Арына, Куліна, Салепянета, Цыкліда*¹⁹ (Ад змяі, За 336), *гадзюка шчакова, рагоча* (Ад уроку, За 906) albo też *дванаццаць панове гуляюць* (Ад прымаўкі, За 914) *albo дванаццаць буслоў грала і з Іванькі ўрокі, прыгаворы сымала* (Ад уроку, За 918). Kilkakrotnie zapisano w zamowach, iż pod dębem stoi stół (Ад валасня, За 749), *прыстолік* (Ад радзімца, За 1192) lub łóżko. *Може то быць карватка, на ктorej jest Пятро і Пявал, трэці дзявал* (Ад пералогаў, За 208) *lub карваць разубражана, разукрашана; на той карваці ляжыць прысільны магучы багатыр сівы воўк* (Ад ваўкоў, За 140), *albo карваць, на той карваці ляжаць пярэны мяккія, пухавыя* (na nich леży wąż z wężycą, Ад змей, За 382), *цясовая карваць, у тэй карваці пярэны і шаўковыя прасціры* (tam ma spocząć zatażowana choroba, Ад чэмеру, За 175; czasem w wersji: *цісовая краваць*, na niej znajduje się puchowa pierzyna, na kтorej леży wąż, Ад вужа, За 370; też *краваці цісовыя*, Ад шалу, За 453), *lub цясовая караваць, на ктorej леży пракрасная дзвіца* (Ад скулы, За 686). *Могą там стаць zwierzęta, jak na przykład krowa, która nie daje ssać czarnemu cielęciu* (Замова на карову, За 97), *воўцы стары, пераяры, чорная воўна, на ктorej леży змяя змяіная* (Ад змей, За 317).

W jego cieniu może siedzieć *дзядок, ктору не наше, а толькі наш табун пасе* (Ад злога чаравання, За 102), *сівенькі дзядок*,

¹⁸ Przy kołyskach stoją лялькі і мамкі – jednak *zamowa* nie wymienia ich liczby (За 1162).

¹⁹ W tej *zamowie* mamy spiętrzenie desygnatów, znajdujących się pod dębem, gdy w poprzednich tekstach owo spiętrzenie występowało w wyliczaniu tego, co znajdowało się na dębie.

кtóру пашанькі не паша, толькі каровачку пасе (Каб карова сама пасцілася, Za 119) *lub сівы дзядочак, кtóру не арэ, не паша, толькі мае кароўкі пасе* (Пры выгане скаціны першы раз, Za 120), **albo святы Хроў, і святы Ягоры, і святы Лаўрыі, кtóрзу дзаржалі сабе пасоў лі ўсякія няпадобія** (Ад хвароб жывёл, Za 218; wspomniane psy były wysyłane na różne animizowane choroby, które zagryzały) *albo też pod 12 дэбамі стоі дванаццаць папоў* (Ад укушэння змяі, Za 418). **W zamowie (Ад шалу, Za 430) pod дэбем сядзіць старушка старанькая**, *gdy w tekście 510 (Ад крывацёку, Za 510) – баба з тлубам, gdy w poprzedniej zamowie – w tekście 509. (Ад крывацёку, Za 509) стоі там Прасвятая маць Марыя, a w tekście 831 бабка, кtóra не ўмела ні чытаць, ні пісаць* (Ад каўтуна, Za 831), *a w tekście 898 wspomniane są тры дзявіцы – родныя сястрыцы* (Ад уроку, Za 890), *gdy w zamowie 1149. siedzi pod nim бабка* (Ад крыксаў, Za 1149), *a w tekście 1058. – баба без зуба* (Ад ляку, Za 1058). **Pod tym drzewem może również rosnać ліновы куст** (w nim леży змяіа Шкурапея, Ад змяі, Za 304; **pod krzakiem леży чорнае руно, pod кtóryм знайдуя ся тры змяіе:** Сукрапея, Ярая, Пераярая, Ад гадзюкі, вужакі, сліўня, Za 393), **lub ракітовы куст, a ў том кусьці ракітовым камора, a ў той каморы куст явору, a ў том кусьці, у яворы, гняздо, a ў том гнязде яйцо, a ў том яйцы тры змяі: адна Гея, другая Палагея, трэцяя Шкурапея** (Ад змей, Za 332), **w gnieździe może лежэć też заяц** (Ад грыжы, Za 768). Niekiedy леży там *гад гадаваты* (Ад гадзюкі, Za 351), *lub zielony wąż Гарасім, прыwódца стада*, Ад гадзюкі, Za 397), **albo камень, на камяні жарства, на той жарстве стаіць цясовы стол, на стале прячыстая скацерць, на той скацерці стаіць тры кубк івіна, перад тым віном сідзіць тры царыкі** (Ад зубнога болі, Za 598). **W zamowie 618. pod дэбем леży мярцвец** (Ад зубнога болю, Za 618). Są też *teksty, w кtóryх trudno określić, czy dany desygnat znajduje się na дэбіе, czy pod дэбем lub może w nim (zwłaszcza, że w zamowach nie działają zwykle prawa logiki), jak na przykład w tekście 997, gdzie на сінім моры дуб зялёны, сядзіць тры дзявіцы* (Ад урокаў, Za 997). Wyjątkową jest sytuacja, *gdy pod дэбем леży najpierw deska, a pod nią – ўся мая печаль і таска* (Прысушка, Za 1300).

Рзадziej в **баданых** **текстах** **ów** **дąб** **czegoś** **jest** **позбавiony**, як **np.** в **zamowie** 232. (**Ад** **хвароб** **жывёл**), **gdzie** **występuje** **дуб** **без** **караня** **і** **без** **каката**, **і** **без** **галавы**, **а** **na** **nim** **siedzi** **сокал** **без** **крыла**, **без** **носа** і **zamowie** 227. (**без** **макушкі**, **без** **голя**, **Ад** **хвароб** **жывёл**), **czy** **tekście** 239: **дуб** **без** **карэння**, **без** **карчэўя**, **без** **макушкі**, **без** **голя** (**Ад** **хвароб** **жывёлы**), **дуб** **без** **караня**, **і** **без** **каката**, **і** **без** **вярхушкі** (**Ад** **болі**; **ад** **нячыстай** **сілы**, **нарадкі**, **За** 1226), **дуб** **без** **сучкоў**, **без** **ражкоў**, **без** **вярхушкі**, **без** **макушкі** (**Ад** **уроку**, **За** 919), **na** **któryм** **siedzi** **ястраб** **без** **какцей**, **без** **накцей** **і** **войстрага** **носа** **і** **быйстрага** **крылля** (**Ад** **уроку**, **За** 919), **дуб** **без** **карней** **і** **без** **голя**, **і** **без** **камля**, **і** **без** **маршчын**, **na** **któryм** **siedzi** **птах** **без** **ног**, **без** **крыл** **і** **без** **ачэй** (**Ад** **дзіцячай** **хваробы**, **За** 1200). **Specyficzną** **odmianą** **takiego** **zaprzeczenia** **jest** **tekst** 968. (**Ад** **уроку**, **За** 968), **zaczynający** **się** **słowaми**: **як** **етаму** **дубу-дрэву** **на** **корані** **не** **стаяць**, **атпросткаў** **не** **пускаць**, **веццем** **не** **махаць**.²⁰

Spōśród **ptaków** **siedzących** **w** **gnieździe** (**na** **dębie**) **wymienia-**
ne **są**: **wrona** (**дванаццаць** **вараноў**: **Замова** **на** **сон**, **За** 1156), **sokoł** (**За** 232), **jastrząb** (**За** 234, 919), **orzeł** (**За** 236, **За** 237, **За** 239, **За** 552, **Ад** **рожы**, **За** 717; **дванаццаць** **арлей**, **Ад** **ўсяго**, **болей** **ляку**, **За** 1025; **арол** **без** **пер'я**, **без** **крылля**, **Ад** **розных** **хвароб**, **За** 1231; **сізы** **арол** **з** **залатой** **дзюбкай**, **з** **сярэбранымі** **кокцямі**, **Ад** **ўсяго**, **За** 1225), **gołąb** (**галубянты**, **Ад** **зубішча**, **цемянніка**, **За** 645; **на** **дубянтках** **сідзяць** **тры** **галубянткі**, **Ад** **зубішча**, **цемянніка**, **За** 654; **дванаццаць** **галубоў**, **Прысушка**, **За** 1295), **sroki** (**сарокі**, **вароны** **без** **ног**, **без** **крылля**, **Ад** **прымаўкі**, **За** 923; **трыдзевяць** **сарок**, **Ад** **урока**, **За** 924; **тры** **і** **дзесяць** **сарок**, **Ад** **ляку**, **упуду**, **сцені**, **За** 1058), **і** **ogólnie** **-** **ptaki** (**За** 215; **разныя** **пташкі** **райскія** **песні** **пяюць**, **Ад** **уроку**, **За** 916; **птах** **без** **ног**, **без** **крыл** **і** **без** **ачэй**, **Ад** **дзіцячай** **хваробы**, **За** 1200) **-** **każdy** **z** **wymienianych** **wyżej** **ptaków** **charakteryzuje** **się** **zwykle** **specyficznymi** **cechami**.

Niekiedy **do** **tego** **dębu** **przylatuje** **ptak-dziwo**: **воран-орлам** **з** **зялезнаю** **дзюбкай**, **драцяное** **кокацця**, **шэрсцяное** **крылля**, **драцяны** **хвост** (**Ад** **болі**; **ад** **нячыстай** **сілы**, **нарадкі**, **За** 1226). **Рзадziej** **jest** **to** **drzewo**, **w** **któryм** **się** **coś** **lub** **ktos** **znajduje** (**дуплянясты**, **а** **ў** **том** **дубі** **сядзіць** **змяіны** **цар** **Сакатый**, **Ад** **дзмяі**,

²⁰ Такіе **zaprzeczenia** **występują** **w** **innych** **tekstach** **po** **poprzednim** **opisie** **niety-**
wego **dębu**, **który** **czegoś** **nie** **ma**, **lub** **rośnie** **wbrew** **zasadom** **przyrody**. **W** **tej** **zamowie**
jest **to** **sam** **początek** **tekstu**, **brakuje** **w** **niej** **wstępu**.

Za 305), **змьяны зуб** (Ад змей, Za 381), чарвяка (Ад зубнога болю, Za 601), смоль (Ад болю зубоў, Za 633), Ірода (Ад ліхаманкі, Za 859), **змьянята** (Ад крыксаў, плаксаў. На ноч, Za 1160).

Wyjątkowo w *zamowie* białoruskiej można spotkać większą liczbę dębów: trzy (na nich па тры гнязды, а ў тых гняздах па тры сясстрыцы сядзіць²¹, Ад змяі Za 414; сухіе дубчыкі тры, Ад удару, звіху, Za 581) **lub dwanaście** (Ад укушэння змяі, Za 418).

Dąb w zamowach jako element używany w ludowym lekarowaniu
Niekiedy dąb (lub jego elementy) występuje w badanych tekstach jako desygnat, używany w zabiegu *zamawiania*: *дубчык свенчаны* (albo wierzba), który wieczorem zostawia się przy wrotach, a rano, podczas pierwszego wygonu, należy swoją krowę trzykrotnie taką gałązką dębową (wierzbową) uderzyć (Як выганяюць тавар першы раз на пашу, Za 133). W *zamowie* 839. (Za), Ад каўтуна, wysła się antropomorfizowaną chorobę (kołtun) na różne drzewa (w tym – na dąb), za lasy i góry: *Я з таго свету Адарачку ўспамінаю, ўсякі каўтун загавараю. Сыйдзі, каўтун, на дубочак, на кляночак, на яварочак; сыйдзі, каўтун, на хвоячку, на елачку, на бярозачку; сыйдзі, каўтун, на высокія ляса, за крутыя горы, за глыбокія Дунаі, за шырокія межы, дзе ніхто не ходзіць, дзе ніхто не тупае; там табе месечка – залатое крыльцечка. Сыйдзі, каўтун, з галовачкі, з цела; сыйдзі, каўтун- каўтунішча, з галовачкі, з цела. Od nocnic, kryks i płaks* na Białorusi zalecano wziąć dziecko na ręce i pójść późnym wieczorem (*tak szepcze się na noc*) do tej chaty we wsi, w której jest tylko jedno okno, nogą dotknąć ściany i trzymając dziecko na rękach, *szeptać: Гаспаду Богу памалюся. Я славамі, Бог помаччу рабе Божай Наташцы начніцы шаптаці. На заходзе сонца стаіць дуб, а ў том дубе змянята. Шоб воны крычалі, пішчалі, начніцы забаўлялі. А Наташцы прыспаць, прыгуляць, пры здароўі стаць*” (Val 60). **Liście dębowe** były też potrzebne dla przygotowania bułeczki do *lekarowania*. Według opisu (Val 264) zbierano te liście na jesieni i suszono nanizane igiełkami na nitkach. Sama bułeczka powstawała z odrobiny ciasta wziętego z krzyża, jaki gospodyni uczyniła na rosnącym cieście chlebowym. Po uformowaniu, kładziono ją

²¹ W sumie daje to trzy dęby po trzy gniazda na każdym, a w każdym gnieździe trzy siostry – jest to kolejne przywołanie wielokrotności magicznej trójki (3 dęby, 9 gniazd, 27 siostr daje liczbę 39, również składającą się z trójek.

na liściu dębowym w przodzie pieca chlebowego (każdy bochenek był przenoszony przez ten kawałek ciasta i po upieczeniu – ponownie). **Bułeczka była używana ponadto w wypadku urodzenia się dziecka z sierścią na rękach czy policzkach** – *wytaczano* nią miejsca traktowane jako chore, a następnie dawano bułeczkę do zjedzenia zwierzętom domowym, a szczególnie – psu. **W celu odżegnania suchot nakazywano na Białorusi wzięcie mąki żytniej i nastawienie ciasta na chleb.** Pośrodku ciasta rosnącego w dzieży powinno się zrobić dziurkę i wlać do niej 9 łyżek wody, którą po pewnym czasie należy wybrać do garnuszka, a na łopacie, którą wsadza się chleb do pieca, posadzić dziecko, podkładając pod nie liść dębowy, a następnie oblać je wodą z garnuszka. W tym samym czasie druga kobieta, stojąca specjalnie za drzwiami, pyta: *што вы робыце?* *Сушчы змываемо* – odpowiada pierwsza z nich (Val 346). Odwar z liści dębowych, które nie opadły na zimę, był używany (Białoruś) do wywołania miesiączki (Val 534). O sposobie zmniejszenia menstruacji dowiemy się z Val 536: *Уот е ельм и просто так е дуб. Ельм он позна развиваеця. А гэтыі просто дуб раньшы развивуеця... Просто министрацыя у женичыны есць, котора така большая и яна замувае и лье на гэтыі ельм. Просто йон помогае юй.*

Dla usunięcia bezpłodności u kobiety polecano zderzenie kory z brzozy i dębu, które w lesie zrosły się razem, zaparzenie jej i danie do picia kobiecie bezpłodnej (Val 555). Pod *елімом-дубом, што лісьце зімуе на юм*, chory powinien *naszeptać* następujące słowa: *Дубе-еліме (імя), возьмі яго красату, А ты, елім-дуб, Дай ёму свою моцоту. Ты ёго красую красуйся, А вон хай твоей моцотой моцуюецца.* Odchodząc należy 3 razy splunąć na ten dąb (Val 832). Jeden z informatorów (Val 977) opowiada, że w okolicy rósł car-dąb, którego i czterech ludziom trudno było objąć (z czasem go ogrodzono) – do niego wczesnym rankiem (prawie nocą) poszła milcząca babka, chora na żółtaczkę. Wzięła ze sobą (za pazuchę) jajko i cienką, wiotką gałązkę. Tam postawiła witekę, położyła jajko i powiedziała: *Вот тобі, дуп, конь и дуга, Я уж тебе не слуга...* a potem, dodała: *Хватить я болела, выздоровила.* Informator dodaje, że jak powiedziała, tak i wyzdrowiała. *Сунаць пячэння вады набраць у рацэ, тры разы чарпануўшы. Ваду загаварыць: На сінім моры стаіць камора, У той каморы стаяць сталы дубовы. Сталы пазасціланы, кубкі паналіваны. Там табе, скула,*

ніць і гуляць, У рабы Божай (імя) не бываць, Па касці не хадзіць, Касці не ламіць, І жывата, сэрца не таміць. Po wypowiedzeniu tych słów, należy wymyć się tą wodą, popić jej. To, co zostanie, wylać na próg (Val 1162). Na sęk dębu starego zsyłano w *zamowie* chorobę, zwaną *liszajem*: *Лішаю, лішаю, я тэбэ з гоўном змішаю, Курячым, свінячым, мышыным, зверыным (якое здумаеш).* *Зыдыся в одын струн, Старому жыдове на пуп. Альбо: Старому дубове на сук.* Przed *zamową* zaleca się zmówienie modlitwy do Przenajświętszej Trójcy, a w czasie wypowiedzania tekstu obwodzenie *liszaja* palcem ręki. Po wypowiedzeniu *zamowy* – 3 razy dmuchnąć i spluć oraz popluć na *liszaj* (Val 1191).

Przytoczone wyżej przykłady obecności dębu (z zaznaczeniem, że są to tylko wybrane informacje) wskazują, że drzewo to od zawsze było obecne wśród ludzi i to niezależnie od miejsca ich zamieszkania, a wszechstronność wykorzystywania go w ludowym lekarowaniu wskazuje na dogłębne poznanie jego właściwości i odrębne, mocno zapisane miejsce w historii. Drzewo mocne, cenione wszechstronnie przez ludzi i zwierzęta, a ponadto zwykle (o ile nie zostanie zniszczone przez człowieka) dożywające w zdrowiu i dla pożytku wielu lat. Właśnie tu znajduje się wyjaśnienie wyboru tego tematu, jako specyficznej dedykacji. Wielokrotnie dąb wymieniany jest ponadto w *zamowach* obok innych roślin (lub przedmiotów z nich wykonanych), takich, jak: brzoza, czartopołoch, grusza, kapusta, mak, melisa, pierelotnik, ruta, sabacze myła, siano, słoma, wienik, wierzba, wiśnia. Warto też dodać, iż teksty *zamów* często zawierają bardzo ciekawe cechy gwarowe, dialektalne oraz leksemy, rzadko już spotykane w języku, wśród których są też ludowe nazwy chorób lub określenia je zastępujące.

Rozwiązanie skrótów zapisanych łąciną:

- [Hageneder], F. Hageneder, *Magia drzew*. Z angielskiego przełożył M. Czeakański. Warszawa 2006.
- [Mow], J. Mowszowicz, *Przewodnik do oznaczania krajowych roślin zielarskich*, Warszawa 1985
- [N], S. Niebrzegowska, *Przestrach od przestrachu. Rośliny w ludowych przekazach ustnych*. Lublin 2000.
- [Og] B. Ogrodowska, *Zwyczaj, obrzędy i tradycje w Polsce*, Warszawa 2000.
- [PZL] E. Kuźniewski, J. Augustyn-Puziewicz, *Przewodnik ziołolecznictwa ludowego*, Warszawa 1986.
- [Sp], A. Spólnik, *Nazwy polskich roślin do XVIII wieku*, Wrocław 1990.
- [Toe], M. P. Toeppen, *Wierzenia mazurskie*. Przekład Eugenii Piltzówny językowo uwspółcześnił Tadeusz Ostojki. Wstępami poprzedzili Anna Szyfer i Władysław Ogrodziński. Opracowali Paweł Błażewicz i Jerzy M. Łapo, Dąbrówno 2008
- [VP] Z. Mirek, H. Piękoś-Mirkowa, A. Zajac, M. Zajac, *Vascular plants of Poland a checklist. Krytyczna lista roślin naczyniowych Polski*, Kraków 1995.
- [Wi] A. Wierzbicka-Olejniczak, *Nazwy roślin w gwarach kujawskich*, Łódź 2001. Maszynopis rozprawy doktorskiej napisanej w Katedrze Dialektologii Polskiej pod kierunkiem prof. dr S. Gogolewskiego.

Rozwiązanie skrótów tekstów, zapisanych grażdanką:

- [Ak] A. Аксёнов, *Краткий травник знахаря*, Донецк 2002.
- [Kara], B. Кара, *Слова-лекари, усмиряющие болезни. Книга помощник*. Москва 2008.
- [W] З. Верас, *Беларуска-польска-расейска-лацінскі слоўнік*, Выданьне 2. Менск 1992.
- [Lager], A. Лагер, *Травник сибирского целителя*, Москва 2002.
- [Val], *Народная медицина. Рытуальна – магичная практыка*, Мінск 2007 (укладанне, прадамова і паказальнікі Т. В. Валодзінай).
- [Za], *Замоуы. Уклад., сістэм тэкстаў, уступ. арт. і камент.* Т. Барташэвіч, Мінск 2000.

Pozostała literatura:

- K. Szczesniak, *Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny*, Gdańsk 2013, wyd. 2. poprawione i uzupełnione.
- K. Szczesniak, *Kagor, tajemniczy desygnat zamów i recept lecarskich wschodniej Słowiańszczyzny*, „Jezikowni zapiski” 13, 1–2, Merkujev zbornik. Ožji uredniški odbor: S. Torkar, M. Furlan, J. Keber, A. Šivic-Dular, Ljubljana 2007, s. 389–395.

Ethnic stereotypes – How are Slavic people perceived?

ŠTEFAN UHRIŇÁK

Field of study: PhD in linguistic sciences, ELTE BTK (Budapest)

Abstract: The purpose of this article is to collect and analyze representative stereotypical Slavic character traits based on the content of memes presented at the website *Slavorum.org*, which focuses on an international English-speaking audience and currently has more than 986,000 followers. The website's content is updated on a daily basis, presents political and socio-cultural events affecting Slavic life represented by a humor category that demonstrates stereotypical Slavic character traits. National stereotypes found at *Slavorum.org* represent a mocking glass of today's Slavic society. Stereotypical assumptions are greatly simplified, but still reflect a certain social experience and also refer to the social and religious attitudes of people. The memes of *Slavorum.org* generally imply that despite their stereotypical nature, the portrayal of Slavic people is rather humorous, not meaning to offend.

Keywords: stereotype, ethnic stereotypes, *Slavorum.org*

1. Introduction

According to Gordon W. Allport (1999: 285), stereotypes are associated exaggerations that persist in society despite all available evidence of their falsehood. The term is derived from the Greek word *stereós* meaning *hard*. As stated by Lippmann (1922), stereotyping is a perception of a phenomenon, object, or person before it is actually known or understood. Putnam's work (1975) refers to the concept of stereotype concerning not only groups of humans or objects, but also different social situations, behaviors, products made by humans, elements of the human environment, animals and plants, and objects of nature.

The main feature of stereotype is generalization, which produces a highly subjective result. Bańcerowski (2007: 76) points out that, according to the cognitive interpretation, stereotypes are generalizations that occur as a result of human categorization of objective reality due to sorting and classification of the information obtained.

According to Szabó (2004), stereotype is a tool used to recreate our memories, a set of assumptions that one projects on a group of people based on an individual's personality or distinctive physical characteristics.

Bańcerowski (2007: 76) highlights that stereotyping encompasses what one knows and acquires, and creates a world model based on it and a scenario that defines one's place and behavior in this created world. The social significance of the phenomenon of stereotype stems from its linguistic role in shaping our vision and behavior. Although stereotyping is closely related to language and the spoken word, it can also be communicated by nonverbal means. A great example is the creation of so-called memes, which will be discussed in more detail later.

As a result of external influences and experiences, stereotypes may be modified in the course of human cognition, but their complete elimination is impossible. However, cognition can contribute to a significant change in stereotypical attitude. According to Bańcerowski (2007: 76), external, objectively motivated changes occur as a result of historical transformations. Internal change involves changing the perspective from which we see and assess others. In this case, we need to be aware of the above-mentioned regularities, and that human cognition and knowledge acquired, subject to subjective and objective factors, is naturally limited, fragmentary, inaccurate and selective, so it can never be complete and entirely authentic. However, the main prerequisite for this is to become aware of the psychological and cultural societal mechanisms that act as filters to influence human perceptions.

As stated by Hřebíčková and Graaf (2018: 87–99), national stereotypes are exaggerations and do not reflect reality. Bańcerowski (2007: 76) claims that stereotypes are formations that allow identity to be retained and at the same time form an integral part of identity. According to Csepeli (1990: 73–74), stereotypes can be distinguished regarding visibility and spirituality. In addition, stereotypes, which refer to externalities, are gross clichés and provide distinctive features for perception (e.g. clothing). Csepeli established five theoretical categories regarding stereotypes:

1. *Name, nationality*
2. *Religion and religious beliefs*
3. *National symbols*
4. *Language*
5. *Thematization*, in which human, spatial and temporal dimensions symbolize the existence of an ethnic group.

The aforementioned categories were used in our analysis and complemented by additional subcategories. However, in order to be able to interpret and analyze the information available on the Slavorum web portal, we need to clarify another basic concept besides stereotyping: we have to provide the definition of *memes*.

2. Memes

According to the *Oxford Dictionary*, a *meme* is a humorous image, video, or piece of text that is quickly copied, distributed, and often slightly modified by Internet users. (W1)

The expression *meme* is an abbreviated version of the Greek word *mimema* ('imitation'). However, the formation of the word can be linked to another term already existing in the theory of social evolution, the word *mneme*, also of Greek origin that means 'memory'. The term *meme* was coined by Richard Dawkins (1976) and first used in his book *The Selfish Gene*. Dawkins, in his 1976 book, explains the mechanisms of evolution and natural selection with the 'meme theory'. (W2)

3. Stereotypical representations of Slavs in memes

As mentioned earlier, we have analysed the memes according to the selected categories presented by Csepeli, which we have complemented by additional subcategories.

1. Name, Nationality

The following meme from the Slavorum web portal represents the aforementioned category. The picture shows a Polish soccer player's jersey with the name of the player so complicated as if a cat walked randomly on a computer keyboard typing the name. According to the stereotype, Polish surnames are extremely complicated and do not make much sense.

Image 1: Jedrzejczyk-cat meme

2. *Religion and religious beliefs*

This category is perfectly symbolized by the following meme. The painstakingly detailed nail art design reflects the Slavs' deep religious beliefs, mocking the fact that religion is extremely important to Slavs and appearing in a place one would not expect.

Image 2: Slavic fashion nails

3. *National symbols*

The colors of the Slovak flag are represented by bryndza (sheep's cheese), plums (most of which are used to make slivovica, plum brandy) and a commonly preserved fruit. According to the stereotype, Slovaks are focused mainly on food and drinks.

Image 3: Slovak flag

4. *Language*

In the following category of Slavorum, we see an example of how Polish-speaking people communicate compared to those speaking other European languages. Those speaking other European languages are represented as being somewhat normal by the portrayal of a mother asking her child (Polish language): Why can't you behave normally? In contrast, the Polish-speaker responds by simply screaming like a bad kid in the back of the car. Again, according to the stereotype, we can see that Polish-speaking people, and the way they communicate, are perceived as somewhat odd and complicated.

Image 4: European languages vs Polish language

5. *Thematization* – Human, spatial and temporal dimensions that symbolize the existence of a nationality group appear in this category. The aforementioned themes are also relevant for the examination of stereotypic Slavic character traits.

a., *Thematization – Nature*

Nature can be viewed as the geographical and natural framework of a given ethnic group. The following map shows three geographical areas that are distinguished by the meme's author based on the alcoholic beverages preferred by a specific area. Surprisingly, the three areas meet in the Czech Republic. Also noteworthy is the „Rakia Empire“ highlighted in red on the map, which highlights territories of former Yugoslavia and Bulgaria. According to the stereotype, alcohol consumption is probably more important to Slavic people than it should be, especially the Czechs.

Image 5: Beer-wine-vodka triangle

b., *Thematization – Psychology*

According to the meme, a Russian man hired an entire film crew (screenwriter, director, stuntman and makeup artist) to make his marriage proposal memorable. He invited his girlfriend to join him on a date, however, when she arrived at the destination, she found herself at an accident scene where she witnessed her boyfriend die in a brutal car accident. The man then jumped up and proposed to his girlfriend. The frightened woman said yes, but admitted she was extremely angry with her fiancé. Apparently, the man wanted to make his girlfriend feel how empty her life would be without him.

Image 6: Crazy Russian man fakes death in order to propose to girlfriend

c., *Thematization – Financial status*: living standards and the economic situation of a given nationality group. „Here in the Balkans, the saying goes: ‚The woman can come from a village, but the car must be from Germany.‘ According to the stereotype, less demanding and less elegant women are perfect candidates for wives, but if a man wishes to do really well, he should purchase a reliable car made in Germany.

Image 7: Wife can come from a village, but the car must be from Germany.

According to the previous stereotype, looks are far more important to Slavic people than real values, and the perception of the outside world is perhaps more important than reliability. In contrast, the following meme depicting the taste in automobiles contradicts the previous statement: The evolution of the BMW 5-series – Lada is perfect from the beginning.

Image 8: The evolution of the BMW 5-series – Lada is perfect from the beginning

d., *Thematization – Society*

Nowadays we can frequently encounter the state-of-the-art wireless headsets called airpods. The memes below depict the stereotypic Slavic character who cannot afford these costly headphones and creates look-alike fake earbuds to maintain a trendy image.

Image 9: Cigarette airpod

Image 10: Onion airpod

Thematization – Sociology

According to the stereotypic meme, choice of partners can be influenced by cartoons watched in childhood. Hence Hence, Slavic women, who are attracted to rather corpulent and hairy men, obviously did not grow up watching Disney cartoons, but rather were following Slavic animated films.

Image 11: I don't blame Disney for my expectations when it comes to men . . .

"Like country like Rambo." – In response to Slovak and Czech political events, we see the President of the Slovak Republic and the President of the Czech Republic. In both Slovakia and the Czech Republic, the President of the Republic is also the commander-in-chief of the country's military. We see the President of the Slovak Republic, Zuzana Čaputová, in camouflage clothes, and the President of the Czech Republic, Miloš Zeman, in swimwear. One time, Zeman went boating and, allegedly due to excessive alcohol consumption, required assistance because he was not able to get out of the boat. The meme shows Zeman being supported while leaning on oars.

Image 12: Like country like Rambo

e., *Thematization – History*

The meme shows the abbreviation of the famous American fast food chain, Kentucky Fried Chicken, in Cyrillic alongside Lenin's picture on a field of red replacing Harland David Sander's picture found on the original poster. The meme mocks the fact that in Slavic countries during the Communist regime, only Communist politicians and propaganda could be displayed on posters with bright-red backgrounds.

Image 13: Lenin KFC

f., *The personality cult of Babushka* - The role of the stereotypical Slavic grandmother is to always provide food. Babushkas do not favor small or light meals; the importance of food is paramount. As shown in the picture, Babushka frowns upon commercially-made french fries, but highly approves of and favors home-made fried potatoes covered with cheese. The meme creates the stereotype of Slavic people preferring traditional home-made food over fast food.

Image 14: Babushka vs french fries

g., *Slavic science* - Based on the stereotype, Slavic thinking revolves around food. Slavic people are less interested in environmental awareness than their diet, so they even associate solar panels with sausage fermentation.

Image 15: Slavic solar panels

h., *Hollywood* - This collection mocks Slavic people that look like Hollywood celebrities. Thanks to these characters, Hollywood stars are taken out of the glitter of Hollywood and placed in completely grotesque settings. According to the stereotype, Slavic people live in environments that lack any luxury.

Image 16: *The Bulgarian "George Clooney"*

Image 17: *Slav wolverine*

Image 18: *DiCaprio in Eastern-Europe*

i., *Fashion* – The glorification of sports brands, especially the leading German sports brand, is reflected in the following stereotypic memes. The proudly worn Adidas suit and sports shoes as bridal footwear are a representation of the longing for the luxuries of the ‘Western world’, which have been considered nearly impossible to afford.

Image 19: Adidas suit

Image 20: Adidas wedding shoes

j., “*Sandalistics* – It exists somewhere. That’s why we are around”. According to the picture, the insurance company bases its advertising campaign on the fact that Czech tourists tend to wear the socks-sandals combination, since numerous times, they found themselves in unpleasant, sometimes bizarre situations abroad, typically in the mountains. The next meme testifies to this, showing the shop window of a mountaineering store in Prague, Czech Republic, where, besides the standard equipment, a pair of sandals is also displayed. All in all, in terms of the stereotype, Czechs seem to be unable to choose the right footwear.

Image 21: “*Sandalistics* – It exists somewhere. That’s why we are around”.

Image 22: ‘Sandalistics’ – Store selling mountain gear in Prague

k., *Architecture* – “Balcony, where are you? I’m here!” The following meme shows a failed architectural situation. The picture implies that the Slavs are sloppy and inattentive, and therefore their work produces illogical, often absurd results.

Image 23: Balcony, where are you? I’m here!

l., *Tourism* – Many people choose to spend their vacation in the Balkans. The following stereotypic meme shows the difference between going to the Balkans for a holiday and staying in the Balkans for a long time. Even if the Balkans seem to be a nice place to live at first glance, according to the meme, reality is completely different.

Image 24: Holiday vs living there?

m., *Food* – According to the stereotype, in Slavic culture, everything is closely connected to food. Whether it be fashion, social events, or relationships, everything revolves around food.

Image 25: Food and fashion

Image 26: Food and religion

Image 27: Food and relationships

4. Conclusion

Various national stereotypes regarding neighboring nations have evolved over centuries. National stereotypes found on the Slavorum website represent a mocking glass of today's Slavic society. Stereotypical assumptions are greatly simplified, but still reflect a certain social experience and also refer to the social and religious attitudes of people.

Stereotypic memes of the website Slavorum target Slavic people who are uniquely integrated into the globalized world and who strive to meet certain expectations through strong prioritization of branded clothing, expensive cars, exteriors and food. Stereotypes clearly show the desire for material goods and state-of-the-art products according to which certain Slavic people, because of their limited financial resources, cannot afford, and must therefore settle for older, obsolete, almost useless products. As a result, their appearance also becomes distinctive.

According to Bańczerowski (2007: 84), stereotypic depictions are usually negative, hostile, and offensive, but sometimes humorous. Slavorum's stereotypes dealing with politics – in this case, memes – are usually overly exaggerated, as they sometimes reflect a certain tension, even antipathy towards political figures. However, the memes of Slavorum.org generally imply that despite their stereotypical nature, the portrayal of Slavic people is rather humorous, not meaning to offend. It is most likely due to the fact that most of the humorous content on Slavorum is a collection created by contributors of Slavic origin. It can be concluded from the site's attendance that it not only presents interesting content for Slavic viewers, but is attractive for users from abroad as well.

Stereotypes, while providing a subjective picture of a certain phenomenon, also provide information about their creators. The

importance of memes presented on Slavorum.org is expressed by the fact that views of anonymous people on Slavic people are presented in a humorous manner. The collection of memes on this site may seem unusual, sometimes even difficult to understand for people who have never been to a Slavic country and are not familiar with the particular culture (such as people from Asia or America). It would be highly beneficial, as a next step of our research, to examine the impact of Slavorum's stereotypic memes on visitors coming from different cultural backgrounds. Comparing the socio-cultural phenomena presented on the Slavorum Internet portal with the opinions and reactions of foreigners who do not know Slavic people could be an interesting task for the future.

Literature

- Allport G. W. 1999. *Az előítélet*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Bañcerowski J. 2007. *Nemzeti sztereotípiák a magyar és a lengyel közmondásokban és frazeológiai kapcsolatokban*. *Magyar Nyelvőr* 131, no.1 76–87.
- Csepeli Gy. 1990. *...és nem is kell hozzá zsidó*. Budapest. Kozmosz Könyvek.
- Csepeli Gy. 1992. *Nemzet által homályosan*. Budapest. Századvég Kiadó.
- Dawkins R. 1976. *The Selfish Gene*. Oxford. Oxford University Press.
- Hřebíčková – Möttus – Graf – Jelínek– Realo – Jackson. 2018. *How Accurate Are National Stereotypes? A Test of Different Methodological Approaches*. *European Journal of Personality*. 32/2. 87–99.
- Lippmann W. 1922. *Public opinion*. New York. Harcourt, Brace and Co.
- Putnam H. 1975. *Mind. Language and Reality*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Szabó I. 2004. *Bevezetés a szociálpszichológiába*. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó.

Website content

1. "Meme", accessed January 9, 2020. <https://www.lexico.com/definition/meme> accessed.
2. "Mit mímelnek a mémek?" *Nyelv és tudomány*, accessed January 9, 2020. <https://www.nyest.hu/hirek/mit-mimelnek-a-memek>.
3. "Slavorum", accessed January 9, 2020. <https://www.slavorum.org>.

Egy Balassi-vers nyomai a régi lengyel irodalomban

VÁRNAI DOROTA

PhD, egyetemi adjunktus, ELTE BTK,
Lengyel Filológiai Tanszék (Budapest)

Abstract: The present paper deals with the military and poetical *przygoda* (adventure) of Adam Czahrowski, a 16th century Polish poet. He may have not been the most outstanding writer of his time, however, his participation in the Hungarian battles against the Turks in the borderland and its literary fruits are remarkable. Adam Czahrowski during his nine-year-long stay in Hungary met not only Hungarian soldiers who defended the country, but – maybe – also one of their eminent representatives who presented the country with his wonderful poetry – Bálint Balassi. True enough that the personal meeting of these two poet-soldiers is not documented but Adam Czahrowski must have known the poetical works of Bálint Balassi which is quite obvious on the grounds of Czahrowski's poems in which he sings of the years of the battles, the impressions and the experiences gained in Hungary. One of Czahrowski's most interesting poem is *Duma Żołnierska* (The soldiers' pride) on the basis of which the poems of the Polish poet can be linked with Balassi's works, first of all with the poem entitled as *Egy katonaeének* (Song of a soldier). Czahrowski's poem is also interesting because of its „international and genre-alternating” literary afterlife. One of the Polish poets belonging to the *Trivialliteratur* (in Poland known as *literatura sowizdrzalska*) completed its parody making fun of generally acknowledged values of chivalry and nobility at the time.

Keywords: Adam Czahrowski, Balassi Bálint, poeta żołnierz, *duma żołnierska*, *katona-költő*, *deák irodalom*, *kopéirodalom*, *történeti ének*

A legnagyobb magyar reneszánsz kori költő – Balassi Bálint – élete és munkássága több szálon is kötődik a lengyelekhez. Ez számos publikációnak volt már a tárgya. Jelen írásban egy alkotását ragadjuk ki, melynek érdekes „útjaira” próbáljuk felhívni a figyelmet, jelesül rávilágítunk a magyar költő egyik legszebb katonaversének – *Egy katonaeének*. *In laudem confiniorum* – „nemzetközi és műfajközi vándorlásaira” a régi lengyel irodalomban.

Nemzetközi azért, mert állíthajuk, hogy Adam Czahrowski közvetítésével „bekerült” az akkori lengyel irodalomba. Adam Czahrowski – a 16. század második felének költője, a nagy czar-

nolas-i mester – Jan Kochanowski – számos epigonjai egyike, érdekes helyet foglal el a lengyel irodalomtörténetben. Nem egy nagy költő (maga is tudta ezt), tehát nem igazán foglalhatott helyet a lengyel Parnasszuson, érdekességét inkább a kalandos élet fordulatai jelentik, a mi szemszögünkéből az, hogy kilenc évet töltött a magyar földön, csatlakozva a magyar végvárák a török Porta ellenes harcaihoz. Ennek a több éven át tartó, magyarokhoz fűződő kapcsolatának egy érdekes nyomatát hagyta Czahrowski az utókor számára. Magyar kalandozásainak irodalmi gyümölcse a *Threny i rzeczy rozmaite* című verskötet lett, melyet 1597-ben jelentetett meg Poznańban, két évvel később, 1599-ben pedig egy javított és kibővített verzió látott napvilágot Lwówban. Nem egy nagy művészi értékű kötet ez, de számos érdekes részlet foglalkozik a magyar dolgokkal, egyfajta tudósítása ez a törökökkel vívott harcoknak. Bennünket azonban most csak a kötet egyik verse foglalkoztat, amely művészeti megformálásával kiemelkedik a többi, nem mondhatni, hogy jó színvonalú vers közül, és egyértelműen a kötet legérdekesebb darabja. Ez pedig a *Powiedz ty muzyko moja* kezdetű *Duma żołnierska* vagy más címen *Duma Ukrainna* című vers, amely sok hasonlóságot mutat Balassi Bálint fentebb említett versével.

Először tisztázzuk a „duma” fogalmát. Ez a lengyel, illetve az ukrán irodalom számára jellemző műfaj, amely a régi irodalomban dívott, de népszerű volt még a XVIII., illetve XIX. században is. Ez egy szinkretikus műfaj, amelyben epika és líra elemei keverednek, és általában kimagasló történelmi személyekről vagy eseményekről szól.

A lengyel költő éneke, melyet – ahogyan maga is mondja – egy katonai énekre („na melodię katońską”) írt, a keleti (podóliai) végek lovagi, katonai élet megéneklése, dicsőítése, magasztalása:

Powiedz, wdzięczna kobzo moja,
Umieci co дума twoja,
Coż może być piękniejszego
Nad człowieka Rycerskiego.

A költő részletesen bemutatja a hazai tájakat, Podólie-t, ahonnan származik. Egy széles tájkép tárul az olvasó elé, ahol mindenféle

alakokat találunk: parasztot, íjászt, szegény Kozák legényt, de van huszár is a katonai táborban, aki valójában a leírás legfontosabb alakja („Wieśniak ochoczy”, „Strzelec ćwiczony”, „dnieprowy Kozak ubogi, „usarz”, który „warownym obozem stoi”). A podóliai táj bemutatását követi a harcok leírása, látjuk a sebesülteket, a harcban elesetteket, a győzteseket, az egész „elfáradt lovagságot” („spracowane rycerstwo”). Végül a költő Istent szólítja meg, arra kérve, hogy jutalmazza meg a mennyben a szegény katonákat keserves életükért:

Bądź zawsze pochwalon, Panie.
Boże, który masz w swej pieczy
Ludu Rycerskiego rzeczy,
Chudy Żołnierz prosi ciebie,
Odpląć mu tę nędzę w niebie.

Látható, hogy a vers a szerző saját, személyes tapasztalatait eleveníti fel, amelyeket a végvári élet – még ha magyar is – nyújtott számára.

Meg kell állapítanunk, hogy Balassi és Czahrowski verse között felfedezhetőek hasonlóságok. Czahrowski hasonló keretbe zárja versét, mint Balassi. Mindkét esetben a verset költői kérdés indítja, mely a katonai élet nagyszerűségére vonatkozik, ezt követi a tavaszi tájleírás:

Vitézek mi lehet ez széles föld felett
szebb dolog az végeknél?
Holott kikeletkor az sok szép madár szól,
kivel ember ugyan él;
Mező jó illatot, az ég szép harmatot
ád, ki kedves mindennél.

A verset záró keret mindkét vers esetében az Isten felé irányított kérés, miszerint, mind a két költő azt kéri, hogy Isten vegye oltalmába, óvja a harcoló katonákat:

Balassi: Ó végbelieknek, ifjú vitézeknek
dicséretes serege!
Kiknek ez világon szeretszerént vagyon
mindeneknél jó neve,
Mint sok fát gyümölcscsel sok jó szerencsével
áldjon Isten mezőkbe!

*

Czahrowski: Bądź zawsze pochwalon, Panie.
Boże, który masz w swej pieczy
Ludu Rycerskiego rzeczy,
Chudy Żołnierz prosi ciebie,
Odpląć mu tę nędzę w niebie.

Hasonlóságról beszélhetünk a versek tartalmát illetően is: a tavaszi tájleírás után következik a csata leírása, mely során a végvári katonák a hősiesség és a bátorság példáját nyújtják, győzelmet aratnak, bár sokan közülük életüket veszítik. A következő részben a katonák erkölcsi helytállásáról olvashatunk:

Az jó hírért névért s az szép tisztességért
ők mindent hátra hadnak,
Emberségből példát, vitézségről formát
mindeneknek ők adnak,
Midőn mint jó sólymok mezőn széllal járnak,
vagdalkoznak, futtatnak.

Czahrowski is hangsúlyozza a hírnév és a tisztesség fontosságát, ugyanakkor hozzáteszi, hogy olykor a haszonszerzés is fontos.

A kiedy zaś trwoga przyjdzie,
Z trzaskiem z obozu wynidzie,
Pod świetnemi chorągwiemi,
Głošny trąbą i bębnami.
Bieży pochylony lasem
Dla sławy, dla zysku czasem.

(A katonai erkölcsről Czahrowski a kötet más verseiben is szól.)

A tartalom és annak megformázása arra enged következtetni, hogy a két vers között valamiféle kapcsolat létezhet. A két költő életrajza egy bizonyos fokig hasonlónak mondható. Mindketten kalandarok, keresték a bajt, a konfliktusokat, a kalandokat, a háborúskodást, mindketten jobb sors reményében mentek idegen országba – Czahrowski magyar, Balassi lengyel földre, végül mindketten a magyar végvári harcokban vettek részt, talán ismerték is egymást, talán találkoztak egymással 1593-ban Pozsonyban, vagy esetleg egy évvel később Esztergomnál, de, ha nem is találkoztak, bizonyára Czahrowski kezébe kerülhettek Balassi kézírásos versei.

A két költő kapcsolatának a lehetősége arra késztet minket, hogy azt feltételezzük, hogy valamelyikük – a reneszánsz költészet esetében gyakori és általánosan megengedett módon – „kölcsonzött” a másiktól. Irodalmi rangjukat szem előtt tartva feltételezhetjük, hogy inkább a kevésbé tehetséges Czahrowski volt az, aki szokásához híven felhasználta a másik forrást, kölcsönözve az ének témáját és annak művészi megformálását is, bár a téma nem állt tőle messze, hiszen ő maga is részese volt a magyar végvári katonai életnek.

A versek keletkezését nézve Balassi biztosan 1594. előtt írta meg a versét, Czahrowski dumája viszont csak a *Threny...* második, 1599-es lwóvi kiadásában jelent meg, a podóliai valóságot ábrázolja, így úgy tűnik, hogy valószínűleg 1597 és 1599 között keletkezhetett, tehát mindenféleképpen később, mint az *Egy katona ének*. Emellett több dolog tanúsíthatja a magyar kölcsönzést Czahrowskinál, valamint azt is, hogy Czahrowski számára ismert volt a magyar végvári költészet. A kötetben a *Duma ukráinnát* megelőzi a *Do krajów podolskich syn ich mówi* (A podóliai országokhoz beszél a fiúk) című 53. ének, amely ezekkel a szavakkal végződik:

A do Katońskiej muzyki
Wyprawuję w słowa szyki.

Gondolhatunk arra, hogy a *katońska muzyka* kifejezés esetleg Balassi *Egy katona ének*. *In laudem confinium* versére utalhat, hiszen Czahrowski – versei tanúsága szerint – valamilyen szinten ismerte a magyar nyelvet. Az ének, illetve más Balassi versek ismeretére utalhat a *Żaloba Egry i sławnego rycerstwa egierskiego* című versben foglalt egri katonaság hősiességének a leírása, ahol olyan kifejezések szerepelnek, mint: „zwierciadło węgierskie”, „szkoła ludzi rycerskich”, melyeket a Balassi versekből vehetett, például innen:

Valedicit patriae, amicis lisque omnibus quae habuit carissima énekből, amelyben elbúcsúzik mindattól, ami fontos neki, elsősorban a hazájától:

Ó én édes hazám, te jó Magyarország,
Ki kereszténységnek viseled paizsát,
Viselsz pogány vérrrel festett éles szablyát,
Vitézlő oskola, immár Isten hozzád!

*

Egriek, vitézek, végeknek tüköri,
Kiknek vitézségét minden föld beszéli,
Régi vitézséghez dolgotokat veti,
Istennek ajánlva legyetek immár ti!

*

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy egy bizonyos rokonság áll fenn Czahrowski és Balassi verse között, ami azzal magyarázható, hogy valószínűsíthetjük azt, hogy a lengyel katona-költő a kilenc éves magyar földön való tartózkodása során találkozhatott a magyar reneszánsz legnagyobb költőjével, de legalábbis a verseivel, amelyek arra inspirálták, hogy olyan verset alkosson, amelyik jelentősen kiemelkedett a kiadott kötet versei közül.

A *Duma ukrainna* a „műfajközi vándorlásai” miatt is érdeklődésre méltó. Mondhatjuk azt, hogy a Balassi-vers, melyet Adam Czahrowski „költöztetett” a lengyel talajra, egészen másmilyen formában is fennmaradt a lengyel irodalomban – a lengyel költészet egy különleges irányzatának termékeként. Sowizdrzali irodalomról van szó, amit magyarul talán deák vagy még inkább kópéirodalomnak nevezhetnénk (Várnai 2019: 171). Kik voltak azok az írók, akik ezt a különleges, a hivatalos nemesi irodalom margóján lévő irányzatot művelték? Az általánosan elfogadott nézet szerint a kis lengyelországbeli, Krakkó környéki, a déli Hegyalja lakói: rybaltok és klechák, azaz plébániák mellett működő iskolák tanárai, akik az alsóbb társadalmi réteghez tartoztak, de tanultak voltak – általában elvégezték a Krakkói Akadémiát. Tulajdonképpen egy külön réteget alkottak, valahol a világi és a papi rend között. Képzett, tanult plebejusok voltak, akik tudásukat pénzért adták el. A Krakkói Akadémia elvégzése után visszatértek a falvakba, ahol tanítottak az iskolában, illetve a plébános kisegítői voltak mind a templomban, mind a gazdaságban. Néha a plébános halála után betölthették a helyét (ez lehetett karrierjük csúcspontja), vagy vándorlásra adták fejüket, pénzt keresvén. Mondhatjuk azt is, hogy ezek a klechák, akik pénzért eladták a szellemi képességüket, a későbbi értelmiség csírái voltak. Vándorlásaik során ámultak és bámultak a világban, humorosan bolondoztak és bohóckodtak, nevetségessé tették az őket körülvevő nemesi kultúrának a megnyilvánulásait. Ez a kópé

irodalom a lengyeleknél a 16. század végének és a 17. század első évtizedeinek gazdagon burjánzó irodalmában külön és különleges helyet foglal el, amit a népi humorának köszönhet. Az 1590 és 1630 között alkotó klechák névtelenül írták verseiket, vagy álnevet használtak, amely nem a cenzúra kikerülésére szolgált, mert az álnevek inkább szerves részei voltak a műveknek, és annak a kritizáló mondanivalónak, amit a klechák továbbítottak az olvasó felé. Az olvasótáboruk is hasonló réteghez tartozókból állt, a műveket olcsó kiadásban a vásárokon árusították – mondhatnánk az akkori ponyvairodalom volt ez, amelynek alkotói – a mai kifejezéssel élve – akkori bohémek voltak.

A kópéirodalom saját világot hozott létre. Lényege a kifordítás, a fejre való állítás, az alantos és torz kultúra, a bolond és a bohóc alakjának alkalmazása, a „görbe tükörben” való láttatás. Ellentmondásosan fellázad az általános normák és a hivatalos nemesi konvenciók ellen. Ez az irodalmi irányzat – mondhatjuk – „nem hivatalosan” létezett, a hivatalos elit, nemesi és papi irodalommal ellentétes póluson helyezkedett el, provokálta őt. Provokatív módon kigúnyolta ennek a hivatalos irodalomnak és kultúrának a mítoszait és eszméit, kisebbitette annak társadalmi, politikai, erkölcsi értékvilágát, beegázolt mindazokba az értékekbe, amelyek abban a kultúrkörben elfogadottak és elismertek voltak. Írásaikban a vándor klechák parodizálták a hivatalos nemesi kultúra és világ etikáját és esztétikáját, kigúnyolták poetikáját és ideológiáját. A pozitív mintákkal és a feudalizmus apoteózisával a bolond, a bohóc karikatúrát, a groteszk negációt, az abszurd kifordítást állították szembe. Ezeket az írókat a feudális világ, annak a szokásainak, a privilégiumainak és jogainak, erkölcsének elutasítása, illetve a boldogulás perspektíváinak a hiánya kapcsolta össze. A lengyel nemesi köztársaság egyre romló gazdasági helyzetében nehezen tudtak megmenekülni a jobbjagsors elől, nehezen tudták megvédeni az „aranyból is drágább” kincsüket, azaz a személyes szabadságukat – amiről keserves iróniával írtak, megmutatván, hogy valójában jogukat az éhezéshez és a hányattatott sorshoz védik meg. Miután a feudális világberendezkedés nem biztosított számukra helyet, a meglévő viszonyokhoz kritikusan és teljes elutasítással álltak hozzá. Gúnyral és csúfolódással takarták csalódottságukat és megalázottságukat,

a nélkülözést, adott esetben az éhezést is, a satirikus humorban és a paródiában keresték vigaszukat, és torolták meg a társadalmi igazságtalanságokat. Éppen a sowizdrzali – a kópé magatartással fejezték ki a be nem teljesült ambíciókat, a hiábavaló reményeket, de a plebejusi függetlenségüket és a büszkeségüket is. Jól tudták, hogy a világ színpadán a legutolsó szerep jutott nekik – a bolondé, a bohócé. Ez a szerep összhangban volt a plebejusi írók anyagi, erkölcsi és társadalmi helyzetével, amit Jan z Kijan szókimondóan fejtett ki: „Nie mam uciechy na świcie, nie mam zabawy, przeto i rozumu nie masz, błazen-em prawy” (Hernas 1998: 140) – Nincs e világon, öröömöm, szórakozásom, így eszem sincs, igazi bohóc vagyok én (V.D. fordítása). Ezeknek az író „bohócoknak” a fő eszközüik volt az abszurd, a groteszk megközelítés és a paródia.

Éppen a sowizdrzali paródia szellemében született a *Duma sowizrzalska* című vers is, melynek szerzője egy bizonyos Jan z Kijan. Ez a vers Czahrowski *Dumájának* irodalmi pariódiája, és egyben a lengyel végek katonafigurájának a kifigurázása. Czahrowski, a nemes, a hivatalos kultúra képviselője, megörökíti a „nagyszerű” katona képét. Ez akkoriban – a 16. századi Rzeczpospolitában – igen csak népszerű és aktuális téma volt, az általánosan elfogadott nemesi kultúrkörben elismert értékeket mutatja be: a bátorságot, a hősiességet, az ügy szolgálatát, a helytállást. A 17. század elején viszont – amikor a sowizdrzali irodalom a virágzását élte – lassan elindulnak a „romlás virágai”, a Rzeczpospolita bukása már előre vetíti árnyait, lassacskán kezdődik a „tűzzel, vassal” korszaka. A lengyel katonák, akik egyre ritkábban kapták meg zsoldjukat, hogy életben maradhassanak, kénytelenek voltak rabolni ott, ahol csak tudtak, így – egyfelől a hazáért harcoltak, másfelől raboltak, akár lengyel földön is. Az ilyen elfáradt, erkölcstelen katona viszont a magasztos, kitűnő tulajdonságokkal rendelkező nemesi lovag totális ellentétje volt. Ilyen parodisztikus katona-képet tár elék a *Duma sowizrzalska*, amelynek szerzője kineveti, kifigurázza, és parodizálja a hős katona alakját, de magát az irodalmi műfajt – *duma żołnierska* – is:

Powiedz, wdzięczna kobzo moja,
Umieli co дума twoja.
Co może być szpetniejszego,
Nad kozaka odartego.

A *Duma sowiżrzalska* katonája nem fess és bátor, hanem csúnya és rongyos, csal, kártyázik, ha közeledik a vész, nem veszi fel a harcot, hanem elmenekül. A vers befejező részében Czahrowski dumájához, illetve Balassi-vershez hasonlóan a szerző Istenhez fordul *könyörületért*, csak nem a „lovagok” vagy „katonák” iránt, hanem minden „gazember” („drab”) iránt:

Boże, który masz na pieczy
Lada draba, choć nic grzeczy.
Jednako nas nędza gryzie,
Tak w Pogórze, jak na nizie.

– mondja a szerző, majdnem szó szerint idézve Czahrowski szavait, amelyeket az Balassi verséből ültetett át.

Hasonlóképpen, mint a magyar és lengyel katona énekben a *Duma sowiżrzalska* szerzője ugyanolyan keretben beszél el az ének hőségnek – a „rongyos katonának” – kalandjait, amelyek néha nevetésre, néha sírásra készítetik az olvasót, de semmiképpen nem indikálnak csodálatot a vitézek iránt.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar reneszánsz legnagyobb költőjének egyik remeke egy lengyel reneszánsz kori költő segítségével „átvándorolt” a lengyel földre, hogy aztán a következő kor – a barokk – költészetében „gyümölcsözzön”, bár egészen más formában.

Felhasznált irodalom

- „A te nagy nevedben én is most, Istenem, köttem fel szabályamat”. *Végvári élet a hódoltság peremén*. 2018. Heltai B. Sipos L. (eds.) Magyar Napló, Budapest. Fokusz Egyesület.
- Balassi Bálint összes versei és Szép magyar comoediája. 1981. Budapest. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Csapláros I. 1982. *Bálint Balassi*. Wydano nakładem Wydziału Kultury Urzędu Wojewódzkiego i Wydziału Kultury Urzędu Miejskiego w Tarnowie oraz Tarnowskiego Towarzystwa Przyjaciół Węgier, Tarnów.
- Czahrowski A. *Treny i rzeczy rozmaite*. 1937. Warszawa. opr. Mikulski T. Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego – Instytutu Popierania Nauki.
- Csapláros I. 1983. *Fejleszték a magyar-lengyel irodalmi kapcsolatok történetéből*. Budapest. Akadémiai Kiadó.

- Duma sowiżrzalska. Polska fraszka mieszczańska.* 1948. Kraków. Polska Akademia Umiejętności.
- Grzeszczuk, S. 1994. *Blazeńskie zwierciadło, rzecz o humorystyce sowiżrzalskiej XVI i XVII wieku.* Kraków. Towarzystwo Autorów i Wydawców UNIVERSITAS.
- Hernas, Cz. 1998. *Barok.* Warszawa. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Krzyżanowski, J. 1938. *Polsko-węgierska zagadka literacka.* In: *Gazeta Polska*, nr 308.
- Mikulski, T. 1947. *Adam Czahrowski z Czahrowa. Portret literacki.* Kraków. (Przedruk w: T. Mikulski, *Rzeczy staropolskie*, Wrocław 1964).
- Várnai D. 2019. *Lengyelek „görbe tükre” a 16., 17. századi lengyel irodalomban.* In: *Humor és sport a szláv kultúrákban. Köszöntő kötet a 60 éves Lukács István tiszteletére.* Kiss Szemán Róbert. (ed.) Budapest. ELTE. BTK. Szláv Filológiai Tanszék.
- Várnai D. 2019. *Wokół polskiej i węgierskiej literatury epoki renesansu.* Budapest. Opera Slavica Budapestinensia. Litterae Slavicae. ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.

Hiperkorrekt fonémahelyettesítés néhány itáliai újlatin eredetű csa horvát szóban

VIG ISTVÁN

DSc, ny. egyetemi tanár, ELTE BTK,
Szláv Filológiai Tanszék (Budapest)

Absztrakt: A cikk a hiperkorrekt fonémahelyettesítést vizsgálja néhány itáliai újlatin eredetű csa horvát nyelvjárási szó beilleszkedése alapján. Egyúttal arra az eddig kevésbé figyelembe vett tényre hívja fel a figyelmet, hogy a jövevényszavak beilleszkedésének vizsgálata során nagyobb figyelmet kell a hiperkorrekt fonémahelyettesítésnek mint magyarázóelvnek szentelni.

Kulcsszavak: nyelvi kölcsönhatás, itáliai újlatin-csa horvát nyelvi kapcsolat, horvát dialektológia, horvát nyelvtörténet.

A jövevényszavak az átvevő nyelv rendszerébe való beilleszkedésük során gyakran változáson mennek keresztül. A morfológiai illeszkedés során az idegen nyelvi főnevek, igék és melléknevek meghatározott végződéseket kapnak (Nyomárkay 1984: 15–87, különösen 115–117). A fonológiai beilleszkedés során, ha az átvevő nyelv nem rendelkezik az átadó nyelvhez hasonló fonémával, fonéma-helyettesítésre kerül sor. Fonémahelyettesítés akkor is bekövetkezik, ha az átadó nyelv fonémájának eloszlása nem egyezik meg az átvevő nyelv fonémájának disztribúciójával. Nem lép fel ellenben fonémahelyettesítés olyan esetekben, amelyekben az átadó és átvevő nyelv fonémáinak megkülönböztető jegyei azonosak vagy hasonlóak, illetve fonémáik eloszlása azonos. A jövevényszavak fonomorfológiai beilleszkedése alapján általános tendenciákat lehet megállapítani, ugyanakkor nem egy esetben kivételek is adódnak, amelyek külön magyarázatot igényelnek.

Számos itáliai újlatin¹ eredetű csa horvát jövevényszóban egyes fonémák szabályos módon helyettesítődnak, pl. vel. /s/ → csa hv.

¹ Ennek a kifejezésnek (ol. italoromanzo) megvan az az előnye, hogy az Olaszországban beszélt újlatin nyelvjárások egészére vonatkozik, és így kiküszöböli azt a veszélyt, hogy a félszigeten beszélt nyelvjárásokat az olasz (irodalmi és köznyelv) változatainak tekintsük, ami önmagában is téves felfogás. A firenzei (toszkán) alapú olasz nyelvvel szoros rokonságban álló egyes nyelvjárások, pl. milánói, velencei, stb. nyelvi szempontból önálló nyelvek. Rajtuk kívül még olyan újlatin nyelvjárásokat is beszélnek Itáliában, mint pl. a frankoprovenszál, friuli dialektusokat, amelyeket a romanisztika az újlatin nyelvek két külön csoportjába sorolja be.

/ʃ/: *pasta* > *pašta*; vel. /z/ → csa hv. /ʒ/: *resentar* > *režentat*, (Muljačić 1962: 275, 75. j.), ol. /dʒ/ → csa hv. /ʒ/: *giornata* > csa hv. žurnôta 1. napi bér' 2. 'napszám' < munka > (ČDL: 1414), /tʃ/ → csa hv. /č/: vel. *ciapar* > csa hv. ápat 1. 'megfog, megragad', 2. (el)kap, (meg)kap' (ČDL: 123), stb.

A hasonló megkülönböztető jegyekkel, ill. disztribúcióval rendelkező fonémák helyettesítésére nem kerül sor, pl. /tʃ/: ol. *celone* > csa hv. čalun/čelun 'terítő, szőnyeg' (ERHSJ 1: 292; Hyrkkänen 1973: 143–144), /ts/: vel. *coto* > csa hv. *coto/cotav* 'sánta' (ERHSJ 1: 212), /ʃ/: ol. *scempio* > sto hv. (Dubrovnik) *šempio* 'bolond, együgyű ember' (ERHSJ 3: 236), stb.

A jövevényszavak között gyakran találkozunk alakváltozatokkal, mint pl. a *ganac/ganač*, *indženj/inžinj*, *džilj/žilj*, stb szavak esetében. Létrejöttüket a leggyakrabban két különböző nyelvből való kettős átvétellel magyarázzák. Így Petar Skok szerint a *ganac* 'kampó, horog' a vel. *ganzo* (/ 'gantso/) 'ua.' átvétele, míg a *ganač* (/ 'ganaʃ/) az olasz irodalmi nyelvi *gancio* 'ua.' átvétele (ERHSJ 1: 550). Jukka Hyrkkänen is úgy véli, hogy a /dʒ/ fonémát tartalmazó horvát szavak – *indženj* 'értelem, elme', *džilj* 'liliom' – átvételek az olasz irodalmi nyelvből, míg a /ʒ/ fonémát tartalmazó változatok – *inžinj*, *žilj* – a velencei, ill. más venetói nyelvjárásokból származnak (Hyrkkänen 1973: 592). Hyrkkänen nem veszi kellőképpen figyelembe, hogy az adriai tengerpart nyelvi szempontból két nagy nyelvjárási csoportra, csa és sto horvátúra oszlik. A /ʒ/ fonémát tartalmazó szavak csa horvát szavak, míg a /dʒ/ fonéma a sto horvát nyelvű írók nyelvében mutatható ki (vö. Hyrkkänen 1973: 176–178, 236–237). Nincs tehát akadálya annak, hogy az alakváltozatok magyarázatához csak az olasz *ingegno* /in 'dʒeɲno/ és *giglio* / 'dʒiλλo/ szavakból induljunk ki. Miután a csa horvát nyelvjárásokban nincsen /dʒ/ fonéma, /dʒ/ → /ʒ/ fonémahelyettesítésre került sor, a sto horvátban ellenben, amely rendelkezik /dʒ/ fonémával, nem volt szükség fonémahelyettesítésre. Skok és Hyrkkänen sem veszi figyelembe, hogy a jövevényszavak beilleszkedésénél létezhethet hiperkorrekcióval, vagy más egyéb okokkal is magyarázható fonémahelyettesítés. Skok más esetben sem gondol rá, pl. a *cemeter* 'temető' szócikk megírásánál sem. Szerinte a nagyszámú alakváltozatokat szókezdő mássalhangzójuk alapján három csoportra lehet osztani: /ts/-vel kezdődőre: *ce-*

meter, cimiter ('temető') stb.; /ʃ/ kezdetűre: *čimatorij*; és /s/-el kezdődőre: *šematorije*, stb. Skok közli közös latin etimonjukat, *coemeterium=cimiterium*, de nem magyarázza meg, hogyan keletkeztek az alakváltozatok (esetleg hiperkorrekcióval, kontaminációval, vagy más okból), és így azt a benyomást kelti, hogy az összes alakváltozat közvetlen átvétel a latinból (ERHSJ 1: 255–256).

Néhány itáliai újlatin eredetű hiperkorrekt alakot (pl. *čafran* ('sáfrány') < vel. *zafran* (/dzafran/ 'ua.)) Žarko Muljačić már közel hatvan évvel ezelőtt jelzett (Muljačić 1962: 276, 77 j.). Később a dubrovniki (raguzai) nyelvjárás több szokatlan szavára *džonta*, *škarač*, *stačun*, *kračun*, *saloča*, *puč*, *Čive*, *čenar*, *činuvijez*, *maráč*) hívta fel a figyelmet, amelyekben a fonémahelyettesítéseket nem lehet szabályos fejleményeknek tekinteni, több közülük hiperkorrekció eredménye. Szerzőnk anélkül, hogy részletekbe bocsátkozna, azt a véleményét fogalmazza meg, hogy az említett szavak közül némelyik közép-, illetve dél-itáliai nyelvjárásokból való átvétel. Megjegyzi még, hogy a velencei-toszkán hibrid alakok mellett dalmát-toszkán hiperkorrekt alakok is kimutathatók, mint pl. *staciono/stacione* ('bolt, üzlet'), *kračun* ('lánc'), és *račun* ('számla, számítás') (Muljačić 2000: 232–233).

Jelen cikkemben egyetlen fonéma hiperkorrekt helyettesítésével fogok foglalkozni négy, itáliai újlatin eredetű horvát szóban, és tisztázni fogom a jelenség okát is. Az is célom, hogy ezzel felhívjam a figyelmet a hiperkorrekció fontosságának szem előtt tartására a jövővényszavak beilleszkedésének magyarázatában.

A /ts/ →/ʃ/ fonémahelyettesítést szókezdő, intervokális és szóvégi helyzetben vizsgálom a nyelvjárási *čok*, *beči*, *ganač*, *ragač* főnevekben. A /ts/ fonémát tartalmazó itáliai újlatin eredetű horvát szavakban általában nincs fonémahelyettesítés, pl. *capata/cavata* ('papucs') < vel., trieszt. *zavata* (ERHSJ 1: 252), *capin/capun* ('fenyőfa') < vel. *zapin* (ERHSJ 1: 252), *cekin* ('aranydukát') < vel. *zechin*, ol. *zecchino* (ERHSJ 1: 255; Hyrkkänen 1973: 140), *beleca* ('szépség') < vel. *beleza*, ol. *bellezza* (ERHSJ 1: 135), *boca* ('kancsó, korsó') < vel. *boca* (ERHSJ 1: 177–178), *bracera* ('egyárbocos hajófajta') < vel. *brazera* (ERHSJ 1: 194–195), *bragoc* (egy fajta halászajó) < vel. *bragozo* (ERHSJ 1: 197), *gindac* ('felhúzó kötél') < vel. *gindazo* (ERHSJ 1: 562), stb. Miután szabályos jelenségről van szó, a tőle eltérő /ts/ → /ʃ/ fonémahelyettesítés szorul magyarázatra.

Érvelésemben a *ragač* szóból indulok ki, amely kiváltképp alkalmas gondolatmenetem bemutatására. A 'fiú, ifjú' jelentésű főnév néhány isztriai nyelvjárásban, Žminjben és Porečben adatolt, és az olasz irodalmi nyelvi *ragazzo*² átvétele, amely az olaszban arab eredetű. A horvát szó esetleges velencei vagy venetói etimonja ezért kizárható, mert a szó nem autochton ezen a területen. A nyelvjárásai vel. *regazzo* (/re'gatso/) 'fiatal fiú' (Boerio 1856: 563), és a chioggiai nyelvjárás *ragasso* (/ra'gaso/) 1. 'fiú, eladó', 2. 'köpet', valamint *regasso* (/re'gaso/) 'fiú, inas' (Naccari – Boscolo 1982: 415, 427) szavak átvételek az olasz nyelvből. Velencében és a venetói nyelvjárásokban a *ragazzo* megfelelői a *toso*, *mulo*. A fent elmondottak alapján nem jöhet szóba a *ragač* dalmát eredete sem. A /ts/ → /ʃ/ fonémahelyettesítés véleményem szerint hiperkorrekcióval magyarázható. A kérdés csupán az, hogy milyen nyelvszemléleti alapon került rá sor. Kiindulási pontként azt kell megvizsgálni, hogy a fonémahelyettesítést meg lehet-e magyarázni kizárólag horvát nyelvi alapról.

A csa horvát nyelvjárásai terület bizonyos részein, többek között Isztria egyes helyein is, a *cakavizmus* (hv. cakavizam) 'c-vel ejtés'³ jellemző. Vagyis a /ʃ/, /z/, /s/ fonémák kiejtése [ts], [z], [s], vagy [ts], [ž], [š] és annak kombinációi (Moguš 1977: 67–70). Žminjben ugyan a helyi nyelvjárásra a *cakavizmus* jellemző [č, š, ž] (Moguš 1977: 70), a Porečben beszéltre azonban nem. Az a feltételezés, hogy a Žminjben vagy más helyeken *cakavizmust* használó beszélők nyelvjárásában került sor a hiperkorrekt /ts/ → /ʃ/ fonémahelyettesítésre, mert a beszélők a *ragač* alakot dialektálisnak, és ebből következően kisebb presztízsnének érezték, és *ragačra* „horvátosították”, amelyet azután Porečben is átvettek, nehezen képzelhető el. Poreč nagy multú és jelentős presztízzsel rendelkező város, amely nyilvánvalóan befolyásolja lakóinak nyelvi beállítottságát is, nem valószínű tehát a *ragač* átvétele a kisebb presztízzsel rendelkező helyek nyelvjárásaiból. Meg kell még jegyezni, hogy a poreči nyelvjárásban számos itáliai újlatin eredetű (-az(z)o /-at(t)so>) -ac végződésű

² 'kamasz, gyermek, serdülő fiú' (1566), 2. 'vkinek a fia' (1686), 3. 'fiatelember, legény' (1872), 4. 'tapasztalatlan ember' (1872), 5. 'inas' (1300-1313', < arab raqqās 'magrebi levélhordó, postás, utasvezető, hírvivő' (DELIUN 1311).

³ A romanisztikában használatos betacizmus ('b-vel ejtés'), rotacizmus ('r-rel ejtés') mintájára használom ezt a kifejezést.

jövevénytípusok találhatók: *tavulac* 'deszkapadló' < trieszt. *tavolazo* (Milohanić 1993: 61), *škerac* 'tréfa, vicc' < vel., ol. *scherzo* (Milohanić 1993: 42, 86), *škercati* 'tréfál, viccel' < vel., ol. *scherzar/scherzare* (Milohanić 1993: 30), *ganac* 'horog, kampó' < vel. *ganzo* (Milohanić 1992: 39, vö. alább). Ezek a példák is alátámasztják véleményemet, miszerint a /ts/ → /ʃ/ fonémahelyettesítés a *cakavista* horvát nyelvjárások : horvát irodalmi nyelv fonológiai viszonya alapjáról nem magyarázható meg.

A /ts/ : /ʃ/ esetleges magyarázatához a horvát nyelvjárások és horvát irodalmi nyelv morfológiai viszonyát is érdemes figyelembe venni. Mind a nyelvjárásokban, mind az irodalmi nyelvben szép számban találhatók *-ac/-ač* képzőkkel alkotott főnevek. Az *-ac/-ač* képzőkkel képzett főnevek személyeket jelölnek, közülük különösen az *-ač* termékeny a mai horvát sztenderd nyelvben (Babić 1991: 195–235, 241–255 §). Egy adott nyelvi rendszerre érvényes jellemzőkből még nem következik automatikusan érvényük egy másik nyelvi rendszert illetően. Tekintettel arra, hogy nem áll rendelkezésünkre a žminji, illetve poreći nyelvjárásról szótárunk, segítségül lehet hívni az Isztriai félsziget határán fekvő Rukavac csa horvát nyelvjárásának szótárát (Mohorovičić-Maričin 2001). A szótár anyagában túlnyomó többségben vannak (114) a szóvégi /ts/ fonémát tartalmazó szavak a szóvégi /ʃ/ fonémával rendelkező szavakkal szemben (23). Az *-ač* szuffixum csak egyetlen, személyt jelölő főnévben – *operáč* 'ministráns' (191) – fordul elő. Ezzel szemben sok főnév végződik /ts/ fonémára, közülük 17 az *-ac* szuffixumra. Ezek a főnevek személyeket jelölnek: *hinac* 'koldus, csavargó', *hvaljivac* 'hencső, kérkedő', *kilavac* 'sérvbajos, nyomorult', *lajavac* 'veszekedő', *lakomac* 'ua.', *landrovac* 'csavargó, kóborló', *lastivac* 'hízelgő', *nedelavac* 'naplopó', *oblizanic* 'veszekedő', *plešivac* 'kopasz', *slepac* 'vak, csaló', *sopac* 'zenész', *šavac* 'szabó', *šterac* 'korhely, lump', *zimavac* 'tolvaj', *zmutljivac* 'cselszövő', *znavovac* 'mindentudó'. Ezenkívül három *-ac* végű főnév fiatalokra vonatkozik (mint a *ragáč* is): *mulac* 'törvénytelen fiúgyerek', *pocuranac* 'kisgyerek', *tepac* 'kölyök; csavargó'. Annak ellenére, hogy olyan szótárról van szó, amely nem tartalmazza az illető nyelvjárás összes szavát, továbbá lexémái nem biztos, hogy egy az egyben a žminji és poreći nyelvjárás szavainak felelnek meg, mégis rendelkeznek eligazító értékkel. Az említett nyelvjárásokban

az olasz *ragazzo* meghonosodásának nem volt morfológiai akadály: a szóvégi /-o/ elhagyásával a jövevényszó tökéletesen illeszked(he)tt az átvevő nyelvjárások nyelvi rendszerébe⁴.

A *ragač* főnév az Isztriai félszigeten honos horvát nyelvjárásokra jellemző szó. Tudomásom szerint nem adatolt dalmáciai nyelvjárasi szótárakban és szövegekben sem. Ha figyelembe vesszük, hogy a szó átvétel az irodalmi sztenderdből, nagyon valószínűnek látszik, hogy viszonylag kései átvétellel állunk szemben. Feltételezhető, hogy átvételére az 1815. évi Bécsi Kongresszus után (amikor Isztriát Ausztriához csatolták) vagy esetleg még később, a két világháború közötti időszakban került sor, amikor az olasz nyelv hatása még erőteljesebb volt. Ebben a korszakban Isztria az olasz állam részét képezte. A két háború közötti átvételre a szónak csak isztriai elterjedése utal. A hiperkorrekt /ts/ → /tʃ/ fonémahelyettesítés oka a következő. Az olasz hangzóközi helyzetben álló /-tʃ-/ (< lat. /kj/), illetve /-tʃ-/ (< lat. /k+e,i/), fonémáknak, amelyek az ún. első, valamint második palatalizáció során keletkeztek (l. Tekavčić 1980: 148–157, 161–179 §), a vel. /ts/ felel meg, pl. ol. *faccio* /'fatʃo/ : vel. *fazo* /'fatso/ ('csinálok'), ol. *cento* /'tʃento/ : vel. *zento* /tʃento/ ('száz'). A /ts/ fonéma a 19. század közepéig a velencei nyelvjárás előkelő nyelvi regiszterére (veneziano illustre) volt jellemző, és a mai napig a trieszti dialektus előkelő regiszterének (triestino patoco) sajátossága. Zöngétlen folytatása, az /s/ a mai trieszti nyelvjárás plebejus regiszterében (triestino negron) használatos. A velencei dialektusban szintén a plebejus regiszter jellemzője volt, amely a 19. század második felében, miután a régi patriciusok rétege elveszítette vezető gazdasági és politikai szerepét, kiszorította a /ts/-t, és általánossá vált a város nyelvhasználatában (Boerio 1856: 11–12; Doria 1978: 41–42, 134–135, 101–104, 134–135, 177; Rohlf 1966–1969: 152, 290 §). A /ts/ fonéma azonban az Adria keleti partján beszélt velencei típusú újlatin nyelvjárásokban⁵ megőrződött (Ursini 1987:

⁴ Itt jegyzendő meg, hogy az itáliai újlatin (egyébként hímnemű) főnevek /-o/ végződése az esetek legnagyobb többségében kiesik a horvát nyelvjárások és a sztenderd nyelvi rendszerébe valló illeszkedés során, vö. pl. *canto* > *kanat* 'dal', *porto* > *porat* 'kikötő', *verso* > *veras* 'verssor', *libro* > *libar* 'könyv', *bragozo* > *bragoc* 'egy fajta halászhajó', stb.

⁵ Az olasz szakirodalomban e nyelvjárások neve *veneziano coloniale* ('gyarmati velencei'), illetve *veneziano de là de mar* ('tengeren túli velencei'), amely egyértelműen utal eredetükre.

90 skk.). Ezen az ol. /tʃ/: trieszt. /ts/ ellentétpáron nyugszik a /ts/ → /tʃ/ hiperkorrekt fonémahelyettesítés. A *ragac főnévben a /-ts/ fonémát a beszélők nyelvjárási, tehát kisebb presztízsű alakként értelmezték, és tévesen helyettesítették az előkelőbbnek vélt /tʃ/ fonémával. Ez azért volt lehetséges, mert sok horvát anyanyelvű ismerte ugyan a velencei (és trieszti) nyelvjárást és az olasz sztenderdet, de sokan nem a kellő mértékben.

A többi vizsgálandó szóra is ugyanez a hiperkorrekt fonéma-helyettesítés a jellemző.

A *ganač* 'kampó, horog' főnevet a Horvát Tengerpart és Dalmácia horvát nyelvjárásaiban használják, míg a *ganac* Poreč, Kastav (Isztria) és Dubrovnik nyelvjárásából adatolt (ERHSJ 1: 550; Milohanić 1992: 39, 1993: 87 (*gancin*)). Említettem már, hogy Skok a két szóalakkal kapcsolatban kettős, velencei, illetve olasz átvételre gondol. A *ganac* adatoltsága a horvát nyelvterület két szélső pontján, északon, Isztrián, és délen, Dubrovnikban arra utal, hogy ez az eredeti szó, a *ganač* pedig a később keletkezett hiperkorrekt alak. A dubrovnikai /ts/ fonémát tartalmazó forma azért perdöntő, mert ott sto horvát nyelvjárást beszélnek, amelyben a *cakavizmus* nem fordul elő.

A tsz. *beći* 'pénz' Dalmáciában, a Kvarner (Quarnaro) térségben és az Isztrián adatolt. Egyes számú alakja a többes számú alakból képzett *beč*, se isztriai újlatin (ol. *istroromanzo*, hv. *istroromanski*) se pedig dalmát eredetű nem lehet (vö. Bošković-Stulli 1963: 87; ERHSJ 1: 130; Hyrkkänen 1973: 118; Mohorovičić-Maričin 2001: 29). A horvát szó a vel. *bez(z)o* /'betso'/ átvétele, mint ahogy az olasz irodalmi *bezzo* (/ 'betso/) is⁶. A velencei főnév a svájci német *Bätze* /'betse/főnévből származik, amely annak a pénznek a neve, amelyet Bernben vertek 1497-ben, de két évvel korábban már Salzburgból is van róla említés (DELIUN: 208; ERHSJ 1: 130). Skok elmulasztja megmagyarázni a fonémahelyettesítést, és Hyrkkänen is tanács-talan: „(...) so kann man es [beč] zunächst für einen Venezianismus halten, da *bezzo* eine damalige venezianische Währungseinheit war. Das [tʃ] wird dadurch nicht erklärt. Lautliche Parallelismen gibt es wohl in einigen it. Mdaa. (vgl. pis. *biccio*), es ist aber zu gewagt, aus solch spärlichen Beispielen eine Schlussfolgerung zu ziehen” (Hyrkkänen 1973: 593). A javasolt hiperkorrekt fonémahelyettesítés azonban magyarázatot ad a problémára.

⁶ Az olasz *bezzo* velencei eredetét jelentése 1. 'régii velencei pénz', 2. (főleg tsz.-ban) regionális 'pénz' (DISC: 284), valamint kultúrtörténeti érvek támasztják alá.

A *čok* 'tuskó' főnév Rovinjból, Buruliból (Isztria), Vodiceből ismert, míg a *cok* alak Porečben és Sali helységben (Dugi otok) adta (Bošković-Stulli 1959: 39, 151; ERHSJ 1: 335–336; Milohanić 1993: 7; Piasevoli 1993: 52). Skok a szót szótárának *čot* címszava alatt tárgyalja. Etimonként az ol. *ciocco* /'tʃocco/, friuli *ciot* /tʃot/, vel. *zoco* /'tsoko/ szavakat említi meg. A szóvégi /-k/-t azzal magyarázza, hogy „... úgy tűnik, hogy a 'tuskó' jelentésben t > k helyettesítés van” (ERHSJ 1: 335)⁷. Figyelemre méltó, hogy Skok friuli *ciot* szót említi, ki tudja honnan, ezzel szemben a friuli nagyszótár (első kiadása 1935-ban jelent meg) csak a *zoc* /tsok/ alakot említi (NP: 1315–1316). Véleményem szerint a vel. *zoco* a csa horvát *cok* etimonja, és a /tʃ/ fonémát hiperkorrekt fonémahelyettesítéssel lehet megmagyarázni. Hasonlóképpen lehet megindokolni a /tʃ/ fonéma meglétét a rukavaci csa horvát nyelvjárás szavaiban – *čavata* 'papucs' (< vel. *zavata* /tsa'vata/), *čuf* 'csomó' (< vel. *zuf* /'tsufo/) – amelyekben a várható /ts/ fonéma helyén /tʃ/ található (Mohorovičić-Maričin 2001: 50, 52).

Az etimológiai magyarázatoknál gyakran nem vezet megfelelő eredményre, ha az eredeztetéseket csak az általános fonéma-helyettesítés típusaira, illetve a fonémák megőrzésére alapozzuk. Az sem biztos, hogy a jövevényszavak változatait minden esetben csak többszörös átvétellel lehet megokolni. A jövevényszavak az átvevő nyelvbe való beilleszkedésük során megváltoztathatják alakjukat úgy is, hogy különböző okok miatt eltérnek a beilleszkedés általános tendenciáitól. Az ilyen okok között fontos szerepet játszik a hiperkorrekt fonémahelyettesítés, amint a felsorolt példák-ból is kiderül. Nem állítom azt, hogy az itáliai újlatin /ts/ – horvát/tʃ/ fonéma-helyettesítés minden esetben hiperkorrekcióval magyarázható. A fenti néhány példa bemutatásával csak arra akartam utalni, hogy ez nemcsak lehetséges, hanem számos esetben több mint valószínű.

---

⁷ „...čini se da u značenju 'panj' izmjenjuje se glasnik t > k”.

Felhasznált irodalom

- Babić S. 1991. *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku: nacrt za gramatiku*. Zagreb. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Bošković-Stulli M. 1969. *Istarske narodne priče*. Zagreb. Institut za narodnu umjetnost.
- Boerio G. 1856. *Dizionario del dialetto veneziano*. Venezia. Giovanni Cecchini 1856. (Ristampa anastatica 1983. Firenze. Giunti Martello).
- ČDL – *Čakavisch-Deutsches Lexikon*. Hraste, M. – Šimunović P. – Olesch R. (eds.). 1979. Köln/Wien. Böhlau.
- DELIUN – *Dizionario etimologico della lingua italiana*. Seconda edizione in volume unico. Cortelazz, M. – Cortelazzo A. M. – Zolli P. (eds.) 1999. Bologna. Zanichelli.
- DISC – *Dizionario italiano Sabatini Coletti*. Sabatini F. – Coletti V. (eds.). 1997. Firenze. Giunti.
- Doria M. 1978. *Storia del dialetto triestino. Con una raccolta di 170 testi*. Trieste. Edizioni "Italo Svevo".
- ERHSJ – *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili sprskoga jezika*. I–IV. Skok, P. (ed.). 1971–1974. Zagreb. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Hyrkkänen J. 1973. *Der lexikalische Einfluss des Italienischen auf das Kroatische des 16. Jahrhunderts: die italienischen Lehnwörter im Sprachgebrauch der dalmatinischen Kroaten im Licht der kroatischen Renaissance-Literatur*. Helsinki. s. ed.
- Milohanić T. 1992. *Karagujov pir*. Poreč. Ogranak matice hrvatske.
- Milohanić T. 1993. *Deštini i znamenja*. Pazin: Istarsko književno društvo "Juraj Dobrila".
- Moguš M. 1977. *Čakavsko narječje. Fonologija*. Zagreb. Školska knjiga.
- Mohorovičić-Maričin F. 2001. *Rječnik čakavskog govora Rukavca i bliže okolice*. Rijeka/Opatija/Matulji. Adamić.
- Muljačić Ž. 1962. Dalmatski elementi u mletački pisanim dubrovačkim dokumentima 14. stoljeća. Prilog raguzejskoj diakronoj konvergenciji. *Rad JAZU*, knj. 327.
- Muljačić Ž. 2000. *Das Dalmatische. Studien zu einer untergegangenen Sprache*. Köln/Weimar/Wien. Böhlau.
- Naccari R. – Boscolo G. 1982. *Vocabolario del dialetto chioggiotto*. Chioggia. Editrice Charis.
- NP – *Il nuovo Pirona: vocabolario friulano*. Pirona G. A. – Carletti E. – Corgnali Giov. Batt. (eds.). 1992. Seconda ediz. Con aggiunte e correzioni riordinate da Giovanni Frau. Udine. Società Filologica Friulana.
- Nyomárkay I. 1984. *Strane riječi u hrvatskosprskom (srpskohrvatskom) jeziku*. Budapest. Tankönyvkiadó.
- Piasevoli A. 1993. *Rječnik govora mjesta Sali*. Zadar. Ogranak Matice hrvatske.
- Rohlf's G. 1966–1969. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*. I–III. Torino. Einaudi.
- Tekavčić P. 1980. *Grammatica storica dell'italiano*. I–III. Bologna. Il Mulino.
- Ursini Fl. 1987. Sedimentazioni culturali sulle coste orientali dell'Adriatico: il lessico veneto-dalmata nel Novecento. *Atti e Memorie della Società Dalmata di Storia patria*. 15. 25–179.

O artykule wiralowym

KAZIMIERZ WOLNY-ZMORZYŃSKI

profesor w Instytucie Dziennikarstwa i Komunikacji Medialnej
Uniwersytetu Śląskiego,
kierownik Zespołu Badawczego Gatunki Dziennikarskie Teoria
i Praktyka w tymże Instytucie,
dyrektor Międzynarodowego Instytutu Badań nad Reportażem
w Krakowie,
kierownik Kliniki Dziennikarstwa w Instytucie Dziennikarstwa
i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Wrocławskiego,
redaktor naczelny „Naukowego Przeglądu Dziennikarskiego”

Abstract: Viral articles are very popular among recipients. Their form is simple, the content gets reaches the reader quickly. The autohr emphasizes sensation, is to interest the recipient to such an extent that he would immediately send the message to another reader, such as virus, further circulating.

Key words: viral article, sensation, intrigue, title.

O artykule wiralowym

Próżno szukać terminu *artykuł wiralowy* w podręcznikach do gatunków dziennikarskich czy słownikach terminologii medialnej. Pojęcie to funkcjonuje wśród dziennikarzy, pracujących dla portali internetowych. Oznacza ono – w najprostszym ujęciu – tekst napisany w taki sposób, by nie tylko zainteresował odbiorcę, ale – w pełnym tego słowa znaczeniu – dotkliwie wrył się w jego psychikę, wpłynął na niego, poruszył nim nawet do tego stopnia, by nie dawał spokoju i wymuszał dalsze dzielenie się zdobytą wiedzą na dany temat z innymi odbiorcami, rozprzestrzeniał się jak wirus (z ang. *viral*) i zataczał jak najszerze kręgi czytelników. To typowy gatunek dziennikarstwa internetowego, bowiem w szybkim tempie, niemal w czasie rzeczywistym trafia pod wskazany adres, potem przesyłany jest dalej i dalej, w nieskończoność, do momentu, aż zainteresowanie nim w sieci wygaśnie.

Termin ten trafił do dziennikarstwa internetowego za sprawą *marketingu wiralowego* zwanego *reklamą wiralową*, polegającą na

swoistych planowych działaniach, wywołujących sytuację, w których odbiorcy sami między sobą zaczynają rozpowszechniać wiadomości na temat usług, produktów czy firm (Por. Rosiński 2012). Podobnie ma się dzieć z tematem, który poruszany jest w *artykule wiralowym*.

Artykuł wiralowy to termin pojemny. Może się w nim mieścić kilka gatunków dziennikarskich, bowiem pojęcie to używane jest zamiennie na określenie gatunków informacyjnych, m.in.: relacji, sprawozdania, reportażu jak i publicystycznych, m.in.: artykułu publicystycznego, felietonu, komentarza, recenzji czy wreszcie pogranicznych – szczególnie wywiadu. Trudno jest dlatego wyznaczyć jego cechy dystynktywne jeśli chodzi o kompozycję (ta zależy od konkretnego gatunku). *Artykuł wiralowy* jest po prostu materiałem, tekstem, który ma „zarażać” odbiorców wyłącznie tematem. To właśnie interesująco przedstawiona treść jakiegoś zdarzenia, problemu, historii jest podstawowym wyznacznikiem tego gatunku.

Jak zatem opowiedzieć historię, jak przyciągnąć uwagę czytelnika do problemu, jak wpłynąć na to, by zaprezentowane fakty wryły się w psychikę odbiorcy, by ten z przejęciem nie tylko opowiedział komuś drugiemu o tym, czego się dowiedział z artykułu, ale przede wszystkim polecił go innym w lawinie przeróżnych informacji, płynących z portali internetowych, zalewie wiadomości z kraju i ze świata, o których potencjalny czytelnik chciałby się od razu wszystkiego dowiedzieć, nagle, po wejściu na daną stronę internetową? Co wybrać z ogromu materiałów, czym się zainteresować, co pominąć, a czego nie zlekceważyć? Co zatem może zdecydować o tym, że tekst zawładnie odbiorcą?

Tytuł

Jest bardzo ważny! Ma być jak magnes, ma przyciągać uwagę. To wizytówka całości tekstu, zapowiedź czegoś interesującego, zwrócenie uwagi na istotny problem. To też pierwszy kontakt czytelnika z materiałem, który już musi go „zainfekować”. Od dawna wiadomo, że czytelnicy kierują się najczęściej tytułem przy wyborze lektury (Markiewicz 1977: 21) tekstu. Od tytułu wiele zależy. Ma on ogromne znaczenie i wymowę. Jego stosunek do treści ma się wiązać z intencjami autora, któremu zależy na uwypukleniu problemu, podkreśleniu istotnych zjawisk, które to właśnie tytuł wysuwa na

plan pierwszy. Tytuł *artykułu wiralowego* ma od razu działać na psychikę i uczucia odbiorcy, pobudzać ciekawość jak później cały tekst, np. 18 września 2020 roku w Wirtualnej Polsce mogliśmy znaleźć następujące tytuły:

Łukasz K. gwałcił niemowlę. Nowe informacje.

Chiny mobilizują armię. Wydali rozkaz.

Już nie tylko wesela. Wirusolog o źródłach zakażenia.

Pilne: Kryzys w rządzie. Solidarna Polska grozi. Próba odwołania Ziobry oznacza wybory

Czy np. tytuły sprzed kilku lat: *Święta wojna i pokój* (Onet.pl z 14 października 2008) lub *Nie lubię poniedziałku czyli „normalny” dzień z życia matki* (Onet.pl z 25 sierpnia 2014).

To nie krój czcionki tytułu *artykułu wiralowego*, czy jej wielkość mają „krzyczeć”, ale intrygująca zbitka słów, parafraza jakiegoś znanego tytułu literackiego czy filmowego, imiona i nazwiska celebrytów, o których czytelnik chce się czegoś dowiedzieć, cytaty z wypowiedzi znanego polityka, który nawiązuje do drażliwej przeszłości, tytuły w formie pytania, wzmagające dociekliwość podnoszą ciśnienie internauty, wyzwalają w nim emocje: ciekawość, radość, wściekłość, przerażenie, irytację, oburzenie, gniew (Berger – Milkman, 2–4), bowiem tytuł jest środkiem emotywnego nastawienia odbiorcy do tekstu.

Źródło informacji

Dziennikarz może czerpać pomysły z różnych źródeł informacji. Mogą to być m.in. rozmowy i spotkania z interesującymi ludźmi, ich wspomnienia, konferencje prasowe, zaufani informatorzy, podróże do miejsc historycznych, archiwalne numery prasowe, plotki ze świata kultury i polityki. Znaleziony, podpowiedziany przez kogoś innego lub wymyślony temat musi w pierwszej kolejności zainteresować dziennikarza, który sam ma się nim „zarazić” zanim wyzwoli ciekawość odbiorców. Temat, którego opisanie podejmuje się dziennikarz internauta musi go pochłonąć, by sam interesująco i z pasją opowiadał czy komentował poznane historie i zdarzenia. Jeśli tak się nie stanie – tekst będzie nudny, nie przyciągnie niczyjej uwagi.

Do napisania *artykułu wiralowego* – jak i każdego innego – potrzebna jest znajomość danej tematyki, odczytanie, rozmowy z ludźmi, zbliżenie się do nich, umiejętność plastycznego odtwarzania zdarzeń. Samo zbieranie materiału związane jest w większości przypadków z przyjemnościami, poznawaniem interesujących przygód, a nawet bardzo niebezpiecznymi sytuacjami, w których znajdzie się dziennikarz. Opowiadanie o tym samo w sobie może być elektryzujące nadawcę jak i odbiorcę, choć nie zawsze może wszystkich „zarazić”. Przecież zdarza się i tak, że są osoby odporne na „wirusy” i nie poddają się chorobie, czym dziennikarz – w tym wypadku – zniechęcać się nie powinien.

Sztuka opowiadania

„Dziennikarz piszący artykuły wiralowe musi wykazać się spostrzegawczością, musi mieć zmysł obserwacyjny, posiadać znajomość psychologii i dowcip, by wpływać na uczucia odbiorców. Najważniejsze są dwa pierwsze akapity artykułu wiralowego. To ich treść ma od razu chwycić czytelnika „za gardło”, a następne mają trzymać w napięciu do końca tekstu. Osiąga się to stosując krótkie zdania, używa języka żywego, barwnego, plastycznego, wywołującego w świadomości odbiorcy obrazy, które będzie on umiał sobie wyobrazić.

Należy unikać przymiotników takich jak np. „fenomenalny”, „majestatyczny”, „szokujący”, „wyśmienity”, „obrzydliwy”. To ma wynikać z treści i opisanych sytuacji, że coś jest „fenomenalne”, „wspaniałe”, „wyśmienite”, „odrażające”. Autor artykułu wiralowego ma zatem pokazać (!) zdarzenia, sprawić iluzję rzeczywistości, by odbiorca miał wrażenie, że uczestniczy w przedstawianych historiach. Najważniejsze tu jest owo pokazanie (!), a więc obrazowe ujęcie tematu, omówienie faktów, zastanawianie się nad nimi wspólnie z czytelnikiem. Melchior Wańkowicz, ucząc córkę Martę pisania, wspominał w *Zielu na kraterze*:

„- Przecież nie idziesz na referenta Urzędu Poczтового, żebyś miała wszystko po kolei opisywać. Cóż to lekcja, aby zbyć, czy pisanie? Natęż się panna: nie masz prawa pisać, nim nie wywołasz obrazu. Masz opisywać, a nie referować.” (Wańkowicz 1983: 122)

Najważniejsze w *artykule wiralowym* jest zatem plastyczne zaprezentowanie problemu, które ma się wyłaniać z opowieści dziennikarza, będącego gospodarzem, oprowadzającym odbiorców po tematach, które sam wcześniej dobrze poznał, dysponuje faktami i tak je dawkuje, by wzmacniać zaciekawienie odbiorcy. Efekt taki osiąga się dzięki stosowaniu wartkiej opowieści, ilustrowanej celnymi przykładami z życia bohaterów, które mają być w taki sposób zaprezentowane, by czytelnik umiał się do nich sam ustosunkować. Dobrze jest przywołać bezpośrednio krótkie wypowiedzi opisywanych osób w formie cytatów lub dialogu z innymi bohaterami, co w pewnym sensie także zbliża te postaci do odbiorców. Można przeciwstawiać sobie kontrowersyjne wypowiedzi dwóch, trzech bohaterów, co wzmacnia także zainteresowanie i naświetla problem z kilku punktów widzenia. Dziennikarz tym samym zwolniony jest tu z charakterystyki postaci. Może jedynie przywołać dane bohatera (inicjały, imię i nazwisko, wiek), który mówi „od siebie”, sam charakteryzuje zdarzenie w sposób nawet emocjonalny, ocenia innych. Autor – w pewnym sensie – zwolniony jest w takim przypadku od poprawności językowej, bowiem prezentuje „żywą” wypowiedź bohatera, która nigdy nie jest wolna od potknięć stylistycznych.

W *artykułach wiralowych* dziennikarz powinien być, z jednej strony – prokuratorem, poszukującym i analizującym przyczyny danego postępowania bohatera, ale także jego adwokatem. Na końcu musi być sędzią, który zajmie określone stanowisko.

Artykuły wiralowe cieszą się obecnie ogromnym powodzeniem wśród odbiorców. Ich forma raczej jest prosta, treść ma trafiać od razu do wyobraźni czytelnika. W pierwszych trzech, czterech akapitach chronologicznie dziennikarz przywołuje fakty, opisuje barwnie zdarzenia po to, aby w następnych analizować zaprezentowaną wcześniej historię, pokazuje dokumenty, jakimi dysponuje, omawia je, nawet zdawkowo, by zastanowić się razem z czytelnikiem jakie są przyczyny powstania problemu, z którym bohaterowie może nie umieją sobie poradzić. Nie chodzi tu o głębokie wynurzenia, ale o naświetlanie zjawiska z różnych stron i jego analizę. Obecnie czytelnicy w nadmiarze faktów i spraw dziejących się wokół nich mogą czuć się zagubieni (tzw. „szum informacyjny” z powodu sporej ilości newsów), więc takie wyjaśnianie faktów i przyczyn postę-

powania prezentowanych bohaterów spotyka się z dużym zainteresowaniem.

W *artykułach wiralowych* autor bierze na siebie odpowiedzialność za opinie, które wydaje. Musi więc tę analizę zjawiska przeprowadzić dokładnie i tak argumentować swój punkt widzenia, by był zgodny z jego przekonaniem i sumieniem.

Artykuły wiralowe ilustrowane są bardzo często bogatym materiałem fotograficznym. Tematy fotografii i osoby prezentowane na nich muszą być rozpoznawalne – jak chce Robin Good, autor poradnika dla internetowych fotoedytorów – błyskawicznie. Odbiorca nie może zastanawiać się, co na nich widać, ale ma wiedzieć od razu, co widzi i dlaczego widzi prezentowany obraz (Por. Good). Fotografie oddają nastrój i wzmagają dramatyzm opisywanych wydarzeń, wpływają dodatkowo na wyobraźnię odbiorcy i pomagają mu zrosnąć się z prezentowanym materiałem, przenikają do jego psychiki, wywołują uczucie podziwu lub odrazy do kogoś lub czegoś, z kim i z czym się zapoznaje w tekście głównym. Każda fotografia połączona z tekstem artykułu sugeruje także jego interpretację, pomaga wyobrazić sobie miejsca, na których dane historie się rozgrywają, przybliżają bohaterów, którzy stają się od razu rozpoznawalni, a tym samym bliżsi odbiorcy.

W fotografiach, będących ilustracją *artykułów wiralowych* chodzi wyłącznie o realizm i pokazanie prawdy zastanej sytuacji bez retuszu, zarejestrowanej bez aranżacji. Potwierdzają one prawdziwość przywoływanych historii i zdarzeń. Najlepiej, by fotografie były barwne, bowiem dodają dynamiki i głębszego wyrazu prezentowanych problemów, a przede wszystkim pozytywnie wpływają na psychikę odbiorcy, który wchodzi dzięki nim pośrednio w opisywany świat.

Wskazówki ogólne

Najlepszym wzorem do pisania *artykułów wiralowych* jest lektura innych tekstów, podglądanie mistrzów, przypatrywanie się jak oni to robią, że nawet po pewnym czasie od pierwszej publikacji materiału można z zainteresowaniem go czytać, bowiem nie został tylko „napisany”, ale zdarzenia z pasją odtworzone. Ponadto lektura innych tekstów pomaga adeptom dziennikarstwa w znalezieniu

tematów, podglądaniu życia, zwracaniu uwagi na coś, co może by nie zainteresowało zwykłego czytelnika, a jednak jest istotne w całym wydarzeniu. Nie chodzi o kopiowanie starych tematów, ale przyglądanie się różnym historiom, które po latach są przeżywane w innym wymiarze przez kogoś innego.

Po napisaniu artykułu dobrze jest tekst dać do przeczytania komuś, kto o przedstawianej historii wcześniej ani nie słyszał, ani nic na jej temat nie wiedział. Wtedy ten pierwszy, krytyczny, ale życzliwy czytelnik od razu powinien powiedzieć, co w tekście jest niejasne, co nudzi i jest zbędne, co nie robi wrażenia, ponieważ w *artykule wiralowym* chodzi właśnie o wrażenie i to dość mocne, by pozostało na długo w świadomości odbiorcy, by zawirusowało go do tego stopnia, aby jeszcze kilka dni po poznaniu danej historii długo ją przeżywał i analizował.

Przy pisaniu każdego materiału dziennikarskiego, także *artykułu wiralowego* wskazana jest pokora. Dziennikarze prezentują historie i problemy różnych ludzi, historie z życia wzięte. Tak jak przed tym, co niesie życie – każdy powinien być pokorny, tak i dziennikarz, pisząc swoje teksty musi być pokorny wobec tematu, który podejmuje. Dobrego dziennikarza cechuje właśnie ogromna pokora i skromność. Efekty jego pracy są wtedy najlepsze.

Bibliografia

- Berger, J. – Milkman, K. L. *What Makes Online Content Viral?* „Journal of Marketing Research” www.jonahberger.com/wp-content/uploads/2013/02/ViralityB.pdf
- Good, R. *How To Select Appropriate Images For Publication*, http://www.masternew-media.org/independent_publishing.htm
- Markiewicz, H. 1977. *Tytuły u Żeromskiego*. In: *W kręgu Żeromskiego*. Warszawa.
- Rosiński, W. 2012. *Reklama w e-biznesie bez tajemnic*. „Gazeta Małych i Średnich Przedsiębiorstw” nr 1 (117) z 9.01. 2012.
- Wańkiewicz, M. 1983. *Ziele na kraterze*. Warszawa.

Czy pol. *starać się* może być bohemizmem?

ANDRÁS ZOLTÁN

DSc, professor emeritus, Uniwersytet im. Loránda Eötvösa,
Instytut Filologii Słowiańskiej i Bałtyckiej,
Katedra Filologii Ukraińskiej (Budapeszt)

Abstract/Absztrakt: In etymological literature, the Polish verb *starać się* 'to strive, to do one's best' is usually considered as a continuant of the form **starati sę*, which allegedly already existed in Proto-Slavic. At the same time, it is overlooked that this verb is completely absent in Old Church Slavonic, it is absent in Middle Bulgarian and Old Serbian. Moreover, *стараться* in the Russian language has been noted only since the second half of the 17th century. The article suggests that at present this verb has a common Slavic distribution not due to its Proto-Slavic antiquity, but as a result of its migration from one Slavic language to another much later than the disintegration of the Proto-Slavic language.

Keywords/Kulcsszavak: etymology, migratory loanwords, Polish *starać się* 'to strive, to do one's best'

Czasownik *starać się* w polskiej literaturze etymologicznej jest uważany za wyraz rodzimy albo pochodny od przymiotnika *stary* („znaczy właściwie 'starzeć od trosk, zgryzot'” – Brückner 1927: 513; podobnie też Długosz-Kurczabowa 2008: 626), albo wywodzący się wraz ze swoimi odpowiednikami w innych językach słowiańskich z prasłowiańskiego **starati sę* (Boryś 2005: 575, Mańczak 2017: 184). Pierwsze objaśnienie przypomina raczej etymologię ludową, nieprzypadkowo więc w międzynarodowej slawistyce przeważa pogląd drugi, i ponieważ niektórzy współautorzy moskiewskiego słownika prasłowiańskiego (ĖSSJa) w swoich własnych badaniach wypowiedzieli się już o prasłowiańskim pochodzeniu odpowiednich czasowników w językach słowiańskich (Varbot 1995; 2012: 278–284; Šapošnikov 2017: 186), można być pewnym tego, że słownik ten w jednym ze swoich wcześniejszych tomów będzie zawierał hasło **starati sę*, uświęcając tym samym taką rekonstrukcję w oczach

szerszej publiczności naukowej¹. Trzeba jednak zaznaczyć, że dwa nowsze słowniki prasłowiańskie (Derksen 2008, Klotz 2017) nie wzmiankują o czasowniku *starati se, milcząco odrzucając prasłowiańskie pochodzenie odpowiednich czasowników we współczesnych językach słowiańskich. Heinz Schuster-Šewc (18: 1354) uważa ten czasownik wprawdzie za ogólnosłowiański („gemeinslawisch”), ale nie prasłowiański („urslawisch”). Myślę, że ostrożność tych autorów jest uzasadniona.

Wątpliwości co do prasłowiańskiego pochodzenia polskiego *starać się* i ich słowiańskich odpowiedników wzbudza materiał pochodzący przede wszystkim z języków południowosłowiańskich. Rzuca się w oczy zupełny brak wyrazu w języku staro-cerkiewno-słowiańskim (por. SJS, SBR). Wobec też braku wyrazu w bułgarskich gwarach ludowych (Gerov; por. też BER 7: 473) współczesne bułgarskie literackie *старѣя се* wraz z derywatami *старѣтелен*, *старѣтелност* trzeba uznać za późne rusycyzmy (por. Mladenov 1941: 607). Współczesny macedoński język literacki w ogóle nie zna tego czasownika, derywaty *старател* „opiekun”, *старателство* „opiekuństwo” są przejęte z serbskiego (por. DRMJ). Nie było tego wyrazu w staroserbskim (por. Daničić). Współczesne serbskie *starati se* 1. „troszczyć się, opiekować”, 2. „usiłować coś robić” i derywaty *staranje* „opieka”, *staratelj(ka)* „opiekun(ka)”, *starateljstvo* „opiekuństwo” (Tolstoj 1970: 568) odzwiercadlają dawniejsze znaczenie rosyjskiego odpowiednika *стараться*: „тщуся, пекуся, забочуся”, stąd *стараніе* – „тщаніе, раченіе, попеченіе”, *старателъ* – „попечитель; кто старается о пользѣ чьей” SAR¹ 5: 701–702; podobnie: SAR² 6: 487–488; znaczenia te były aktualnymi jeszcze i w połowie XIX w., por. Dal’ 4: 287–288). Z języków południowosłowiańskich *starati se* „usiłować coś robić” najwcześniejsza wzmianka pochodzi z początku XVI w. od dubrownickiego poety

¹ Šapošnikov (l. c.) wskazuje też na to, że w opublikowanych już tomach słownika jako prasłowiańskie zostały zakwalifikowane dwa prefiksalne derywaty: **obstarati (se)* (ĖSSJa 30: 33–34) oraz **orzstarati (se)* (ĖSSJa 34: 299–300). Żaden z nich nie jest zaświadczony w językach południowosłowiańskich, z obszaru rosyjskiego znamy tylko po jednym przykładowi ich użycia z dawnej Smoleńskiej gubernii (to jest z gwar historycznie białoruskich): *обстаряться* ‘постараться’ (SRNG 22: 237), *разстараться* ‘раздобыть, получить что путем усердных поисков, просьб’ (Dobrovol’skij 1914: 777).

Dżore Drżicia (Rječnik JAZU 16: 432–433). We współczesnym języku słowieńskim *stárati* ma znaczenie tylko „postarzać”, odpowiednio *stárati se* znaczy „starzeć” (SSKJ²: 620), w XIX w. miejscami występowało i w znaczeniach „fatygować, kłopotać”, względnie „kłopotać się” („ablagen, kümmern; sich kümmern”, Pleteršnik 2: 568, por. też Novak 2006: 702). W językach południowosłowiańskich czasownik ten nigdzie nie jest zaświadczony przed XVI wiekiem.

W języku rosyjskim *стараться* nie jest zaświadczone nie tylko przed XVI, ale i przed XVII wiekiem. Do rosyjskiego języka literackiego wyraz ten nie mógł przyjść z języka cerkiewno-słowiańskiego, bo tam on nie był znany. Ale nie mógł pochodzić z gwar ludowych, bo tam on też nie jest zaświadczony (SRNG 41: 66–67 przytacza przykłady przejęte ze słownika Dala bez lokalizacji, tj. Dal zapisał ten wyraz nie jako dialektyzm, ale jako element języka ogólnorosyjskiego). Udokumentowana historia czasownika *стараться* zaczyna się w połowie XVII w. w przekładach wiadomości z zachodnioeuropejskich gazet wykonanych przez tłumaczy rosyjskiej służby dyplomatycznej (Посольский приказ). Chronologicznie pierwszy zapis pochodzi z 1643 r.: „Которые с Прус приезжают для тор(говли), о том стараются, чтоб им также Балт(ийским) морем волной был проъздъ”. Pod koniec XVII w. (1697) wyraz spotyka się też w listach cara Piotra Wielkiego: „Какъ будемъ въ Голанской земле, о мастерахъ старатца будемъ” (SRJa XI–XVII, 27: 205). W ciągu XVII w. *стараться* wraz z derywatami występuje w rękopiśmiennych wokabularzach (tzw. azbukownikach) objaśniających rzadkie, przede wszystkim obce wyrazy: „старание – попечение, стараюся – пекуся, прилежу” (Sacharov 2: 185). Wynika to z tego, że wyraz ten dla czytelników rosyjskich XVII w. był jeszcze nowym, wymagającym objaśnienia; najwcześniejsze zapisy zaś świadczą o tym, że do języka rosyjskiego wprowadzili go tłumacze służby dyplomatycznej będący obcokrajowcami, nierzadko Ukraińcami i Białorusinami z Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

W kierunku języka polskiego i białoruskiego jako źródła rosyjskiego *стараться* wskazuje okoliczność, że w tych językach wyraz jest zaświadczony o całe stulecie wcześniej niż w rosyjskim. Pierwszy znany zapis w języku ukraińskim pochodzi z Przemysła (1536 r.): „неприятели наши стараются з рукъ своихъ тую епископию

jest wymieniany wśród potencjalnych zapożyczeń z czeskiego w literaturze przedmiotu (Kochman 1970, 1974, Schenker 1985, Basaj-Siatkowski 2006). Za zapożyczeniem z czeskiego przemawia jednak chronologia i brak wiarygodnej etymologii wyrazu na gruncie polskim.

W języku polskim czasownik *starac się* do 1500 r. jest zaświadczony tylko w znaczeniu „starzec” (SiStp 11: 322 s. v. *zestarać się*, *zstarac się*); wyraz w tym znaczeniu Hieronim Rafał Łopaciński (pseudonim: Rafał Lubicz) uważał za bohemizm (Lubicz 1894: 310, 328). Słownik polszczyzny XVI wieku (SiXVIw) jeszcze nie doszedł do hasła *starac się*, ale opublikowany indeks haseł sugeruje, że *starac się* w znaczeniach „troszczyć się, opiekować” i „usiłować coś robić” wraz z derywatami ma około 2000 zaświadczeń w źródłach tego słownika³, więc wyraz ten był w XVI w. już w powszechnym użyciu w języku polskim. Co do chronologii w ramach XVI w. trudno powiedzieć coś dokładnego, ale na podstawie opublikowanych materiałów można stwierdzić, że w połowie XVI w. wyraz występuje już w pracach znanych autorów (1566: Mikołaj Rej, 1566: Łukasz Górnicki, 1567: Marcin Kwiatkowski), kilka razy jest zaświadczony już i w pierwszej połowie XVI w., na przykład w książce *Żywoty filozofów* Marcina Bielskiego (Kraków, 1535): „Oto *ſie* nawięcey mamy *ſtarać*/ Byłmy mogli w cznocie opczować”; „Maż *ſie* o wiele rzeczy *ſtarać*.”⁴ Książka ta zresztą jest przekładem z czeskiego (Mikuláš Konáč, *Životowee a mrávnna Naučeníe Mudrczuo przyrozených*, Praga, 1514; por. Chrzanowski 1906: 30–31).

Czasownik *starati se* „troszczyć się o coś” w staroczeskim jest zaświadczony już u Jana Husa (†1415), t.j. o stulecie wcześniej niż w polszczyźnie: „jiného času mají ſě laskavě o svých bližních spase-nie *starati*” (Gebauer 2: 557, s. v. *některý*), por. też w innym tekście z początku XV w.: „Ale syn, ač nenie sprostně dlužen starost mieti o otci, avšak příhodně má ſě naň *starati*”⁵. W rezultacie najwcześniejsze zapisy rzekomo prasłowiańskiego *starati se są znane z czeszczyzny początku XV w.

³ Słownik polszczyzny XVI wieku, Indeks haseł: <http://spxvi.edu.pl/indeks/> - 2019.10.28.

⁴ Korpus polszczyzny XVI wieku: <http://spxvi.edu.pl/korpus/> - 2019.10.28.

⁵ Vokabulár webový, Staročeská textová banka: <https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB-2019.10.28>.

W staroczeskim obok zwrotnego *starati se* również od początku XV w. jest zaświadczony i czasownik przechodni *starati* w znaczeniu „pytać, niepokoić, fatygować kogo pytaniami, prosbami”: „A když ústavně ti, ješto jej biechu přivedli, počěchu *starati* s velikým pláčem a prosiece svatého starce, avšakž uslyšě jich prosbu”⁶. Czasownik przechodni (obok zwrotnego) jest znany i w językach łużyckich, por. górnołużyckie *starać* „Sorge machen, kümmern” („niepokoić”), *starać so* „sorgen, sich kümmern” („niepokoić się” – Pfuhl 1866: 674), dolnołużyckie *staraś* „Sorgen machen, kümmern, bekümmern” („niepokoić, martwić”), *staraś se* „sich bemühen, sich kümmern, sich bekümmern” („usiłować coś robić, troszczyć się o coś” – Muka 2: 515). Dane języków łużyckich są jednak nowsze od czeskich, górnołużyckie i pochodzą z XVII w., a dolnołużyckie zaś z XVI w. (Schuster-Šewc 18: 1354–1355).

Czasownik przechodni jest niewątpliwie pierwotny wobec zwrotnego, co stanowi dodatkowy argument na rzecz zapożyczenia polskiego *starać się* z czeskiego *starati se*, ponieważ polskie zwrotne *starać się* nie jest motywowany rodzimym czasownikiem przechodnim *starać, podczas gdy związek semantyczny między staroczeskim przechodnim *starati* „niepokoić, fatygować”, a pochodnym od niego zwrotnym *starati se* „niepokoić się, fatygować się” jest oczywisty (por. Hujer 1961: 127–128). Czasownik przechodni *starati* z ogólnym znaczeniem „niepokoić” jest zaświadczony obok czeskiego tylko w językach łużyckich i słowiańskim, t.j. w tych spośród języków słowiańskich, które od wczesnego średnowiecza intensywnie kontaktują z dialektami niemieckimi. Ta okoliczność potwierdza etymologię Václava Machka, według której *starati* jest starym zapożyczeniem ze starogórnoniemieckiego *stören* „przeszkadzać” (por. niemieckie *stören* „to samo”, zob. Machek 1971: 574; przegląd innych etymologii ostatnio zob. Zoltán 2020). Starogórnoniemieckie długie *ō* do połowy IX w. regularnie daje słowiańskie *a* (por. starogórnoniemieckie *klōstar* < czeskie *klášter*, Shevelov 1964: 385).

Jeżeli nasze wnioski są słuszne, to na pytanie zadane w tytule – czy pol. *starać się* może być bohemizmem? – można dać odpowiedź twierdzącą. Na szereg słów mylnie uważanych za prasłowiańskie

⁶ <https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB> – 2019.10.28.

zwrócił już uwagę Nikolaј Trubieckoj (1927: 79–80): ros. *záмок, право, духовенство, обыватель, мещане, правомочный* < pol. *zamek, prawo, duchowieństwo, obywatel, mieszczenie, prawomocny* < czes. *zámek, právo, duhovenství, obyvatel, měščenín, pravomocný*, które z kolei kalkują niem. *Schloss, Recht, Geistlichkeit, Bewohner, Bürger, rechtskräftig*. Do tej listy uzupełnionej w międzyczasie także przez innych badaczy (por. Thomas 1985) można dodać i polski czasownik *starać się* wraz z jego odpowiednikami w pozostałych językach słowiańskich.

Literatura

- Basaj M. – Siatkowski J. 2006. *Bohemizmy w języku polskim: Słownik*. Warszawa. Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- BER – Георгиев В. И. – (różniej:) Дуриданов И. – Рачева М. – Тодоров Т. А. (eds.) 1971–2017. *Български етимологичен речник 1–8 (а – фякалка)*. Софя. БАН.
- Boryś W. 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków. Wydawnictwo Literackie.
- Brückner A. 1927. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków. Krakowska Spółka Wydawnicza.
- Chrzanowski I. 1906. *Marcin Bielski: Studium literackie*. Warszawa. Wende.
- Dal’ – Даль В. 1863–1866. *Толковый словарь живаго великорускаго языка 1–4*. Москва. Типография Т. Рись.
- Daničić – Даничић Ђ. 1863–1864. *Рјечник из књижевних старина српских 1–3*. У Биограду, у Државној штампарији.
- Derksen R. 2008. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden–Boston. Brill.
- Długosz-Kurczabowa K. 2008. *Wielki słownik historyczno-etymologiczny języka polskiego*. Warszawa. PWN.
- Dobrovoľ’skij – Добровольскій В. Н. 1914. *Смоленскій областной словарь*. Смоленск. Типография П. А. Силина.
- DRMJ – *Дигитален речник на македонскиот јазик*: <http://www.makedonski.info/> – 2019.06.25.
- ÈSSJa – Трубачев О. Н. – (różniej:) Журавлев А. Ф. – Варбот Ж. Ж. (eds.) 1974–2018. *Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд 1–41 (*а – *разьгъ[ъ])*. Москва. Наука.
- Gebauer J. 1903–1916. *Slovník staročeský 1–2. (A–netbalivost)*. Praha. Unie.
- Gerov – Геровъ Н. 1895–1904. *Ръчникъ на българскыи языкъ съ тълкувание речи-ты на българскы и на рускы 1–5*. Пловдивъ. Съгласие.
- HSBM – Жураўскі А. І. – (różniej:) Булыка А. М. (eds.) 1982–2017. *Гістарычны слоўнік беларускай мовы 1–37*. Мінск. Беларуская навука.
- Hujer, O. 1961. *Príspevky k historii a dialektologii českého jazyka*. Praha. ČSAV.
- Klotz E. 2017. *Urslawisches Wörterbuch*. Wien. Facultas.

- Kochman S. 1970. Z historii czesko-polsko-rosyjskich związków leksykalnych. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Seria A: Filologia rosyjska* 7: 69–78.
- Kochman S. 1974. Z zagadnień czesko-polsko-wschodniosłowiańskich związków leksykalnych. *Studia Śląskie* 26: 145–159.
- Lubicz R. 1894. Glosy polskie zawarte w rękopisie z kazaniem łacińskim z połowy w. XV-go. *Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności* 5: 240–338.
- Machek V. 1971. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha. Academia.
- Mańczak W. 2017. *Polski słownik etymologiczny*. Kraków. PAU.
- Mladenov – Младенов С. 1941. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София. Христо Г. Дановъ.
- Muka E. 1911–1928. *Słownik dolnosербскеj řečy a jeje narěčow – Wörterbuch der nieder-wendischen Sprache und ihrer Dialekte* 1–3. St. Petersburg. Verlag der Russischen und Čechischen Akademie der Wissenschaften, (później:) Praha, Česká Akademie Věd a Umění.
- Novak V. 2006. *Slovar stare knjižne prekmurščine*. Ljubljana. Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Pfuhl Chr. Tr. 1866. *Lužiski serbski słownik – Lausitzisch Wendisches Wörterbuch*. Budyšin. Maćica Serbska.
- Pleteršnik, M. 1894–1895. *Slovensko-nemški slovar* 1–2. Ljubljana, Knezoškofijstvo.
- Rječnik JAZU – Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika 1 (1880–82) – 23 (1975–76). Zagreb. Na svijet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- Sacharov – Сахаровъ, И. П. 1841–1849. Сказания русскаго народа 1–2. Санктпетербургъ. Въ типографіи Сахарова.
- Šaropenikov – Шапошников А. К. 2017. Перспектива праславянской этимологии в XXI в. In: Копылов, И. Л. (ed.), *Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium: Сборник научных материалов*. Минск. Четыре четверти. 180–193.
- SAR¹ – *Словарь Академіи Россійской* 1–6. Въ Санктпетербургъ, при Императорской Академіи Наукъ. 1789–1794.
- SAR² – *Словарь Академіи Россійской, по азбучному порядку расположенный* 1–6. Въ Санктпетербургъ, при Императорской Академіи Наукъ. 1806–1822.
- SBR – Иванова-Мирчева Д. (ed.) 1999–2009. *Старобългарски речник* 1–2. София. Изд. Валентин Траянов.
- Schenker A. 1983. Главные пути лексических заимствований в славянских языках (на материалах чешского, польского и восточнославянских языков X–XVI вв.). In: Flier M. S. (ed.). *American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists. Vol. 1: Linguistics*. Columbus, Ohio. Slavica Publishers, Indiana University. 255–267.
- Schenker A. 1985. Czech Lexical Borrowings in Polish Re-examined. In: Stone G. – Worth D. S. (eds.). *The Formation of the Slavonic Literary Languages, Proceedings of a Conference Held in Memory of Robert Auty and Anne Pennington at Oxford 6-11 July 1981*. UCLA Slavic Studies 11. Columbus, Ohio. Slavica Publishers, Indiana University. 85–98.
- Schuster-Šewc H. 1978–1989. *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*. Lieferung 1.–24. und Registerband. Bautzen. Domowina.

- Shevelov G. Y. 1964. *A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic*. Heidelberg. Winter.
- SJS – Kurz J. – (później:) Hauptová Z. (eds.) 1966–1997. *Slovník jazyka staroslověnské-
ho – Lexicon linguae palaeoslovenicae* 1–4. Praha. Academia, (później:) Euroslavica.
- SlStp – Urbańczyk S. – (później:) Twardzik W. (eds.) 1953–2002. *Słownik staropolski*
1–11. Wrocław–Warszawa–Kraków. Ossolineum.
- SlXVIw – Maýenowa M. R. – (później:) Pełowski F. – Mrowcewicz K. (eds.) 1966–
2016. *Słownik polszczyzny XVI wieku* 1–37 (a – rżysko). Wrocław–Warszawa–Kra-
ków. Ossolineum, (później:) Warszawa. IBL.
- SRJa XI–XVII – Бархударов С. Г. – (później:) Богатова Г. А. – Кривко Р. Н. (eds.)
1975–2015. *Словарь русского языка XI–XVII вв.* 1–30 (А – Уберечися). Москва.
Наука, (później:) Москва–Санкт-Петербург. Нестор-История.
- SRNG – Филин Ф. П. – (później:) Сороколетов Ф. П. – Мызников С. А. (eds.) 1965–
2016. *Словарь русских народных говоров* 1–49 (А – Харятя). Москва–Ленинград,
(później:) Санкт-Петербург. Наука.
- Thomas G. 1985. Problems in the Study of Migratory Loanwords in the Slavic Lan-
guages. *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes* 27/3: 307–325.
- Tolstoj – Толстой И. И. 1970. *Сербскохорватско-русский словарь – Српскохрватско-
руски речник*. Изд. 3-е, испр. и доп. Москва. Сов. Энциклопедия.
- Trubieckoj – Трубецкой Н. С. 1927. Общеславянский элемент в русской культуре.
In: Трубецкой Н. С. *К проблеме русского самопознания: Собрание статей*. [Paris].
Евразийское книгоиздательство. 54–94.
- Varbot – Варбот Ж. Ж. 1995. Об этимологии глагола *стараться*. In: *Филологический
сборник (к 100летию со дня рождения академика В. В. Виноградова)*. Москва.
Наука. 77–82.
- Varbot – Варбот Ж. Ж. 2012. *Исследования по русской и славянской этимологии*.
Москва–Санкт-Петербург. Нестор-История.
- Zoltán A. 2004. *Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz
fordítása – «Athila» М. Олаха в польском и белорусском переводах XVI века*. Nyír-
egyháza. Nyíregyházi Főiskola, Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék.
- Zoltán A. 2020. Egy kérdéses ósszláv rekonstrukció: *starati sę. In: Nyomárkay I. –
Nagy S. (eds.), *Etimológia és jelentésfejlődés*. Budapest. MTA Modern Filológiai
Társaság. 159–171.

A keletiszlovák nyelvjárások genézisének kérdései és helyük a szlovák nyelvben

ZSILÁK MÁRIA

PhD, habil, ny. egyetemi docens, ELTE BTK,
Szláv Filológiai Tanszék (Budapest)

Abstract: The problem drafted in the title of the writing dates back to the era of the 19th century national renewal of the Slavs when the language became the sharpest sign of national self-identity. Classifying the place of the Slovak language within the Slavic language family relates to this phenomenon. The empirical researches aiming to elucidate the question brought to light the subtle character of the dialects in the Slovakian language, this fact questioned the integrity of the Slovakian language. The author of the writing wishes to give a notion on the process elucidating the birth of the integral Slovakian language and its dialects.

Keywords: theories, western Slavic basis, Polish and Ukrainian origin, debate, dialectology, verification

1. A szlovák nyelv genézise, helye a szláv nyelvcsaládban – meghatározása

A szláv népek nemzeti megújulásának mozgalma, szellemisége, nagy hatást gyakorolt nem csupán az egyes nyelvek fejlődésére, rendszeres kutatásukra is. E rendszeres, tudományos igényű kutatások a 19. századdal kezdődtek, fejlődésük folyamatában alakult ki, formálódott tudománygá a szlavisztika (szláv filológia). A 19. században a nemzeti önmeghatározással összefüggésben igen fontos tisztázandó nyelvvel kapcsolatos kérdések vetődtek fel, mint pl. az egyes szláv nyelvek genézisének problematikája, az adott szláv nyelv helyének meghatározása a szláv nyelvcsaládon belül. E kérdések vizsgálata, végigvonulva a 19. századon, a 20. század folyamán újabb módszertani, szemléletbeli megközelítésekből továbbra is foglalkoztatta a nyelvészeket. Mi több, a szlovák nyelv esetében a 21. században is születtek tisztázó, mélyreható szláv összehasonlító nyelvtörténeti, valamint szlovák diakrón és szinkrón dialektológiai kutatásokon alapuló írások. Jelen írás nem terjedhet ki az évszázadokon átívelő számos, hazai és külföldi szlavista által

megalkotott hipotézisre ill. elméletre, az elméletekhez kapcsolódó viták részletes bemutatására, csupán a problematika összetettségének főbb faktorait mutathatja be, továbbá a napjaink álláspontjához elvezető meghatározó fontosságú korábbi megközelítések lényegét.

A „szlavisztika atyjának” nevezett Jozef Dobrovský egy közös szláv nyelvi alapból elágazó nyelvjárásokként fogja fel az egyes szláv nyelveket, amelyek közül 4 fő nyelvjárást különböztet meg (cseh, lengyel, orosz, illír), a szlovák nyelvet a cseh „főnyelvjárás” egyik nyelvjárásának tekinti. Alapérvényű munkáinak jóval későbbi kiadásában korrigálta nézetét a szlovák nyelv vonatkozásában (Dobrovský 1818: 32; 1822: IV). A csehszlovák nyelvi egység elméletének megalapozottságát jórészt az a tény igazolta, hogy a szlovákok a latin mellett, majd azt felváltva a cseh nyelvet fogadták el irodalmi nyelvükként.

Dobrovský felfogására támaszkodott P. J. Šafárik (Šafařík), aki nek szlovák nyelvre vonatkozó nézeteit azonban bizonyos kettős látásmód jellemzi: a korabeli szlovák irodalmi produkciót szlovák szellemi terméként értékeli (Šafárik 1826), azonban az önálló szlovák irodalmi nyelv megalkotására tett kísérleteket elutasítja, ugyancsak a csehszlovák nyelvi egység mellett áll ki (Šafárik 1846). A szlovák, mint a csehhez közös szláv nyelv egyik nyelvjárásának pozícióján azonban jelentősen változtat azzal, hogy „*nárečie uhorsko-slovenské*” terminussal nevezi meg, területi kiterjedését bővíti az alföldi szlovák nyelvszigetek irányába, egészen a vajdasági szlovák településekig (Šafárik 1842, 1995: 75). Šafáriknak e szlovák nyelv nyelvhatárára vonatkozó nézetét a későbbiek folyamán Ludovít Štúr beemeli érvrendszerébe az önálló egységes modern szlovák irodalmi nyelv megalkotása szükségességének indoklásakor.

Šafárikéhoz hasonló Ján Kollár attitűdje is (Kollár 1846), annak ellenére, hogy szlovák népdalgyűjteménye (Kollár 1834–35) meggyőzően bizonyítja az élő szlovák nyelv önálló, a csehtől markánsan elkülönülő voltát, dialektusai differenciáltságát. Pár évvel később alkotja meg a szláv kölcsönösség eszméjét (Kollár 1838), amely politikai síkra tereli az önálló szlovák nyelv problematikáját és helyének meghatározását a szláv nyelvek családjában. Más nyelvészeti jellegű megjegyzesei, eszmefuttatásai, is tükrözik a nyelvről való gondolkodását: művileg, esztétikai alapon a „ľubozvučnosť”

= „jólhangzósság“ elvén kísérel meg a cseh és szlovák nyelvből egy mindkét nemzet számára használatos nyelvjárások feletti nyelvet létrehozni, figyelmen kívül hagyva a két nyelv organikus történeti fejlődését (Kollár 1832).

Mindezek ellenére mind Šafárik, mind Kollár, szemléletében tükröződik az a tény is, amit Fodor István *Mire jó a nyelvtudomány* c. (2001: 15) monográfiájában így fogalmaz meg: „A tudomány és a gyakorlati élet egysége csak a XIX. század óta vált szorossá.“ Nézeteik formálására hatottak a társadalmi szellemi trendek, a társadalmi köztudat, az élő nyelv jelenségei. Kitartásukat a csehszlovák nyelvi egység mellett a szlávtság politikai erőbázisának képzeete befolyásolta. Kollár szláv kölcsönösség eszméjében megjelenik a társadalmi köztudatra való alapozás: a szláv összetartozás tudat újraélesztésének formájában. A szláv összerattozás rudata különböző történelmi korszakokban más-más formában, de jelen volt a szlávtság gyakorlati életében, ahogy ezt Matija Murko kimutatta Kollár fent idézett munkája elemzésének kapcsán (Murko 1962: 76–93, 94–103). Murko meg is fogalmazza, hogy Kollár téved, amikor a szláv kölcsönösség eszméjének német nyelvű ismertetésében kifejti, hogy a szláv törzsek évszázadok múltán először tekintenek magukra egységes nagy nemzetként, valamint különböző nyelvjárásaik (értsd alatta az egyes szláv nyelveket) háttérében látják közös szláv nyelvük egységét (Murko 1962: 77).

Mint erről fentebb említés történt, Kollár népdalgyűjteménye számos élő nyelvi, nyelvjárási szöveget tartalmaz. A szlovák nyelvjárások ismerete, különösképpen a középszlovák nyelvjárások jellegzetessége, amelyekkel markánsan elkülönülnek a cseh és lengyel nyelvtől, arra a az elhatározásra vezették L. Štúrt és közvetlen munkatársait, hogy erre a nyelvjárási bázisra, valamint az ezen a bázison létrejött nyelvjárások feletti nyelvváltozatra (*kultúrna stredoslovenčina*) alapozva alkossa meg az egységes modern szlovák irodalmi nyelvet.

A nyelvtudomány területén a nyelvjárások vizsgálata módot adott tudományos szinten az alcímben jelzett problematika további vizsgálatának módszertani megújulására. Czambel Samu, a Budapesten élő magasrangú kormányhivatalnok és tudós, közvetlenül a terepen végzett kutatások alapján a 20. század első éveiben

összegezte ismereteit a szlovák nyelvről monográfiák formájában (Czambel 1903, 1906). Nyelvjárásgyűjtés révén szerzett empirikus tapasztalatai azonban nem a szlovák nyelv genetikailag egységes alapját igazolták.

A nyugatszlovák nyelvjárások jegyei rokonvonásokat mutattak a cseh nyelvben lezajlott nyelvtörténeti változásokkal, a középszlovák nyelvjárásokban azonban Czambel ún. délszláv elemeket tárt fel (Czambel 1903), a keletiszlovák nyelvjárások pedig a nyelv minden síkján igen erőteljes lengyel, ill. ukrán nyelvi jellegzetességeket mutattak (Czambel 1906). Czambel írásai nyomán terjedt el és hosszan tartotta magát az a nézet, hogy a keletiszlovák nyelvjárások részben lengyel, részben ukrán eredetűek.

Kétségtelen tény, hogy a keletiszlovák nyelvjárások területének egy része szlovák-lengyel, szlovák-ukrán etnikai határokon húzódik. Két, geneetikai tekintetben rokonnyelv találkozik mindkét nyelvhatáron, azonban míg a szlovák és lengyel nyelv találkozásának esetében két nyugati szláv nyelvről van szó, a szlovák és ukrán nyelvhatáron nyugati és keleti szláv nyelv találkozik egymással. A nyelvhatárok találkozásakor az etnikai keveredés mellett a nyelvi kölcsönhatások specifikus megjelenési formája is létrejön, a nyelvkeveredés. Ilyen típusú kevert lakosságú és nyelvjárású települések megtalálhatók a mai Magyarországon is, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Rudabányácskát e kérdés tisztázása okán felkereste Zdzisław Stieber, nyelvjárásának vizsgálata kapcsán arra a konklúzióra jutott, hogy dialektusa megegyezik a keletiszlovák területen fekvő Kalša település nyelvjárásával (Stieber 1936: 214).

A nyelvkeveredés jelensége változatlanul a dialektológia egyik vitatott kérdése maradt a 20. század közepéig, ennek köszönhetően a mai Magyarország északkeleti részén található keletiszlovák típusú nyelvjárással rendelkező több település kutatópontja volt a Magyarországi szlovák nyelvjárások atlaszának (Fügedi-Gregor-Király 1993: 4). Király Péter főként ekkor szerzett empirikus tapasztalataira alapozva jelentette meg a nyelvkeveredés problematikájának szentelt monográfiáját (Király 2001). A keletiszlovák nyelvjárások genézise problematikájának tisztázásához korábbi monográfiájával is hozzájárult, keletiszlovák írásos emlékek feldolgozásával (Király 1953).

A problémák külön csoportját képezik a *goral*, lengyel lemk nyelvjárású települések, amelyek mélyen benyúlnak a kompakt szlovák nyelvterületre pl. Trencsén, Liptó, Gömör megyében (Horák 1955). Az ún. *vlach kolonizáció (valašská kolonizácia)*, amely jellemzően a Kárpátokban élő népesség betelepülését jelentette a 15–16. században, úgyszintén a *goral* típusú települések nyelvi térképét színesítette. A *goral* térség kiterjedt a Nyugati Kárpátokra, Sziléziára – annak Trencsén megyével érintkező területére. A mai Magyarország területén Jozef Štolc 1947-ben végzett területileg kiterjedt gyűjtőmunkája során a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található Derenket is felkereste, nyelvjárásának elemzése alapján a legdélebben fekvő *goral* típusú településként határozta meg (Štolc 1949: 431–439).

A keletiszlovák nyelvjárások további, jól behatárolható, ám szűk csoportja az ún. *szoták* és *ung* nyelvjárások (Štolc 1994: 121–125), amelyek a szlovák mássalhangzó rendszer történeti fejlődésének 11–15. század közötti változásaiból több elemet őriztek meg, mint a fennmaradó szlovák nyelvterület egésze (Krajčovič 1988: 57–71).

Ján Doruľa levéltári kutatásokon alapuló vizsgálatai rámutatnak, hogy a 17. században keletiszlovák területen fekvő ukrán lakosságú települések kompaktabb tömbjét *Ukrajnának* nevezte az ugyancsak e területen élő szlovák lakosság (Doruľa 1977: 55–56).

A keletiszlovák-lengyel, keletiszlovák-ukrán lakosság keveredése történelmi, társadalmi okokra vezethető vissza. Ide sorolható pl. a közismert történelmi tény, hogy Luxemburgi Zsigmond magyar király a lengyeleknek zálogba adott 13 szepességi falut; több főrendi családnak kiterjedt birtokai voltak a keletiszlovák térségben, amelyek átnyúltak Kárpátaljára is, pl. Drugeth, Rákóczi, Bercsényi családok. A nemesi udvarok gyakran lengyel írnokokat alkalmaztak (Doruľa 1977: 48–50; Gašparíková 1930). Levéltári anyagokban található Bercsényiről feljegyzések arról, hogy jól beszélt „szlávul”, az idézetek keletiszlovák, lengyel, ukrán nyelvi elemekkel kevert megnyilvánulásokat tartalmaznak. „Szláv nyelvtudását” a lengyel királyi udvarban volt módja alkalmazni, ahol Rákóczi megbízásából diplomáciai feladatokat teljesített, egyebek mellett az orosz cár megbízottjával is tárgyalt (Gašparíková 1930: 62–63).

A nyelvészeti probléma tisztázását nem segítették a vallási hovatartozás viszonyai sem.

A magyarországi szlovák nyelvjárások vizsgálata kapcsán Jozef Štolc kitér arra a sztereotípiára, amely a szlovákiai keleti rítushoz tartozó lakosságról úgy tartja „Čo gréckokatolík, to Rusín“ - azaz minden görögkatolikus ruszín (Štolc 1949: 304).

Peter Šoltés (Šoltés 2017: 93–133) történész írása mélységében térképezi fel a keletiszlovák nyelvjárási terület felekezeti megoszlását. Egyben rámutat a felekezeti hovatartozás és nyelvi attitűd összefüggéseire. Írásának konklúziója: a történetiségben kialakult vallási hovatartozás összetettsége és a felekezetek közti átjárhatatlanság napjainkig hatóan meghatározó faktorai a terület nyelvi térképe, nyelvi attitűdje, identitástudatának alakulása szempontjából.

2. Terepen végzett kutatások, eredmények, elméletek

Czambel Samu 1892 és 1905 között végezte nyelvjárási gyűjtéseit. Keletiszlovák területen a kötetlen beszélgetéseken kívül 122 népmesét jegyzett le, ezek szövegét mellékletként tette közzé a fentebb már idézett *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. I. oddelenie. Osnovy a iný materiál rečovj. (I. čiastka: Východoslovenské nárečie)* c. monográfiájában. Középszlovák terepen szintén lejegyzett 115 prózai szöveget, ezek azonban kéziratban maradtak. Nyugatiszlovák nyelvjárási területre tervezett terepen végzendő kutatásaira már korai halála miatt nem kerülhetett sor. (Žeňuchová 2010: 70).

A hazai és külföldi szlovakisztika és szlavisztika művelői Czambel monográfiájának hozadékát előremutatóként értékelik. Monográfiáját több szlovákiai nyelvész a keletiszlovák nyelvjárások leírásának komplexitását tekintve máig felül nem múlt munkának tartja, módszerét interdisciplinárisként értékelik: méltatják hozadékát a nyelvtörténet terén, folklór szövegei nagymértékben hozzájárultak a szlovák folklorisztika fejlődéséhez, dialektológiai feldolgozása magában hordozza a szociolingvisztika alapjait. A szlovák dialektológia továbbá a közvetlen, terepen végzett kutatási módszer úttörőjeként tekint rá.

A fentiek fényében Czambel munkái kiindulópontul szolgálnak több, a keletiszlovák nyelvjárások problemaikájával foglalkozó, eredetét tisztázni kívánó szlovakista és szlavista munkásságának.

A keletiszlovák nyelvjárások genéziséről alkotott elméletét a Hugo Schuchardt nevéhez kötődő nyelvkeveredés teóriára ala-

pozta, ennek alapján jutott arra a következtetésre, hogy a kelet-szlovák nyelvjárások részint lengyel, részint ukrán eredetűek, korabeli változatuk a nyelvkeveredés révén alakult ki. Úgy véli, hogy a kelet-szlovák terület elsődleges betelepítése lengyel és ukrán nyelvet beszélő őslakossághoz köthető, akikre később telepedett rá szlovák lakosság, ennek révén nyelvkeveredés eredményként jött létre a kelet-szlovák nyelvjárások végleges változata.

E konklúziója kiterjedt vitát indított el a kelet-szlovák nyelvjárások genézise kérdésében (Dudášová-Kriššáková 2001: 140–143). A számos cseh és szlovák (pl. Šmilauer, Stanislav) nyelvészen kívül a lengyelek közül reflektált rá a történész Gumpłowicz, Nitsch, (Lehr-Splawiński érintőlegesen), a legnagyobb aktivitás a kérdés kutatásában Stieber nevéhez fűződik; ukrán részről Hnatiukot illik említeni, hozzászólt Kniezsa István, (felkérésre Melich János), a nyugati szlavisták közül Van Wijk (Dudášová-Kriššáková 2010: 58; Stieber 1950: 57).

Sajnálatos módon Czambel elméletének politikai felhangja is keletkezett: elsősorban Gumpłowicz és Nitsch írásai szolgáltatták az alapot ahhoz, hogy az első világháborút követő, Párizs környékén zajló béketárgyalások eredményeként 1920-ban Lengyelországhoz csatoltak 14 szeptességi és 13 Árva megyei települést.

Az 1920-as, 30-as években Stieber végzett kiterjedt és mélyreható összehasonlító dialektológiai vizsgálatokat a lengyel és kelet-szlovák nyelvjárásokat illetően. Rendkívüli részletességgel vetette össze a kelet-szlovák nyelvjárásokban meglévő lengyel dialektusokkal megegyező ill. rokonvonásokat. Dudášová-Kriššáková véleménye szerint ekkor a fenti jelenségek mindegyikét lengyelként interpretálta (Dudášová-Kriššáková 2010: 41–60).

Stieber azonban korrigálta korábbi nézeteit a *Problém pôvodu východoslovenských nářečí* c. írásában (1950: 57–71). Összehasonlító elemzésében a szlovák nyelv sajátos jegyeiből indul ki, ezek meglétét ill. hiányát vetíti ki a kelet-szlovák, valamint a lengyel nyelvjárásokra. A lengyel dialektusokkal megegyező jegyeket pontosan határolja be területileg, ílymódon világossá válik, hogy a kelet-szlovák nyelvterület mely részén jelennek meg, mekkora a területi kiterjedésük. Törekszik arra, hogy az egyes nyelvtörténeti jelenségeket a nyelv minden síkján (fonetikai, morfológiai, lexikológiai, mondat-

tani) elkülönítse, csoportosítsa a korábbi és későbbi keletkezésűeket.

Hasonlóképpen jár el az ukrán eredet kérdésében, nüanszokban menően elemzi az ún. *szoták* és *ung* dialektusokat. Körültekintő vizsgálódására jellemző, hogy a veláris *y* magánhangzó képzésének egyes mozzanataira is kitér, érzékeltetni kívánja a fonetikai különbségeket az ukrán nyelvben meglévő vokális és a kelet-szlovák nyelvjárások szűk területére is jellemző hátul képzett magánhangzó között. Rámutat egyben arra a tényre, hogy a kelet-szlovák nyelvjárásokban jóval kevesebb az azonosság, ill. rokonvonás az ukrán nyelvvel, mint a lengyel dialektusokkal való összevetésben. Meg kell jegyezni azonban azt is, hogy idézett írásában a nyelvtörténeti szempontú összehasonlító módszert széleskörűen alkalmazza, kiterjeszti az összes nyugatszlovák nyelvre. Ennek eredményeként rámutat egyes jelenségek kapcsán a rokonnyelvek belső nyelvi fejlődésének azonos eredményeire is. Ez a módszer a későbbiek folyamán teljesebben ki a Szláv nyelvek nyelvátlaszában (*Celoslovanský lingvistický atlas*), amely nagyszabású vállalkozás munkálatai átnyúltak a 21. századba.

Visszatérve Stieberhez és minden tekintetben korrekt írásához: bevezetőjében kitér a Dudášová-Kiššáková által felvetett politikai felhangra, amely Lengyelországban részben az ő korábbi íásaiból indult ki – szándékával ellentétben (Stieber 1950: 57). A számomra elérhető 1950 előtti írásai alapján magam is úgy vélem, hogy a korabeli politikai-társadalmi atmoszféra teremtett lehetőséget arra, hogy némely politikusok Stieber – Cazambel Samu elsődleges kutatásaira alapozott – munkáinak interpretációit saját politikai szándékaik alátámasztására használják fel.

A nyelvtudomány fejlődése, különösképpen új ágazatainak kialakulása – areális nyelvészet, szociolingvisztika – amelyek gyakorlati vetülete érvényesül a különböző nyelvátlaszok készítésében, mára megnyugtatóan tisztázta a kelet-szlovák nyelvjárások genézisének kérdését, valamint a szlovák nyelv helyét a szláv nyelvek családjában. Nyelvtörténeti, szlavisztikai, egyben szlovakisztikai szempontból Rudolf Krajčovič munkái tekinthetők mérvadónak (Krajčovič 1977, 1988). Dialektológiai szempontból Jozef Štolc (Štolc 1994) a szlovák nyelvjárások összefoglaló leírását adó monográfiáján kívül, amely magában foglalja már a szlovák nyelv atlaszának

tanulságai is, Júlia Dudášová-Kriššáková számos, kelet-szlovák nyelvjárásoknak szentelt tanulmányáról illik szót ejteni, amelyek egy részét gyűjteményes könyv formájában is közzé tett (Dudášová-Kriššáková 2001).

Elsősorban a *goral* nyelvjárásokat vizsgálta majd elemezte komplex módon, azonban főként a kelet-szlovák-ukrán nyelvhatár menti kelet-szlovák nyelvjárásokat illetően támaszkodott a Kárpát nyelvátlasz eredményeire is (Celokarpatský dialektologický atlas I.-IV. 1988–1997). A *goral* nyelvjárások vizsgálatai eredményeként 4 csoportot különít el: 1. a *szepešségi goral* nyelvjárásokat, 2. az Árva megyei *goral* települések nyelvjárását, 3. kysúcei *goral* nyelvjárások csoportját, 4. valamint *liptói* és *gömöri goral* enklávékat. A szepešségi *goral* nyelvjárások (1) belső tagozódása alapján két alcsoport különül el: a Magura mögi alcsoport (Zamagurie) és a Poprád menti településcsoport. A szepešségi *goral* nyelvjárásokat szlovák-lengyel átmeneti nyelvjárásokként definiálja a szerző. Az Árva megye területén fekvő *goral* települések nyelvjárását (2) szintén szlovák-lengyel átmeneti nyelvjárásoknak tartja, azonban ezek újabb rétegét képviselik. A 3. csoportba tartozó terület, a Kysúce környékén lévő *goral* települések teljes mértékben eltérnek az előző kettőtől, eredetüket tekintve a kislengyel-sziléziai (malopoľské-sliezke) lengyel nyelvjárásokból kiszakadt nyelvjárási változatok. Az interferencia jelenségek nem egyenlő mértékben jellemzik az egyes településeket. Ugyancsak szlovák-lengyel átmeneti nyelvjárásokként értékeli végző soron a szerző ezt a csoportot is. Ami a Közép-Szlovákia területén lévő *goral* enklávékat illeti (4), öt különíthető el. Három enklávé felső Árva megyei telepítéssel jött létre, kettő felső Kysúce környékéről telepített lakosokból. Az enklávék *goral* lakosságának nyelvét szintén szlovák-lengyel átmeneti nyelvjárásokként határozza meg. A *goral* települések teljes egységnek nyelvi rendszerét, belső fejlődését és változásait szintén részletesen elemzi Dudášová-Kriššáková, ismertetésére azonban terjedelmi okokból nincs mód.

Ami a kelet-szlovák és ukrán (lemk-kárpátlajai) nyelvjárások kontaktzónáját illeti, Dudášová-Kriššáková két területet különít el: 1. a kelet-szlovák nyelvjárások legszélsőbb sávját, 2. Szlovákia északkeleti területét, amely átnyúlik a korábbi, délkeleti lengyelországi, eredetileg lemek nyelvjárási területre. A két terület a következő jel-

lemző jegyek alapján különül el egymástól: 1. a nyelvi kontaktusok intenzitása, 2. a kontaktusok létrejöttének időszaka, 3. a nyelvi kontaktusok kialakulását meghatározó faktorok tekintetében. Az egyes kontaktjelenségek leírása és elemzése után a szerző a következő konklúziót vonja le: az 1. csoportként meghatározott terület kelet-szlovák nyelvjárásában koncentráltan vannak jelen az ukrán nyelvjárási elemek. Ennek okát a hosszantartó nyelvi kapcsolatokkal indokolja. A 2. csoportban a kelet-szlovák-lengyel elemek jelennek meg koncentrált formában, az ukránok kevéssé, mivel e területen nyelvi kapcsolatok eltérő fejlődése érvényesült.

Összegzőként az mondható el, hogy bár írásom témájának felvezetéséből kitetszik, hogy a felvetett, összetettnek bizonyuló kérdések tisztázása és vitája több országra és számos nyelvészre kiterjedt, az adott keretek közt nem volt mód arra, hogy részletesen, szem előtt tartva kronologikus lefolyását mutassam be. Arra törekedtem, hogy a szlovák nyelvészek nézeteinek dominanciája mellett a főbb lengyel álláspontokat, attitűdöket is ismertessem.

Felhasznált irodalom

- Czambel S. 1903. *Slováci a ich reč*. Budapest. Nákladom vlastným.
- Czambel S. 1906. *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. I. oddelenie. Osnovy a iný materiál rečový. (I. časťka: Východoslovenské nárečie.)* V Turčianskom Svätom Martine. Nákladom vlastným.
- Dobrovský J. 1818. *Gechichte der böhmischen Sprache und ältern Literatur*.
- Dobrovský J. 1822. *Institutiones linguae slavicae dialecti veteris*.
- Doruľa J. 1977. *Slováci v dejinách jazykových kontaktov*. Bratislava. Veda. Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied.
- Dudášová – Kriššáková J. 2001. *Kapitoly zo slavistiky*. Prešov. Filozofická fakulta Prešovskej Univerzity.
- Dudášová–Kriššáková J. 2010. *Samo Cambel z pohľadu poľskej jazykovedy*. Žiláková M. (Ed.) *Jazykovedné dielo Sama Czambela./ Czambel Samu nyelvészeti életműve*. Budapest. Balassi Kiadó. p. 41–57.
- Fodor I. 2001. *Mire jó a nyelvtudomány?* 2. kiadás, Budapest. Balassi Kiadó.
- Fügedi E. – Gregor F.– Király P. 1993. *Atlas slovenských nárečí v Maďarsku. /Atlas der slowakischen Mundarten in Ungarn*. Budapest–Budapest. Slovenský výskumný ústav Zväzu Slovákov v Maďarsku. /Slowakischen Forschungsinstitut des Verbandes der Slowaken in Ungarn.

- Gašparíková A. 1930. Povstanie Rákócziho a Slovania. Bratislava. *Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave*. roč. VII. č. 55. (2.) p. 5–95.
- Horák G. 1955. *Nárečie pohorelej*. Bratislava. Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied.
- Király P. 1953. *A keletszlovák nyelvjárás nyomatott emlékei*. Budapest.
- Király P. 2001. *A nyelvtanok. A magyarországi szláv nyelvjárások tanulságai*. Studia Ukrainica et Rusinica Nyiregyháziensia 7. Nyíregyháza. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke.
- Kollár J. 1832. *Wýklad čili Prjmětky a Wyswětlivky ku Slávy Dceře. S obrazy, s mappou a s Přjdaowem drobnějšich básnj rozličného obsahu*. od Jana Kollára. W Pešti tiskem Trattnera a Károlyiho.
- Kollár J. 1834–35. *Národné Zpiewanky čili Pjsně světské Slowáků w Uhrách*. I–II. Buda. Egyetemi Nyomda.
- Kollár J. 1838. *O literarnég Wzágemnosti mezi kmeny a nářečmi slawskými*. Hronka I., v. II. p. 39–53.
- Kollár J. (Ed) 1846. *Hlasowé o potřebě jednoty spisowného jazyka pro Čechy Morawany a Slowáky*. Spisů musejních číslo XXII. W Praze, w kommissi u Kronberga i Řiw-náče.
- Kováčová V. 2010. Samo Cambel a sotácke nárečia severovýchodného Zemplína. Žiláková M. (Ed.) *Jazykovedné dielo Sama Czambela./ Czambel Samu nyelvészeti életműve*. Budapest. Balassi Kiadó. p. 88–101.
- Krajčovič R. 1977. *Slovenčina a slovanské jazyky*. Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Krajčovič R. 1988. *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Murko M. 1962. (Ed.) Slodnjak A. *Izbrano delo*. Ljubljana: Slovenska matica v Ljubljani.
- Murko M. 1962. Slovenska ideja pred Kolarjem (iz češtiny prevedel Božidar Borko). (Ed.) Slodnjak A. *Izbrano delo*. Ljubljana: Slovenska matica v Ljubljani. p. 76–93.
- Murko M. 1962. Sto let Kollárjeve »Slovanske vzajemnosti« (iz nemštiny prevedel France Vogrinc). (Ed.) Slodnjak A. *Izbrano delo*. Ljubljana: Slovenska matica v Ljubljani. p. 94–103.
- Pauliny E. 1971. *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Šafárik P. J. 1826. *Geschichte der slawischen Sprache und literatur nach allen Mundarten*. Ofen. Universitäts Schriften.
- Šafárik P. J. 1842. *Slovanský národopis*. W Praze. Nákladem vydavateľa.
- Šafárik P. J. 1846. *Hlas o potrebe jednoty spisowného jazyka pre Čechov, Moravanov a Slowákov*.
- Kollár J. (Ed) 1846. *Hlasowé o potřebě jednoty spisowného jazyka pro Čechy Morawany a Slowáky*. Spisů musejních číslo XXII. W Praze, w kommissi u kronberga i Řiw-náče.
- Šafárik P. J. 1995. *Spisy 4. Slovanský národopis*. Univerzita Pavla Jozefa Šafárika Košice. Vydavateľstvo Oriens.

- Šoltés P. 2017. Magyar híd, „naša slovenská cirkev“, Ecclesia Ruthenica. Korelácia etnicity a konfesionality v hraničnom regióne Zemplín. Žiláková M., Szudová K. E., Demmel J. (Eds.) *Konfesia a národ. Kontexty konfesionalnej a národnej identity slovenskej spoločnosti v 19. a 20. storočí*. Békešská Čaba. Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku.
- Stieber Zds. 1936. Gwara wsi Ruda Baňačka. *Sborník matice slovenskej* 14. p. 214.
- Stieber Zds. 1950. Problém pôvodu východoslovenských nárečí. *Svojina* IV. č. 2–3. p. 57–71.
- Štolc J. 1949. *Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku*. Bratislava. Slovenská akadémia vied a umení.
- Štolc J. 1994. *Slovenská dialektológia*. Bratislava. Veda. Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied
- Žeňuchová K. 2010. Samuel Cambel na pomedzí vedných disciplín.
- Žiláková M. (Ed.) 2010. *Jazykovedné dielo Sama Czambela./ Czambel Samu nyelvészeti életműve*. Budapest. Balassi Kiadó. p. 70–84.
- Žiláková M. (Ed.) 2010. *Jazykovedné dielo Sama Czambela./Czambel Samu nyelvészeti életműve*. Budapest. Balassi Kiadó.
- Zsilák M. 2016. Magyarországi szlovák települések keleti rítusú nyelvemlékei. Menyhárt Krisztina és Dudás Mária (Eds.): *Magyarország és a keleti kereszténység – témakörök, kultuszok, nyelvemlékek*. Budapest. Bolgár Kulturális Fórum. p. 116–129.

Képgaléria

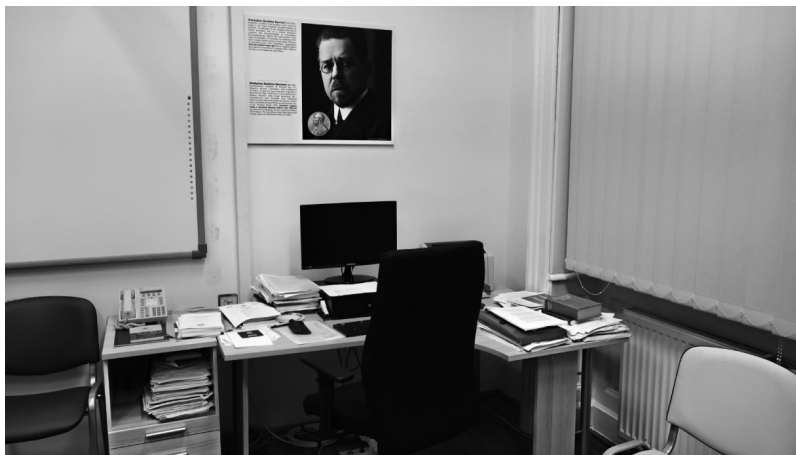
ELTE BTK D épület – Szláv és Balti Filológiai Intézet

ELTE BTK D épület – a professor úr ablaka

Képgaléria

Lengyel Tanszék – a professor úr dolgozóasztala

Lengyel Tanszék – tanszékvezetői szoba

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA SYMPOSIA SLAVICA

Eddig megjelent:

A cseh szak 50 éve, 1955–2005: a 2005. november 14–15-én megtartott jubileumi konferencia anyaga. 2007. Szerk.: Heé Veronika és Oleg Fedoszov.

Aktuálne problémy slovakistiky. 2007. Szerk.: Zsilák Mária.

A bulgarisztika ma. Eredmények és távlatok. 2007. Szerk.: Dudás Mária.

Jazykovedné dielo Sama Czambela. 2010. Szerk.: Zsilák Mária.

Od početaka do danas: 120 godina kroatistike u Budimpešti. 2016. Szerk.: Lukács István.

Nexus linguarum. Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István tiszteletére. 2017. Szerk.: Lukács István.

Slovenistika 10. Zbornik predavanj. 2017. Szerk.: Lukácsné Bajzek Mária.

Szláv kultúrák, irodalmák és nyelvek. Tanulmánykötet. 2017. Szerk.: Urkom Aleksander.

Velencétől Dubrovnikig: Köszöntő kötet Vig István tiszteletére. 2018. Szerk.: Dudás Mária, Dudás Előd.

Reformáció és kánon a szláv irodalmakban, kultúrákban és nyelvekben. Tanulmánykötet. 2018. Szerk.: István Anna.

Nomadi margine. 2019. Szerk.: Lukács István.

Fejezetek a szláv nyelvtudományból, irodalomból és kultúrából. 2019. Szerk.: Dudás Mária, Menyhárt Krisztina.

Humor és sport a szláv kultúrákban. Köszöntő kötet a 60 éves Lukács István tiszteletére. 2019. Szerk.: Kiss Szemán Róbert.

Király Péter 100. Tanulmánykötet Király Péter tiszteletére I, II. 2019. Szerk.: Császári Éva, Mária Imrichová.